

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН, ИНСТИТУТИ
ФАЛСАФА, СИЁСАТШИНОСӢ ВА ҲУҚУҚИ БА НОМИ
А. БАҲОВАДДИНОВ**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 34.01+340(576.3)

ТКБ: 67.6 (2 тоҷик)

Қ– 76

ҚОДИРЗОДА ТОҶИР ҚАМАР

**ПРОБЛЕМАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛИ ШУУРИ ҲУҚУҚИИ
СУДЯҲО ДАР ПАРТАВИ ИСЛОҲОТИ СУДӢ-ҲУҚУҚӢ ДАР
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

ДИССЕРТАТСИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯйи
иҳтисоси 12.00.01 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи
таълимот дар бораи ҳуқуқ ва давлат**

Мушовири илмӣ:

доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ,

дотсент Бобочонзода И.Ҳ.

ДУШАНБЕ – 2024

МУНДАРИЧА

НОМГУИ ИХТИСОРАҲО	4
МУҚАДДИМА.....	5
БОБИ 1. ПРОБЛЕМАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ШУУРИ ҲУҚУҚӢ..	34
1.1. Мафҳум ва функцияҳои шуури ҳуқуқӣ	34
1.2. Унсурҳои шуури ҳуқуқӣ	56
1.3 Намудҳои шуури ҳуқуқӣ.....	66
1.4. Шуури ҳуқуқии касбии судяҳо ҳамчун намуди шуури ҳуқуқӣ ..	79
БОБИ 2. ФАҲМИШИ ҲУҚУҚӢ ДАР РАВАНДИ	
ҲУҚУҚТАТБИҚКУНИИ СУДӢ	97
2.1. Масоил ва табиати фаҳмиши ҳуқуқӣ дар фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ	97
2.2. Фаҳмиши меъёрии ҳуқуқ дар замони муосир ҳамчун асоси ташаккули ҳуқуқии тафаккури судяҳо	107
2.3. Фаҳмиши ҳуқуқии судӣ дар раванди ҳуқуқтатбиқкунӣ.	117
2.4. Расмиёти судӣ ҳамчун шакли фаҳмиши ҳуқуқӣ дар раванди ҳуқуқтатбиқкунии судӣ	129
БОБИ 3. ШУУРИ ҲУҚУҚИИ КАСБИИ СУДЯҲО ЧУН	
ЗАМИНАИ ФАЪОЛИЯТИ ТАФСИРИ ҲУҚУҚӢ.....	142
3.1. Ҷанбаҳои назариявии тафсири ҳуқуқӣ	142
3.2. Намудҳо ва тарзҳои тафсири ҳуқуқӣ дар шароити инкишофи низоми ҳуқуқӣ	156
3.3. Ҷой ва нақши герменевтикаи ҳуқуқӣ дар фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунии судӣ	163
3.4. Усул ва тарзҳои герменевтикаи ҳуқуқӣ. Қоидаҳои воқеии тафсир..	173

3.5. Тафсири меъёрҳои ҳуқуқ аз руи робитаи мантиқӣ ва низомнокии онҳо.....	184
---	-----

БОБИ 4. НАЗАРИЯИ ҲУҚУҚИ ИСБОТКУНӢ ҲАМЧУН

ОМИЛИ ШУУРИ ҲУҚУҚИИ КАСБИИ СУДЯҲО	197
--	------------

4.1. Масоили умуминазариявии таҳияи назарияи ҳуқуқи исботкунӣ.....	197
--	-----

4.2. Нақш ва ҷойи назарияи далелҳо ва назарияи исбот дар фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунии судӣ	208
---	-----

4.3. Амалинамоии фаҳмиши ҳуқуқӣ дар раванди ҳуқуқтатбиқкунӣ.....	225
--	-----

4.4. Баҳодиҳии далелҳо. Ҷоизӣ, дахлдорӣ ва боъътимодии далелҳо.....	243
---	-----

БОБИ 5. РОҲҲОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ ШУУРИ

ҲУҚУҚИИ СУДЯҲО	270
-----------------------------	------------

5.1. Тадбирҳои баланд бардоштани шуури ҳуқуқи судяҳо дар ҳошияи барномаи нави ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ.....	270
--	-----

5.2. Такмили фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунии судӣ чун омили болоравии шуури ҳуқуқи судяҳо	279
---	-----

5.3. Таҳсилоти касбии судяҳо чун заминаи инкишофи шуури ҳуқуқи судяҳо.....	301
---	-----

5.4. Роҳҳои пешгирии саҳви судӣ чун омили тақвияти шуури ҳуқуқи судяҳо.....	310
--	-----

ХУЛОСА	320
---------------------	------------

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ НАЗАРИЯВӢ ВА АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲКИҚОТ	333
---	------------

РӢҲАТИ АДАБИӢТ	347
-----------------------------	------------

ИНТИШОРОТ АЗ РӢИ МАВЗӢИ ДИССЕРТАТСИЯ	401
---	------------

НОМГУИ ИХТИСОРАҲО

ВКД – Вазорати корҳои дохилӣ

ИДМ – Иттиҳоди давлатҳои мустақил

ИМА – Иёлоти муттаҳидаи Амрико

КМ – Кодекси маданӣ

КИЧҚ – Кодекси иҷроии ҷазои ҷиноятӣ

КҚ – Кодекси ҷиноятӣ

КММ – Кодекси муҳофизатии маданӣ

КМҚ – Кодекси муҳофизатии ҷиноятӣ

қ. – қисм

ҚҚТ – Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон

ИЧШС – Иттиҳоди Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистӣ

ҚТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

ЧШС – Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистӣ

м. – модда

м.м. – моддаҳои

ПСО – Пленуми Суди Олӣ

СММ – Созмони Милали Муттаҳид

ФР – Федератсияи Россия

МУҚАДДИМА

Мубрамияти мавзуи таҳқиқотӣ. Дар шароити муосири дигаргуниҳои куллии иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва ислоҳотҳои ҳуқуқӣ, дар шароити ҷаҳонишавии тамаддунҳо ва тағйиротҳои дигари ҷамъиятӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ташаккули ҷомеаи мутамаддини шахрвандӣ ва давлати ҳуқуқбунёд нақши ҳокимияти судӣ, огоҳии шуури ҳуқуқии судӣ ва татбиқи ҳуқуқ махсусан меафзояд.

Вобаста ба ин дар мамалакат як силсила ислоҳотҳои судӣ-ҳуқуқие гузаронида шудаанд, ки онҳо ба ҳамаи ҷанбаҳои ҳаёти ҳуқуқии ҷомеа ва пеш аз ҳама, ба ташаккул ва таҳкими мақомоти судӣ таъсири мусбӣ расониданд. Бинобар ин барои такмил додани қонунгузорию ҶТ дар ин самт гузаронидани таҳқиқотҳои назариявӣ-илмие заруранд, ки барои таъмини мустақилияти судяҳо ва баланд бардоштани шуури ҳуқуқии судяҳо мусоидат намояд. Аз ин рӯ, коркарди проблемаи шуури ҳуқуқии касбии судяҳо аз ҷиҳати назария ва амалияи илми ҳуқуқшиносӣ зарур ба шумор меравад.

Возеҳу равшан аст, ки проблемаи шуури ҳуқуқӣ ва татбиқи ҳуқуқ кайҳо боз таваҷҷӯҳи олимони ҳуқуқшиносро ба худ ҷалб кардааст. Он дар асарҳои ҳам мутахассисон оид ба назарияи умумии давлат ва ҳуқуқ ва ҳам фанҳои ҳуқуқии соҳавӣ мавриди тарҳрезӣ қарор дода шудааст. Аммо қисми асосии таҳқиқотҳо оид ба масъалаҳои бамиёномада, даҳсолаҳо пеш аз ин интишор ёфтаанд ва мафҳуми онҳо асосан дарки назариявии проблемаи шуури ҳуқуқӣ ва татбиқи ҳуқуқро дар бар мегиранд. Ҷиҳати шуури ҳуқуқии судя ва ҳуқуқтатбиқкунӣ дар баррасии парвандаҳои судӣ бошад, дар адабиётҳои соҳавӣ ва маводи илмӣ, ба шакли масъалаҳои умумии татбиқи ҳуқуқ мавриди баррасӣ қарор ёфтаанд.

Тавре Президенти ҶТ Эмомалӣ Раҳмон дар паёми навбатӣ қайд намуданд: «Механизми муҳими ҳифзи ҳуқуқи инсон ва таъмини волоияти

конун мақомоти ҳокимияти судӣ мебошад»¹. Президенти ҶТ Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо кормандони мақомоти судӣ ба интиҳоб ва чобачогузории кадрҳо диққати махсус дода, таъкид намуданд, ки хангоми пешниҳоди номзадҳо ба вазифаи судья донишу маҳорат ва сифатҳои ахлоқии онҳо мавриди омӯзишу санҷиш қарор дода шавад².

Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёми навбатӣ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2024-ро ба ифтихори санаи бисёр муҳимми таърихӣ, 30 солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, «Соли маърифати ҳуқуқӣ» эълон намуданд.

Дар паём, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, қайд карданд, ки «Конститутсияи Тоҷикистони соҳибистиклол, ки заминаи эъмори давлати мустақили миллӣ ва пешравии тамоми ҷанбаҳои ҳаёти мардуми кишварро фароҳам овардааст, яке аз дастовардҳои муҳимтарини мо мебошад. Амалӣ намудани меъёрҳои Конститутсия ба мо имкон дод, ки пояҳои устувори ҷомеа ва давлатро созмон диҳем, сулҳу оромӣ, суботи сиёсӣ ва ваҳдати миллиро таҳким бахшем, рушди устувори иқтисодии кишварамонро таъмин намоем, барои ҳар як шаҳрванди мамлакат шароити зиндагии арзанда ва инкишофи озодонаро муҳайё созем»³.

Дар Тоҷикистон сиёсати давлатӣ дар самти баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва таълиму тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон дар асоси як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба амал бароварда мешаванд⁴. Ҳуҷҷатҳои

¹ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 апрели соли 2009 – [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: www.prezident.tj (санаи муроҷиат: 07.06.2023).

² Ниг.: Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо кормандони мақомоти судӣ, ш. Душанбе, 21.11.2019 – [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: www.prezident.tj (санаи муроҷиат: 07.06.2023).

³ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». – Душанбе., Ҳафтаномаи «Мароми пойтахт». – №1 (779) аз 3.01.2024. – С. 7.

⁴ Ниг.: фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 апрели соли 1997, № 691 "Дар бораи сиёсати ҳуқуқӣ ва таъмини тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон", қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 августи соли 1997, №383 "Дар бораи баъзе ҷораҳои беҳтар намудани тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон ва кори ҳуқуқӣ дар ҷумҳурӣ", қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 марти соли 2006, № 94 "Дар бораи тасдиқи Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон", «Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020–2030», ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 ноябри соли 2019, № 599 тасдиқ карда шудаанд ва фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 феввали соли 2018, №1005 "Дар бораи Консепсияи

барномавии зикргардида дар баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ ва тарғиби ҳуқуқӣ шароит фароҳам меоранд, ки шаҳрвандон аз ҳуқуқҳои худ истифода баранд, масъулият дошта бошанд, инчунин дар баланд бардоштани сатҳи шуури ҳуқуқии онҳо мусоидат менамоянд.

Новобаста аз тарҳрезии проблемаҳои шуури ҳуқуқӣ баъзе масъалаҳо, ба монанди шуури ҳуқуқии касбии судяҳо ҳоло ҳам мушкилотҳо, таҳқиқотҳои нокифояи ҷанбаҳои алоҳидаи ин проблема ҷой доранд. Пурсишҳои сотсиологии дар байни судяҳои судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон гузаронидашуда аз он шаҳодат медиҳанд, ки ҷораҳои андешидашуда ҳам дар қисми қонунгузорӣ ва ҳам сатҳи ташкилию ҳуқуқӣ ва сифату самаранокии қабули санадҳои судӣ ба пуррагӣ кифоя намекунанд. Махсусан кафолатҳои қонунии мустаққилияти судяҳо, масъалаҳои ташкилию ҳуқуқӣ ва иҷрои санадҳои судӣ ҷӣ дар қонунгузорӣ ва ҷӣ дар амалия беҳбудиро талаб мекунад, ки ҳамаи ин дар натиҷа ба шуури ҳуқуқии судяҳо таъсири ҳудро мерасонад.

Яке аз омили дигари онҳо масоили тарҳрезии илмии таносуби назарияи шуури ҳуқуқии касбии судяҳо мебошад. Муаллиф дар фаъолияти амалии зиёда аз сисолаи худ ба ҳайси судя оид ба зарурати алоқамандии назарияи ҳуқуқӣ ва амалия боварии комил зоҳир намуда, қайд мекунад, ки ҳаёти ҳуқуқӣ аксар вақт ҳолатҳои мухталифро ба вучуд оварда, бидуни таҳлил ва фаҳмиши назариявӣ онҳо ҳалли он душвориро ба миён меорад ва адабиёти махсус дар бораи шуури ҳуқуқии касбии судяҳо, ки роҳнамои ҳалли ин масъалаҳо бошад, кам аст. Аз ин лиҳоз, муаллиф аз таҷрибаи касбии бисёрсолаи худ ба хулоса омадааст, ки оид ба таҳкими ҳокимияти судӣ ва баланд бардоштани шуури ҳуқуқии касбии судяҳо, як зумра пешниҳодҳои назариявӣ-амалӣ коркард шавад. Дар ин замина, қайд мекунад, ки судяҳо бояд ҳангоми ба амал баровардани адолати судӣ, бо истифода аз арзишҳои ҳуқуқӣ, одату анъанаҳои ҳуқуқӣ, мероси фарҳанги ҳуқуқии миллӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, иттилоотонии раванди

ҳуқуқтатбиққунӣ, бозомӯзӣ, дарки падидаҳои ҳаёти ҳуқуқиро ба роҳбарӣ гирифта, фаъолияти касбии худро сифатан баланд бардоранд. Ҳамзамон, имконпазирии гузаронидани ислоҳоти судӣ-ҳуқуқиро дар доираи дигаргунсозиҳои иҷтимоӣ-иқтисодии тамоми ҷомеа ба мақсад мувофиқ меҳисобад.

Бинобар ин, таҳқиқоти илмӣ масъалаҳои назариявии шуури ҳуқуқии касбии судяҳо дар алоқамандӣ бо таҷрибаи судӣ дар замони муосир заруратро металабад ва интихоби мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионии мазкур, маҳз бо дар назар доштани ҳамин гуфтаҳо асос ёфтааст.

Таҳқиқоти диссертатсионӣ самарани тафаккури ҷандинсолаи муаллифро оид ба проблемаҳои ҳуқуқ ва татбиқи он дар алоқамандии зич бо проблемаҳои ислоҳоти судӣ дар кишвари мо ифода мекунад. Дар робита бо ин, таҳқиқоти диссертатсионии мазкур, бо рисолаи номзодии дар соли 2018 дифоъкардаи муаллиф дар мавзӯи: «Проблемаҳои суиистифода аз ҳуқуқҳои субъективӣи гражданин», самти таҳқиқоти илмӣ интихобшуда ва дар он оғозшударо идома ва инкишоф медиҳад, ки ин як марҳила дар таҳқиқоти муаллиф оид ба масъалаи мутаносибии ҳақиқат ва шуури ҳуқуқии касбии судяҳо аст.

Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ муаллиф кушиш намудааст, ки нуктаи назари худро баён намояд, лаҳзаҳои баҳснокро ҷудо намуда, тавачҷухро ба ақидаҳои нав ҷалб карда, фаҳмиши худро дар бораи масъалаҳои ҳуқуқӣ, ки дар ин самт ба миён меоянд, пешкаш намояд.

Ҳамзамон, мақсади таҳқиқоти диссертатсионӣ ин таҳлил ва омӯхтани омилҳои мебошанд, ки ба ҷараёни дар ҳаёт татбиқ намудани ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ душворихоро ба миён меоранд. Муаллиф аз нигоҳи назарияи илмӣ ҳуқуқшиносӣ тавачҷуҳ зоҳир намудааст, ки роҳҳои ташаккули шуури ҳуқуқии касбии судяҳои замони муосир ва тағйир додани тафаккури фаҳмиши ҳуқуқ аз ҷониби судяҳо ва тамоми шахсоне, ки бо ин ё он тарз дар татбиқи ҳуқуқ ва дар баамалбарории адолати судӣ саҳм доранд,

коркард намуда, ақидаҳои назариявӣ ва таклифҳои амалӣ пешниҳод намояд.

Ҳамин тавр, дарки назариявии проблемаҳои шуури ҳуқуқии судӣ дар сатҳи дастрасии бевоситаи онҳо дар таҷрибаи судӣ ва тавассути масъалаҳои, ки ҳуди амалияи судӣ ба миён мегузорад, аҳаммияти мавзӯи интихобшудаи таҳқиқоти рисолаи илмиро махсусан таъкид мекунад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Доир ба назарияи ҳуқуқ монография ва рисолаҳои илмие, ки махсус ба омӯзиши шуури ҳуқуқии судяҳо ва татбиқи ҳуқуқ бо назардошти дастовардҳои афкори муосири илмӣ-ҳуқуқӣ ва чамъбасти таҷрибаи ҳуқуқии судӣ кам буда, оид ба баъзе паҳлуҳо ва ҷанбаҳои ин масъала аз ҷониби олимони Россия, ба монанди Салников В.П.⁵, Аверин А.В.⁶, Байниязов Р.С.⁷, Белканов Е.А.⁸, Вопленко Н.Н.⁹, Касаткин С.Н.¹⁰, Малюткин А.В.¹¹, Илин И.А.¹², Байтин М.И.¹³ ва дигарон таҳқиқотҳо гузаронида шудааст.

Илова бар ин, оид ба масъалаҳои хусусият ва сарчашмаҳои ташаккулёбӣ ва рушди мақомоти ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон, ки бевосита ба болоравии шуури ҳуқуқии касбии судяҳо таъсирбахш аст, аз ҷониби Абдуллозода Ф.Н.¹⁴, асосҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти Суди

⁵Ниг.: Салников, В.П. Правовая культура // Общая теория права. Курс лекций / Под общ. ред.: Бабаев В.К. – Нижний Новгород: Изд-во Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993. – 544 с. – С. 500.

⁶Ниг.: Аверин, А.В. Судебное правоприменение и формирование научно-правового сознания судей (проблемы теории и практики) [Текст]. дисс... док. юрид. наук. 12.00.01 / А.В. Аверин. – Саратов 2004. – 381с.

⁷Ниг.: Байниязов Р.С. Правосознание и правовой менталитет в России [Текст]: дисс... док. юрид. наук. / Р.С. Байниязов. – Саратов, 2006. – 349с.

⁸Ниг.: Белканов, Е.А. Структура и функции правосознания [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: – Екатеринбург, 1996. – 25с.

⁹Ниг.: Вопленко Н, Н. Правосознание и правовая культура: Учебное пособие. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2000. – 52с.

¹⁰Ниг.: Касаткин С.Н. Правосознание как категория правопонимания (теоретико-методологический аспект) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук. Казань, 2003. – 170с.

¹¹Ниг.: Малюткин А.В. Учение о правосознании в юридической мысли России: анализ основных теоретических концепций. Чебоксары, 2004. – 278 с.

¹²Ниг.: Ильин, И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин. – Собрание сочинений. – Т. 4. – М., 1994. – 237с.

¹³Ниг.: Байтин М.И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). – М., 2005. – 544с.

¹⁴Ниг.: Абдуллозода Ф.Н. Хусусиятҳои ташаккул ва рушди Суди Олӣ дар Тоҷикистон ва Россия: давраи шуравӣ ва пасошуравӣ (таҳлили муқоисавии таърихӣ-ҳуқуқӣ) [Текст]: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2019. – 223 с.

Олӣ, аз ҷониби Муродзода А.А.¹⁵, ҳуқуқи инсон ва механизмҳои амалишавии он дар муҳофизатҳои судӣ, аз ҷониби Искандаров З.Ҳ.¹⁶, масъалаҳои назариявӣ ва конституционӣ-ҳуқуқии низоми ҳокимияти судӣ, мақоми судя аз нигоҳи талаботи конституционӣ аз ҷониби Мирзамонзода Х.М.¹⁷, табиати ҳуқуқии санадҳои Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби Раҳмон Д.С.¹⁸, таърихи пайдоиш ва ташаккули ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон аз ҷониби Шоназаров С.А.¹⁹ мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор дода шудаанд. Инчунин, масъалаҳои таърихӣ ташаккули ҳокимияти судӣ, низоми судӣ, ҷой ва нақши ҳокимияти судӣ дар низоми ҳокимияти давлатӣ, ахлоқ ва шуури ҳуқуқӣ ва дар умум фаъолияти ҳокимияти судӣ, дар асарҳои олимони ватанӣ, ба мисли Усмонов О.У.²⁰, Ойгензихт В.А.²¹, Менглиев Ш.М.²², Имомов А.И.²³, Иброҳимзода С.И.²⁴, Тағойназаров Ш.Т.²⁵, Бобочонзода И.Ҳ.²⁶, Шарофзода Р.Ш.²⁷, Холиқзода

¹⁵Ниг.: Мурадov А.А. Правовые основы организации и деятельности Верховного Суда Республики Таджикистан[Текст]: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2014. – 190 с.

¹⁶Ниг.: Искандаров З.Х., Тураханова Д.Т., Каримова Т.Ф. Международные стандарты справедливого судопроизводства: Учебное пособие для студентов юридических факультетов / под ред. д. ю. н., проф. Искандарова З.Х. – Душанбе: Нашр, 2012. – 244 с.; Искандаров З.Х. Ҳуқуқи инсон ва механизмҳои миллии ҳимояи он. – Душанбе: Эҷод, 2007. – 136 с.

¹⁷Ниг.: Мирзамонзода Х.М. Конституционно-правовые основы судебной власти в Республике Таджикистан / под общ. ред. д.ю.н. Диноршоева А.М. – Душанбе, 2021. – 168 с.; Мирзамонзода Х.М. Анализ реализации судебно-правовой реформы в Таджикистане и необходимость разработки концепции судебно-правовой политики // Правовая жизнь. – Душанбе, 2020. – № 2 (30). – С. 133–146.; Гафуров Х.М. Перспективы развития судов общей юрисдикции в условиях судебно-правовой реформы в Таджикистане // Ислохоти судӣ дар Тоҷикистон: мушкилот ва роҳҳои ҳалли он (маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ бахшида ба 40-солагии таъсисёбии кафедраи ҳуқуқи судӣ ва назорати прокурорӣ) / зери таҳрири ном. илм. ҳуқуқ, дотсент Маҳмудов И.Т. – Душанбе: Сино, 2014. – С. 121–138.

¹⁸Ниг.: Раҳмон Д.С. Правовая природа актов Конституционного суда Республики Таджикистан[Текст]: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2019. – 177 с.

¹⁹Ниг.: Шоназаров С.А. Таърихи пайдоиш ва ташаккули ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон. – Нашри дуюм. – Душанбе: ЭР-граф, 2015. – 252 с.

²⁰Ниг.: Усмонов, О.У. Гражданское право дореволюционного Таджикистана. // Труды юридического факультета. Вып.1. (Вопросы гражданского права и процесса) – Душанбе, 1972. – 132 с.; Усмонов, О.У. Становление советского гражданского права в Таджикистане. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 159 с.

²¹Ниг.: Ойгензихт В.А. Избранные труды. – Душанбе: "Типография ТНУ", 2019. – 740 с.

²²Ниг.: Менглиев Ш.М. Арбитражное рассмотрение внешнеэкономических споров. – Душанбе: "Эҷод", 2009. – 412с.; Менглиев Ш.М. Возмещение морального вреда. – Душанбе, 1998. – 132с.

²³Ниг.: Имомов А.И. Укрепление государственности и создание гражданского общества в Таджикистане. – Душанбе, 2003. – 135 с.; Имомов А.И. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2017. – 768 с.

²⁴Ниг.: Иброҳимзода С.И. Инкишофи падидаи конституционии адлияи маъмурӣ дар Тоҷикистон. Конститутсияҳои Тоҷикистон ва падидаҳои ҳуқуқи давлатӣ дар инкишофи давлатдорӣ миллий. Зери назари Президенти Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, академик Фарҳод Раҳимӣ ва номзади илмҳои фалсафа дотсент Назар М.А. – Душанбе, "Дониш", 2019. – 620с. – С. 441–509.

²⁵ Ниг.: Тағайназаров Ш.Т., Бабаджанов. И.Х, Бадалов Ш.К., Бабаджанов Дж.Б. Жизнь и здоровье человека: современные проблемы правовой ответственности. – Душанбе: «ЭР-граф», 2010. – 452 с.

²⁶Ниг.: Бобочонов И.Х., Давлатов С.А., Бадалов Ш.К. Мурофияи граждани: Намунаи хуччатҳои судӣ. (васоити таълимӣ). Нашри дуюм. – Душанбе: «ЭР–граф», 2013. – 504 с.; Бобочонов И.Х. Ҳимояи ҳуқуқҳои меросӣ дар суд. (васоититилмӣ–амалӣ). – Душанбе: «ЭР–граф», 2011. – 288 с.; Бобочонов И.Х., Бадалов Ш.К., Кодиров Т.К., Ухдадорҳои алиментдихӣ (дар назария ва амалия). – Душанбе: «ЭР–граф», 2012. – 272 с.; Бабаджанов И.Х., Сальников В.П. Материальный и духовный мир человека и общества как объект охранительных правоотношений: ценностный подход // Мир политики и социологии. Федеральный научно–практический журнал. – 2012. – №2. – С. 57–62; Бабаджанов И.Х. Сальников В.П. Правоохранительная деятельность как социальная ценность: некоторые вопросы правовой защиты человека, общества и государства // Мир политики и социологии. Федеральный научно–практический журнал. – 2012. – №7. – С. 57–64; Бабаджанов И.Х. Трансформация обычаев в праве на постсоветском пространстве. Мир политики и социологии. – Санкт–Петербург. – 2016. – №1. – С.180–198; Бабаджанов И.Х. Принцип состязательности и равноправия сторон в уголовном судопроизводстве. Материалы международной научно–практической конференции (Душанбе, 03 ноября 2016). – Душанбе: Ирфон, 2016. – С.53–57; Бабаджанов И.Х., Додозода А.М. Проблемы понимания вины в контексте эволюции научных исследований в сфере цивилистики. Юридическая наука: история и современность. – Санкт–Петербург. – 2017. – №5. – С. 87–95; Бабаджанов И.Х., Додозода А.М. Понятие вины применительно к юридическим и физическим лицам. Юридическая наука: история и современность. – Санкт–Петербург. – 2017. – №6. – С. 94–109; Бобочонзода И.Х., Кодирзода Т.К. Хусусиятҳои ҳос ва таҷрибаи баррасии парвандаҳои оид ба бекор кардани ақди никоҳ (тахлили муқоисавӣ). // Нашриятҳои Судии Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, №4, октябр–декабр 2018. – С. 70–77.; Бобочонзода И.Х., Ҷавобгарии ҷинояти барои ҷиноятҳои хусусияти ифротгарой (экстремистӣ) ва террористидошта: дар назария ва амалия. // Қонунгузорӣ. – 2018. – № 3 (31). – С 80–87.; Бобочонзода И.Х. Ҳуқуқи моликии занон дар замони Зардуштия. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (мачаллаи илмӣ). // Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: "Сино" – №6. – 2018. – С. 223–228.; Бобочонзода И.Х. Оқибатҳои ҳуқуқи талоқи маст ва бемор тибқи мактаби ҳуқуқи ханафӣ. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (мачаллаи илмӣ). Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. №7. Душанбе: "Сино" 2018. – С. 215–220.; Бободжонзода, И.Х. Гаюров, Ш.К. Добросовестность в гражданском праве: некоторые проблемы теории и практики. // Правовая жизнь. – 2019. – №1 (25). январь–март – С. 88–103.; Бободжонзода И.Х. Возникновение и развитие новых институтов в гражданском процессуальном праве Таджикистана: Проблемы и перспективы. // Академический журнал. – 2019. – №2 (30). – С. 106–115.; Бободжонзода, И.Х. (Бабаджанов И.Х.), Анушервони Исрофил. Правовая система Республики Таджикистан в годы государственной независимости. // Правовая жизнь. 2019. – №3 (27). июль–сентябрь – С. 21–39; Бободжонзода И.Х., Кодирзода Т.К. Процессуальные препятствия и особенности механизма судебной защиты субъективных гражданских прав в гражданском процессе. // Законодательства. – 2019. – №3 (35). июль–сентябрь. – С. 87–98.; Бободжонзода И.Х., Кодирзода Т.К. Доступ к правосудию и особенности механизма судебной защиты субъективных гражданских прав в гражданском процессе. // Академический журнал. – 2019. – №3 (31). – С. 45–54.; Бободжонзода, И.Х., Кодирзода, Т.К. Гносеологические аспекты судебного правоприменения и его влияние на устойчивость судебных решений и независимость судей. // Законодательства. – 2020. – №1 (37). январь–март – С. 49–56.; Бободжонзода, Исрофил Хусейн (Бабаджанов Исрофил Хусейнович), Пулоди, Мавджда Комил. Правовые основания на компенсацию морального вреда. [Текст] / И.Х. Бободжонзода, М.К. Пулоди Мир политики и социологии. Санкт–Петербург. 2019, №6. – С. 87–92.; Бободжонзода, И.Х. (Бабаджанов И.Х.), Кудратов М.А. О некоторых спорных институтах проекта Уголовного кодекса Республики Таджикистан: теория, законодательства и практика. Правовая жизнь. – 2020. – №4 (32). октябрь–декабрь – С. 6–18.; Бободжонзода, И.Х. Общетеоретические проблемы становления, развития и перспективы правового государства в Республике Таджикистан. // Сборник материалов международной научно–практической конференции (г. Уфа, 18 мая 2021 года). – Уфа: БашГУ, 2021. – 395 с. – С. 35–73.; Бободжонзода И.Х. Правоприменительная практика и механизмы судебной защиты субъективных гражданских прав // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование):/И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 119–141; Бобочонзода И.Х., Кодирзода Т.К. Понятие правосознания и ее структурные элементы // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование):/И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 15–26; Бобочонзода И.Х., Кодирзода Т.К. Проблемы правосознания и правовой культуры судей в процессе судебного правоприменения // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование):/И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 106–118; Бобочонзода И.Х. Ҳуқуқ ҳамчун арзиш ва арзишҳо дар ҳуқуқ: ҷанбаи назарӣ ва ҳуқуқӣ. Маводҳои I–умин Конференсияи илмӣ–амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» бахшида ба Рӯзи илми тоҷик дар Академияи ВКД ҚТ (ш. Душанбе, 29 апрели соли 2022). Душанбе, 2022. – С. 72–80.

А.Ф.²⁸, Диноршоев А.М.²⁹, Ализода З.³⁰, Шодиев И.Р.³¹, Махмудов И.Т.³²,
Холиков К.Н.³³, Махмудзода М.А.³⁴, Рахимзода М.З.³⁵, Абдуллоев Н.³⁶,

²⁷Ниг.: Шарофзода Р.Ш. Методологияи таҳқиқи мафҳуми «татбиқи ҳуқук» дар робита бо падидаҳо ва равандҳои нави ҳаёти ҳуқуқӣ. «Маҷаллаи Академиявии ҳуқуқ», 2022. – №3 (43), – С. 23–31; Шарофзода Р.Ш., Шокиров Ғ.А. Иттилоотии фаъолияти ҳуқуқҷодкунӣ: таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои дигари аъзои ИДМ // Ахбори ДДҲБСТ. – 2021. – № 4 (89). – С. 130–141; Шарофзода Р.Ш. – Деятельность современного государства в условиях усиления информационных вызовов и угроз // Юридическая наука: история и современность. – Санкт–Петербург, 2021. – № 10. – С. 175–188; Шарофзода Р.Ш., Қодирзода Т.Қ. Инкишофи заминаҳои илмӣ–методологияи мафҳуми шуури ҳуқуқӣ. Маҷаллаи Академияи ҳуқуқ. – 2022. – №1 (41). – С. 44–53; Шарофзода Р.Ш. Ҳифзи амнияти иттилоотӣ – вазифаи мубрами давлати Тоҷикистон // Асосҳои таҳқиқи истиклолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити таҳдидҳо ва хатарҳои иттилоотӣ. Маводи конференсияи илмӣ–амалии ҷумҳуриявӣ. Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 9–уми мари соли 2022. – Душанбе, 2022. – С. 5–18; Шарофзода Р.Ш. Актуальные задачи теории государства и права в переломные периоды исторического развития // Маводи якумин конференсияи илмӣ–амалии байналхалқӣ дар мавзӯи: «Илм ва амалии ҳуқуқшиносӣ» бахшида ба рӯзи илми тоҷик. Академияи Вазорати корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 30–юми апрели соли 2022. – Душанбе, 2022. –371с. – С. 342–349; Шарофзода Р.Ш. Правовое воспитание как условие формирования правовой культуры // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование): / Р.Ш. Шарофзода, И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 27–38; Шарофзода Р.Ш. Правосознание населения как объект воздействия глобализационных процессов // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование): / Р.Ш. Шарофзода, И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 38–46; Шарофзода Р.Ш. Правосознание как фактор эффективности правовой политики в Республике Таджикистан // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование): / Р.Ш. Шарофзода, И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 46–60; Шарофзода Р.Ш., Раҷабзода Р.М. Фарҳанги ҳуқуқи касбии қорандони мақомоти қорҳои дохилӣ: мафҳум ва хусусиятҳои он // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – Душанбе, ДМТ, 2022. – № 1. – С. 153–158; Шарофзода Р.Ш., Алимзода Ш.А. Шартномаи коллективӣ ҳамчун намуди шартномаи меъёрӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2022. – №4 – С.241–248; Шарофзода Р.Ш. Морально–нравственные императивы профессиональной деятельности сотрудников органов внутренних дел // Труды Академии МВД РТ. – 2022. –№1(53). – С. 76–85; Шарофзода Р.Ш. Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар фаъолияти ҳуқуқтатбиқсозӣ // Самаранокии таъбиқи ҳуқуқ ҳамчун омилҳои таҳқиқи қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ. Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ (Душанбе, 14 июни соли 2022). – Душанбе, 2022. – С. 58–72; Шарофзода Р.Ш. Риски профессиональной правоохранительной деятельности в контексте интеграции правовых и моральных норм и ценностей // Труды Академии МВД РТ. – 2022. – № 2 (54) . – С. 46–54; Шарофзода Р.Ш. Ҳуқуқҳои инсон чун нишондиҳандаи моҳияти гуманитарии қонунгузорӣ // Маҷаллаи академияи ҳуқуқ. – 2022. – № 2 (42). – С. 68–74.

²⁸Ниг.: Холиқзода А.Ф., Шосаидзода Ш.Ш. Бардоштҳои маънавий–ҳуқуқӣ аз Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шоҳроҳи бунёди давлати миллии. «Маҷаллаи Академиявии ҳуқуқ». – 2022. – №2 (42). – С. 26–37; Холиқзода А.Ф. Қонуни миллии. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. – №1. – С. 211–22; Холиқзода А.Ф., Шосаидзода Ш.Ш. Таҳҷуми иттилоотӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва роҳҳои ҳуқуқи химоя аз он // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон (маҷаллаи илмӣ–амалӣ). Нашрияти факултети ҳуқуқшиносии ДМТ. – Душанбе, 2021. – № 3 (23). – С. 7–18; Холиқзода А.Ф. Президент поягузори ислоҳоти ҳуқуқи маънавии ҷомеа. Пешвои миллат ва рушди Тоҷикистони соҳибистиклол // Маводи конференсияи илмӣ–амалии ҷумҳуриявӣ “Президент – қафилҳои рушди устувори иқтисодӣ ва зиндагии шоистаи мардум”. – Хучанд: Ношир, 2022. – С. 43–54; Холиқзода А.Ф. Баъзе мулоҳизаҳо оид ба роҳҳои рушди мафкураи соҳибии миллии ва муқовимат бо сӯйқўсозии дин дар партави Паёми Пешвои миллат // Муқовимат бо ифротгароии хушунатомез дар ҷомеа ва фазои иттилоотӣ: маҷмӯаи Муассисаи давлатии «Маркази исломшиносӣ» дар назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон // Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Холиқзода А.Ф. – Душанбе: ЭР–граф, 2022. – С. 7–21; Холиқзода А.Ф. Правопонимание и права человека: состояние, проблемы и перспективы // Самаранокии таъбиқи ҳуқуқ ҳамчун омилҳои таҳқиқи қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ: маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ (ш. Душанбе, 14 июни соли 2022) // зери таҳрири академик Фарҳод Раҳимӣ, Президенти Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон – Душанбе: Дониш, 2022. – 342с. – С. 73–103. 37; Холиқзода А.Ф. Қонуни миллии – таносуб бо ҳуқуқи инсон // Маҷмӯи мақолаҳои Мизи мудаввар дар «15 соли Қонуни

Азиззода У.А.³⁷, Нематов А.Р.³⁸, Буризода Э.Б.³⁹, Назаров А.К.⁴⁰,
Абдулхонов Ф.М.⁴¹, Тоҳиров Ф.Т.⁴², Ализода Ш.Ш.⁴³, Шоҳиён Ш.⁴⁴,

Чумхурии Тоҷикистон «дар бори танзимаи анъана ва ҷашну маросим дар Чумхурии Тоҷикистон» 6 дастовардҳо, мушкилот ва дурнамо» (ш. Душанбе, 8 июни соли 2022) – Душанбе: «Балоғат», 2022. – С. 41–72; Холикзода А.Ф. Эҳёи арзишҳои миллӣ дар раванди давлатсозии Пешвои Миллат // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. Бахши илмҳои гуманитарӣ. – №2 (41) – Душанбе, 2022. – С. 397–403.

²⁹ Ниг.: Диноршоев А.М. Конституционная регламентация и реализация прав и свобод человека и гражданина. – Душанбе, 2015. – 225 с.; Диноршоев А.М. Судебная власть в системе разделения властей в Республике Таджикистан // Судебная правовая политика в России и зарубежных странах: коллективная монография / под ред. А.А. Дорской. – СПб.: Астерина, 2019. – С. 439–450.

³⁰ Ниг.: Ализода З. Эволюция института парламента в Республике Таджикистан. – Душанбе: ТНУ, 2013. – 206 с.

³¹ Ниг.: Шодиев И.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX – нач. XXI вв.): дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2010. – 176 с.

³² Ниг.: Махмудов И.Т. Ислохоти судӣ–ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон – тақозои замон // Такмили қонунгузории Чумхурии Тоҷикистон оид ба ҳуқуқи инсон (маводҳои конфронси илмӣ–назариявӣ бахшида ба муносибати 30–юмин солгарди қабули Конвенсияи СММ оид ба зидди шиканҷа ва дигар муносибатҳои ғайриинсонӣ) / зери таҳрири н.и.х., Сафаров Б.А. ва н.и.х. Диноршоев А.М. – Душанбе, 2015. – С. 10–16.; Махмудов, И.Т. Нақши истиклолияти давлатӣ дар таҳкими ҳокимияти судӣ // Минбари ҳуқуқшинос. – Душанбе, 2016. – 7 сентябр. – № 13–14 (46–47). – С. 4–5.; Махмудов, И.Т., Абдуллоев, Н.А. Аҳамияти Иҷлосияи тақдирсозии Шурои Олии Чумхурии Тоҷикистон дар таҳкими давлатдорӣ миллӣ ва рушди ҳокимияти судӣ // Маводҳои конференсияи чумхуриявӣ илмӣ–амалӣ дар мавзӯи «Аҳамияти Иҷлосияи тақдирсозии 16–уми Шурои Олии Чумхурии Тоҷикистон дар таҳкими давлатдори миллӣ ва рушди қонунгузорӣ» / зери таҳрири н.и.х., дотсент Раҳмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2017. – С. 57–68.

³³ Ниг.: Холиков К.Н. Конституционное судопроизводство в Республике Таджикистан / отв. ред. С.А. Авакьян. – Душанбе: ЭР–граф, 2010. – 420 с.

³⁴ Ниг.: Махмудов М.А. Устувории низоми судии Тоҷикистон: проблема ва мулоҳиза. – Душанбе: Матбуот, 2002. – 176 с.; Махмудзода М.А. Сиёсати ҳуқуқӣ ва давлати демократӣ. – Душанбе: ЭР–граф, 2017. – 632 с.

³⁵ Ниг.: Раҳимзода М.З. Избранные труды. – Душанбе, «Бухоро», 2014, – 638с.

³⁶ Ниг.: Абдуллоев, Н., Саъдиев, М.Х. Мақомоти судии Тоҷикистон дар масири тақомул ва ислохот: ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ / Н. Абдуллоев, М.Х. Саъдиев. – Душанбе: ЭР–граф, 2004. – 265 с.

³⁷ Ниг.: Азизов У.А. Конституционные основы судебно–правовой политики в Республике Таджикистан // Судебная правовая политика в России и зарубежных странах: коллективная монография / под ред. А.А. Дорской. – СПб.: Астерион, 2019. – 608 с.

³⁸ Ниг.: Нематов А.Р., Хочибоева Н. Правоприменительные акты Республики Таджикистан и технико–юридические проблемы их составления // Юридическая орбита (Legal orbit). – Нижний Новгород. – 2021.– № 1 (декабр). – С. 65–75. (дар ҳаммуаллифӣ бо Нематов А.Р. Право как культурный феномен в государственно–правовой системе таджикского народа // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование): / Р.Ш. Шарофзода, И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 9–15; Нематов А.Р. Повышение правовой культуры как фактор эффективности правоприменительной деятельности // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование): / Р.Ш. Шарофзода, И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 73–89; Нематов А.Р. Стабильность и динамизм законодательства Республики Таджикистан как фактор эффективности правоприменительной деятельности // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование): / Р.Ш. Шарофзода, И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 141–148; Нематов А.Р. Механизмҳои ҳифзи ҳуқуқи инсон ва фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунии давлат: масъалаҳои ҳамгирӣ ва ҳамкорӣ // маводи конференсияи чумхуриявӣ илмию назариявӣ дар мавзӯи «Самаранокӣ татбиқи ҳуқуқ ҳамчун омили таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ». – Душанбе; Дониш, 2022. – С. 103–117; Нематов А.Р. Защита прав человека как правовая ценность в процессе правоприменительной деятельности // Материалы Международной научно–практической конференции «XII Ломоносовские чтения», посвященной Дню таджикской науки и 30–летию установления дипломатических отношений между Республикой Таджикистан и Российской Федерацией (29–30 апреля 2022). Часть II. Общественные и гуманитарные науки. – Душанбе, 2022. – 682 с. – С.575–585.

Раҳматҷонзода Р. Р.⁴⁵, Обидова М. Н.⁴⁶, Назар М. А.⁴⁷ ва дигарон мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор дода шудаанд.

Дар Тоҷикистон бошад оид ба назарияи илми ҳуқуқ якчанд рисолаҳои номзадӣ, аз ҷумла, рисолаи Нусратов Л.М. соли 2008 дар мавзуи «Проблемаҳои ташаккули шуури ҳуқуқӣ дар Тоҷикистони муосир (ҷанбаҳои назария ва методология)»⁴⁸, рисолаи Ғоибов Р.Д. соли 2012 дар мавзуи «Татбиқи ҳуқуқи судӣ дар заминаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон дар давраи пас аз шӯравӣ: ҷанбаи умумии назариявӣ»⁴⁹, рисолаи Насков Д.С. соли 2021 дар мавзуи «Ҷанбаҳои назариявӣ ва омилҳои асосии ташаккули шуури ҳуқуқи ҷавонони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи истиқлолият»⁵⁰, Сарқорова Ш.С. соли 2023 дар мавзуи «Деформатсияи шуури ҳуқуқӣ: ҷанбаҳои назариявӣ ва амалӣ»⁵¹, рисолаи Завқизода С.А. соли 2023 дар мавзуи «Интиҳоб, тайёр намудан ва тақмили ихтисоси судяҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: масъалаҳои

³⁹Ниг.: Буризода Э.Б., Одиназода Р.С. Судебные и казисудебные институты в истории таджикской государственности. – Душанбе: “Ирфон”, 2018. – 336с.

⁴⁰Ниг.: Назаров А.К. Исламское уголовное право и его применение в странах с элементами исламской правовой системы: теоретические и прикладные аспекты (сравнительный уголовно-правовой анализ). дисс... на соиск. уч. ст. док. юрид. наук. – Душанбе, 2021. – 404с.

⁴¹Ниг.: Абдулхонов Ф.М. История судопроизводства досоветского Таджикистана (историко-правовое исследование): дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2011. – 190 с

⁴²Ниг.: Тоҳиров Ф. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 1994. – 256с.

⁴³Ниг.: Ализода Ш.Ш. Рушди ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Рушди ҳуқуқи судӣ ва фаъолияти ҳуқуқмуҳофизавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (маводҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ–амалӣ, ш. Душанбе, 22 октябри соли 2015) / зери таҳрири ном. илм. ҳуқуқ, дотсент Маҳмудов И.Т., ном. илм. ҳуқуқ, дотсент Сафарзода А.И. – Душанбе: Имперал–Групп, 2015. – С. 41–46

⁴⁴Ниг.: Шоҳиён Ш. Соҳибистиклолии Тоҷикистон ва таҳкими ҳокимияти судӣ // Мизони қонун (мачаллаи илмӣ–амалии Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон). – Душанбе. – 2021. – № 2. – С. 12–14.; Шоҳиён Ш. Нақши ҳамкориҳои ҳокимияти судӣ ва мақомоти прокуратура дар таъмини адолати судию иҷтимоӣ ва таъмини волоияти қонун дар ҷомеа // Қонуният. – 2017. – № 1. – С. 14–17.

⁴⁵Ниг.: Раҳматҷонзода Р. Р. Таълимот оид ба таъкиби ҷиноятӣ дар мувофиқи судии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Автореф. дис... док. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2023. – 146 с.

⁴⁶Ниг.: Обидова М. Н. Ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ: таҳқиқоти назариявӣ–ҳуқуқӣ ва конституционӣ. Автореф. дис... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2021. – 65 с.

⁴⁷Ниг.: Назар М. А. Адолати иҷтимоӣ дар назария ва амалияи ҳаёти ҷамъиятӣ. Автореф. дис... док. илм. фалсафа. – Душанбе, 2022. – 110 с.

⁴⁸ Ниг.: Нусратов Л. М. Проблемаҳои ташаккули шуури ҳуқуқӣ дар Тоҷикистони муосир (ҷанбаҳои назария ва методология). Дис... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2008. – 160 с.

⁴⁹Ниг.: Гаибов Р. Д. Судебное правоприменение в условиях судебно-правовой реформы в постсоветском Таджикистане: общетеоретический аспект. Автореф. дис... на соиск. уч. степ. кан. юр. наук. – Душанбе, 2023. – 21с.

⁵⁰Ниг.: Насков Д. С. Ҷанбаҳои назариявӣ ва омилҳои асосии ташаккули шуури ҳуқуқи ҷавонони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи истиқлолият. Автореф. дис... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2021. – 56 с.

⁵¹Ниг.: Сарқорова, Ш.С. Деформатсияи шуури ҳуқуқӣ: ҷанбаҳои назариявӣ ва амалӣ[Матн]. Автореф. дис... ном. илм. ҳуқуқ. 12.00.01. / Ш.С. Сарқорова. – Душанбе, 2023. – 26 с.

назариявӣ-амалӣ ва ташкилию ҳуқуқӣ»⁵² ва соли 2014 рисолаи доктории Насриддинзода Э.С. дар мавзуи «Ташаккули фарҳанги (маданияти) ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити амиқтар шудани фарқиятҳои фарҳангӣ ва тамаддун: мушкилоти назария ва амалия»⁵³ ва рисолаи доктории Раҷабзода Р.М. дар мавзуи «Фарҳанги ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон: таҳқиқоти назариявӣ-ҳуқуқӣ ва методологӣ»⁵⁴ ҳимоя карда шудаанд. Аммо дар корҳои илмӣ анҷомдодашуда, ҳамаи чанбаҳои шуури ҳуқуқии судяҳо, ба таври алоҳида ҳамачониба мавриди таҳқиқ ва таҳлил қарор дода нашудааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва мавзуҳои илмӣ. Мавзуи таҳқиқоти диссертатсионӣ яке аз масъалаҳои камомӯхташуда дар илми ҳуқуқшиносии Тоҷикистон ба шумор рафта, ба амалӣ намудани бандҳои 25-29, 39-42, 54-57-и Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028, ки бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми феврالی соли 2018 тасдиқ шудааст, мутобиқат мекунад.

Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар доираи дурнамои корҳои илмию таҳқиқотии шуъбаи масоили назариявии давлат ва ҳуқуқи муосири Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон – «Проблемаҳои татбиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019-2023» анҷом дода шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқоти диссертатсионӣ. Мақсади кори рисолавӣ аз таҳлили ҳамачонибаи хусусиятҳои шуури ҳуқуқии касбии судяҳо дар замони ҳозира, омӯзиши андешаҳои гуногун дар бораи ин падидаи ҳуқуқӣ, ошқор намудани хусусият ва заминаи методологии таҳқиқот, аз

⁵²Ниг.: Завқизода С. Интиҳоб, тайёр намудан ва тақмили ихтисоси судяҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: масъалаҳои назариявӣ-амалӣ ва ташкилию ҳуқуқӣ. Автореф. дис... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2023. – 41 с.

⁵³ Ниг.: Насриддинзода Э. С. Правовая культура: монография. –М.: Норма, 2014. – 352с.

⁵⁴ Ниг.: Раҷабзода Р. М. дис. докторӣ «Фарҳанги ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон: таҳқиқоти назариявӣ-ҳуқуқӣ ва методологӣ». – Душанбе. –2022. – 403с.

муайяннамоии масоили муҳими назариявӣ ва методологии ташаккул ва такмили шуури ҳуқуқии судяҳо, фаҳмиши ҳуқуқ ва ҳуқуқтатбиқкунӣ дар чараёни ислоҳотҳои судӣ – ҳуқуқӣ ва нақши он дар баланд бардоштани шуури ҳуқуқии касбии судяҳо ҳангоми ба амал баровардани адолати судӣ дар замони муосир, мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Мутобиқи ҳадафҳо вазифаҳои зерини таҳқиқотии ба ҳам алоқаманд муайян карда шуданд:

- муайяннамоии мафҳуми шуури ҳуқуқии касбии судяҳо бо таҳлил ва омӯзиши нуктаҳои назариявӣ ва мавқеҳои гуногуни олимон, концепсияҳои пешниҳодгардида ва қонунгузори амалкунанда;

- омӯзиши масоили муҳими назариявӣ ва методологии ташаккул ва такмили шуури ҳуқуқии судяҳо дар чараёни ислоҳотҳои судӣ – ҳуқуқӣ ва нақши он дар баланд бардоштани шуури ҳуқуқии касбии судяҳо ҳангоми ба амал баровардани адолати судӣ;

- муайян намудани сохтор ва хусусиятҳои шуури ҳуқуқии касбии судяҳо ва ошкор намудани мазмун ва хусусиятҳои фаҳмиши шуури ҳуқуқии касбии судяҳо дар замони муосир;

- таҳлили мавқеъ ва аҳаммияти идеологияи ҳуқуқӣ ва психологияи ҳуқуқӣ вобаста ба концепсияҳои илмӣ пешниҳодгардида дар ташаккули шуури ҳуқуқии судяҳо дар замони муосир;

- муайян намудани мавқеъ ва нақши шуури ҳуқуқии судяҳо дар фаҳмиш ва тафсири ҳуқуқ ва сатҳи он дар намудҳо ва марҳилаҳои гуногуни фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ судӣ дар раванди ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ;

- ошкор намудани имконият ва дурнамои истифодаи усулҳои гуногуни илмӣ ҳуқуқшиносӣ дар омӯзиш ва фаҳмиши шуури ҳуқуқии касбии судяҳо дар замони муосир;

- таҳлили проблемаҳои асосии татбиқи ҳуқуқ дар фаъолияти судяҳо, мафҳуми раванди шиноخت ва ҳақиқат дар шуури ҳуқуқии касбии судя, намуд ва санадҳои татбиқи ҳуқуқии судӣ, шарҳдиҳии қонун дар раванди -

татбики ҳуқуқии судӣ, инчунин мушкилоти баҳодиҳии далелҳо ва исбот дар муурофияи судӣ;

- дар асоси омӯзиш оид ба такмили қонунҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ошкор намудани муқарраротҳои қуҳнашудаи қонунҳо, норасоҳои қонунгузорӣ ва такмили фаъолияти амалии судҳо, бо тавсияҳои илмию амалӣ вобаста ба фаъолияти судҳо ва бо ин васила тавсияҳои мушаххас ҷиҳати коркарди тадбирҳо оид ба баланд бардоштани шуури ҳуқуқии касбии судҳо дар ҳошияи барномаи нави ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ ва сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Объекти таҳқиқот. Объекти таҳқиқоти диссертатсионӣ - муносибатҳои ҳуқуқии ҷамъиятӣ мебошанд, ки масоили назариявӣ-методологии шуури ҳуқуқии касбии судҳоро дар ба амал баровардани адолати судӣ, ҳамчун - соҳаи муҳимтарин ва мушаххаси фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ дар амалияи судӣ муайян менамояд.

Мавзӯи таҳқиқот- моҳият, мазмун, ташаккул ва фаҳмиши шуури ҳуқуқии касбии судҳо ва методологияи таҳқиқоти он дар ҳошияи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ мебошад.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот (доираи тарихии таҳқиқот)

Таҳқиқоти диссертатсионӣ марҳилаҳои тасдиқ, омодамоии диссертатсия, муҳокимаи он дар шӯъбаи масоили назариявии давлат ва ҳуқуқи муосири Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳовиддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон барои ҷимоя тавсия карда шудааст. Таҳқиқоти диссертатсионӣ якҷанд марҳилаҳои рушдро дар бар мегирад, аз ҷумла: 1) давраи қабули Конститутсияи ҚТ ва тағйири иловаҳо ба он дар соли 1999, қонунҳои конститутсионии ҚТ “Дар бораи суди конститутсионии ҚТ, Дар бораи судҳои ҚТ”, Кодекси оила, Кодекси манзил, Кодекси ҷиноятӣ ва Кодекси граждании ҚТ, қисмҳои 1 ва 2, (солҳои 1994-2000), Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 апрели соли 1997, № 691 «Дар бораи сиёсати ҳуқуқӣ ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон», қарори Ҳукумати Ҷумҳурии

Тоҷикистон аз 22 августи соли 1997, № 383 «Дар бораи баъзе тадбирҳо оид ба такмили тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон ва кори ҳуқуқӣ дар ҷумҳурӣ»; 2) Конститутсияи ҚТ бо тағйиру иловаҳо дар соли 2003, Кодекси граждани ҚТ қисми 3 (2005), Кодекси муҳофизати маданияи ҚТ (2008), Кодекси муҳофизати иқтисодии ҚТ (2008), Кодекси муҳофизати ҷиноятии ҚТ (2009), қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 марти соли 2006, № 94 «Дар бораи тасдиқи Консепсияи миллии маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон»; 3) Давраи қабули Барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҚТ солҳои 2011-2013, 2015-2017, 2019-2021, Қонуни конституционӣ «Дар бораи судҳои ҚТ», Кодекси одоби судяҳо, инчунин Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 феввали соли 2018, № 1005 «Дар бораи Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028», Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2030, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз "27" ноябри соли 2019, № 599 тасдиқ карда шудааст ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва ҳуҷжатҳои стратегияро барномавӣ.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асосҳои назариявии таҳқиқоти диссертатсиониро, таҳқиқотҳои илмию назариявии муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ оид ба паҳлуҳои ҷудоғонаи категорияи шуури ҳуқуқӣ ташкил медиҳанд. Ин проблемаҳо дар қорҳои олимони ватанию хориҷӣ ба монанди Сальников В.П., Аверин А.В., Байниязов Р.С., Белканов Е.А., Вопленко Н.Н., Касаткин С.Н., Малюткин А.В., Ильин И.А., Байтин М.И., Усмонов О.У., Тоҳиров Ф.Т., Ойгензихт В.А., Менглиев Ш.М., Имомов А.И., Иброҳимзода С.И., Тағойназаров Ш.Т., Бобоҷонзода И.Х., Шарофзода Р.Ш., Холиқзода А.Ф., Исқандаров З.Х., Диноршоев А.М., Ализода З., Насриддинзода Э.С., Шодиев И.Р., Маҳмудов И.Т., Холиқов К.Н., Маҳмудзода М.А., Раҳимзода М.З., Азиззода У.А., Нематов А.Р., Буризода Э.Б., Назаров А.К., Мирзамонзода Х.М., Раҳмон Д.С., Назар М.А., Абдулхонов Ф.М., Ализода Ш.Ш., Раҳматҷонзода Р.Р., Нусратов

Л.М., Ғоибов Р.Д., Насков Д.С., Саркорова Ш.С., Обидова М.Н., Абдуллозода Ф.Н., Муродзода А.А. ва дигарон инъикос ёфтаанд.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Асоси методологии таҳқиқот ба равиши низомӣ, ба принципҳои раванд, таҳлили вазъиятӣ, функционалӣ, эволюсионӣ ва ҳамгироии онҳо асос ёфтааст. Таҳқиқоти диссертатсионӣ аз нуқтаи назари принципи ҳуқуқ гузаронида шудааст, ки ба эҷоди назари ҳамачонибаи фаъолияти шуури ҳуқуқӣ дар замони муосир мусоидат мекунад. Бо ёрии усулҳои диалектикӣ, таърихӣ-ҳуқуқӣ ва дигар усулҳо раванди пайдоиш ва таҳаввули ақидаҳо дар бораи шуури ҳуқуқӣ мушоҳида карда мешаванд.

Дар таҳқиқот ҳамчун усулҳои умумии донишҳои илмӣ, усулҳои таҳқиқоти назариявӣ: таҳлил ва синтез, индуксия ва дедуксия истифода шудаанд. Ҳамчун усулҳои махсуси таҳқиқоти ҳуқуқӣ, усулҳои зерин истифода шудаанд: усули расмӣ-мантиқии шарҳи меъёрҳои ҳуқуқ, усули муқоисавии ҳуқуқӣ, инчунин усули моделсозии назариявӣ ва ҳуқуқӣ.

Бо истифода аз усулҳои умумии илмӣ низомӣ, таркибӣ ва функционалӣ мафҳуми умумии шуури ҳуқуқии касбии судяҳо, низоми унсурҳои таркибии шуури ҳуқуқӣ, алоқаи дохилинормӣ ва функционалии байни унсурҳои шуури ҳуқуқӣ, вазифа ва мақсадҳои шуури ҳуқуқии касбии судяҳо омӯхта мешаванд. Усулҳои зикршуда имкон доданд, ки унсурҳои таркибӣ ва функсияҳои шуури ҳуқуқии касбии судяҳо омӯхта шаванд.

Дар заминаи усулҳои илмӣ мантиқӣ, таърихӣ, сотсиологӣ робитаи мантиқии байни унсурҳои таркибии шуури ҳуқуқии касбии судяҳо, низоми мантиқии функсияҳои шуури ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқии касбии судяҳо, таъсири шароити таърихӣ ба мазмун ва шуури ҳуқуқии касбии судяҳо, аз ҷумла, дар замони муосир, алоқамандии шуури ҳуқуқии касбии судяҳо бо падидаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа, омилҳои объективӣ ва субъективӣ муайян ва таҳлил карда мешавад.

Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ бо истифода аз усулҳои махсуси илмӣ омӯри ва сотсиологӣ сатҳи шуури ҳуқуқии касбии судяҳо, аз ҷумла, ҳиссаи

донишҳои ҳуқуқии назариявӣ ва амалӣ дар фаъолияти касбии онҳо, унсурҳои маънавии фарҳанги ҳуқуқии касбии онҳо муайян карда мешаванд.

Дар чараёни таҳқиқоти диссертатсионӣ бо мақсади муайян намудани сатҳи шуури ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқии касбии судяҳо бо истифода аз усулҳои мушаххаси сотсиологӣ, аз ҷумла, пурсишнома дар байни судяҳо гузаронида шуд. Дар натиҷа зарурат ва аҳаммияти донишҳои назариявӣ дар фаъолияти касбии судяҳо, сатҳи истифодаи донишҳои назариявӣ дар фаъолияти судяҳо, таносуби донишҳои назариявӣ ва амалӣ муайян карда мешавад.

Дар заминаи усулҳои махсуси ҳуқуқии шакли меъёрӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, таърихӣ-ҳуқуқӣ дар диссертатсия шароити таърихӣ инкишофи шуури ҳуқуқӣ, унсурҳои идеологӣ ва сиёсии шуури ҳуқуқии касбии судяҳо, таносуби шуури ҳуқуқии касбии ҳуқуқшиносон, шуури ҳуқуқии касбии судяҳо муайян ва таҳқиқ карда мешаванд.

Заминаҳои эмпирикӣ. Дар чараёни таҳқиқоти диссертатсионӣ Конститутсияи ҚТ, қонунҳои конституционӣ, кодексҳо, қонунҳо, фармонҳои Президенти ҚТ, қарорҳои Ҳукумати ҚТ, Паёмҳои Президенти ҚТ ба Маҷлиси Олии ҚТ, Суханрониҳо дар вохурӣ бо судяҳои судҳои ҚТ солҳои 2011 ва 2019, Консепсияи сиёсати ҳуқуқии ҚТ барои солҳои 2018-2028, Барномаҳои ислохотҳои судӣ-ҳуқуқӣ барои солҳои 2007-2010, 2011-2013, 2015-2017 ва 2019-2021, қарорҳои Пленуми Суди Олии ҚТ ва Суди Олии иқтисодии ҚТ, ҷамъбастиҳои амалияи судӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва дигар ҳуҷҷатҳои барномавӣю стратегӣ (Барномаи таълим дар соҳаи ҳуқуқи инсон барои солҳои 2022-2026, Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2030, Стратегияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5.08.2023 дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқи инсон барои давраи то соли 2038), Кодекси одоби судяҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ҳуҷҷатҳои барномавӣ - стратегӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Дар баробари қонунгузориҳои миллии, инчунин,

конститутсия ва қонунгузории баъзе кишварҳои хориҷӣ оид ба масъалаи таҳқиқшаванда истифода шудаанд.

Асоси эмпирикии таҳқиқотро маводи аз ҷониби муаллиф мураттабгашта оид ба ҳолати воқеии шуури ҳуқуқии касбии судяҳо, натиҷаи пурсиши сотсиологӣ судяҳо оид ба сатҳи донишҳои назариявӣ ҳуқуқии онҳо, таҳсилоти ҳуқуқии касбӣ ва баланд бардоштани сатҳи шуури ҳуқуқии касбӣ, таҷрибаи шахсии фаъолияти касбии муаллиф дар Суди Олии ҚТ ташкил медиҳанд.

Навоварии илмӣ таҳқиқот дар он инъикос меёбад, ки он яке аз аввалин таҳқиқотҳои маҷмӯӣ мебошад, ки дар он масоили назариявӣ - методологии концепсияи нави илмӣ шуури ҳуқуқии касбии судяҳо коркард карда шудааст.

Дар таҳқиқот муаллиф бо омӯзиши нуктаҳои назариявӣ ва мавқеҳои гуногуни олимон, концепсияҳои пешниҳодгардида марбут ба шуури ҳуқуқии касбии судяҳо ва қонунгузории амалкунандаро баррасӣ намуда, масоили муҳими назариявӣ ва методологии ташаккул ва тақмили шуури ҳуқуқии касбии судяҳоро дар чараёни ислохотҳои судӣ – ҳуқуқӣ ва нақши онро дар баланд бардоштани шуури ҳуқуқии касбии судяҳо ҳангоми ба амал баровардани адолати судӣ дар замони муосир мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Муаллифи рисола категорияҳои ҳуқуқиеро, ки шуури ҳуқуқии касбии судяҳоро тавсиф мекунанд, мурратаб ва мушаххас намуда, унсурҳои сохтори онро таҳқиқ карда, ҳолатҳои обективӣ ва субъективӣ, ки ба баланд бардоштани шуури ҳуқуқии касбии судяҳо ва татбиқи ҳуқуқ зимни ба амал баровардани адолати судӣ дар марҳилаҳои гуногуни фаъолияти касбии судӣ таъсир мерасонанд, муайян кардааст.

Навоварии илмӣ таҳқиқоти дисертсионӣ, инчунин аз интиҳоби ҷанбаҳои кам омӯхташудаи ташаккули шуури ҳуқуқӣ, фаҳмиши ҳуқуқӣ, тафсири ҳуқуқӣ, шуури ҳуқуқии касбии судяҳо, аз ҷумла, ангезаи рафтор,

менталитет ва аҳаммияти он дар ташаккули шуури ҳукукии касбии судяҳо муайян карда шудааст.

Ҳамзамон, дар рисола муаллиф ҷанбаҳои нави фаҳмиши шуури ҳукукии касбии судяҳо, омилҳои мушаххасе, ки ба ташаккули унсурҳои алоҳидаи шуури ҳукукии касбии судяҳо таъсир мерасонанд ва хусиятҳои онро муқаррар намуда, тадбирҳои баланд бардоштани шуури ҳукукии касбии судяҳо дар ҳошияи барномаи нави ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ ва сиёсати ҳукукии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба таҳкими сулҳу субот, ваҳдати миллӣ, ҳифзи арзишҳои миллӣ ва ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ва эъмори давлати демократию ҳуқуқбунёд равона карда шудааст, муайян намудааст.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Ба ҳимоя нуктаҳо, хулоса ва муқарраротҳои илмӣ назариявӣ зерин пешниҳод мегарданд:

1. Шуур - яке аз мафҳумҳои пойдевори фалсафа, психология, ҷомеашиносӣ буда, ҷузъи муҳими низоми равонии инсонро тавсиф мекунад. Фаъолияти шуур ба шахс имконияти таъсис додани дониш дар бораи алоқамандӣ, муносибатҳо, қонуниятҳои олами объективӣ, гузоштани мақсад ва тартиб додани нақшаҳо, ба танзим даровардан ва назорат бурдан аз болои муносибатҳои эҳсосӣ, оқилона ва амалӣ мебошад.

2. Шуури ҳуқуқӣ, маҷмуи ғояҳо ва эҳсосотест, ки муносибати одамро нисбат ба ҳуқуқ ва падидаҳои ҳуқуқӣ дар ҳаёти ҷамъиятӣ ифода мекунад. Шуури ҳуқуқӣ, як намуди махсуси ҳисси инстинктивӣ адолат аст, ки дар он шахс маънавияти худро дарк намуда, маънавияти одамони дигарро эътироф мекунад. Шуури ҳуқуқӣ дар шуури шахс зухуроти маҷмуии талаботи абадӣ ва тағйирёбандаи ҳуқуқи фитрӣ - дастурҳои идеалии меъёрӣ, принсипҳо, асосҳои адолат, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, ки ба тамоми моҳияти маънавии инсон дохил мешаванд, мебошад. Шуури ҳуқуқӣ, ин низоми ақидаҳо, эътиқодҳо, баҳодиҳиҳо дар бораи ҳуқуқ ва қонуният мебошад, ки ҳоси тамоми ҷомеа, синф, гуруҳи иҷтимоӣ ё фард аст.

3. Муҳаққиқ ду гурӯҳи ақидаҳоро қайд мекунад: ғояҳои маънодор ва низомсоз. Яқум табиати шуури ҳуқуқиро ифода намуда, тамоми мазмуни онро мувофиқи мантиқи он возеҳу равшан месозад. Муаллиф муътақид аст, ки ин навъи ғояҳо табиати шуури ҳуқуқиро дар ҳама гуна шаклҳои мушаххаси таърихӣ фарҳангии он тавсиф мекунанд. Ё ба ғояҳои маънодор - ғояҳои ҳуқуқ, меъёр, тартибро мансуб медонад. Ин ғояҳоро мавриди омӯзиш қарор дода, метавон табиати ҳуқуқро дар умумияти он фаҳмид.

Ғояҳои низомдор - мазмуни шуури ҳуқуқиро дар шаклҳои фарҳангӣ ва таърихӣ он ифода намуда, ба тамоми доираи маъноии фарҳанги мушаххаси ҳуқуқӣ хусусияти хос мебахшанд. Бо кумаки омӯзиши онҳо моҳияти ҳуқуқ, дар дақиқии он дарк карда мешавад.

4. Шуури ҳуқуқӣ, дорои якчанд функсияҳо мебошад: идрокӣ; баҳодихӣ; танзимкунанда; пешгӯӣ; робитавӣ; амсиласозӣ.

5. Шуури ҳуқуқӣ, аз унсурҳои зерин иборат мебошад: психологӣ ва идеологӣ.

6. Намудҳои шуури ҳуқуқиро субъектҳои он, барандагон ва эҷодкунандагони шаклҳои гуногуни дарки ҳақиқати ҳуқуқӣ муайян мекунанд. Аз ин лиҳоз, се намуди асосии шуури ҳуқуқиро қайд намудан мумкин аст: а) ҷамъиятӣ, б) гуруҳӣ ва в) фардӣ. Чунин тақсимот бо аломати дараҷаи гуногуни ҷомеаи иҷтимоӣ асос меёбад.

Шуури ҳуқуқии ҷамъиятӣ - ифодаи абстраксии шуури ҳуқуқӣ дар маҷмӯъ мебошад. Ин низоми ғояҳо, ақидаҳо, назарияҳо, эҳсосот, ҳиссиёт, майлу таассуроти ҳуқуқии таърихан дар асоси хусусиятҳои умумии фарҳангӣ ва миллии рушд ташаккулёфта, ба ҷомеа хос мебошад.

Шуури ҳуқуқии гуруҳӣ - бо гурӯҳҳои калон, азим ва хурд, ки сохтори миллий, синфӣ, иҷтимоӣ-фарҳангӣ, истехсолии ҷамъиятро ташкил медиҳанд, ифода меёбад.

Шуури ҳуқуқии фардӣ - аз як тараф, ифодаи мушаххаси шуури ҳуқуқии ҷамъиятӣ ва гуруҳӣ дар ҷаҳонбинии шахси алоҳида буда, аз

тарафи дигар, маҷмуи донишҳои ҳуқуқӣ, ғояҳо ва назарияҳои ба таври инфиродӣ беназир, ки фард аз худ кардааст, инчунин эҳсосот, руҳия ва самтҳои мувофиқи ҳуқуқӣ мебошад, ки муносибати шахси мушаххасро нисбат ба қонун ва ҳақиқати ҳуқуқӣ муайян мекунад.

7. Шуури ҳуқуқии касбӣ - ақидаҳо, анъанаҳо, эътиқоди қонундороне, ки бевосита бо фаъолияти ҳуқуқӣ машғуланд ва дорой дониши касбии ҳуқуқӣ ва таҷрибаи қонунӣ мебошанд (судьяҳо, прокурорҳо, адвокатҳо, мушовирони ҳуқуқӣ, вакилони мақомотҳои намоёндагӣ ва ғайра). Таҷрибаи дастурҳои қонунӣ ва самтҳои арзишӣ дар ҳуқуқшиносӣ, истифодаи онҳо дар амалияи ҳуқуқӣ, таҷриба ба амал баровардани дастовардҳои афкори назариявӣ, принципҳо ва арзишҳои ҳуқуқ бештар аз он вобаста аст. Шуури ҳуқуқии касбӣ пеш аз ҳама дар асоси амалияи ҳуқуқӣ ташаккул меёбад, аммо, аз тарафи дигар, воқеан инсонпарварӣ ва сатҳи воқеан касбии чунин амалия аз он вобаста аст.

8. Шуури ҳуқуқии касбии судья - як намуди шуури ҳуқуқии касбӣ мебошад, ки дар робита ва дар қараёни ба амал баровардани адолати судӣ ташаккул меёбад.

Омӯзиши шуури ҳуқуқии касбии судьяҳо қисми ҷудонашавандаи таҳлили мураббаи қараёни ба амал баровардани адолати судӣ мебошад. Таҷрибаи ҳислатҳои ҳосил ташаккул ва фаъолияти шуури ҳуқуқии касбии судьяҳо имкон медиҳад, ки ба амал баровардани салоҳиди судӣ хангоми қабули санадҳои судӣ фаҳмида шавад.

Таҷрибаи салоҳияти судья оид ба амал баровардани адолати судӣ аз лаҳзаи ворид гардидани маводи парванда барои баррасӣ то баровардани санади ниҳоии судӣ, бо қонунгузорӣ танзим карда мешавад. Баррасии фаъолияти судӣ танҳо ҳамчун мувофиқавӣ метавонад ба тасаввуроти носоҳеҳ, дар бораи нақши шуури ҳуқуқии касбии судья - ҳамчун инъикоси фаъолияти мувофиқавӣ оварад.

9. Шуури ҳуқуқии касбии судья - ҳамчун падидаи мураккаб ва ғунгунҷанбаи иҷтимоӣ-психологӣ дорой сифатҳои функционалӣ -

сохторӣ буда, дар хислатҳои инфиродии судя зоҳир гардида, моҳияти шуури ҳуқуқии охирино муайян намуда, табиати падидаи мавриди таҳқиқ қарордоштаро возеҳу равшан мекунад.

Шуури ҳуқуқии касбии судя - сатҳи олии инъикоси равонии ҳақиқат аз тарафи судя, дар шакли тасвирҳо ва мафҳумҳои умумишуда ба амал баровардани онҳо мебошад. Шуури ҳуқуқии касбии судяро дониши касбӣ, тафаккури касбӣ ташкил медиҳад. Дар ин ҳолати эҳсосии судя, муносибати уро нисбат ба ҳуқуқ муайян мекунад.

10. Шуури ҳуқуқии касбии судя - аз унсурҳои алоҳидаи сохтори он ки ҳар яке аз онҳо дорои аҳаммият ва ҷузъҳои алоҳидаи таркибии худ мебошанд, иборат аст, аз ҷумла: ҳангоми муайян кардани тамсилаи шуури ҳуқуқии касбии судя, унсурҳои асосии он пайванди мантиқӣ-меъёрӣ мебошад, ки он ҳаҷм ва амиқии донишҳои ҳуқуқӣ, сатҳи тафаккури ҳуқуқиро дар бар мегирад; як қисми шуури касбии ҳуқуқии судя, ки сарчашмаи равонӣ дорад, эҳтироми баланд нисбат ба ҳуқуқ ва эътиқод ба зарурати иҷрои бошууронаи талаботи он, дарки ҳуқуқро ҳамчун арзиши олии ташкил медиҳад; самт ба рафтори фаъоли ҳуқуқӣ ва аз ҷиҳати касбӣ аҳаммиятнокро пешбинӣ мекунад: омодагӣ ба иҷрои вазифаи касбӣ, татбиқи дақиқ ва қатъии талаботи меъёрҳои ҳуқуқӣ, талош барои адлу адолат, эътирофи зарурати такмили худ аст.

11. Шуури ҳуқуқӣ ба рафтори татбиқкунандаи ҳуқуқ ҳам бевосита ва ҳам бавосита тавассути меъёрҳои ҳуқуқӣ таъсир мерасонад. Равиши мулоҳизаҳои судяе, ки ҳангоми баровардани ҳукми айбдоркунанда намуди ҷазоро интиҳоб намуда, муҳлат ё андозаи аниқӣ ҷазоро муайян мекунад, бо дарназардошти иҷозати қонун оид ба татбиқи ҳудуди болоӣ ва поёнии ҷазо, ба дониши низомии Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, хусусиятҳои ҳоси ҷиноят ва шахсияти судшаванда, дарк кардани сиёсати ҷиноятии давлат, нақши ҷазо ҳамчун воситаи расидан ба мақсадҳои дар қонун гузошташуда асос меёбад.

12. Фаҳмиши судя - дарки моҳияти падидаи мушаххаси ҳуқуқӣ ҳамчун гуногунии гурӯҳи муайяни чунин падидаҳо мебошад. Судя ин ё он падида ро ба воситаи мафҳум (дуздӣ, сохтакорӣ, суиқасд ба куштор ва ғайра) банду баст намуда, фаъолияти эҷодии равониро ҷамъбааст карда, самтро ба меъёрҳои ҳуқуқии дар қонун муқарраргардида равона мекунад. Аз ин бармеояд, ки фаҳмиши касбии судя аз дониш, маданияти умумӣ ва таҷрибаи касбии ӯ вобаста аст.

13. Фаҳмиш - воситаи зехнӣ-идроқӣ буда, бо худ ҷараёнеро ифода медиҳад, ки дар асоси он натиҷаи ҳаммонандкунӣ, дарк, арзёбии объекти фаҳмиш дар доираи ҳолати ба вуқӯмадаро ташкил карда, имкон медиҳад, ки дар он самтро ёфта, қарор қабул карда, дар асоси ин гуногунии донишҳои аллақай мавҷударо оид ба ин объекти фаҳмиш, возеҳу равшан менамояд.

Ба нақши фаҳмиши ҳуқуқ дар ташаккули шуури касбии ҳуқуқии судя тавачҷуҳ зоҳир намуда, муайян кардан лозим аст, ки дар шакли идрок умуман фаҳмиш баромад карда, самти шахсият дар ҷомеа мебошад. Шуур-тарзи фаҳмиш, тафаккур, инъикоси мақсаднок ва табдили созандаву эҷодии ҳақиқат буда, ҳам ҷанбаҳои маърифатӣ ва ҳам эҳсосиро дарбар мегирад.

14. Фаҳмиш - асоси паҳлуи маърифатии шуури судя буда, судя маълумотро тавассути шуур ва асосан тавассути фаҳмиш қабул ва дарк мекунад. Фаҳмиши ҳуқуқ, дар доираи паҳлуи маърифатии шуури ҳуқуқии судя бо ёрии усулҳои мушаххаси фаҳмиши ҳуқуқ, аз он ҷумла, дарки ҳуқуқ, тавсиф, тавзеҳро дар бар мегирад, амалӣ мегардад. Ҳангоми муайян кардани нақши фаҳмиши ҳуқуқӣ дар ташаккули шуури ҳуқуқии судя метавон шартан ду унсуро дар шуури ҳуқуқӣ ҷудо кард: шуури ҳуқуқӣ ҳамчун ҷараён ва шуури ҳуқуқӣ дар натиҷа.

15. Фаҳмиши ҳуқуқӣ аз якчанд унсурҳо иборат мебошад, аз ҷумла:

1) Унсур якум ин ҷараён, донишани ҳақиқати ҳуқуқӣ мебошад, ки ҷараёни дарк, ҷамъоварӣ, тафсири дониши ҳақиқати ҳуқуқиро дар бар

мегирад. Маҳз дар доираи ҳамин унсур, аз ҷумла, чараёни дарки ҳуқуқ ё фаҳмиши ҳуқуқ, ки асоси чараёни фаҳмиши ҳақиқати ҳуқуқӣ мебошад, ба амал бароварда мешавад. Фаҳмиши ҳуқуқӣ ҳамчун чараён бо фаъолияти мақсадноки ақлию зеҳнии судья муайян карда шуда, бо худ ҳаммонандкунӣ, дарк, арзёбии ҳуқуқро ҳамчун падидаи мустақили иҷтимоӣ ва зухуроти он, инчунин мазмуни онро ифода мекунад. Моҳияти фаҳмиши ҳуқуқӣ дар чараёни дарки ҳақиқати ҳуқуқӣ аз фаҳмидани ҳуқуқ (шакл ва мазмуни он), ҷустуҷуи ҳуқуқ, ёфтани ҷавоб ба савол, ки ҳуқуқ чист, дар ҷӣ ифода меёбад, ҷӣ гуна шаклҳо дорад, иборат аст.

2) Унсуре дуюм, натиҷаи дарки ҳақиқати ҳуқуқӣ мебошад, ки идеологияи ҳуқуқиро дар бар мегирад. Дар чунин низом шуури ҳуқуқӣ ҳамчун натиҷа мавқеи асосиро ишғол намуда, ҳамчун асоси идеологияи ҳуқуқӣ баромад мекунад. Дар ақидаҳои адабиёти ҳуқуқшиносӣ оид ба падидаи шуури ҳуқуқӣ бояд фаҳмише ҷудо карда шавад, ки дар худ ду категорияҳоро: ҳуқуқ ва шуурро дар бар мегирад.

16. Тафсири ҳуқуқӣ, ҳамчун фаъолияти мушаххаси ҳуқуқии субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки барои фаҳмиши маънои аслии мазмуни ҳуқуқ нигаронида шуда, бо мақсади таъмини танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ равона карда мешавад.

Санадҳои тафсири меъёрӣ ҳангоми ҳуқуқтатбиқкунӣ нақши ташкилӣ ва ёридиҳандаро мебозанд ва ягонагии чараёнҳои тавзеҳдиҳӣ ва қонунсозиро таъмин менамоянд. Натиҷаи тафсири ҳуқуқӣ ва натиҷаи татбиқи ҳуқуқ аз руи қувваи ҳуқуқӣ бо ҳам рақобат карда наметавонанд, зеро санади тафсири сабабӣ нисбат ба санади татбиқи ҳуқуқ ёридиҳанда, тобеъ ва хизматкунанда мебошад. Тафсири ҳуқуқ дар мақомоти ҳуқуқтатбиқкунанда бо тафсири маънои меъёрҳои ҳуқуқӣ алоқаманд аст, ки бевосита дар чараёни иҷрои қонун дар ҳолати мушаххас ва ё бо мақсади хизматрасонӣ ба раванди иҷрои ҳуқуқ амалӣ карда мешавад.

17. Нақши баланд бардоштани шуури касбии ҳуқуқии судьяҳо дар раванди ба амал баровардани адолати судӣ, татбиқи самаранокии

санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва қабули санадҳои босифати судӣ аҳаммияти халқунанда дорад. Бешубҳа, амалӣ намудани адолати судӣ аз ҷониби судья бояд ҳатман уҳдадорӣ судьяро оид ба андешидани тадбирҳо оид ба тайёрии касбӣ ва такмили ихтисос дарбар гирад. Дар бораи зарурати баланд бардоштани таҳассуси судья барои таъмини бомувафаққонаи иҷрои вазифаҳои мансабии судьяҳо, муқарраротҳои дар қонунгузорӣ ҷойдошта, нокифоя буда, такмили қонунгузориро тақозо менамояд. Андешидани чунин чораҳо имкон медиҳад, ки барои баланд бардоштани таҳассуси касбии судьяҳо аз ҷониби давлат шароити мусоид фароҳам оварда шуда, дар навбати худ судьяҳо уҳдадорӣ худро дар назди давлат бобати ба амал баровардани адолати судӣ дар асоси қонун чораҳои мутақобила андешанд. Дастгирӣ ва баланд бардоштани такмили таҳассусӣ дар фаъолияти судьяҳо ҳамчун омили ҳавасмандии судьяҳо бояд бо имконияти болоравии мансаби онҳо алоқаманд бошад.

Зимни анҷом додани таҳқиқоти илмӣ аз ҷониби муаллиф як қатор тавсияҳои назариявӣ ва амалӣ пешниҳод шудаанд.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот дар он аст, ки натиҷаҳои илмӣ бадастомада барои дарки илмӣ равандҳои ташаккули шуури ҳуқуқии касбии судьяҳо нигаронида шудаанд. Муқаррарот, хулосаҳо ва тавсияҳои илмӣ, ки дар таҳқиқот оварда шудаанд, имкон медиҳанд, ки нақши шуури касбии ҳуқуқии судьяҳо дар механизми татбиқи ҳуқуқ, мушкилоти вазъи кунунии шуури ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон, нақши давлат дар ташаккули шуури ҳуқуқӣ амиқтар сурат гирад.

Дар таҳқиқот кушиш карда мешавад, ки муносибати ҷаҳонбинии нав нисбат ба масъалаи баррасишаванда ташаккул дода шавад. Таҳқиқотҳои гузаронидашуда на танҳо ба олимон, балки ба кормандони таҷрибаомӯз, мақомоти ҳуқуқтатбиқкунӣ имкон медиҳад, ки бо мақсади ташаккул ва такмили сифатҳои касбии судьяҳо ва пешгирии шаклҳои гуногуни деформатсияи касбии онҳо ба шуури ҳуқуқӣ нигоҳи амиқтару нав гиранд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқот дар он аст, ки натиҷаҳои бадастомада метавонанд дар раванди таҳияи тадбирҳои амалӣ оид ба баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ дар ҷомеаи муосир, ягонакунии истилоҳот дар соҳаи назарияи ҳуқуқ ва давлат, инчунин дар раванди қабули қоидаҳо, омода намудани кадрҳои судягӣ ва баланд бардоштани сатҳи фаҳмиши ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқии онҳо мусоидат хоҳад намуд.

Таҳлили ташаккул ва рушди шуури ҳуқуқии дар таҳқиқот гузаронидашуда имкон медиҳад, ки низоми тадбирҳои мушаххасе, ки ба баланд бардоштани самаранокии сиёсати давлат дар ин самт нигаронида шудаанд, мақсадноктар муайян карда шаванд, зеро самаранокии низоми идоракунӣ дар давлат ва сатҳи ғасод дар сохторҳои давлатӣ аз сатҳи шуури ҳуқуқии кормандон вобаста аст.

Хулоса ва тавсияҳои дар таҳқиқот зикргардида, ҳам барои ҳалли масъалаҳои умумии назариявии вобаста ба проблемаи маърифати ҳуқуқӣ ва ҳам барои таҳияи барномаҳои маҷмуии мақсаднок, ки ба баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ ва пурзӯр намудани самаранокии фаъолияти меъёрҳои ҳуқуқӣ нигаронида шудаанд, заминаи илмӣ фароҳам меоранд.

Маводи диссертатсиониро дар раванди таълим дар омода намудани таъминоти таълимию методии фанҳои «Таърихи ҳуқуқ ва давлат» ва «Назарияи ҳуқуқ ва давлат» истифода бурдан мумкин аст.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот бо асосҳои назариявӣ ва методологӣ ва тасдиқи таҷрибавию амалии мавқеъҳои ибтидоии муаллиф таъмин карда мешавад. Истифодаи маҷмуи усулҳои иловагӣ, ки ба мақсадҳо, вазифаҳо ва мантиқи омӯзиш мувофиқанд, ташкил ва иштироки шахсии муаллиф дар фаъолияти таҷрибавӣ ва омӯзгорӣ ва дар амалия ҷорӣ намудани маводҳо иътиқос меёбанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзу ва мазмуни таҳқиқот ба шиносномаи ихтисоси 12.00.01 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълим дар бораи ҳуқуқ ва давлат, ки аз ҷониби

Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ шудааст, мутобиқ мебошад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот аз он иборат аст, ки таҳқиқоти илмӣ у, аз ҷумла таҳлилҳои назариявӣ, амалӣ, нуктаҳои илмӣ пешниҳоднамуда ва хулосаҳо дастоварди муаллиф буда, асоснокунӣ ва мубрамии онҳо тасдиқи худро ёфтаанд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсионӣ. Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар шӯбаи масоили назариявии давлат ва ҳуқуқи муосири Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон муҳокима ва тасдиқ гардида, дастовардҳои илмӣ муаллиф вобаста ба мавзу дар конференсияҳои байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ ва дигар нишастҳои илмӣ ба таъб расонида шудаанд, аз ҷумла дар:

– Конференсияи илмӣ-амалӣ дар Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мавзуи: «Мубрамияти муҳофизати маъмурӣ –мушқилот, дурнамо, ва роҳҳои ҳал». Маъруза: «Таҷрибаи баррасии парвандаҳои ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ». ш. Душанбе, 28 майи соли 2022;

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявӣ бахшида ба 25 – солагии рӯзи «Ваҳдати миллӣ» дар мавзуи «Самаранокии татбиқи ҳуқуқ ҳамчун омили таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ». Маъруза: «Шуури ҳуқуқӣ ҳамчун омили самаранокии татбиқи қонунгузорӣ дар фаъолияти судҳо». ш. Душанбе, 14 июни соли 2022;

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявӣ бахшида ба 25 – солагии рӯзи «Ваҳдати миллӣ». Маъруза: «Масъалаҳои шуури ҳуқуқӣ ҳангоми амалишавии меъёрҳои ҳуқуқӣ дар таҷрибаи судӣ». ш. Душанбе, 17 июни соли 2022;

– Конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ дар Ҷумҳурии Қирғизистон, дар мавзуи «Конститутсияи и доступ к правосудии». Маъруза:

“Доверие к правосудию в контексте судебной-правовой реформы». ш. Бишкек, 14-18 септември соли 2022;

–Конференсия илмӣ-амалӣ дар Донишгоҳи миллии Тоҷикистон дар мавзӯи: «Стратегияи давлатии муқовимат ба коррупсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030». Маъруза. «Масъалаҳои ҷавобгарӣ дар соҳаи коррупсия». ш. Душанбе, 25 октябри соли 2022;

–Конференсия III-юми байналмилалӣ илмию амалӣ дар мавзӯи «Ҳуқуқ ва иқтисод: масъалаҳои мубрами ҳуқуқи иқтисодӣ ва амнияти иттилоотӣ» дар Донишгоҳи давлатии тижоратии Тоҷикистон. Маъруза: «Проблемаҳои ташаккули шуури касбии ҳуқуқӣ ҳамчун шакли шуури ҳуқуқӣ». ш. Душанбе, ш. Душанбе, 28 апрели соли 2023;

–Конференсия II-юми илми-амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» бахшида ба рӯзи илми тоҷик дар Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маъруза: «Фаҳмиши меъёри ҳуқуқ дар замони муосир ҳамчун асоси ташаккули ҳуқуқии тафаккури судяҳо». ш. Душанбе, 29.04.2023;

–Конференсия байналмилалӣ илмию амалӣ дар мавзӯи «25-солагии Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон: вазъият ва дурнамо», дар Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маъруза: «Шуури ҳуқуқии судяҳо ҳамчун омилҳои самаранокии таъини ҷазо». ш. Душанбе, 26-уми майи соли 2023;

– Конференсия ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ дар Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон . Мавзӯ: “Ҷавобгарии ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ”. Маъруза: «Ҷавобгарии ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ дар соҳаи муҳоҷират». ш. Душанбе, 22 майи соли 2023;

– Конференсия ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ дар Донишгоҳи давлатии тижоратии Тоҷикистон дар мавзӯи «Стратегияи давлатии муқовимат ба коррупсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли

2030». Маъруза: «Баъзе масъалаҳои ҳуқуқии муқовимат ба коррупсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». ш. Душанбе, 8.06.2023;

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявӣ дар Донишқадаи тақмили ихтисоси Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар мавзӯи «Механизмҳои муосири ташаккули маърифати ҳуқуқии аҳоли: ҳолати кунунӣ ва дурнамо». Маъруза: «Маърифати ҳуқуқӣ ҳамчун воситаи баланд бардоштани шуури ҳуқуқӣ». ш. Душанбе, 23.01.2024;

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Нақши илми ҳуқуқшиносӣ дар ташаккули маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон» бахшида ба 30-солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва соли маърифати ҳуқуқӣ. Маъруза: «Тарзҳои болоравии маърифати ҳуқуқии аҳоли да асоси паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон». Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. ш. Душанбе, 12.04.2024;

– Конференсияи илмӣ-амалӣ ҷумҳуриявӣ бахшида ба соли Маърифати ҳуқуқӣ дар мавзӯи «Нақши маърифати ҳуқуқӣ дар ҷомеаи шаҳрвандӣ» Маъруза: «Роҳҳои баланд бардоштани маърифати ҳуқуқи дар ҳошияи паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» дар Коллеҷи техникаи Донишгоҳи техникаи Тоҷикистон ба номи академик М. Осимӣ, ш. Душанбе. 12.04.24;

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявӣ бахшида ба соли Маърифати ҳуқуқӣ «Маърифати ҳуқуқӣ-омили тақвияти тартиботи ҳуқуқӣ ва қонуният» дар Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Маъруза: «Фаҳмиши меъёри ҳуқуқ дар замони муосир ҳамчун омили ташаккули маърифати ҳуқуқӣ». ш. Душанбе, 19.04.2024;

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ бахшида ба 30-солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар кафедраи ҳуқуқи маданияи факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Маъруза: «Масъалаҳои шуури ҳуқуқӣ ҳангоми амалишавии меъёрҳои ҳуқуқӣ дар таҷрибаи судӣ». ш. Душанбе, 24.04.2024;

– Конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ ба муносибати «соли «маърифати ҳуқуқӣ» эълон гардидани соли 2024 дар мавзуи «Маърифати ҳуқуқӣ омили муҳими такмили давлатдории миллӣ» бахшида ба 30-солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Донишгоҳи байналмиллалии саёҳи ва соҳибкории Тоҷикистон. Маъруза: «Роҳҳои баланд бардоштани маърифати ҳуқуқи дар хошияи паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон». ш. Душанбе, 25-26 апрели соли 2024.

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Доир ба мавзу ва моҳияти диссертатсия унвонҷӯ 5 монография, 1 китоби дарсӣ, 5 васоити таълимӣ, 53 мақолаҳои илмӣ, аз ҷумла 21 адади онҳо дар маҷаллаҳои тақризишавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти ҶТ ба таъбъ расонидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Таҳқиқоти диссертатсионӣ аз муқаддима, панҷ боб, бисту як зербоб, хулоса, тавсияҳо, рӯйхати адабиёти истифодашуда ва рӯйхати интишороти илмии довталаб оид ба дарёфти дараҷаи илмии д.и.х. иборат мебошад. Ҳаҷми диссертатсия 410 саҳифаро ташкил медиҳад.

БОБИ 1. ПРОБЛЕМАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ШУУРИ ҲУҚУҚӢ

1.1. Мафҳум ва функцияҳои шуури ҳуқуқӣ

Ҳуқуқ ҳамчун падидаи иҷтимоӣ ин ё он муносибати одамонро нисбат ба худ ба вуқӯъ меоварад, ки метавонад мусбат ё манфӣ бошад. Одамон дар ин ё он шакл муносибати худро ба ҳамаи он чизе, ки танзими ҳуқуқӣ фаро гирифтааст, бо таассурот дар бораи ҳуқуқ алоқаманд аст (қонунҳо ва дигар санадҳои ҳуқуқӣ, фаъолияти суд ва дигар мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, рафтори аъзои ҷомеа дар соҳаи амали ҳуқуқ) ифода медиҳанд. Инсон ба ҳар ҳол ба ҳуқуқи гузашта, ба ҳуқуқе, ки айни замон мавҷуд аст ва ба ҳуқуқе, ки дар оянда онро дидан меҳаҳад, муносибате дорад⁵⁵.

Тағйиротҳое, ки дар соҳаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодии фаъолияти ҳаётии ҷомеа ба амал меоянд, ба бунёди давлати ҳуқуқбунёд, ки асоси он афзалияти ҳуқуқу озодиҳои инсон, ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ, тақмили институтҳои демократии ҳокимият, коркарди низоми ҳамкориҳои ҳокимият ва ҷамъият мебошад, нигаронида шудааст.

Қобили ҳаёт будани ин гуна ислоҳотҳо на танҳо аз заминаҳои дорои хусусияти моддӣ, балки аз он ки то чӣ андоза ҷамъият ба дигаргунсозӣ омода мебошад вобаста аст. Дар баробари ин, имконияти ташаккули давлати ҳуқуқбунёд бевосита аз сатҳи шуури ҳуқуқӣ ва маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон алоқамандӣ дорад. Доир ба ин, таҳқиқотҳое, ки ба ҷустуҷӯи воситаҳои муосири таъсиррасонӣ ба раванди (ҷараёни) ташаккули шуури ҳуқуқии шахс дар марҳилаҳои гуногуни сини солии инкишофи ӯ, баҳусус наврасону ҷавонон ҳамчун дорои тамоми

⁵⁵ Ниг.:Бобочонзода И.Х. Ҳуқуқ ҳамчун арзиш ва арзишҳо дар ҳуқуқ: ҷанбаи назарӣ ва ҳуқуқӣ. Маводҳои I-умин Конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» бахшида ба Рӯзи илми тоҷик дар Академияи ВКД ҚТ (ш. Душанбе, 29 апрели соли 2022). – Душанбе, 2022. – С. 72–80; Бобочонзода И.Х. Проблемаҳои умуминазариявии мафҳум ва намудҳои шакли ҳуқуқ // Асосҳои назариявӣ-меъёрии табиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Монография. Коллективи муаллифон: зери таҳрири д.и.х., профессор И.Х. Бобочонзода ва д.и.х., профессор А.Р. Нематов А.Р.. –Душанбе: МН «Дониш», 2023. – С. 124–147; Бобочонзода И.Х., Қодирзода Т.Қ. Проблемаҳои самаранокӣ ва сифати санадҳои ҳуқуқатбиккунӣ ҳамчун шарт ва натиҷаи ҳуқуқатбиккунӣ // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2023. – № 1 (45). – С. 56–64.

заминаҳои сифатии зарурӣ барои ба амал баровардани таъсири педагогӣ нигаронида шудааст, бешубҳа рӯзмарра мегарданд. Дар баробари ин зарур аст, ки хусусиятҳои хоси объекти ин навъи таҳқиқот муайян карда шавад, яъне мафҳуми «шуури ҳуқуқӣ» ҳам дар рӯчӯи (ретроспекти) таърихӣ ва ҳам дар илми муосир мавриди баррасӣ қарор гирад.

То солҳои бистуми асри гузашта на танҳо мафҳуми ягонаи «шуури ҳуқуқӣ», балки он падидаҳое, ки дар илми муосир ба соҳаи ин мафҳум мансуб буд, арзи вуҷуд надошта, онҳо асосан аҳаммияти амалӣ доштанд. Ба сифати синоним чунин истилоҳот ба мисли «эътиқод ба ҳуқук», «тафаккури ҳуқуқӣ», «қабули ҳуқук» истифода мешуданд. Бештари олимони то давраи шӯравӣ, таҳти мафҳуми шуури ҳуқуқӣ як навъ асосноккунии рафтори иштирокчии алоҳида ё ин ки иштирокчиёни муносибати ҳуқуқиро мефаҳмиданд. Ҳамзамон як зумра таҳқиқотчиён самаранокии шуури ҳуқуқиро инкор намуда, онро дар сатҳи савқи табиӣ ва эҳсосотҳои бешуурона медиданд. Намояндагони илми пас аз инқилобӣ, алалхусус илми ҳуқуқшиносӣ таваҷҷӯҳи бештар ба коркарди назарияи шуури ҳуқуқӣ ва унсурҳои алоҳидаи он зоҳир менамуданд. Рушди дарки мафҳуми мазкур бевосита бо тағйиротҳои воқеияти сиёсӣ ва иқтисодии ҷомеаи сотсиалистӣ пайваست карда мешуд.

Солҳои 1920 - 1930 асарҳои намояндагони соҳти нави давлатӣ Стучка П.И.⁵⁶ ва дигарон пайдо шуданд, ки дар онҳо шуури ҳуқуқии насли «нав» ҳамчун инқилобӣ ва бевосита бо фаъолияти Давлати Шуравӣ зич алоқаманд буда, муайян карда шудааст. Таҳқиқотчиёни давраи ташаккули ҳуқуқи шуравӣ ба меъёрҳои ҳуқуқи сотсиалистӣ ва амалияи татбиқи онҳо гуногун арзёбӣ баён карда, хусусияти синфӣи мафҳуми «шуури ҳуқуқиро» муайян кардаанд. Аммо дар баробари ин

⁵⁶ Муфассалтар ниг.: Стучка, Петр Иванович (1865-1932). Революционная роль права и государства : общее учение о праве / П. Стучка; Коммунистич. акад., Секция права и государства. – 3-е, пересмотр. и доп. изд. – М.: Изд-во Коммунистической академии, 1924. – 140с.

раванди ташаккули шуури ҳуқуқии гурӯҳҳои алоҳидаи ҷомеа ва хусусиятҳои хоси он умуман мавриди таҳқиқ қарор дода нашудааст.

Амалан ягона олиме, ки дар ҳамон давра ба масъалаи ташаккули шуури ҳуқуқии насли наврас рӯй овард Макаренко А.С.⁵⁷ мебошад, ки назарияи «муттаҳидшавии ҳуқуқи оддӣ ва педагогикаи муқаррарӣ»-ро қарор карда баромада, дар он «зарурияти тарбияи табиати махсуси шахс тавассути таъсири ҳуқуқӣ»-ро асоснок кардааст.

Давраи солҳои 1930 - 1950 бо тағйир ёфтани афзалиятҳои илмӣ ва рӯй овардани илм ба масъалаҳои рӯзмарраи он замон хос аст. Дар ҳамон давра ҳамагӣ чанд асаре нашр шуда буд, ки бо мафҳуми «шуури ҳуқуқӣ» алоқамандӣ доштанд.

Олимон-таҳқиқотчиён «шуури ҳуқуқӣ»-ро чун ақидаи одамон нисбат ба ҳуқуқ муайян карда, кушиш намудаанд, ки ин мафҳумро аз нуқтаи назари мутақобилии ду ҷаҳони гуногун — сотсиализм ва капитализм асоснок кунанд. Чӣ тавре ки ҳуқуқи сотсиализм пешрав эътироф карда мешуд, шуури ҳуқуқии ҷомеаи сотсиалистӣ низ мусбӣ арзёбӣ мегардид.

Сарфи назар аз идеологизатсияи аз ҳад зиёди масъалаи мазкур, маҳз дар ҳамин давра олимон ба ҷудо кардани хусусиятҳои дарки ҳуқуқ аз ҷониби гурӯҳҳои дар асоси синну сол ё ҷинс муттаҳидшуда, инчунин яқриғии иҷтимоӣ рӯ оварданд. Дар ҳамин давра тавачҷуҳ ба қонунӣ будани рафтори наврасон ва вобастагии дараҷаи қонуният аз дарки падидаҳои ҳуқуқӣ пайдо шуд. Дар асарҳои Карева М.П.⁵⁸ бори аввал тезис дар бораи ҳамвобастагии шуури ҳуқуқӣ ва рафтори одамон баён гардида, ҳамзамон вазифаи танзимкунанда ба аввал нисбат ба дуҷум дода шудааст.

Дар нимаи дуҷуми солҳои 50-уми асри гузашта асарҳо оид ба психологияи ҳуқуқӣ пайдо мешаванд, ки дар онҳо кушишҳои нахустин

⁵⁷ Ниг.: Макаренко А.С. Лекции о воспитании детей / Собр. соч.: в 7 т. Т. 4. – М., 1957. – С. 361–367.

⁵⁸ Ниг.: Карева М. П. О соотношении права и нравственности в социалистическом обществе // Большевик. – 1947. – № 4. – С. 47–53.

барои ҷустуҷӯи асоси эҳсосӣ ва ҳиссиёт дар сохтори мураккаби шуури ҳуқуқии инсон сурат гирифтанд.

Аз соли 1960 инҷониб таҳқиқотчиён ба таҳлили унсурҳои алоҳидаи шуури ҳуқуқӣ, вазифаҳои он, инчунин сабабҳои деформатсияи шуури ҳуқуқӣ рӯй оварданд. Мавзуи охирин бо афзоиш ёфтани вазъи ҷинойткорӣ алоқаманд буда, дар заминаи ҳаёти осоишта ва ором дар доираи қонуният ва тартиботи сотсиалистӣ гурӯҳҳои ҷинойтпеша бештар аз ҳисоби шаҳрвандони ба назар боинсофу ҳалолкор пайдо шуданд.

Шуури ҳуқуқии ноболиғон бошад, дар он давра ба объекти алоҳидаи таҳқиқот табдил ёфта, то ҳол танҳо дар шакли шуури гурӯҳӣ арзи вучуд дорад. Манбаи тавоноии методӣ, ки фаъолияти ташкилотҳои хизбӣ, комсомолӣ ва пионериро оид ба тарбияи ҳуқуқӣ таъмин месохт, таъсис дода шуда, муносибатҳои асосӣ нисбат ба сохтори шаклҳои гуногуни шуури ҳуқуқӣ таҳия карда шуда, дараҷаи таносуби байни ҳуқуқ ва шуури ҳуқуқӣ ва ҳамон таъсире, ки муҳити иҷтимоӣ ба ҷараёни ташаккули ҳуқуқии шахсият мерасонад, ошкор карда шуд.

Покровский И.Ф.⁵⁹ дар асарҳои худ сарчашмаҳои фаъолии шуур ва механизмҳои ташаккули онҳо, дараҷаи таъсири омилҳои берунаро ба ҷараёни ташаккули шуури ҳуқуқӣ мавриди таҳқиқ қарор додааст. Сохтори шуури ҳуқуқиро дар алоқамандӣ ва ҳамкорӣ психология ва идеологияи ҳуқуқӣ таҳлил мекунад.

Аз солҳои 1970-ум инҷониби мақомоти ВКД ИҶСШ таҳқиқотҳои васеъ, ки бо таҳлили сатҳи шуури ҳуқуқии ташаккулёфтаи гурӯҳу категорияҳои алоҳидаи одамон алоқаманд аст, гузаронида шудааст. Бо ин мақсад саволномаҳо, таҳлили матбуот, адабиёти ҳуқуқшиносӣ, пурсишҳо гузаронида мешуданд. Аксари маводҳо барои истифодаи хизматӣ нашр

⁵⁹ Ниг.:Покровский, И.Ф. Формирование правосознания личности: вопросы теории и практики / И.Ф. Покровский. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1972. – 142 с. – С. 8–11.

шуда, натиҷаҳои ин таҳқиқотҳо дар коркарди минбаъдаи масъалаи мазкур нақши муҳимро бозидаанд⁶⁰.

Дар баробари ин таҳқиқотҳои сотсиологӣ гузаронида шуда, маълумотҳои онҳо ба Долговая А.И.⁶¹ имкон додаанд, ки роҳро оид ба таҳқиқи шуури ҳуқуқӣ тарҳрезӣ намуда, сабабҳои нуқсонҳои он дар байни ҳуқуқвайронкунони ноболиғон муайян карда шаванд. Муҳаққиқи мазкур собит кардааст, ки сатҳи нокифояи тарбияи ҳуқуқӣ ё тамоман набудани он асоси барои деформатсияи шуури ҳуқуқии наврасон мегарданд ва танҳо камолоти қонунгузорӣ ва бутунии чараёни таълиму тарбия метавонад, заминаи ташаккули шахсияти дорои шуури мусбӣи ҳуқуқӣ гардад.

Аз солҳои 1980 - 1990 тавачҷӯх нисбат ба проблемаи шуури ҳуқуқӣ тадриҷан суст мешавад, ки он бо дигаргуниҳои нави кулӣ дар тамоми соҳаҳои ҳаёти давлат мебошад. Тағйири сохти сиёсӣ, тақсимопазирии қаламрав, услуби идоракунии иқтисодиёти давлат, зарурати ҳаллу фасли дигар масъалаҳоро дар нақши аввал ба миён гузошта шудааст. Боз кушиши инкор кардани комёбиҳои илми давраи гузаштаи таърихӣ ва ба вуқӯ омадани ақидаҳои нав оғоз мешавад.

Дар миёнаи солҳои 1990-ум олимони дар як вақт ба таҳқиқотҳои назариявӣ ва амалӣ оғоз бахшида, ба таҷдиди назари нави мафҳуми «шуури ҳуқуқӣ» дар фазои нави ҷаҳонӣ ва дохили давлат равона карда шуданд. Дар баъзе давлатҳо бахшҳои нахустини фанни ҳуқуқшиносӣ, ҳуқуқи маданӣ, ҳуқуқи соҳибкорӣ, ҳуқуқи инсон ташкил карда мешаванд, ки мақсади асосии онҳо ташаккули шуури нави ҳуқуқӣ - демократӣ мебошад.

Дар назария ва амалияи илмии муосир мафҳуми «шуури ҳуқуқӣ» то ҳол дар соҳаҳои гуногуни илм: ҳуқуқшиносӣ, фалсафа, мантиқ, психология, педагогика ва ғайраҳо истифода мешавад ва ҳар кадоми

⁶⁰Борисов Е.К. Понятие правосознания // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/view/popyatie-pravos...>(дата обращения 15.11.2021г.).

⁶¹Ниг.: Долговая А.И. Правовое воспитание молодежи как средство борьбы с преступностью //Правосознание и правовое воспитание молодежи: Сборник научных трудов. – М., 1977. – С. 31–36.

онҳо онро ба таври худ маънидод мекунанд. Дар фалсафа ва мантик шуури ҳуқуқӣ ҳамчун яке аз шаклҳои шуури ҷамъиятӣ, дар ҳуқуқшиносӣ ҳамчун маҷмуи ғояҳо, ҳиссиёт, эҳсосоти одамон нисбат ба ҳуқуқи мавҷуда ва гузашта, дар педагогика ва психология бошад, ҳамчун асоси тарбияи ҳуқуқӣ мешуморанд.

Дар таҳқиқоти худ мо ба маълумотҳои ҳамаи ин илмҳои номбаршуда така мекунем, зеро танҳо тасвири бутуни падидаи мазкур метавонад кумак расонад, ки аз моҳияти он воқиф шуда, қонуният ва сохтори онро дарк намоем.

Ҳуқуқ ҳамчун қисми ҷудонашавандаи низоми муносибатҳои сиёсии ҷомеа буда, аз маҷмуи меъёрҳо ва муносибатҳои иҷтимоӣ, ки кафолати он худи давлат ва мақомотҳои ҳифзи ҳуқуқ мебошанд, иборат аст. Дар он на танҳо ба маҷбуркунӣ ва манъ кардани содир намудани кирдори муайян, балки муносибати одамон нисбат ба низоми мавҷуда, таасурот, ақидаҳои онҳо, ки бо худ шуури ҳуқуқиро ташкил медиҳанд, асос меёбад. Ба шуури ҳуқуқӣ ҷанбаи аксиологӣ - баҳодиҳии воқеии он чизе, ки қонунӣ аст, ба қонун мувофиқ мебошад ва ҷӣ хилофи он аст, хос мебошад. Яке аз унсурҳои сохтори шуури ҳуқуқӣ, идеологияи ҳуқуқӣ ба шумор меравад.

Мафҳуми «шуури ҳуқуқ»ӣ дар аксари китобҳои дарс оид ба назарияи давлат ва ҳуқуқ пайдо кардан мумкин аст, онро мутахассисони соҳаи криминология ҳангоми таҳлили детерминизми ҷиноятҳо истифода мебаранд: - «Шуури ҳуқуқӣ категорияи назарияи давлату ҳуқуқ ва криминология буда, маънои соҳаи шуури гурӯҳӣ, иҷтимоӣ ва ҷардӣ, ки падидаҳои дорои аҳаммияти ҳуқуқиро инъикос дода, бо арзишҳои дорои аҳаммияти ҳуқуқӣ, таасурот дар бораи тартиботи ҳуқуқии дуруст асоснок карда шудааст. Шуури ҳуқуқӣ бо шароити иҷтимоӣ ва иқтисодии ҷомеа, анъанаҳои фарҳангӣ-ҳуқуқӣ, демократӣ ё авторитарӣ

муайян карда мешавад»⁶². Бештари муҳаққиқон қайд мекунанд, ки шуури ҳуқуқӣ падидаи идеалист, ки онро дар амал мушоҳида кардан мумкин нест. Ин ҳамфикрии онҳо бо намояндагони фалсафа, психология ва педагогика гувоҳӣ медиҳад.

Аммо ба ин нигоҳ накарда, маҳз ҳуқуқшиносон сохтор, вазифа ва намудҳои шуури ҳуқуқиро ҷудо карда, нақши онро дар механизми танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ва таъмини тартибу қонуният муайян мекунанд. Ҳамзамон нақши шуури ҳуқуқӣ чунон бузург аст, ки аксар вақт назарияи давлат ва ҳуқуқ ва назарияи шуури ҳуқуқиро алоҳида баррасӣ мекунанд. Онҳо аз қоидае, ки равшаншиносон таҳия кардаанд, бармеоянд, ки шуур дар фаъолият амалӣ мешавад ва аз ин рӯ, сатҳи шуури ҳуқуқии шахсро аз рӯи амалҳои ӯ муайян кардан мумкин аст. Рафтори қонунии шахс, сатҳи баланди маданияти ҳуқуқии ӯ метавонад нишондиҳандаи сатҳи мусбати шуури ҳуқуқии ӯ гардад. Содир кардани ҷинойт, сарфи назар аз ангеҷаҳои он, дар бораи деформатсияи шуури ҳуқуқӣ шаҳодат медиҳад.

Якчанд функцияҳои асосии шуури ҳуқуқӣ арзи вучуд доранд:

- идрокӣ – ин як маҷмӯи муайяни донишҳои ҳуқуқӣ, ки натиҷаи фаъолияти зеҳнӣ буда, бо мафҳуми «омодагии ҳуқуқӣ» муайян карда мешавад;

- баҳодихӣ – дар муносибати муайяни эҳсосии шахс нисбат ба падидаҳои гуногуни ҳаёти ҳуқуқӣ, бо дарназардошти таҷрибаи ӯ ифода меёбад. Чунин муносибат дар баҳодихии субъект он донишу таҷрибае, ки ҷамъ овардааст дар заминаи вазъияти мазкур ё бо дурнамои оянда зоҳир мегардад. Дарачаи баҳодихӣ аз арзиши объекти хоҳиш, мақсади фаъолияти мушаххас вобаста аст, ки он барои интихоби унсурҳои афзалиятноки низоми ҳуқуқ асос мешавад. Чунин муносибатҳо ба чор гурӯҳи асосӣ тақсим карда мешаванд: ба қонун ва умуман қонунгузорӣ;

⁶² Ниг.: Большой юридический словарь / Под ред. А. Я.Сухарева, В. Е.Крутских. – М.: ИНФРА – М, 2000. – С. 468.

ба мақомоти ҳифзи ҳуқуқ; ба рафтори қонунии атрофиён; ба қонунӣ будани рафтори худ;

- танзимкунанда – натиҷаи баамалбарории нақшаи дохилии муносибатҳои баҳодихӣ, ки сарчашмаҳои гуногуни фаъолияти ҳуқуқиро дар бар мегирад. Нишондиҳандаи он метавонад рафтори қонуниро ҳамчун натиҷаи сатҳи мусбати шуури ҳуқуқӣ ва рафтори ғайриқонуниро ҳамчун натиҷаи дигаргуншавии (деформатсияи) шуури ҳуқуқӣ дар бар гирад;

- пешгӯӣ – аз қобилияти пешбинӣ кардани вазъи ояндаи низоми ҳуқуқӣ бо дарназардошти маҷмӯи падидаҳо ва чараёнҳое, ки ба ҷанбаи ҳуқуқии ҳаёти ҷомеа ва давлат таъсир мерасонанд, иборат мебошад;

- робитаӣ – ҳамчун таҳкурсии барои ҳамкории иҷтимоии одамон, барқарор намудани робитаҳо, интиқоли иттилоот ва қобилияти идора кардани дигарон хизмат мекунад;

- амсиласозӣ – қобилияти ташаккул додани намунаҳои гуногуни рафтор дар ҳолатҳои муҳими ҳуқуқӣ.

Бояд махсус қайд намуд, ки таълими ҳуқуқшиносӣ маънои азхуд кардани донишҳои назариявиро надорад. Танҳо дар сурати таҷдиди ҳолатҳои воқеии муҳими ҳуқуқӣ, таҳлилу ҷустуҷӯ ва арзёбии намудҳои гуногуни амал метавонад асоси ташаккули маҳорати истифодабарии донишҳои назариявӣ ва ба сатҳи малакаҳои амалӣ табдил додани онҳо гардад.

Шуури ҳуқуқии шахс, гурӯҳ, ҷомеа сарчашмаи ҳуқуқ мебошад, зеро маҳз субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ, ки ҳамаи мо ба ҳисоб меравем, самти рушду инкишофи қонунгузорию амр карда, ниёз ва эҳтиёҷоти худро ташаккул медиҳанд. Танҳо субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ метавонанд қонунро мавриди амал қарор диҳанд ва танҳо онҳо метавонанд мувофиқии рафторро ба меъёрҳои мавҷудаи ҳуқуқ арзёбӣ намоянд. Меъёрҳои ҳуқуқӣ ба чараёнии ташаккули шуури ҳуқуқӣ, коркарди баҳои дурусти рафтор таъсир мерасонанд.

Ҳамин тавр, метавон ба ҳулосае омад, ки шуури ҳуқуқӣ ва ҳуқуқ дар киёс вучуд дошта, аз ҳамдигар вобастаанд. Чӣ қадар сатҳи шуури ҳуқуқии шахрвандон баланд бошад, ҳамон қадар одамон бештар рафтори қонунӣ интиҳоб мекунанд ва ҳамон қадар қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ мустаҳкамтар мешавад.

Ин мафҳумҳо бо ҳам алоқамандӣ доранд, аммо онҳо категорияҳои мустақили ҳуқуқӣ мебошанд. Агар шуури ҳуқуқӣ бо худ маҷмӯи назарияҳо, эҳсосот, одатҳои, ки дар онҳо умуман муносибат ба ҳуқуқ ифода меёбад бошад, пас фарҳанги ҳуқуқӣ он арзишҳоеро дар бар мегирад, ки аз ҷониби шахс дар соҳаи ҳуқуқ таъсис дода шудааст.

Фарҳанги ҳуқуқӣ ғояҳо, фикру эҳсосотро амалӣ мекунад, эътиқоди ҳуқуқӣ, дастурхоро, ки ба дарки дурусти низоми ҳуқуқии ҷомеа нигаронида шудаанд, муайян месозад⁶³.

Баррасии мафҳуми “шуури ҳуқуқӣ” дар тарҷеи таърихӣ бо истифода аз нуқтаи назари байнисоҳавӣ заминаҳои заруриро ба вучуд меорад, ки на танҳо барои ҷустуҷӯи воситаҳои алоҳидаи таъсири педагогӣ нисбат ба чараёни ташаккули шуури ҳуқуқӣ, балки барои таъсис додани низоми бутуни педагогӣ оид ба рушду инкишофи инсон дар марҳилаҳои сини сол зарур мебошанд.

Аз ин рӯ, шуури ҳуқуқӣ - маҷмӯи ғояҳо ва эҳсосотест, ки муносибати одамонро нисбат ба ҳуқуқ ва падидаҳои ҳуқуқӣ дар ҳаёти ҷамъиятӣ ифода мекунад. Шуури ҳуқуқӣ одатан дар шакли «соф» вучуд надорад, балки он бо дигар намуду шаклҳои дарки воқеият ва ҳақиқат алоқаманд аст. Ҷунонҷӣ, аксар вақт шуури ҳуқуқӣ бо ақидаҳои ахлоқӣ алоқаманд аст. Одамон ба ҳуқуқ ва падидаҳои ҳуқуқӣ аз нуқтаи назари категорияҳои ахлоқии неку бад, адлу адолату беинсофӣ, вичдон, номус ва гайра баҳо медиҳанд. Муносибатро ба ҳуқуқ бештар дар асоси ақидаҳои сиёсӣ муайян мекунанд. Ин махсусан ба муносибати марксистӣ-ленинӣ нисбат ба ҳуқуқ хос аст.

⁶³ Муфассал ниг.: Насурдинов Э.С. Правовая культура. Монография. – М.: Норма. 2014. – 352с.

Ба ақидаи Нусратов Л.М. «...ҳуқуқшиносӣ бештар аз афкори фалсафӣ дар таҳияи муқарраротҳои алоҳидаи назарияи шуури ҳуқуқӣ вобаста аст. Зеро, маҳз дар доираи фалсафа, хеле пеш аз он ки илми ҳуқуқшиносӣ ҳамчун як илми соҳаи мустақил мустаҳкам гардид, масъалаҳое, ки айни замон ба назарияи шуури ҳуқуқӣ мансубанд, мавриди таҳқиқот қарор гирифтанд.»⁶⁴.

Дар ҳуқуқшиносии муосир фалсафаи шуури ҳуқуқӣ вучуд надорад. Баъзе проблемаҳои шуури ҳуқуқӣ дар фалсафаи ҳуқуқ, ки дар доираи он ғояи шуури ҳуқуқӣ бештар бо идеяи ҳуқуқ иваз карда мешавад, баррасӣ мешаванд.

Бояд тазаққур дод, ки ғояи шуури ҳуқуқӣ бидуни ҳуқуқ маънои аслии худро гум мекунад, вале бо вучуди он, шуури ҳуқуқӣ бо ҳуқуқ ҳампайванд нагардида, дар робита онҳо ҷои худро ишғол мекунад. Шуури ҳуқуқӣ ва ҳуқуқи табиӣ ва фитрӣ бо ҳам пайванданд. Дар шароити чунин муносибат нисбат ба ҳуқуқ ва шуури ҳуқуқӣ на танҳо фалсафаи ҳуқуқ, балки фалсафаи шуури ҳуқуқӣ низ зарур аст. Гузашта аз ин, фалсафаи ҳуқуқ бояд дар доираи фалсафаи шуури ҳуқуқӣ баррасӣ карда шавад, ки ба ақидаи мо, аз рӯйи мантиқ дуруст хоҳад буд.

Ба ақидаи Илин И.А. шуури ҳуқуқӣ ҳамчун маҷмӯи ақидаҳо оид ба ҳуқуқ, давлат, тамоми ташкили ҳаёти ҷамъиятӣ мебошад. Масалан, ӯ ба ақида буд, ки шакли идоракунии дар давлат, пеш аз ҳама бо шуури ҳуқуқии монархӣ ё ҷумҳуриявӣ муайян карда мешавад. Илин И.А. қайд мекунад, ки инсон бе шуури ҳуқуқӣ бо худсарии худ зиндагӣ намуда, ба худсарии дигарон тоқат мекунад⁶⁵.

Таъсири шуури ҳуқуқӣ ба ташкили ҳаёти ҷамъиятӣ хеле калон ва ба назар намоён аст. Бо ин дохил намудани он ба механизми танзими ҳуқуқӣ ҳамчун яке аз воситаҳои таъсиррасонӣ ба муносибатҳои ҷамъиятӣ шарҳ дода мешавад. Хусусияти хоси шуури ҳуқуқӣ ҳамчун

⁶⁴ Ниг.: Нусратов Л.М. Проблемы формирования правосознания в современном Таджикистане (теоретико-методологические аспекты). – Душанбе: Изд. «Дониш», 2012. – 142с. – С. 21.

⁶⁵Муфассал ниг.: Ильин И.А. О сущности правосознания. – М.: 1993. – 235с.

қисми таркибии механизми танзими ҳуқуқӣ дар он аст, ки нақши он бо ягон марҳилаи таъсири ҳуқуқӣ маҳдуд намебошад. Шуури ҳуқуқӣ ҳам дар марҳилаи қонунэҷодкунӣ ва ҳам дар марҳилаи ба амал баровардани ҳуқуқ истифода бурда мешавад. Он ба ин ё ба он дараҷа дар тамоми унсурҳои механизми танзими ҳуқуқӣ - меъёрҳои ҳуқуқ, муносибатҳои ҳуқуқӣ, санадҳои баамалбарории ҳуқуқ мавҷуд аст.

Хусусияти хоси шуури ҳуқуқӣ дар он аст, ки инъикос ва азхудкунии олами падидаҳои ҳуқуқӣ дар он дар шакли ғояҳо, ақидаҳо, назария, эҳсосот, ҳиссиёт, рӯҳия ва мутаасирот, ки дар инсон ҳамчун унсурҳои махсуси шуури ҳуқуқӣ ба вуҷуд меоянд, амалӣ мегардад. Маҳз ҳамин чузъҳо донишро дар бораи ҳуқуқ ва муносибати шахс ва ҷомеа нисбат ба он ташаккул медиҳанд. Аз ин ру, дар илм дуруст қайд карда шудааст, ки шуури ҳуқуқӣ ин дониш дар бораи ҳуқуқ, арзёбии ҳуқуқи амалкунанда ва тафаккур, ақидаҳо дар бораи тағйироти матлуб дар ҳуқуқ мебошад ва ин на танҳо натиҷаи инъикоси объект, балки воситаи таъсиррасонӣ ба объект, ба тамоми низоми ҳуқуқии давлат низ мебошад⁶⁶.

Шуури ҳуқуқӣ ҳамчун падидаи ҳаёти иҷтимоӣ хусусиятҳои хоси худро дорад:

- шуури ҳуқуқӣ ва арзёбии ҳолати он, нақши он дар ҳаёти ҷомеа бештар бо вазъи иқтисодиёт ва шароити моддии ҳаёти иҷтимоӣ муайян карда мешавад. Ин маънои онро дорад, ки манфиатҳои иқтисодии синфҳо, табақаҳои иҷтимоӣ ва шахсони алоҳида шакли асосҳои ҳуқуқӣ пайдо намуда, дар шакли ангезаҳои ҳуқуқиро гирифта, ақидаҳо ва арзёбии сиёсӣ ҳуқуқӣ, ки иқтисодиёт муқаррар кардааст, ифода меёбад;

- шуури ҳуқуқӣ доимо дорои хусусияти синфӣ - сиёсӣ мебошад, зеро бо мазмуни худ манфиатҳои мустақили синфҳо, гурӯҳҳои иҷтимоиро дар соҳаҳои решагӣ, ҳаётан муҳимтарини ҷамъиятӣ ифода ва ҳифз мекунад. Аммо арзиши шуури ҳуқуқӣ дар он аст, ки бештари ғояҳои он дар баробари синфӣ будан бо мазмуни умумиинсонӣ низ тавсиф меёбанд.

⁶⁶ Ниг.: Рабинович П.М. Социалистическое право как ценность. – Львов, 1985. – 167с. – С. 36.

Принсипҳои қонуният, адлу адолат, инсондӯстӣ ба арзишҳои абадии умумибашарӣ буда, заминаи маънавии шуури ҳуқуқии байнидавлатиро ташкил медиҳанд. Бинобар ин, ин аломати мазкури шуури ҳуқуқиро метавон тавъамкунии диалектикӣ ва амали мутақобилаи принсипҳои синфӣ-сиёсӣ ва асосҳои умумибашарӣ номид;

- шуури ҳуқуқӣ, бо шуури сиёсӣ маънавӣ зич пайванд ва печида аст. Дар ҳаёти ҳастӣ он ҳамчун як навъи хосӣ омезиши маънавӣ - ва ҳуқуқии ғояҳои эҳсосот амал мекунад. Ин бо ягонагии мустаҳкамии давлат ва ҳуқуқ дар қомеаи башарӣ ва маъноии чуқури маънавии ҳастии онҳо шарҳ дода мешавад. Шуури ҳуқуқӣ ҳамчун ифодаи шуури сиёсӣ дар категорияҳои ҳуқуқу уҳдадорихои ҳуқуқӣ, инчунин дар аксари мавридҳо хусусияти ахлоқӣ-маънавӣ, ки бо истилоҳҳои арзёбӣ ифшо мешавад: қонунӣ ва ғайриқонунӣ, одилона ва ноодилона, аз ҷиҳати ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ асоснокшуда ва баръакс, баромад мекунад⁶⁷. Ҳамаи ин шаҳодати он аст, ки шуури сиёсӣ дар шуури ҳуқуқӣ ҳамчун дар яке аз шаклҳои худ ифода ёфта, нисбат ба он нақши пешбарро мебозад. Дар навбати худ, шуури ҳуқуқӣ ва ахлоқ ба шуури сиёсӣ таъсири хеле назаррас расонида, рушди онро нисбат ба арзишҳои ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ равона мекунад. Ҳамин тариқ, шуури сиёсӣ хусусиятҳои қонунӣ ва асоснокии маънавӣ пайдо мекунад. Шуури ҳуқуқӣ ҳамеша аз ҷиҳати сиёсӣ аҳаммияти калон дошта, аз ҷиҳати ахлоқӣ нигаронида шудааст. Дар он мақсад ва воситаҳои сиёсат аз ҷиҳати ҳуқуқ ва маънавиёт эътироф ва баҳо дода мешавад;

- шуури ҳуқуқӣ, дорои хусусияти арзёбӣ ва ҳамзамон меъёрӣ мебошад. Он ҳастии ҳуқуқиро аз нуқтаи назари категорияҳои қонунӣ ва ғайриқонунӣ, одилона ва ноадолатӣ, маънавӣ ва бадахлоқӣ ва ғайра баҳо медиҳад. Андешаҳои он дар бораи арзиш, яъне дараҷаи самаранокии иҷтимоии падидаҳои ҳуқуқӣ, одамонро дар фаъолияти ҳаётиашон тавҷеҳ медиҳанд. Арзёбии вазъи қонуният, адолати судӣ,

⁶⁷ Ниг.: Сальников В.П. Правовая культура // Общая теория права. – Н.–Новгород, 1993. – 544с. – С. 500.

конунгузории амалкунанда ва амалияи татбиқи он имкон медиҳад, ки ба олами падидаҳои ҳуқуқӣ сари вақт ва ба таври муносиб воқуниш нишон дода, муносибати шахсро нисбат ба онҳо ташаккул диҳад. Муносибати баҳодихии одамон ба ҳуқуқ, ки дар шуури ҳуқуқӣ мавҷуд аст, ҳамчун яке аз шаклҳои меъёрии он баромад мекунад;

Бо масъалаҳои назарияи умумии шуури ҳуқуқӣ дар илми ҳуқуқшиносӣ асосан намояндагони назарияи давлат ва ҳуқуқ машғул шуда, проблемаҳои амалии баҳисобгирии шуури ҳуқуқӣ дар соҳаҳои ҳуқуқшиносӣ омӯхта мешаванд. Категорияи шуури ҳуқуқӣ мафҳуми назариявист, ки дар он ҳампайвастии фалсафа ва ҳуқуқ возеҳу равшан зохир мегардад.

Позитивизми ҳуқуқӣ ҳамчун асоси назариявии юриспруденсияи догматикӣ баромад кард⁶⁸. Позитивизм вазифаи таҳқиқоти илмиро дар шарҳ додани падидаҳо нею, балки тасвири онҳо мебинад; илм аз нуқтаи назари позитивистҳо ба саволи «чаро» нею, балки ба саволи «чӣ тавр» ҷавоб медиҳад⁶⁹. Маводи таҷрибавӣ барои дарк кардани ҳуқуқ-ҳуқуқи позитивӣ доништа мешуд: яъне урфу одатҳои ҳуқуқӣ, санадҳои парламентҳо, амсолҳои судӣ. Самти расмӣ - меъёрӣ бештар ба гносеология нигаронида шуда, мешуморид, ки позитивизми фалсафӣ дуруст буда, дарк кардани моҳияти падидаҳо ғайриимкон мебошад⁷⁰. Ҳуқуқ танҳо дар шаклҳои берунии зуҳури он фаҳмида мешуд. Хеле танг шудани вазифаҳои илмӣ барори мавриди баррасӣ қарор гирифтани самтҳо танҳо проблемаи муҳокимаи амалиёти ақро дар чараёни дарккунӣ боқӣ гузошт. Ба чунин амалиётҳо мушоҳида, тасвир, мураттабсозии объекти мушоҳидашаванда, яъне меъёрҳои ҳуқуқ мансуб доништа мешуданд⁷¹.

⁶⁸ Ниг.:Туманов, В.А. Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве / В.А. Туманов. – М.: Наука, 1971. – 381с. – С. 242.

⁶⁹ Ниг.: Зорькин, В.Д. Позитивистская теория права в России / В.Д. Зорькин. – М., 1978. – 270с. – С. 12.

⁷⁰ Ниг.: Малюткин, А.В. Учение о правосознании в юридической мысли России (анализ основных теоретических концепций) / А.В. Малюткин. – Чебоксары, 2004. – 278с. – С. 6.

⁷¹ Ниг.: Пяткина, С.А. Русская буржуазная правовая идеология: учеб. пособие / С.А. Пяткина. – М.: Изд-во ВЮЗИ, 1980. – 86 с. – С. 34.

Бо дарназардошти ин равиши методологӣ позитивизм имкон надошт, ки шуури ҳуқуқиро ҳамчун категорияи мустақили ҳуқуқӣ баррасӣ намояд. Лукашева Э.А. дуруст қайд кардааст, ки дастурҳои умумии методологии позитивизми ҳуқуқӣ имкон надодаанд, ки шуури ҳуқуқиро дар доираи проблематикаи назарияи ҳуқуқ мавриди омӯзиш қарор дод. Позитивизм танҳо бо омӯзиши ҳуқуқие, ки ҳаст, маҳдуд буд. Ба доираи чунин омӯзиши шуури ҳуқуқӣ танҳо ҳамчун қисми таркибии як қатор проблемаҳои дигар, масалан, тафсир ва татбиқи қонун дохил мешуданд⁷².

Яке аз намояндагони намоёни позитивизми ҳуқуқӣ Шершеневич Г.Ф. ба шумор мерафт. Муҳаққиқ ба ҷанбаҳои сиёсӣ ва сотсиологии ҳуқуқ, ки дар таълимоти ӯ дар бораи шуури ҳуқуқӣ таваҷҷуҳи зиёд дода, онро «ҳисси қонуният» муайян кардааст⁷³.

Тибқи консепсияи Шершеневич Г.Ф., иҷро кардани талаботи меъёрҳои ҳуқуқӣ, инсон ба воситаи таъсири рӯҳӣ аз тарафи давлат, ки дар ӯ асосҳои дахлдори рафтори ҳуқуқиро ташаккул медиҳад, сурат мегирад.

Аз ин рӯ, муаллиф мавҷудияти дар ҳисси қонуният унсури зехнро пурра инкор накарда, онро ҷузъи дуҷумдараҷа ҳисоб кардааст, зеро ба ақидаи Шершеневич Г.Ф., ҳисси қонуният бо худ, пеш аз ҳама, беихтиёронан риоя кардани қонунро ифода менамояд, аз ин лиҳоз ин - «майдони эҳсосот, на ин ки ақл мебошад»⁷⁴. Ҳисси қонуният дар ду шакл ифода меёбад: «ҳуқуқи касеро поймол накун» ва «ба вайрон кардани ҳуқуқи худ роҳ надох»⁷⁵. Ба ақидаи олим, вазифаи танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятиро маҳз шуури ҳуқуқӣ иҷро мекунад. Ва ин

⁷² Ниг.: Лукашева, Е.А. Социалистическое правосознание и законность / Е.А. Лукашева. – М.: Юрид. лит., 1973. – С. 98.

⁷³ Ниг.: Шершеневич Г.Ф. О чувстве законности: Публичная лекция, читанная 10 марта 1897 г. / профессором Казанского Университета Г.Ф. Шершеневичем. – Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1897. – 28с. – С. 8.

⁷⁴ Ҳамон ҷо. – С. 22.

⁷⁵ Ҳамон ҷо. – С. 13.

хулоса, ба назар мерасад, аллақай аз доираи позитивизми анъанавӣ берун мебарояд.

Ҷомеашиносии ҳуқуқ ҳамчун самти мустақили ҳуқуқшиносӣ дар охири солҳои 60-90-уми асри XIX ба вучуд омадааст⁷⁶. Ҷомеашиносии ҳуқуқ бо доғмаҳои ҳуқуқ маҳдуд нашуда, кушиш мекард, ки ҳуқуқро бо мазмуни он дарк намуда, масъалаи пайдоиш ва фаъолияти ҳуқуқро дар робита бо дигар факту муносибатҳои гуногун ба миён гузорад ва ҳаллу фасл намояд⁷⁷. Ҷомеашиносон ҳама унсурҳои тафаккури мусбати ҳуқуқиро истисно намеkunанд. Онҳо инчунин методологияи позитивӣ ва назарияи идрокро низ истифода мебаранд.

Тафовути асосии концепсияҳои ҳуқуқ дар он аст, ки ҳуқуқ дар доираи самти сотсиологӣ ҳамчун яке аз фактҳои бо ҳам алоқаманди иҷтимоӣ, ҳамчун низоми васеи иҷтимоӣ, тартиботи иҷтимоӣ дар заминаи дигар факт-ҳодисаҳо шарҳ дода мешуд⁷⁸.

Яке аз асосгузори равияи сотсиологӣ дар ҳуқуқшиносӣ Муромтсев С.А. мебошад. Мувофиқи назарияи Муромтсев С.А., ҳуқуқ бо худ аз ду муносибат иборат аст: воқеӣ (муаллиф пешниҳод мекунад онро «ҳуқуқӣ» номид) ва ҳуқуқшиносӣ - ҳифзи муносибатҳои воқеӣ бо ёри меъёрҳои ҳуқуқии дар ҷомеа муқарраргардида. Унсуре пайвастанандаи ин ду муносибат, ба андешаи олим, шуури ҳуқуқист, ки ӯ онро «тафаккури ҳуқуқӣ» ё «назари ҳуқуқӣ» меномад⁷⁹.

Шуури ҳуқуқӣ, дар таълимоти Муромтсев С.А., ба амсоли меъёрҳои ҳуқуқ яке аз омилҳои тартиботи ҳуқуқ баромад мекунад. Меъёрҳои ҳуқуқӣ, ба ақидаи олим, «қоидаҳои мебошанд, ки ҳудуди дахлдор ва тарзу усули ҳифзи ҳуқуқии муносибатҳоро муайян намуда, аз ҷониби

⁷⁶ Ниг.: Малюткин, А.В. Учение о правосознании в юридической мысли России (анализ основных теоретических концепций) / А.В. Малюткин. – Чебоксары, 2004. – 278с. – С. 18.

⁷⁷ Ниг.: Зорькин, В.Д. Позитивистская теория права в России / В.Д. Зорькин. – М., 1978. – С. 102; Боботов, В.С. Буржуазная социология права / В.С. Боботов. – М.: Юрид. лит., 1978. – 270с. – С. 10.

⁷⁸ Ниг.: Зорькин, В.Д. Муромцев / В.Д. Зорькин. – М., 1979. – 130с. – С. 22.

⁷⁹ Ниг.: Муромцев, С.А. Определение и основное разделение права / С.А. Муромцев; вступ. статья и коммент. Ю.И. Гревцов; –2-е изд., доп. – СПб: Издат. Дом С.–Петербур. гос. ун–та, 2004. – 224с. – С. 148.

ҳокимият муқаррар карда мешаванд»⁸⁰. Таъсири бевоситаи меъёрҳои ҳуқуқӣ ба тартиботи ҳуқуқӣ ба қувваи назарраси ҳокимияте, ки меъёрҳо таҳия кардааст, асос меёбад.

Аммо ин қувва - дар қатори бисёриҳо танҳо яке аз омилҳои ташаккул ва рушди давлатдорӣ ҳуқуқӣ мебошад. Ба чунин омилҳо Муромтсев С.А., «рӯҳияи ҳуқуқии» шахсон ва мақомотҳоеро мансуб медонист, ки тавассути фаъолияти онҳо меъёри ҳуқуқӣ бояд ба амал бароварда шавад, олим шуури ҳуқуқиро ҳамчун ҷузъи ҳамеша тааллуқдошта ва зарури ҳуқуқ намешуморид, аммо имкони танқиди субъекти муносибатҳои ҷамъиятии мавҷудаи ҳифзшавандаро низ инкор намекард. Шуури ҳуқуқӣ дар таълимоти Муромтсев С.А. бо худ ақидаро дар бораи тартиботи одилонаи ҳуқуқӣ, ки дар ҷомеа ба вучуд омадааст, ифода мекунад. Шуури ҳуқуқӣ ба фаъолияти ҳуқуқ дар ҷомеа мусоидат намуда, самти такмили он мебошад.

Ҷонибдорони назарияи ҳуқуқи табиӣ нақши ҳуқуқро дар низоми танзими иҷтимоӣ ба таври дигар дарк мекунанд. Маънои идеяи ҳуқуқи табиӣ (фитрӣ) дар намудҳои гуногун аз эътибори он иборат аст, ки дар баробари ҳуқуқи дар давлат аз ҷониби одамон таъсисёфта, яъне ҳуқуқи мусбат, боз ҳуқуқи табиӣ вучуд дорад, ки бо худ як падидаи васеътар, асоснок, ибтидоӣ дар ҳаёти одамон буда, сарчашмаи он тартиботи табиӣ чизҳоро дар ҷамъият, табиат мебошад⁸¹.

Тули тамоми таърихи рушди инкишофи ҳуқуқи табиӣ (фитрӣ) ақоиди он мазмуни худро тағйир додааст, аммо дар ҳамаи давраҳо афкори «адолати умумибашарӣ» бетағйир боқӣ монд, ки онро тарафдорони ҳуқуқи табиӣ ё бо эътиқод ба объективии он, ё бо заминаи метафизикӣ асоснок мекарданд. Соловёв В.С., Илин И.А., Михайловский И.В., афкори ҳуқуқи табииро бо эътиқоди динӣ асоснок мекарданд. Чичерин Б.Н., Новгородцев П.И., Кистяковский Б.,

⁸⁰ Ҳамон ҷо. – С. 149.

⁸¹ Ниг.: Алексеев, С.С. Теория права / С.С. Алексеев. – М.: Изд-во БЕК, 1995. – 320 с. – С. 118.

Спекторский Е.В. тарафдорони асосноккунии ғояи ҳуқуқи табиӣ дар заминаи метафизикӣ ба шумор мераванд⁸².

Афкори ҳуқуқи табиӣ наметавонад берун аз инсон вучуд дошта бошад. Тавре Алексеев С.С. қайд намудааст, ҳаёти бевосита табиӣ наметавонад ҳамчун як навъи «ҳуқуқ» зоҳир гардад. Аз он танҳо талаботҳои муайян метавонанд ба вучуд оянд⁸³. Ин талабҳо бо вучуди худ ҳануз талабу идеалҳои ҳуқуқӣ намебошанд, конунӣ нестанд. Барои он ки онҳо хусусияти ҳуқуқӣ пайдо кунанд, бояд тавассути шуури ҳуқуқӣ шиканиш карда шаванд. Танҳо дар он сурат талаботе, ки аз муҳити табиӣ бармеоянд, шакли талаботи ҳуқуқӣ ва намунаҳои қоидаҳоеро, ки мувофиқи онҳо ташаккул меёбанд, хислатҳои тимсолҳои меъёрҳои ҳуқуқиро пайдо мекунанд⁸⁴.

Баррасии ҷараёни рушду инкишофи шуури ҳуқуқӣ дар афкори сиёсӣ ҳуқуқи Аврупои Ғарбӣ дар асри XVIII - ибтидои асри XX яке аз асарҳои асосӣ: «Муқаддима ба фалсафаи ҳуқуқ. Бухрони шуури ҳуқуқи муосир» бахшида шудааст. Новгородцев П.И. дар бораи бухрони шуури ҳуқуқӣ ҳамчун натиҷаи бухрони (дар сатҳҳои фалсафӣ, назариявӣ ва амалӣ) индивидуализм ва назарияҳои Аврупои Ғарбии давлати ҳуқуқбунёд, ки дар асрҳои XVIII — XIX ба вуқӯ омадаанд, ба хулоса омад. Ва гарчанде олим мафҳуми концептуалии шуури ҳуқуқиро надода бошад ҳам, дар асарҳои у фаҳмиши категорияи мазкур ҳамчун ҳақиқати фалсафӣ ҳуқуқӣ, ки ба чорҷӯбаи мантиқи расмӣ ва тафаккури маҳдуди ҳуқуқӣ-позитивӣ дуруст намеояд, ҷой дорад. Моҳияти самти меъёрию ахлоқии ҳуқуқ, ки Новгородцев П.И. таъсис додааст, асосии маънавиро, ки арзиши мутлақ дорад, муайян мекунанд. Маҷмӯи дастурҳои ҳатмии маънавӣ тибқи таълимоти Новгородцев П.И., ҳуқуқи табииро ташкил медиҳад. Талаботи охирин баробари дигаргун шудани мазмуни

⁸² Ниг.: Кузнецов Э.В. Философия права в России / Э.В. Кузнецов. – М.: Юрид. лит., 1989. – 208с. – С. 73.

⁸³ Ниг.: Алексеев, С.С. Философия права: История и современность. Проблемы. Тенденции. Перспективы / С.С. Алексеев. – М.: НОРМА, 1997. – 336с. – С. 5.

⁸⁴ Ниг.: Алексеев, С.С. Философия права: История и современность. Проблемы. Тенденции. Перспективы / С.С. Алексеев. – М.: НОРМА, 1997. – 336с. – С. 26.

қонунҳои маънавий тағйир меёбад, вале шакл ҳамеша бетағйир мемонад - «маслиҳатҳои шартӣ нею, балки дастурҳои бечунучаро, шакли императивҳои қатъӣ»⁸⁵.

Шуури ҳуқуқӣ, бо худ дар шуури шахс зухуроти маҷмӯи талаботи абадӣ ва тағйирёбандаи ҳуқуқи табиӣ- дастурҳои меъёрии идеалӣ, принципҳо, асосҳои адлу адолат, ҳуқуқ ва озодиҳои шахс, ки тамоми моҳияти маънавии инсонро фаро мегиранд, ифода меёбад.

Назарияи психологӣи ҳуқуқ, ки Петражитский Л.И. қор карда баромадааст, аҳаммияти махсус дорад. Дар ҳақиқат дар ҳаёти иҷтимоӣ, ба ақидаи Петражитский Л.И., танҳо чараёнҳои равонӣ, унсурҳои психикаи индивидуалии инсон мавҷуданд. Дар таълимоти Петражитский Л.И., ки ҳуқуқро бо шуури субъективӣи ҳуқуқӣ (падидаи психикаи фардӣ) шабоҳат меод, мафҳуми ҳуқуқ хеле васеъ оварда шудааст. Ҳуқуқ, ба ақидаи олим, ҳуқуқи позитивӣ - ҳиссиёти императивӣ – атрибутивиро дарбар мегирад, ки дорои таассурот дар бораи воқеиятҳои меъёрӣ ҳамчун асоси уҳдадорӣ⁸⁶, инчунин ҳуқуқи ҳисси пешакӣ – чунин шуури ҳуқуқӣ мебошад, ки шахсро бидуни истинод ба ягон эътибори беруна вазифадор мекунад.

Кудрявцев В.Н. менависад: «Шуури ҳуқуқӣ - ин низоми ақидаҳо, эътиқодҳо, баҳоҳо, таассурот дар бораи ҳуқуқ ва қонуният мебошад, ки ба тамоми ҷамъият, ин ё он синф, гурӯҳи иҷтимоӣ ё фарди алоҳида хос аст»⁸⁷.

Щегорцев В.А., шуури ҳуқуқиро ҳамчун «ташкилаи махсуси сохторие мешуморад, ки аз як тараф, ба қонуниятӣ муайян, дорои унсурҳои барои ҳамаи шуури ҷамъиятии сохти дохилӣ итоат мекунад ва аз тарафи дигар дорои мақоми махсус мебошад, ки имкон медиҳад онро ҳамчун мутаносибан ташкилаи мустақим, ки дар низоми шуури

⁸⁵ Ниг.: Новгородцев, П.И. Из лекции по общей теории права. Часть методологическая / П.И. Новгородцев. – М.: Типография Вильде, 1904. – 109с. – С. 96.

⁸⁶ Хамон ҷо. – С. 73.

⁸⁷ Ниг.: Кудрявцев, В.Н. Правосознание юриста / В.Н. Кудрявцев // Советская юстиция. – 1974. – № 10. – С. 3.

чамбиятӣ чойи махсуси худро ишғол мекунад ва вазифа танҳо ба он хос бударо ба амал мебарорад, мебошад»⁸⁸. Ратинов А.Р., мафҳуми амалии худро оид ба шуури ҳуқуқӣ чунин ифода кардааст: «Зери мафҳуми шуури ҳуқуқӣ мо соҳаи шуури чамбиятӣ, гурӯҳӣ ва фардиро дар назар дорем, ки фаъолияти ҳуқуқиро дар шакли дониши ҳуқуқӣ, муносибатҳои арзёбӣ нисбат ба ҳуқуқ ва амалияи татбиқи он, дастурҳои ҳуқуқӣ ва самтҳои арзишии, ки рафтори инсонро дар ҳолатҳои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ аҳаммиятдошта ба танзим мебарорад, инъикос медиҳад»⁸⁹. Ба гуфтаи Явич Л., шуури ҳуқуқӣ ин низоми таасуроти ҳиссиёт буда, муносибати одамонро нисбат ба ҳуқуқи амалкунанда возеҳу равшан месозад⁹⁰.

Аммо шуури ҳуқуқӣ на танҳо ҳақиқатро инъикос медиҳад, балки ба он таъсир низ мерасонад. Ва дар адабиёти давраи шуравӣ баъзе муаллифон дар истилоҳи шуури ҳуқуқӣ тавачҷӯхро бештар ба нақши амалӣ, танзимкунандаи он ҷалб менамуданд. Масалан, Чефранов В.А., кайд кардааст, ки шуури ҳуқуқӣ яке аз шаклҳои самарабахши шуури чамбиятӣ мебошад, зеро дар он вазифаи иҷтимоӣ-амалӣ (танзимкунӣ) нисбат ба идрокӣ ва арзёбӣ бартарӣ дорад⁹¹.

Ҳамин тавр, таҳқиқи назарияҳои шуури ҳуқуқӣ бо истифода аз усули таърихӣ нишон дод, ки ҳамаи концепсияҳои шуури ҳуқуқӣ ба ин ё он тарз ба пешниҳоди се ғояи асосӣ бурда расонида мешаванд: аз тарафи шахс инъикос додани муносибатҳо ва робитаҳои иҷтимоии воқеан муқарраргардида; дарки маънавии у талаботи доимӣ ва тағйирёбандаи ҳуқуқ дар замон ва макон; зоҳир намудани ҳиссиёту эҳсосоти худ, инчунин эътиқоди субъективӣ, ки нисбат ба ҳуқуқи ҳақиқӣ ба вуқӯбомада, ки талаботи нави ҳуқуқиро ба миён меоранд.

⁸⁸ Ниг.: Щегорцев, В.А. Социология правосознания / В.А. Щегорцев. – М.: Изд-во «Мысль», 1981. – 174 с. – С. 23.

⁸⁹ Ниг.: Ратинов, А.Р. Ратинов, А.Р. Правосознание и преступное поведение / А.Р. Ратинов // Вопросы изучения преступности и борьбы с нею. – М., 1975. – С. 80.

⁹⁰ Ниг.: Явич, Л.С. Общая теория права / Л.С. Явич. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – С. 287.

⁹¹ Ниг.: Чефранов, В.А. Правовое сознание как разновидность социального отражения. Философско-методологический очерк / В.А. Чефранов. – Киев: Изд-во «Вища школа», 1976 – 210 с. – С. 170.

Ба фикри мо муносибати дигар нисбат ба баррасии мазмуни шуури ҳуқуқӣ, бо чудо кардани сохтори берунӣ ва дохилии шуури ҳуқуқӣ самарабахш мебошад⁹². Сохтори берунӣ идеология ва психологияи ҳуқуқиро дар бар мегирад. Он таъиноти функционалии шуури ҳуқуқиро инъикос намуда, дар асл бетағйир мемонад. Сохтори ботинӣ бошад дар ҳамбастагӣ ва таъсири мутақобилаи ҷузъҳои гуногуни зеҳнӣ ва эҳсосӣ ифода меёбад, ки шарту воситаҳои ба низомдарории тафаккури мо ва ҳақиқат, ба он додани мазмуни ҳуқуқӣ мебошанд. Муаллифон онҳоро ба таври гуногун (воҳидҳои маъноӣ; қабатҳо; мемҳо) меноманд. Сохтори дохилии шуури ҳуқуқӣ серҳаракат буда, дар ҷараёни маърифат метавонад тағйир ёбад, ба ҳақиқати нав мутобиқ шавад.

«Шуури ҳуқуқӣ, ин самт ба идеали давлати ҳуқуқбунёд мебошад, ки хусусияти бечунучаро дорад ва аллакай дар айни замон рафтори амалии шахсро ҳамчун шахрванд муайян мекунад. Ин маънои онро дорад, ки гарчанде то ҳол давлати ҳуқуқбунёд вучуд надошта бошад ҳам, инсон ҳамон тавр зиндагӣ мекунад, ки гуё он таъсис ёфтааст. У ба души худ уҳдадорӣ оид ба риоя кардани чунин дастурҳо (ё ҳадди аққал эъломияҳо), ки ба мафҳумҳои соҳибхитиёрӣ ва ҳуқуқ мувофиқат мекунад, вогузор мекунад ва итоат карданро ба чунин дастурҳо, ки дорои пешбурди ошкоро ғайриқонунии (патерналистӣ ва авторитарӣ бюрократӣ) корҳои давлатӣ мебошад, рад мекунад»⁹³.

Чунин тавсиф шаҳодати он аст, ки дар шуури ҳуқуқӣ на муайянкунии гузашта (фаъолиятӣ, муносибатҳои воқеӣ), балки муайянкунии оянда ба воситаи ҳолат ва сохти шуури дилхоҳ бартарӣ дорад. Шуури ҳуқуқӣ ҳамчун шакли шуур ва ҷаҳонбинӣ дар ҷараёни иҷтимоишавии ҳуқуқӣ ташаккул ёфта, сохтори мураккаб дорад.

Ҳамин тавр ба хулоса омадан мумкин аст, ки мафҳуми шуури ҳуқуқӣ, ин яке аз мафҳумҳои пойдевори фалсафа, психология,

⁹² Ниг.: Байниязов, Р.С. Философия правосознания: постановка проблемы / Р.С. Байниязов // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 18.

⁹³ Ниг.: Соловьев Э.Ю., И. Кант: Взаимодополнительность морали и права. М., 1992. – 216с. – С. 189–190.

ҷомеашиносӣ буда, ҷузъи муҳими низоми равонии инсонро тавсиф мекунад. Фаъолияти шуур ба шахс имконияти таъсис додани дониш дар бораи алоқамандӣ, муносибатҳо, қонунияти олами объективӣ, гузоштани мақсад ва тартиб додани нақшаҳо, ба танзим даровардан ва назорат бурдан аз болои муносибатҳои эҳсосӣ, оқилона ва предметӣ - амалиро бо ҳақиқат, самтҳои арзишии ҳастии худ ва беҳтар намудани шароити ҳаёти худро, таъмин месозад.

Шуури ҳуқуқӣ, яке аз чанбаҳои шуури ҷамъиятӣ мебошад, ки ҳам дар фаъолияти оқилона ва ҳам дар фаъолияти эҳсосии шахс ифода ёфта, барои эҷоди модели идеалии субъективии ҳуқуқӣ, дарки низоми ҳуқуқии давлат, баҳодиҳии он аз нуқтаи назари мутобикат ба меъёрҳои ҳуқуқӣ мебошад. Шуури ҳуқуқӣ, маҷмуи ғояҳо ва эҳсосотест, ки муносибати одамонро нисбат ба ҳуқуқ ва падидаҳои ҳуқуқӣ дар ҳаёти ҷамъиятӣ ифода мекунад.

Шуури ҳуқуқӣ, як намуди махсуси ҳисси инстинктивии адолат аст, ки дар он шахс маънавиёти худро дарк намуда, маънавиёти одамони дигарро эътироф мекунад. Шуури ҳуқуқӣ, дар шуури шахс зухуроти маҷмуии талаботи абадӣ ва тағйирёбандаи ҳуқуқи фитрӣ - дастурҳои идеалии меъёрӣ, принципҳо, асосҳои адолат, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, ки ба тамоми моҳияти маънавии инсон дохил мешаванд, мебошад. Шуури ҳуқуқӣ, ин низоми ақидаҳо, эътиқодҳо, баҳодиҳиҳо дар бораи ҳуқуқ ва қонуният мебошад, ки хоси тамоми ҷомеа, синф, гурӯҳи иҷтимоӣ ё фард аст.

Дар зери шуури ҳуқуқӣ мо соҳаи шуури ҷамъиятӣ, гурӯҳӣ ва фардиро низ мефаҳмем, ки фаъолияти ҳуқуқиро дар шакли дониши ҳуқуқӣ инъикос менамояд, муносибати баҳодиҳӣ ба ҳуқуқ ва амалияи татбиқи он, муносибатҳои ҳуқуқӣ ва самтҳои арзишӣ, ки рафтори инсонро бо аҳаммияти ҳуқуқӣ танзим мекунанд, фаҳмида мешавад.

Мафҳуми шуури ҳуқуқиро бо ин ё он тарз бо пешниҳоди чор ақидаи асосӣ ифода намудан мумкин аст: а) инъикоси муносибатҳо ва робитаҳои

чамъиятии воқеан муқарраршуда; б) дарки маънавии он аз талаботи доимӣ ва тағйирёбандаи замон ва макони ҳуқуқ; в) зухуроти ҳиссиёту эҳсосоти ҳуқуқ; г) ба вучуд омадани эътиқоди субъективӣ вобаста ба ҳуқуқи воқеӣ, пайдо кардани талаботи нави ҳуқуқӣ⁹⁴.

Шуури ҳуқуқӣ ин маҷмуи ақидаҳо ва ҳиссиёти ҳуқуқӣ мебошад, ки хусусияти меъёрӣ дошта, ҳам дониш дар бораи падидаҳои ҳуқуқӣ ва ҳам баҳодихии онҳоро аз нуқтаи назари адолат ва инчунин талаботи нави ҳуқуқӣ, ки дорои хусусияти иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ буда, талаботи сиёсӣ ва манфиатҳои инкишофи чамъиятиро ифода менамояд, мебошад⁹⁵.

Муҳаққиқ ду гурӯҳи ақидаҳоро қайд мекунад: ғояҳои маънодор ва низомсоз. Яқум табиати шуури ҳуқуқиро ифода намуда, тамоми боигарии мазмуни онро мувофиқи мантиқи он возеҳу равшан месозанд. Муаллиф муътақид аст, ки ин нави ғояҳо табиати шуури ҳуқуқиро дар ҳама гуна шаклҳои мушаххаси таърихию фарҳангии он тавсиф мекунанд. Ӯ ба ғояҳои маънодор ғояҳои ҳуқуқ, меъёр, тартибро мансуб медонад. Ин ғояҳоро мавриди омӯзиш қарор дода, метавон табиати ҳуқуқро дар умумияти он фаҳмид.

Ғояҳои низомдор мазмуни шуури ҳуқуқиро дар шаклҳои фарҳангӣ ва таърихӣ он ифода намуда, ба тамоми доираи маъноии фарҳанги мушаххаси ҳуқуқӣ хусусияти хос мебахшанд. Бо кумаки омӯзиши онҳо моҳияти ҳуқуқ, дар дақиқии он дарк карда мешавад.

Вобаста ба мафҳуми додашуда, мазмун ва моҳияти шуури ҳуқуқӣ якчанд функцияҳои зерини шуури ҳуқуқиро ҷудо кардан мумкин аст: - идрокӣ; - баҳодихӣ (арзёбӣ); - муназзим (танзимкунанда); - пешгуй; - робитаӣ; - функция амсиласозӣ.

Ҳамин тариқ, дар фаъолияти судья меъёри ҳуқуқ устувории умумии ба амал баровардани адолати судӣ дар ҳалли парвандаҳо таъмин намуда,

⁹⁴ Ниг.: Қодирзода Т.Қ. Мафҳуми шуури ҳуқуқии судьяҳо. Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2020. – №1 (29). – С. 16–26.

⁹⁵ Ниг.: Бобочонзода И.Х., Қодирзода Т.Қ. Понятие правосознание и ее структурные элементы // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование): /И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 15–26.

қоида ва чаҳорчубаҳоеро, ки дар онҳо имконияти интиҳоб мавҷуд аст, мустаҳкам мекунад. Агар меъёри ҳуқуқӣ асоси ҳуқуқӣ барои қабули қарор бошад, пас шуури ҳуқуқӣ асоси методологии ҷараёни таъини ҷазо ё қабули қарор аз руи парванда мегардад. Он хусусияти идрокии қори судиро муайян мекунад. Шуури ҳуқуқии судя ба интиҳоби намуди ҷазо, ки ба вазнинии ҷинояти содиршуда ва шахсияти гунаҳгор мувофиқ аст, инчунин ба интиҳоби меъёри ҳуқуқ барои қабули қарор оид ба дигар парвандаҳо бевосита таъсир мерасонад⁹⁶.

1.2. Унсурҳои шуури ҳуқуқӣ

Шуури ҳуқуқӣ, яке аз шаклҳои шуури ҷамъиятӣ мебошад, ки дар маҷмуи ҷузъҳои психологӣ, идеологӣ ва рафторӣ ифода ёфта, муносибати шахсони алоҳида, гуруҳҳои иҷтимоӣ, умуман ҷомеаро ба ҳуқуқи амалкунанда ё дилхоҳ, рафтори одамон дар соҳаи танзими ҳуқуқӣ ифода менамояд⁹⁷. Ба фикри мо, мафҳумҳое, ки Юрашевич Н. пешкаш менамояд, моҳияти шуури ҳуқуқиро пурратар инъикос мекунад.

Шуури ҳуқуқӣ падидаест, ки бевосита мушоҳида намешавад, дар шуури шахс ҳуқуқро ҳам идеалӣ ва ҳам эҳсосӣ инъикос мекунад. Пчелинтсев В.А. қайд мекунад, ки шуури ҳуқуқӣ бо худ доира ё соҳаи шуурро ифода менамояд, ки ҳақиқати ҳуқуқиро дар шакли дониши ҳуқуқшиносӣ ва муносибатҳои арзёбӣ ба ҳуқуқ ва амалияи татбиқи он, дастурҳои иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ ва самтҳои арзишӣ, ки рафтори (фаъолияти) одамонро дар ҳолатҳои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ аҳаммияти қалон доштаро ба танзим мебароранд, инъикос медиҳад⁹⁸.

Рябтсев Р.А. бошад, таъкид мекунад, ки шуури ҳуқуқӣ шакли шуури ҷамъиятӣ буда, «...дарк ва ҳисси ҳуқуқи субъективӣ ва позитивӣ, инчунин ҷараёни татбиқи онҳоро инъикос намуда, рафтори одамонро

⁹⁶ Муфассалтар ниг.: Қодирзода Т.Қ. Шуури ҳуқуқии судяҳо. Монография. – Душанбе: «Эр-граф», 2023. – 312с.

⁹⁷ Ниг.: Сафронов В.В. Правосознание гражданина: дис. ... канд. юрид. наук. – Красноярск, 2004. – 242с. – С. 6.

⁹⁸ Ниг.: Пчелинцев В.А. Трансформация правосознания общества в современной России (теоретико-правовое исследование): дис. ... канд. юрид. наук. – Уфа, 2004. – 173с. – С. 19.

дар ҳолатҳои мушаххаси аз ҷиҳати ҳуқуқӣ муҳим дар сурати мавҷуд набудани меъёри танзимкунандаи ҳуқуқӣ (ё надонистани он аз ҷониби субъекти мушаххас) ё номувофиқати он ба ҳақиқати ҳаёт муайян менамояд»⁹⁹. Сафронов В.В. бар ҳамин ақида буда, шуури ҳуқуқиро ба воситаи шакли шуури ҷамъиятӣ муайян мекунад.

Аз нуқтаи назари ӯ, шуури ҳуқуқӣ бо худ низоми эҳсосот, одатҳо, таассурот, баҳоҳо, ақидаҳо, назарияҳо, ғояҳои субъектҳои ҳуқуқро (барандаҳои шуури ҳуқуқӣ) ифода дода, ҳақиқати ҳуқуқӣ ва муносибати арзёбиро нисбат ба он (нисбат ба дастурҳои иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ ва самтҳои арзишии ҷомеа; нисбат ба ҳуқуқи гузашта, амалкунанда ё дилҳо) ва ба ин васила нақши як навъ танзимкунандаи рафтори онҳоро дар ҳолатҳои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ муҳим иҷро мекунад, инъикос медиҳад¹⁰⁰. Дар илми ҳуқуқшиносӣ анъана шудааст, ки идеологияи ҳуқуқӣ ва психологияи ҳуқуқӣ ҳамчун унсурҳои асосии сохтори шуури ҳуқуқӣ ҷудо карда шаванд.

Муҳаққиқон, масалан, Байниёзов Р.С. психологияи ҳуқуқиро як қабати муҳим ва мураккаби сохтори шуури ҳуқуқӣ мефаҳмад, ки маҷмӯи маънавии ҳиссиёт, эҳсосот, ирода, тасаввурот, ҳаёлот, идрок ва ғайраро муттаҳид мекунад. Он сарчашмаҳои амиқи раванди қонунэҷодкунӣ ва татбиқи ҳуқуқ, фаъолияти ҳуқуқро муайян мекунад¹⁰¹.

Шеяфетдинова Н.А. психологияи ҳуқуқиро ҳамчун маҷмӯи ҳиссиёти ҳуқуқӣ, муносибатҳои арзишӣ, майлҳо, хоҳишҳо ва ғаму андуҳҳои медонад, ки барои тамоми ҷомеа ё барои як гурӯҳи (гурӯҳҳои) мушаххаси иҷтимоӣ хос аст¹⁰². Кузнетсов Р.А. психологияи ҳуқуқиро дар муносибати гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ, коллективҳои касбӣ, шахсон

⁹⁹ Ниг.: Рябцев Р.А. Современная правовая реформа в России и правосознание: (теоретико-правовые проблемы изменения правосознания граждан) : дис. ... канд. юрид. наук. Ростов н/Д, 2005. –173с. – С. 10.

¹⁰⁰ Ниг.: Юрашевич Н. М. Правосознание и право: общность и различие // Гос-во и право. – 2005. – №7. – С. 69–75.

¹⁰¹ Ниг.: Байниязов Р.С. Правосознание и правовой менталитет в России[Текст]: дисс... док. юрид. наук. / Р.С. Байниязов. – Саратов, 2006. – 349с. – С. 42.

¹⁰² Ниг.: Шеяфетдинова, Н. А. Правосознание в механизме обеспечения экологической безопасности[Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. / Н.А. Шеяфетдинова. – М., 2003. – 26 с. –С. 12.

алоҳида нисбат ба ҳуқуқ ва қонуният ифода менамояд¹⁰³. Тапчанян Н.М. психологияи ҳуқуқро ҳамчун як соҳаи дарки арзёбӣ ва эмотсионалии ҳуқуқ муайян мекунад¹⁰⁴.

Ҳамин тариқ, зери мафҳуми психологияи ҳуқуқӣ, мо маҷмуъи хиссиёт, майл, эҳсосоти шахс, ҷомеа, давлатро дар назар дорем, ки аз ҳуқуқ ва падидаҳои ҳуқуқӣ бармеоянд.

Ҳангоми омӯзиши психологияи ҳуқуқӣ ҳамчун унсуре сохтори шуури ҳуқуқӣ масъала дар хусуси ҷӣ гуна ташаккул ёфтани психологияи ҳуқуқӣ муҳим аст. Чунонҷӣ, Певцова Е.А. изҳори андеша мекунад, ки психологияи ҳуқуқӣ дар натиҷаи амалияи ҳаррӯза ташаккул меёбад. Дар баробари ин, ба психологияи ҳуқуқӣ номуташаккилӣ, робита бо манфиатҳою арзишҳои шахсӣ хос аст¹⁰⁵.

Ба ақидаи мо, омили асосии ташаккули психологияи ҳуқуқӣ менталитет мебошад. Менталитет сатҳи амиқи шуури ҳуқуқӣ буда, дар мураббаҳои ягона ва бутунии таассурот, қолабҳо, одатҳо, аксуламалҳо ва ғайра дар ҳислат ва усули дарки ҳуқуқ ифода меёбад. Урфу одатҳои миллӣ, қолабҳои муқарраршуда хусусияти муносибати эҳсосии миллатро нисбат ба навоариҳо ва навсозиҳои ҳуқуқӣ муайян мекунад.

Ба менталитет анъанаварӣ, коллективизм, зиддифардикунонии ошкоро, майли аз ҳад зиёд идеализатсия намудани зухуроти муайяни ҳаёти иҷтимоӣ хос аст. Дар баробари ин талош ба ҳақиқат, некӣ, баробарӣ, шафқат ва ғайра вучуд дорад. Нишонаи махсусро ба менталитети мо гуногунрангии мазҳабӣ ва этникии Тоҷикистон мегузорад.

Менталитет ба шуури шахсии ҳуқуқии тамоми шахрвандон таъсири калон мерасонад, зеро инсон, ки дар кишвари муайян таваллуд шуда, аз

¹⁰³ Ниг.: Кузнецов, Р.А. Деформация профессионального правосознания юристов[Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. / Р.А. Кузнецов. – Екатеринбург, 2005. – 32 с. – С. 17.

¹⁰⁴ Ниг.: Тапчанян, Н.М. Правосознание и правовая культура личности в условиях обновления России[Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук.12.00.01. / Н.М. Тапчанян. – М., 1999. – 22 с. – С. 11.

¹⁰⁵ Ниг.: Певцова Е. А. Правовая культура и правовое воспитание в России на рубеже XX-XXI веков / Е. А. Певцова. – М.: Новый учебник, 2003. – 415 с. – С. 64.

кадиммулайём ба урфу одат, қоидаҳои рафтор, таассурот дар бораи меъёрҳои ҳуқуқ ва маънавиёт (ахлоқ) риоя мекунад¹⁰⁶.

Барои менталитет муқоиса кардани ғояи қонун ва санади зерқонун муқаррарӣ ба назар мерасад. Ба истилоҳи ҳуқуқӣ, баъзан ин ба бартариҳои ҳама гуна дастурҳо, фармонҳо, амрҳо нисбат ба иродаи қонун табдил меёбад. Менталитети мардум бо саъю кӯшиш ба адлу адолат тавсиф меёбад.

Дар арзишҳои динӣ нисбат дар ҳуқуқ, самт ба ҷустуҷӯи ҳақиқат ва адолат бештар рағбати карда мешавад. Охири дар рӯҳияи шахрвандон ҳиссу ва эҳсосоти мусбати назаррасро бедор намекунад, зеро бо он (ки дастури менталитетӣ шудааст) ҳақиқатро дар қонун пайдо кардан мумкин нест. Барои мардум, ҳуқуқ (қонун) бештар воситаи маҷбуркунии давлатӣ, як навъ «калтак»-и ҳуқуқӣ буда, асосан як охири он – сазо, зӯрварӣ, ҷазо, масъулият мебошад. Қонунҳои давлат пеш аз ҳама дар шакли воситаҳои ҳуқуқии инсондӯстона ва одилонаи ҳифзи шахсият баромад мекунанд¹⁰⁷.

Менталитетро ҳамчун омили асосии ташаккули шуури ҳуқуқии ҷамъиятӣ дониста, метавон гуфт, ки он ҳам дар шуури ҳуқуқии фардӣ ҳар шахрванд ва ҳам дар ҷомеа осори ҳудро мегузорад. Нуқтаи назари Байниёзов Р.С. ва Тапчаниян Н.М.¹⁰⁸ қобили қабул мебошад, ки дуруст қайд намудаанд, ки дар давлат ҳуқуқ бо сарчашмаи қувва ва ҳокимият (авторитет) алоқаманд аст. Он чун қоида, тавассути ризоияти ҷамъият нею, балки бо роҳи мӯҷозоти манфӣ ҷорӣ карда мешуд, аз ин ру, дар одамон кӯшиш аз қонун «гузаштан» (риоя накардан), аз мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва институтсияҳо тарсида, аз онҳо дурӣ кашидан пайдо шудааст.

Столковский В.М. хеле дақиқ қайд намудааст, ки психологияи ҳуқуқӣ аз ҷониби на олимони ва идеологҳо, балки бевосита аз ҷониби

¹⁰⁶ Муфассал ниг.: Нусратов Л.М. Проблемы формирования правосознания в современном Таджикистане (теоретико-методологические аспекты). – Душанбе: Изд. «Дониш», 2012. – С. 71–84.

¹⁰⁷ Ниг.: Байниёзов Р.С. Правосознание и правовой менталитет в России [Текст]: дисс... док. юрид. наук. / Р.С. Байниёзов. – Саратов, 2006. – 349с. – С. 29, 31, 32, 42.

¹⁰⁸ Ниг.: Тапчаниян, Н.М. Правосознание и правовая культура личности в условиях обновления России [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. / Н.М. Тапчаниян. – М., 1999. – 22 с. – С. 11.

иштироккунандагони муносибатҳои ҷамъиятӣ, шаҳрвандон, узвҳои ҷомеа ташаккул меёбад. Дар ин раванд таҷрибаи амалӣ, ҳаёти ва ҳуқуқие, ки онҳо дар натиҷаи фаъолияти меҳнати ҷамъиятӣ ё касбӣ, робита бо мақомоти гуногуни давлатӣ, масалан, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва ғайра ба даст овардаанд, нақши калонро пайдо мекунанд¹⁰⁹.

Ба ғайр аз омилҳои, ки психологияи ҳуқуқиро ташаккул медиҳанд, боз унсурҳои он низ арзи вуҷуд доранд. Унсурҳои муҳими психологияи ҳуқуқӣ асоси ҳуқуқие мегардад, ки онро ба иҷрои амалҳои дахлдори дорои хусусияти ҳуқуқӣ водор месозад, ҳавасманд мегардонад, инчунин вичдон, дарки пешакӣ, саъю кӯшиш ба ҳуқуқи одилонаи ҳаёти мебошад.

Шаҳрванди дорои сатҳи баланди шуури ҳуқуқӣ бояд иродаи қавӣ дошта бошад, ки ин тавачҷӯҳи доимии уро ба таҳияи қонунҳои барои ҷомеа зарурӣ, ба амал баровардани санадҳои мазкур дар шакли татбиқ, истифода, иҷро ва риояи ҳуқуқ пешбинӣ менамояд¹¹⁰.

Шуури ҳуқуқӣ бе ирода ба таъсири беруна дучор шуда, чараёни дигаргуншавии он ба вуқӯъ меояд.

Ҷузъи дуюм, ки сохтори шуури ҳуқуқиро ташкил медиҳад, идеологияи ҳуқуқӣ мебошад. Муаллифоне, ки ин масъаларо меомӯзанд, мафҳумҳои ин унсурҳои сохториро пешниҳод мекунанд, дар ин ҷо баъзеи онҳо пеши назар меорем.

Тавре Кузнецов Р.А. қайд мекунад, «идеологияи ҳуқуқӣ – ин низоми ақидаю таассурот мебошад, ки дар шакли назариявӣ падидаҳои ҳуқуқии ҳаёти ҷамъиятиро инъикос медиҳад»¹¹¹.

Дар муқоиса бо Кузнецов Р.А., Шеяфетдинова Н.А. мафҳуми идеологияи ҳуқуқиро ҳамчун ифодаи мурағабии илмии ақидаҳои ҳуқуқӣ, принсипҳо, талаботи ҷомеа, синфҳо, гурӯҳҳои гуногун ва табақаҳои

¹⁰⁹ Ниг.: Столовский В.М. Профессиональное правосознание следователей органов внутренних дел / Столовский В.М. - М., 1978. - 219с. - С. 37.

¹¹⁰ Ниг.: Байниязов Р.С. Правосознание и правовой менталитет в России [Текст]: дисс... док. юрид. наук. / Р.С. Байниязов. - Саратов, 2006. - 349с. - С. 40-42.

¹¹¹ Ниг.: Кузнецов, Р.А. Деформация профессионального правосознания юристов [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. / Р.А. Кузнецов. - Екатеринбург, 2005. - 32 с. - С. 16.

гуногуни аҳоли муайян мекунад¹¹². Ба фикри мо Шеяфетдинова Н.А. мафҳуми идеологияи ҳуқуқиро тангтар дода, онро ҳамчун унсури сохтори шуури касбӣ муайян мекунад. Нуқтаи назари ачибро Тапчаниян Н.М. баён кардааст, ки идеологияи ҳуқуқӣ ҳамчун низоми ақидаҳои ҳуқуқии арзишӣ - самтӣ бо дарки муайяни иҷтимоӣ ва илмӣ асос ёфтааст¹¹³.

«Идеологияи ҳуқуқӣ маҷмӯи донишҳои мураббаби аз ҷиҳати назариявӣ асосёфтаи ҳуқуқӣ, ғояҳо ва арзёбии ҳуқуқ мебошад», - қайд мекунад Певцова Е.А.¹¹⁴. Столовский В.М. ин ақидаро давом дода, зикр менамояд, ки идеологияи ҳуқуқӣ маҷмӯи ақидаҳо, мафҳумҳо, ғояҳо, назарияҳои мебошад, ки манфиат ва ниёзи ҷомеаро ифода мекунад. Идеологияи ҳуқуқӣ дониши падидаҳои сиёсӣ ва ҳуқуқӣ буда, аз доираи воқеиятҳои бевоситаи ҳақиқати ҳуқуқӣ берун меравад¹¹⁵. Тамоми шаҳрвандон бояд қонунро донанд ва риоя кунанд ва танҳо ба он муносибати мусбат доштан кифоя нест.

Танҳо дар сурати мавҷуд будани дониш ва эътиқоди аниқ оид ба падидаҳои ҳуқуқӣ мо метавонем, дар бораи сатҳи баланди шуури ҳуқуқӣ арзёбӣ намоем. Мавқеи Байниёзов Р.С. дар хусуси он ки идеологияи ҳуқуқӣ ин маҷмӯи ақидаҳо, эътиқодҳо, ғояҳо, принсипҳо, назарияҳо ва ғайра буда муносибати зехнӣ - ақлӣ ва қисман эҳсосӣ (фаҳмиш, дарк, идрок)-и шахс, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, шахсони баргузидаи ҳукмфарморо нисбат ба ҳақиқати ҳуқуқӣ (гузашта, ҳозира, дилхоҳ) ифода мекунад¹¹⁶.

Идеологияи ҳуқуқӣ падидаи мураккаби ҷамъиятӣ буда, ҳамчун нишондиҳандаи хосиятҳои арзишӣ, сифат, ҷанбаҳо, хусусиятҳои

¹¹² Ниг.: Шеяфетдинова, Н. А. Правосознание в механизме обеспечения экологической безопасности[Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. / Н.А. Шеяфетдинова. – М., 2003. – 22 с. – С. 12.

¹¹³ Ниг.: Тапчаниян, Н.М. Правосознание и правовая культура личности в условиях обновления России[Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. / Н.М. Тапчаниян. – М., 1999. – 22 с. – С. 11.

¹¹⁴ Ниг.: Певцова Е. А. Правовая культура и правовое воспитание в России на рубеже XX-XXI веков / Е. А. Певцова. – М.: Новый учебник, 2003. – 415 с. – С. 64.

¹¹⁵ Ниг.: Столовский В.М. Профессиональное правосознание следователей органов внутренних дел / Столовский В.М. - М., 1978. – 219с. – С. 33.

¹¹⁶ Ниг.: Байниязов Р.С. Правосознание и правовой менталитет в России[Текст]: дисс... док. юрид. наук. / Р.С. Байниязов. – Саратов, 2006. – 349с. – С. 40–42.

ҳақиқати ҳуқуқӣ, ки барои субъекти муайян дар лаҳзаи таърихӣ аҳаммият доранд, хизмат мекунад. Он муносибатҳои ҷамъиятиро ҳамчун як низом инъикос мекунад, ин кӯмак мерасонад муайян кард, ки маҳз ба кадоме аз онҳо танзими ҳуқуқӣ зарур мебошад.

Идеологияи ҳуқуқӣ талаботи ҷамъият ва гурӯҳҳои иҷтимоиро дарбар мегирад, ки нисбат ба шахс пешниҳод карда мешаванд. Идеологияи ҳуқуқӣ дорои нерӯи бузурги маънавӣ буда, дар тасдиқи арзиши баланди ҳуқуқ ва озодиҳои шахс ифода меёбад. Асоси он фикру мулоҳизаҳо дар бораи тақсимои ҳокимият, бисёрҳизбӣ ва гуногунии идеологӣ, волоияти қонун дар фаъолияти суд мебошад.

Идеологияи ҳуқуқӣ дар заминаи шуури назариявии ҳуқуқӣ бунёд ёфта, то ба андозае низоми худташқилкунандае мебошад, ки дар инкишофи ақидаҳои ҳуқуқӣ муттасилии муайяноро таъмин менамояд.

Дар ташаккули идеологияи ҳуқуқӣ ва паҳн намудани он дар ҷомеа ҳуқуқшиносон, сиёсатшиносон, арбобони давлатӣ ва сиёсӣ, намояндагони ВАО иштирок мекунанд. Ҷамаи гуфтаҳои болоро бо ибораи Столовский В.М. ҷамъбаст кардан мумкин аст: «Идеологияи ҳуқуқӣ сатҳи илмӣ-назариявии шуури ҳуқуқӣ, дарки мунтазами ҳақиқати ҳуқуқиро аз тарафи одамон ифода мекунад. Дар соҳаи идеологияи шуури ҳуқуқӣ дар асоси таҷрибаи мушаххаси эҳсосӣ ва ҳиссиёт ташаккул ва барасмиятдарории ниҳоии ғояҳо ва ақидаҳои ҳуқуқӣ сурат мегирад»¹¹⁷.

Қабати ҳуқуқии идеология соҳаи дарки арзёбӣ ва эҳсосии ҳуқуқро инъикос дода, тавассути эҳсосот, қолабҳо, дастурҳои арзишии субъект ифода меёбад. Ҳамин тавр, идеологияи ҳуқуқӣ ҳамчун қисмати илмӣ, мурратаби шуури ҳуқуқӣ амал намуда, ҳақиқати ҳуқуқиро дар асоси он фаро мегирад. Барои он ки ба рақобати дигар самтҳои идеология тоб овардан, он бояд бо устуворӣ, пойдорӣ мутаносибӣ фарқ дошта бошад.

Таҳлили идеологияи ҳуқуқӣ шаҳодати он аст, ки ин падида дорои мазмуну мундариҷаи ба худ хоси бисёрҷабҳа ва сатҳи гуногун мебошад.

¹¹⁷ Ниг.: Столовский В.М. Профессиональное правосознание следователей органов внутренних дел / Столовский В.М. - М., 1978. – 219с. – С. 34.

Унсурҳои сохтори он ҳамчун ҷузъи як бутуни ягона дар робитаи зич ва вобастагии ҳамдигар мебошанд, вале ҳар як унсури сохторӣ хусусиятҳои хоси худро дорад.

Агар инъикоси ҳастии ҷамъиятӣ дар идеологияи ҳуқуқӣ дар сатҳи дарки назариявӣ, дониши назариявӣ ва арзёбии қонунгузорӣ, тартиботи ҳуқуқӣ, қонуният ва дигар падидаҳои ҳуқуқӣ сурат гирад, пас дар психологияи ҳуқуқии иҷтимоӣ ин дар сатҳи шуури ҳаррӯза сурат мегирад.

Ҳамин тариқ, азбаски асоси психологияи ҳуқуқиро ҳиссиёти психологии шахс, эҳсосот, таассуроти у ташкил медиҳанд, пас идеологияи ҳуқуқӣ боз бо дарки мақсадноки назариявии илмии ҳуқуқ ҳамчун падидаи бутуни иҷтимоӣ тавсиф дода мешавад.

Умумияташон дар он аст, ки онҳо ҳастии ҷамъият ва ҳақиқати объективии ҳуқуқиро тавассути воситаҳои иҷтимоӣ, яъне яқум - бо ёрии ғояҳо, назарияҳо ва дуюм - бо кумаки зухуроти психологии ҳиссиёт ва эҳсосот инъикос менамоянд.

Идеологияи ҳуқуқӣ падидаҳои ҳуқуқии ҷомеаро амиқтар инъикос мекунад. Ба психологияи ҳуқуқӣ таъсири амиқтар ва самаранок ба ирода ва рафтори субъектҳо хос аст.

Вақте ки ҳисси эҳтиром нисбат ба қонунҳо, масъулият барои иҷрои вазифаҳои ҳуқуқӣ ба шахс ботинан хос буда, ба қолабҳои психологӣ мубаддал мегарданд, он гоҳ самарайи ғояҳо ва назарияҳои ҳуқуқӣ бениҳоят баланд мешавад.

Бо дарназардошти хислатҳои хоси унсурҳои сохтори шуури ҳуқуқӣ идеологияи ҳуқуқиро набояд ҳамчун шакли олии инъикос, психологияи ҳуқуқиро бошад ҳамчун шакли поёнӣ донист. Ин фикрро инчунин Столовский В.М. низ тасдиқ мекунад. У қайд кардааст, ки масалан, набояд ҳисси эҳтиромро нисбат ба қонуне, ки ташвиқу тағриби ҷангро сазо медиҳад, ё ҳисси боварӣ нисбат ба ҳақиқат ва кафолати ҳуқуқ оид

ба таъминоти иҷтимоӣ дар муқоиса бо ғояҳо, арзёбии падидаҳои ҳуқуқии дахлдор нисбатан пасттар ба назар мерасад¹¹⁸.

Идеологияи ҳуқуқӣ ва психологияи ҳуқуқӣ якҷоя зич амал намуда, якдигарро дар даркунӣ ва арзёбии ҳуқуқ, танзими рафтори одамон пурра мекунад. Тайёрии идеологии шахс назорати ӯро аз болои таассурот ва эҳсосот, имконияти идора кардани худро таъмин мекунад.

Аз психологияи ҳуқуқӣ дар ниҳоят эътироф кардан ё накардани ҳуқуқ ва риояи кардани меъёрҳои ҳуқуқӣ ё вайрон кардани онҳо вобаста аст. Баъзе муаллифон ба ин ё он омили низомӣ афзалият медиҳанд, масалан, Астсасурова В.Е. чунин мешуморад, ки соҳаи амиқи инъикоси ҳуқуқӣ, психологияи ҳуқуқӣ мебошад, аммо Столовский В.М., баръакс, ба у розӣ нашуда, идеологияи ҳуқуқиро ба унсури пешбари шуури ҳуқуқӣ мансуб медонад. Дар мулоҳизаҳои минбаъдаи худ Астсасурова В.Е. ба чунин хулоса меояд, ки психологияи ҳуқуқӣ ва идеологияи ҳуқуқӣ як бутун буда, онҳоро ҷудо крадан мумкин нест¹¹⁹.

Шуури ҳуқуқӣ ҳамчун ташкилаи махсус дорои сохтори худ мебошад, ки ягонагии се унсуро дар бар мегирад:

1) Идеологияи ҳуқуқӣ - ифодаи мураббаи илмии ақидаи ҳуқуқӣ, принцип, талаботи ҷамъият, синф, гурӯҳ ва табақаҳои гуногуни аҳоли мебошад. Он дар натиҷаи ба созиш омадан, ки дар натиҷаи муайян кардани манфиатҳо ва афзалиятҳои табақаҳои гуногуни аҳоли ба даст меояд, ташаккул меёбад. Давлати ҳуқуқбунёд сатҳи баланди мафкураи ҳуқуқӣ ва дар ин раванд риояи принципи тақсимооти ҳокимияти давлатӣ, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд, гуногунандешии сиёсӣ, эътирофи нақши баланди мақомоти ҳифзи ҳуқуқро пешбинӣ менамояд.

Мафкураи ҳуқуқӣ дар шароити низомҳои авторитарӣ аз ҷониби шахсоне ташаккул дода мешавад, ки дар сари ҳокимият қарор дошта, ба

¹¹⁸ Ниг.: Столовский В.М. Профессиональное правосознание следователей органов внутренних дел / Столовский В.М. - М., 1978. - 219с. - С. 41.

¹¹⁹ Ниг.: Астсасурова В.Е. К вопросу о ценностных ориентациях сотрудников правоохранительных органов в современном российском обществе // Неклассическое общество: векторы развития. - Владимир, 2008. - С. 15.

сифати яке аз роҳҳои дасткорӣ кардани одамон хизмат мекунад. Яке аз қисми идеологияи ҳуқуқии муосир ғояи миллӣ мебошад, ки бо худ ғояи эҳёи давлат, ташаккули он ҳамчун давлати ҳуқуқбунёд ва демократиро ифода медиҳад, ки дар он шароити зиндагии арзанда фароҳам оварда мешавад. Ба амал баровардани ғояи миллӣ инчунин аз муайян кардани мавқеи арзандаи давлат дар ҷомеаи ҷаҳонӣ бо мақсади ҷимояи манфиатҳои шаҳрвандони худ ва ҳифзи ҳуқуқи озодии онҳо иборат аст.

2) Психологияи ҳуқуқӣ - ҳиссиёт, эҳсосот, таҷриба, мутаасирӣ, рӯҳияро дар бар мегирад, ки умуман ба ҷамъият ва хусусан ба гурӯҳи иҷтимоӣ хос мебошанд. Маҳз психологияи ҳуқуқӣ имкон медиҳад, ки муносибатҳои миллату халқияти гуногуни давлатро муайян карда, тафовути майлу хоҳиши табақаҳои гуногуни аҳолии муайян карда шавад. Он барои ба амал баровардани тамоми он чизе, ки ба одат, маданият, ҳудудҳои шахсият табдил ёфтааст, кӯмак мерасонад. Сатҳи психологияи ҳуқуқӣ дараҷаи қобилияти (малакаи) шахсро дар ҳолатҳои гуногун идора карда тавоништан, мағлуб кардани эҳсосоти манфие, ки метавонанд боиси рафтори ғайриқонунӣ гарданд, муайян месозад.

3) Унсурҳои рафтор - маҷмуи одатҳо, дастурҳо ва самти (тавҷеҳи) субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ, дараҷаи омодагии онҳо ба амалҳои ҳуқуқӣ. Ҷараёни ташаккули шуури ҳуқуқӣ бо талқин кардани фарҳанги ҳуқуқӣ дар шахс, гурӯҳ, ҷомеа зич алоқаманд аст.

Воқеан ҳам, наметавон бо боварии комил нақши аввалиндараҷаи як унсури сохтори шуури ҳуқуқиро нисбат ба дигараш тасдиқ кард, зеро дар ҳолатҳои гуногуни ҳаёти ҳангоми ҳалли масъалаҳои гуногуни ҳуқуқӣ ва арзиҳои падидаҳои сершумори ҳақиқати ҳуқуқӣ ин унсурҳои сохтори шуури ҳуқуқӣ ба таври гуногун ҳудро зухур менамоянд. Ин ду унсур бо ҳам зич пайванд буда, дар таъсири мутақобила доимӣ қарор доранд. Ғояҳои бидуни эҳсос изҳороти ҳолӣ мебошанд, ҳамон тавре ки эҳсосоти

хуқуқӣ бе ғояҳо метавонад рафтореро ба вучуд орад, ки аз ҷониби ахлоқ (маънавиёт) маҳкум карда мешавад.

Ҳамин тариқ, дар асоси таҳлили унсурҳои сохтори шуури ҳуқуқӣ метавон қайд кард, ки шуури ҳуқуқӣ бо худ маҷмӯи мураккаби унсурҳои идеологӣ ва психологӣ мебошад, аз ин рӯ, асосе нест, ки психологияи ҳуқуқиро падидаи дуюмдараҷа дар муқоиса бо идеологияи ҳуқуқӣ донист.

1.3 Намудҳои шуури ҳуқуқӣ.

Масъала оид ба намуд ва сатҳҳои шуури ҳуқуқӣ проблемаи сохтори онро мушаххас намуда, идрокро ба дигар меъёрҳои таҳлили ин падидаи мураккаб равона мекунад. Намудҳои шуури ҳуқуқиро субъектҳои он, барандагон ва эҷодкунандагони шаклҳои гуногуни дарки ҳақиқати ҳуқуқӣ муайян мекунанд. Аз ин лиҳоз, се намуди асосии шуури ҳуқуқиро қайд менамоем: ҷамъиятӣ, гуруҳӣ ва фардӣ. Чунин тақсимоат бо аломати дараҷаи гуногуни ҷомеаи иҷтимоӣ асос меёбад.

Шуури ҳуқуқии ҷамъиятӣ ё оммавӣ ифодаи абстраксии шуури ҳуқуқӣ дар маҷмӯъ мебошад. Ин низоми ғояҳо, ақидаҳо, назарияҳо, эҳсосот, ҳиссиёт, майлу таассуроти ҳуқуқии таърихан дар асоси хусусиятҳои умумии фарҳангӣ ва миллии рушд ташаккулёфта мебошад, ки ба ҷомеаи мазкур умуман хос мебошад. Ин як навъ симбиози афкори оқилона-психологӣ ва арзёбиҳои ҳуқуқии ба ин ё он халқ хос буда, дар доираи замон ва давлати таърихи мушаххаси он ташаккул ёфтааст.

Яқинан нишондиҳандаҳои ҳисси адолати ҷамъиятӣ инҳоянд: муносибати таърихан ташаккулёфтаи ҷомеаи мазкур нисбат ба ҳуқуқ; арзёбиҳои миллии ва фарҳангӣ, аз ҷумла «одоби муошират (одоб), асотир (қиссаҳо) ва ақоидҳо» дар ақидаҳо оид ба ҳуқуқ; низоми арзишҳои ҳуқуқие, ки дар ҷомеа парвариш меёбанд; принципҳо ва ғояҳои ҳуқуқие,

ки ба ҷомеаи мазкур хосанд, ки дар муассисаҳо ва институтҳои асосии он таҷассум ёфтаанд ва ғайра.¹²⁰

Сарфи назар аз хусусияти абстракии худ шуури ҳуқуқии ҷамъиятӣ ҳамеша «заминӣ» буда, аз ҷиҳати ирсӣ ба хусусиятҳои миллию таърихии фарҳанг, дин ва сохти иҷтимоии давлат ва ҷамъияти мушаххас пайванд аст. Ва ин ба мо имкон медиҳад, ки дар бораи шуури ҳуқуқии росиягӣ, амрикоӣ, олмонӣ ва ғайра сухан кунем. Ва аз ин рӯ, ҳар як халқи дорои давлати худ, дорои шуури ҳуқуқии ҷамъиятии аз ҷиҳати иҷтимоӣ нотакрор мебошад. Оид ба шуури ҳуқуқии ҷамъиятии мо, масалан, дар бораи чунин хислатҳои асосии он, ба монанди хусусияти сермиллат сухан рондан қобили қабул аст; ғояи таърихан ташаккулёфтаи самт ба манфиати ҷомеаҳои иҷтимоӣ ва набудани соҳибхитиёрии шахсӣ; муносибати танқидӣ нисбат ба ҳуқуқ ва нақши он дар ҳаёти ҷомеа; ассимилятсия (ба худ монанд кардани) ғояҳои ғарбӣ ва шарқӣ дар низоми ҳуқуқӣ бо самти бартарият ба арзишҳои низоми ҳуқуқии континенталӣ ва ғ. метавонем сухан кунем¹²¹. Ин масъала ниҳоят душвор буда, таҳқиқоти мустакилонаи илмиро талаб мекунад. Аммо дар ин ҷо бояд ба яке аз «қиссаҳо»-и дар адабиёти рус вучуддошта дар бораи ташаккул наёфтани шуури ҳуқуқии рус ва гӯё яке аз хусусияти намоёнтарин хоси он ки дар бартарии ғояи ниғилизми ҳуқуқӣ ифода ёфтааст, изҳори норозигӣ баён кардан лозим меояд.

Шуури ҳуқуқии гурӯҳӣ бо гурӯҳҳои калон, азим ва хурд, ки сохтори миллӣ, синфӣ, иҷтимоӣ-фарҳангӣ, истехсолии ҷамъиятро ташкил медиҳанд, ифода меёбад. Ин як низоми ғояҳо, назарияҳо, ақидаҳо, эҳсосот ва майлҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки барои ҷомеаҳои иҷтимоӣ хос буда, муносибати бартарии онҳоро нисбат ба ҳуқуқ, арзёбии коллективии онро ифода мекунанд.

¹²⁰ Ниг.: Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура: Учебное пособие. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2000. – 52с. – С. 15.

¹²¹ Ниг.: Синюков В.Н. Российская правовая система. – Саратов: Полиграфист, 1994. – 495с. – С. 211–226.

Чунин аҳаммиятро ақидаҳои ҳуқуқии синфҳо, миллатҳо, халқият, коллективҳои меҳнатӣ ва ҳатто муваққатӣ доранд, ки дар онҳо умумияти муайяни психологии арзёбии ҳақиқати ҳуқуқӣ ташаккул ёфтааст. Дар ин ҷо бояд нақши махсуси шуури ҳуқуқии синфӣ, ки дар шакли шуури ҳуқуқии коргар, деҳқон, хизматчӣ ва ғайра ифода ёфтааст, қайд кардан лозим аст. Дар таърихи рушду тараққиёти ҷамъият ин намудҳои шуури ҳуқуқии коллективӣ бештар ҳамчун сарчашмаҳои шикасти инқилобӣ ва ислоҳоти низомҳои ҳуқуқии миллӣ хизмат мекарданд.

Дар ҳаёти ҷамъият шуури ҳуқуқии гурӯҳҳои хурд: коллективҳои меҳнатӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ, гурӯҳҳои таълимӣ, нафакаҳӯрон ва ғайра низ нақши калон мебозад. Ин як навъ «бурида»-и ғоявӣ-психологии шуури ҳуқуқии фардию ҷамъиятӣ дар ҳаёти коллективонаи одамон мебошад. Инҳо ақидаҳо ва арзёбии тартиботи ҳуқуқӣ, қонун, қонуният, адолати судӣ, институтҳо ва муассисаҳои ҳуқуқии ҷомеаи дар ин гурӯҳ парваридашудае мебошанд, ки дар асоси иттиҳоди гурӯҳӣ ва умумияти манфиатҳо таҳия шудаанд¹²².

Аъзоёни гурӯҳ аз ин маҷмӯи ақидаҳои ҳуқуқӣ ва арзёбии холисона ё бошуурона ташаккулёфта таассуроти худро дар бораи ҳуқуқ ба даст меоранд ва ба ин шуури ҳуқуқии «миёна» барои исбот кардани асоси муносибати худ нисбат ба ҳуқуқ ва рафтори худ муроҷиат мекунанд.

Нишондиҳандаҳои муҳими шуури ҳуқуқии гурӯҳӣ микроиқлими қонуният, дастурҳои рафтори қонунӣ, тасвирҳо ва қолабҳои (стандартҳои) рафтори хоси аъзоёни гурӯҳ мебошанд¹²³. Аз ин рӯ, шуури гурӯҳӣ ҳамчун як навъ пайванде ба назар мерасад, ки шуури ҳуқуқии фардӣ ва ҷамъиятиро баён мекунанд. Бо ёрии он иҷтимоикунонии шуури

¹²²Ниг.: Вопленко Н.Н. Социально–психологические аспекты законности в деятельности правоприменительных коллективов // Правоведение. – 1981. – № 1. – С. 28.

¹²³ Ниг.: Бобочонзода И.Х. Ҳуқуқ ҳамчун арзиш ва арзишҳо дар ҳуқуқ: ҷанбаи назарӣ ва ҳуқуқӣ// Асосҳои назариявӣ–меъёрии татбиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Монография. Коллективи муаллифон: зери таҳрири д.и.х., профессор И.Х. Бобочонзода ва д.и.х., профессор А.Р. Нематов. – Душанбе: МН «Дониш», 2023. – С. 76–91; Рабинович П.М. Социалистическое право как ценность. – Львов, 1985. – 167с. – С. 36.

хукукии фардӣ сурат гирифта, муносибати муайяни шахсон нисбат ба конунгузорӣ ва ҳақиқати ҳуқуқӣ ташаккул меёбад¹²⁴.

Шуури ҳукукии фардӣ, аз як тараф, ифодаи мушаххаси шуури ҳукукии ҷамъиятӣ ва гурӯҳӣ дар ҷаҳонбинии шахси алоҳида буда, аз тарафи дигар, маҷмуи донишҳои ҳуқуқӣ, ғояҳо ва назарияҳои ба таври инфиродӣ беназир, ки фард аз худ кардааст, инчунин эҳсосот, рӯҳия ва самтҳои мувофиқи ҳуқуқӣ мебошад, ки муносибати шахси мушаххасро нисбат ба қонун ва ҳақиқати ҳуқуқӣ муайян мекунанд.

Дар давраи шӯравӣ таърихи ватанӣ мавҷудияти шуури ҳукукии фардиро тақрибан то нимаи солҳои 60-ум инкор мекард. Ҷунонҷӣ, Фарбер И.Е., ки шоистагии бешубҳаи у дар сохтори шуури ҳуқуқӣ дар баробари идеологияи шуури ҳуқуқӣ ҷудо ва асоснок кардани инчунин психологияи ҳуқуқӣ мебошад, навиштааст: «Ақида, ки гӯё ба истилоҳ шуури ҳукукии инфиродӣ вучуд дорад, қобили қабул нест»¹²⁵.

Шуури ҳукукии фардӣ, албатта, мазмуни ҷамъиятӣ дорад, зеро он дар заминаи ҳастии ҷамъиятӣ ва фазои муайяни ҳуқуқӣ, ки бо шуури ҷамъиятӣ ва ҳаёти ҳукукии даври мазкур ба вучуд оварда шуда, ташаккул ёфтааст¹²⁶. Ҳамзамон дар он хусусиятҳои хоси тарбия ва маърифати шахсият, фардӣ ва коллективӣ, таҷрибаи рафтори он дар соҳаи ҳуқуқ, ки ақидаҳо, арзёбӣ ва самтҳои субъективӣ ташаккул менамояд, дида мешавад.

Он метавонад миқёси қалон ва маҳдуд, салоҳиятнок ва оддӣ, нуқсондор ва дигаргуншакл бошад ва ба ин васила ҷаҳони беназири арзишҳои ҳукукии шахсро нишон диҳад. Аз ин ҷост, ки проблемаи таълими касбӣ ва тарбияи донишҷӯён - ҳуқуқшиносони оянда махсусан тезутунд ва рӯзмарра садо медиҳад. Бағочии донишҳои ҳукукии субъективона азхудкардаи онҳо бояд ба афкорҳои абадӣ ва

¹²⁴ Ниг.: Шегорцов В.А. Социология правосознания. Монография / Шегорцов В.А. - М.: Мысль, 1981. - 174 с. - С. 61.

¹²⁵ Ниг.: Фарбер И.Е. Правосознание как форма общественного сознания. - М., 1963. - 206с. - С. 69.

¹²⁶ Ниг.: Вельский К.Т. Формирование и развитие социалистического правосознания. - М., 1982. - 183 с. - С. 59.

умумибашарӣ, арзишҳо ва таассурот дар бораи қарзи шахрвандӣ ва касбӣ равона карда шаванд.

Агар шуури ҳукукии чамъиятӣ, гурӯҳӣ ва инфиродӣ намудҳои онро тавсиф кунад, пас сатҳҳои ташаккул ва фаъолияти онро муқаррарӣ, касбӣ ва назариявӣ ошкор мекунанд.

Ҳамин тариқ, намудҳои шуури ҳукукиро субъектҳои муайян мекунанд, ки сохтори иҷтимоии чамъиятро ташкил медиҳанд, ҳол он ки сатҳҳо дараҷа ва сифати ташаккули онро нишон медиҳанд. Аниқтараш, сатҳи шуури ҳукукӣ аз руи амиқ, пуррагӣ ва тарзи инъикоси ҳаёти ҳукукӣ дар шуури чамъиятӣ муайян карда мешавад.

Шуури оддии ҳукукӣ чунин маҷмӯи ақидаҳои ҳукукӣ ва шаклҳои психологии ба онҳо мувофиқро ифода медиҳад, ки бевосита дар асоси таҷрибаи ҳаррӯзаи одамон ҳастии чамъиятӣ ва падидаҳои ҳукукиро инъикос мекунанд¹²⁷. Хислатҳои асосии он инҳоянд: хусусияти оммавӣ, хусусияти эмпирикӣ ва на ҳамеша салоҳияти кофӣ.

Шуури оддии ҳукукӣ, маънои дарки ҳамаҷузҳои ҳақиқати ҳукукӣ аз ҷониби оммаи васеъ, коллективҳо ва шахсони мушаххасро дорад. Ин ақидаҳои маъмултарин (бештар паҳншуда) ва аввалиндараҷаи ҳукукии одамон дар бораи вазъи қонунгузорӣ, адолати судӣ, қонуният ва ифодаи муносибати арзёбии онҳо нисбат ба соҳаи ҳукукии ҷомеа мебошанд. Дар ин таассурот дар бораи ҳукуқ ҳам таҷрибаи бевоситаи ҳукукии халқ ва ҳам тасаввуроти он (қисса, ривоят, хурофот) дар бар гирифта шуда, аз ин лиҳоз бо ҳам пайвастании ҷузъҳои оқилона ва психологии шуури ҳукуқ бо мавриди ба амал омадани нақши бартаридоштаи охири мушоҳида карда мешавад.

Маҳз дар ҳамин ҷо зарбулмасалҳои халқӣ ташаккул ёфта, қувваи ҳаётбахш пайдо карда, муносибати ҳаррӯзаи одамонро нисбат ба ҳукуқ ифода мекунанд. Эҷодиёти бадеӣ ва халқӣ дар шуури ҳукукии оддӣ метавонад ҳам нишонрасӣ ва амиқии ҷашм боз кардани мардум ва ҳам

¹²⁷ Ниг.: Вельский К.Т. Формирование и развитие социалистического правосознания. –М., 1982. – 183 с. – С. 42.

мулоҳизаҳои маҳдуд ва бесалоҳиятро оид ба масъалаҳои ҳаёти ҳуқуқӣ нишон диҳад: «Агар мардум одил мебуд, судяҳо ба истироҳат мерафтанд»; «Танҳо як тарафро шунида, қарор қабул накунед»; «Суди инсонӣ - суди аз ҳама дуруст аст»; «Чашм дар ивази чашм, дандон бар ивази дандон»; «Қонун - барои сарватманд, ҷазо бошад барои камбағал аст»; «Дар ҷое ки пул аст, қонун ҳеҷ ҳаст»; «Дар ҷое, ки қудрат ҳуқуқ аст, ҳуқуқ нотавон аст» ва ғайра¹²⁸.

Тавре ки маълум аст, судҳо парвандаҳои категорияҳои гуногунро баррасӣ мекунанд: парвандаҳои маданӣ, оилавӣ, маъмурӣ, ҷиноятӣ, иқтисодӣ, назорати судӣ аз болои мақомотҳои давлатӣ ва ғайра. Чунин ба назар мерасад, ки мафҳуми адолат бояд ягона бошад. Дар асл, ҳама маҳз аз категорияи парванда вобаста аст. Масалан, дар муҳофизати ҷиноятӣ адлу адолат бештар бо ҷораи (андозаи) ҷазо вобаста аст: он метавонад (чун қоида ба ҷабрдида) хеле сабук ба назар намояд. Ё, баръакс, беасос саҳт аст. Аксар вақт чунин эҳсосотро маҳкумшудагон ва ҳешовандони онҳо изҳор мекунанд.

Зимнан, имрӯз норозиён на дар парвандаҳои ҷиноятӣ нею, балки дар парвандаҳои маданӣ ва оилавӣ зиёд мебошанд. Дар мо бори бузурги қарзи аҳоли мавҷуд аст ва қарздор инро манфӣ медонад, гарчанде дар шартнома гуфта мешавад: бонк ҳақ дорад дар сурати риоя нагардидани ҷадвали пардохт пеш аз муҳлат баргардонидани қарзро талаб кунад. Аммо шахс боварӣ дорад, ки айби ӯ дар ин нест: ӯро аз вазифа ихтисор кардаанд ё маошашро дер медиҳанд. Ҳамзамон, гарчанде, ки чунин ҳолатҳо ба таври қонунӣ танзим нашудаанд, ҳолатҳои ҷойдоранд, вақте ки судяҳо рӯёниши пеш аз муҳлатро рад мекунанд, аз ҷумла оид ба қарзҳои ипотекаӣ бо асъори хориҷӣ, агар пардохткунанда то бӯҳрон қарзро мунтазам мепардохт.

Шури оддӣ ҳуқуқӣ ҳамчун ифодаи сатҳи ҳоси ибтидоии эмпирии инъикоси ҳақиқати ҳуқуқӣ буда, ҳамчун як навъ заминаи ғоявӣ -

¹²⁸ Муфассал ниг.: Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура: Учебное пособие. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2000. – 52с.

психологӣ, шартӣ мутақаддими ташаккули шуури назариявию касбии ҳуқуқӣ амал мекунад. Таърихан, он пеш аз таҳлили аз ҷиҳати ҳуқуқ босаводона, салоҳиятноки ҳақиқати ҳуқуқӣ қарор гирифта, барои он муҳити таъминкунанда ва яке аз сарчашмаҳои муҳимтарин мебошад.

Шуури назариявии ҳуқуқӣ ин инъикоси мураббаби концептуалии қонуниятҳои ҳаёти ҳуқуқии ҷамъият дар шакли мафҳумҳо ва категорияҳои илмӣ мебошад.

Ин сатҳи баланди инъикоси гносеологӣ дар шуури одамони соҳаи ҳуқуқ мебошад, ки аз хоҳиши маҳдуд нашудан бо таҳлил ва арзёбии падидаҳои ҳуқуқӣ нею, балки ошкор намудани моҳияти онҳо иборат аст. Аз ин ру, шуури назариявии ҳуқуқиро илми ҳуқуқшиносӣ ва идеология ифода мекунад. Дарки назариявии ҳуқуқ ва падидаҳои он дар хусусияти низомии донишҳои илмӣ, дар воридшавии амиқи идрок ба моҳияти робитаҳои табиӣ ҳаёти ҳуқуқӣ ва хоҳиши ошкор кардани ҳақиқати объекти таҳқиқот ифода меёбад. Назария асбоби илм ва ҳамзамон аксар вақт барои идеология хизмат мекунад. Ин воситаи бахшидани обрӯю эътибор, эътиқодӣ ба шакли дарки илмӣ ва ҳамзамон нишондиҳандаи дараҷаи баланди идеология мебошад. Дониши назариявӣ дар бораи ҳуқуқ даъвои ҳақиқӣ буданро дошта, ҷузъи таркибии идеология буда, манфиатҳои синфӣ-сиёсиро дар соҳаи танзими ҳуқуқӣ ҳимоя ва асоснок мекунад. Шуури назариявии ҳуқуқӣ маҳсули тадқиқоти илмӣ буда, бо нақши бартаридоштаи унсурҳои оқилона нисбат ба муносибати равоӣ хос аст. Мундариҷаи он, ки дар шакли ғояҳо, мафҳумҳо, конструкцияҳои илмӣ ифода ёфтааст, ҳамчун унсури таркибии ба фарҳанги маънавии ҷомеа дохил шуда, ҷаҳони зеҳнии фарҳанги ҳуқуқиро равшантар тавсиф мекунад.

Онро метавон ҳамчун яке аз шаклҳои коллективии шуури ҳуқуқии ҷомеа муайян кард, ки дар шакли низоми ақидаҳои ҳуқуқӣ, ҳиссиёт, самтҳои арзишӣ ва дигар ташкилаҳои сохтории шуури ҳуқуқии ҷамъияти

одамоне, ки бо фаъолияти ҳуқуқӣ ба таври касбӣ машғуланд ва омодагии махсуси таълимӣ ё амалиро талаб мекунад, баромад мекунад.

Проблемаи шуури ҳуқуқии касбӣ барои илми ҳуқуқшиносӣ нисбатан нав аст. Бо вучуди ин, дар солҳои охир он ҳам аз ҷиҳати назарияи умумии ҳуқуқ коркарди таҳқиқоти назаррасро ба даст овардааст.

Дар адабиёти илмӣ чунин хусусиятҳои шуури ҳуқуқии касбӣ, аз қабилӣ салоҳият, самт баамаалбарории меъёрҳои ҳуқуқӣ, алоқамандӣ бо ғояҳои адлу адолат ва қонуният, камолоти сиёсӣ, ҳисси вазифаи касбӣ ва ғайра қайд карда мешаванд.¹²⁹ Дониш дар бораи ҳуқуқ, малака ва маҳорати фаъолияти ҳуқуқӣ, асоси шуури ҳуқуқии ҳуқуқшиносро ташкил медиҳанд.

Ин салоҳияти касбӣ дар соҳаи қонунгузори амалкунанда ва таҷрибаи татбиқи он мебошад, ки дар дониши кофӣ амиқ ва муҳимтар аз ҳама, аз ҷиҳати касбӣ зарурӣ дар бораи ҳуқуқ ва қонуният мавҷудияти он ифода ёфтааст, имкон медиҳанд бо фаъолияти ҳуқуқӣ машғул шаванд. Дониши ҳуқуқшиносон дар соҳаи ҳуқуқ нисбат ба дигар шаҳрвандон хеле мукамалтар ва муфассалтар буда, ба сатҳи коршиносӣ мерасад.

Аз ин лиҳоз, коршинос дар соҳаи ҳақиқати ҳуқуқӣ буда, ба ӯ қобилияти касбии ифода намудани ниёзи рушди ҳуқуқии ҷомеа дар мафҳумҳо ва категорияҳои ҳуқуқӣ, арзёбии ин ё он воқеияти ҳаёти ҷамъиятӣ, рафтори одамон аз нуқтаи назари қонунгузори амалкунанда хос аст¹³⁰. Ба ҳайси барандагони чунин шуури ҳуқуқӣ, яъне субъектҳои воқеӣ муфаттишон, судяҳо, адвокатҳо, прокурорҳо, мушовирони ҳуқуқӣ ва дигар намояндагони соҳаи ҳуқуқшиносӣ баромад мекунанд. Он дар чараёни таълим ва тарбияи донишҷӯёни муассисаҳои таълимии ҳуқуқшиносӣ ташаккул меёбад.

¹²⁹ Ниг.: Соколов Н.Я. Профессиональное сознание юристов. – М., 1988. – 224с. – С. 9–22.

¹³⁰ Ниг.: Соколов Н.Я. Профессиональное сознание юристов. – М., 1988. – 224с. – С. 20–21.

Ва ин маънои онро дорад, ки худи ҷараёни таълиму тарбия дар донишгоҳ, воқеан маънои ташаккули мақсадноки шуури ҳуқуқии касбии ҳуқуқшиносони касбии ояндаро дорад.

Шуури ҳуқуқии касбии ҳуқуқшиносон аз шуури ҳуқуқии дигар гурӯҳҳои аҳолии аз ҷиҳати ҳаҷм ва амиқии донишҳои сиёсӣ ҳуқуқӣ, малака ва маҳорати таҳлили масъалаҳои ҳуқуқӣ, ҳаллу фасли масъалаҳои ҳуқуқие, ки ҳаёт ба миён мегузорад, сифатан фарқ мекунад. Аммо, ботинан онро метавон ба навъҳои гуногун, ба амсоли шуури ҳуқуқии муфаттишҳо, судяҳо, прокурорҳо ва ғайра ҷудо кард. Ин тақсимои навъӣ хусусиятҳои хоси рафтори нақшии кормандони ҳадамотҳои гуногуни ҳуқуқӣ, яъне бо хусусиятҳои хоси вазифаҳои хизмати иҷрошаванда ва қолабҳои, ки дар ин робита дар арзёбии ҳақиқати ҳуқуқӣ ва тарзу усулҳои фаъолияти ташаккул ёфтаанд, муайян карда мешавад.

Ҳамин тариқ, шуури ҳуқуқии касбиро метавон ҳамчун як низоми ғояҳо, ақидаҳо, эҳсосот, самтҳои арзишӣ аз ҷиҳати касбӣ ташаккулёфтаи, ки бо хусусиятҳои нақши иҷтимоӣ ва фаъолияти ҳуқуқӣ асосёфта, тарзи ҳаёт ва асосҳои рафторро дар соҳаи хизмати намояндагони касби ҳуқуқшиносӣ расмиёт муайян мекунад¹³¹.

Масалан, маълум аст, ки дар тафаккур ва фаъолияти муфаттишон аксар вақт тамоили айбдоркунӣ бартарӣ мекунад, шуури адвокат бошад ба ҳимояи манфиати муштарӣ, ҷустуҷӯи ҳатогӣ ва саҳв дар фаъолияти хизматчиёни давлатӣ бо мақсади дастгирӣ кардани мавқеи худ аз руи парвандаи судӣ нигаронида шудааст.

Чунин ба назар мерасад, ки тафовутҳои навъии шуури ҳуқуқии касбӣ бо хусусиятҳои хоси дастурҳои ҳуқуқӣ, ки дар байни намояндагони касбҳои ҳуқуқшиносии маъмулӣ ташаккул ёфтаанд, тавсиф дода мешаванд. Бинобар ин, дастури ҳуқуқӣ як қолаби деонтикий сохтори равонии шахс буда, омодагии уро ба фаъолияти

¹³¹ Ниг.: Воппенко Н. Н. Правосознание следователя и юридическая практика // Формирование профессиональных качеств следователя. – Волгоград, 1985. – С. 21.

муайян намуда, ҳамчун як навъи «танзим»-и хоси тамоми унсурҳои сохтори шури ҳуқуқӣ барои амал намудан, мутобиқи талаботи меъёрҳои ҳуқуқӣ баромад мекунад¹³².

Инчунин маълум аст, ки хусусияти дастурҳои ҳуқуқии нақшӣ на танҳо бо рафтори дурусти ҳуқуқӣ, як навъ иттифоқи касбӣ ба қонун, балки асосан бо арзёбии ҳаётан муҳими ҳақиқати ҳуқуқӣ, ки дар раванди фаъолияти ҳуқуқӣ ташаккул меёбад, яхела будани усулҳои фаъолияти ҳуқуқӣ, таҳассуси кормандон дар соҳаи қонунгузори соҳавӣ (ҷиноятӣ ва ҷиноятӣ-мурофиавӣ, масалан, дар байни муфаттишон), самт ба ҳадафҳои махсуси фаъолият (ҳифзи тартиботи ҳуқуқӣ, ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои шахрвандон, таъмини манфиатҳои иқтисодии ширкатҳо ва ғайра), муайян карда мешаванд. Ҳамаи ин имкон медиҳад, ки дар сохтори шури ҳуқуқии касбӣ на танҳо унсурҳои мусбӣ, балки манфириро низ дида, қайд намоем.

Ба унсурҳои мусбии шури ҳуқуқии ҳуқуқшинос ҳамон падидаҳои ғоявӣ - психологӣ ва ҳаётӣ у мансуб аст, ки ба иҷрои босаводона, босалоҳият, бо сифати баланди касбии вазифаҳои хизмати у мусоидат мекунад. Ин арзишҳои ҳуқуқии субъективӣ аз худшудаи шахс мебошанд, ки соҳаи ҳавасмандии уро муайян мекунад. Ба инҳо дохил мешаванд: ғояҳои қонуният, адлу адолат, инсондустӣ, ҳисси вазифаи касбӣ, самт ба ҷустуҷӯи ҳақиқат ва дигар сифатҳои мусбии касбӣ.

Онҳо низомӣ бо ҳам пайваस्त буда, дар маҷмуъи иттифоқи хислатҳои аз ҷиҳати касбӣ зарурии шахсияти шахси мансабдорро ташкил дода, ҳолати махсуси шури ҳуқуқии уро, ки шартан «муқаррарӣ» номидан мумкин аст, тавсиф мекунад.

Аз гуфтаҳои боло бояд аллакай маълум шавад, ки ҳисси шури ҳуқуқии солимӣ чист. Ин як қизи аз «шуур» васеътар ва амиқтар аст. Дар шури ҳуқуқӣ на танҳо «дониш» ва «тафаккур», балки ҳам ҳаёлот, ҳам ирода, ҳам эҳсос ва ҳам тамоми рӯҳи инсон низ иштирок мекунад.

¹³² Ниг.: Щербакова Н.В. Проблемы правовой установки личности. – Ярославль, 1993. – 175с. – С. 19.

Дуруст дониستاني салоҳият, вазифа ва мамнуъиятҳои ҳуқуқии худ кофӣ нест; шахсоне ҳастанд, ки онҳоро хуб медонанд ва доимо аз ин дониш суистифода мекунанд, то ки аз доираи салоҳиди худ бароянд, вазифашонро кам кунанд ва аз дӯши худ тамоми мамнуъиятҳоро бардоранд..... Бояд ба савқи табиӣ худ ру оварда, онро ба «итоат кардан ба қонун» ё «риоя кардан ба қонун» одат кунонид ва ин танҳо барои онҳое имконпазир хоҳад буд, ки дорой рӯҳияи савқи табиӣ ба қадри кофӣ қавӣ ва муайяне мебошад, то ки маъноӣ маънавии ҳуқуқ, мақсад ва таъиноти онро аз худ кунанд¹³³.

Аз ин рӯ, шуури ҳуқуқиро метавон ҳамчун эҳсоси табиӣ ҳуқуқ ва адлу адолат ё тамоюли махсуси маънавии сабқи табиӣ нисбат ба худ ва ба шахсони дигар тавсиф кард.

Шуури ҳуқуқӣ як навъи махсуси ҳисси савқи табиӣ ҳуқуқ мебошад, ки дар он инсон маънавиёти худро тасдиқ намуда, маънавиёти одамони дигарро эътироф мекунад; аз ин ҷост аксиомаҳои асосии шуури ҳуқуқӣ: ҳисси шаъну эътибори маънавии худ, қобилияти худудадоркунӣ ва худидоракунӣ, эҳтиром ва боварии ҳамдигар. Ин аксиомаҳо ба шахс мустақилият, озодӣ, мувофиқат, мутақобилӣ ва ҳамбастагиро таълим медиҳанд. Ва пеш аз ҳама ва бештар аз ҳама - иродаи маънавиро меомӯзонанд¹³⁴.

Мафҳуми «меъёр»-и шуури ҳуқуқӣ дар адабиёти ҳуқуқшиносӣ ба таври кофӣ таҳқиқоти амиқ нагирифтааст, баръакс, дар бораи имконнопазирии муқаррар кардани он изҳороти хеле эҳтиёткорона ба чашм мерасанд¹³⁵. Дар воқеъ, қобилият ва кордон будани шахс ба ҳама гуна фаъолият, тавассути натиҷаҳои мушаххаси меҳнати у, ки хилофи интизориҳои бо меъёр ифодаёфтаи иҷтимоӣ нестанд, шинохта мешавад. Ва ҷомеа ҳолати шуури ҳуқуқии фардро «муқаррарӣ» баҳо дода,

¹³³ Ниг.: Ильин И.Л. О сущности правосознание. Мюнхен–Москва. – Москва «Рарогъ». 1993. – 235с. – С. 81.

¹³⁴ Ильин И.Л. О сущности правосознание. Мюнхен–Москва. – Москва «Рарогъ». 1993. – 235с. – С. 81.

¹³⁵ Ниг.: Радутная Н.В. Народный судья. Профессиональное мастерство и подготовка. – М., 1977. – 150с. – С. 84.

хусусияти рафтори лафзӣ ва амалии уро ба андешаҳои оид ба меъёр мувофиқ мебинанд. Дар бораи мутобиқати шуури ҳуқуқии ҳуқуқшинос ба ягон меъёри касбӣ на танҳо диплом дар бораи таҳсилоти олии ҳуқуқшиносӣ, балки ҳолати воқеии шуур, ирода, самтҳои арзишӣ-ҳуқуқии у ва аз ҳама муҳимаш, маҳорату малакаи иҷрои вазифаҳои хизматӣ, ки дар натиҷаҳои мушаххаси кор объективона мебошанд, шаҳодат медиҳанд.

Бо вучуди ин, мафҳуми «шуури муқаррарии ҳуқуқӣ» шартӣ мебошад, зеро он аз як тараф, танҳо тамоилҳои имконпазири шахсро барои иҷрои кори муайяни ҳуқуқӣ ифода намуда, аз тарафи дигар имкон намедиҳад, ки ба вазъи идеологӣ ва психологӣ сохтори шахсияти корманди касбӣ аз ҷиҳати миқдорӣ ва сифатӣ чен карда шуда, андозаҳои бенуқсонии он пешниҳод карда шаванд. Он танҳо сози умумии бартаридоштаи тамоми унсурҳои сохти ғоявӣ-психологӣ шахсро қайд мекунад. Тавре файласуф Илин И. қайд кардааст, шуури ҳуқуқии муътадилӣ: «пеш аз ҳама ирода ба мақсади ҳуқуқ ва аз ин ру ирода ба ҳуқуқ мебошад; ва аз ин ҷо зарурати дар ҳаёт ба амал баровардани он, яъне барои ҳуқуқ мубориза бурдан низ ба вуқӯъ меояд»¹³⁶.

Аз ин ру, шуури ҳуқуқии касбии «муътадил» ҳадди аққал бо самт ба қонуният, яъне итоат ба қонун ва фаъолияти иҷтимоӣ - ҳуқуқӣ тавсиф меёбад. Маҳз ҳамин сифатҳо сози касбӣ, самтгирии онро дар ҷараёнҳои баамалбарории ҳуқуқ ифода мекунанд. Албатта, ин сифатҳои сохтори психологӣ (равонӣ) шахс ба дониши амиқи касбии ҳуқуқ ва тарзу усулҳои фаъолияти ҳуқуқӣ асос ёфта, аз ин ру, огоҳии ҳуқуқӣ, заминаи зехнии шуури ҳуқуқии касбиро ташкил медиҳад.

Ба фикри мо, ҷудо кардани нишондиҳандаҳои мушаххаси шуури муътадили ҳуқуқии ҳуқуқшинос ё номбар кардани шумораи зиёди онҳо хеле хатарнок аст. Гап дар сари он аст, ки ҳуди хусусияти вазифаҳои хизматӣ, ки масалан, аз тарафи адвокат, судя ё мушовири ҳуқуқӣ ҳал

¹³⁶ Ниг.: Ильин И.Л. О сущности правосознание. Мюнхен–Москва. – Москва «Рарогъ». 1993. – 235с. – С. 22.

карда мешавад, моҳиятан фарқ дорад, ба амсоли хусусияти якхелаи фаъолияти ин шахсони мансабдор, ки низ фарқ мекунад¹³⁷.

Барои мушовири ҳуқуқӣ дониши васеъ ва амиқ дар соҳаҳои ҳуқуқи меҳнат, маданӣ, тичоратӣ аҳаммияти бартарӣ дорад; кордонии судя на танҳо бо фазилату пурдонии ӯ дар соҳаи қонунгузорӣ, балки асосан бо пайравии ӯ ба ҷустуҷӯи ҳақиқат дар парвандаҳои судӣ, қобилияти дар санадҳои судии худ якҷоя кардани талаботи қонуният ва адлу адолат муайян карда мешавад. Дар навбати худ, симои адвокати бомуваффақият дар шуури ҷамъиятӣ бо қобилияти ӯ оид ба кадрӣ имкон ҳимоя кардани манфиатҳои муштарӣ, ҳамзамон ғолиб баромадан дар баррасии парвандаҳо алоқаманд аст.

Ҳамаи ин гувоҳӣ медиҳад, ки «шуури ҳуқуқии муътадилӣ» ҳуқуқшинос бо мутобикии ӯ ба иҷрои нақши хидматӣ муайян карда мешавад. Маҳз рафтори нақшбозии ҳуқуқшинос ба ҳайси муфаттиш, судя, адвокат, прокурор маҷмуи талаботи касбиро нисбат ба номзадҳо ба ин вазифаҳо ташкил медиҳад.

Аз нуқтаи назари ҷомеашиносӣ, иҷрои нақш аз зарурати шахс ба талаботҳои, ки дар интизориҳои иҷтимоӣ мавҷуданд, мувофиқат кардан ва қонеъ гардонидан иборат аст. Оид ба интизориҳои иҷтимоиро расмӣ гардонидан, яъне онҳоро ба мартабаи амрҳои ҳуқуқӣ расонидан бояд ниҳоят эҳтиёткор буд.

Яке аз масълаҳо он аст, ки ҳангоми аз номзад ба вазифаи татбиқкунандаи ҳуқуқ доштани таҳсилоти ҳуқуқӣ ва дигар он ки дар сатҳи расмӣ қобилияти ташкилотчигӣ, дақиқӣ, фидокорӣ, мушоҳидакорӣ ва дигар сифатҳои идеявӣ равоӣ, ки аслан барои касби ҳуқуқшиносӣ зарур аст, талаб карда шавад. Натиҷаҳои санҷишҳои сершумор оид ба муайян кардани мутобиқи касбии донишҷӯёни донишгоҳҳои ҳуқуқшиносӣ ҳангоми ба таҳсил қабул шуданашон низ носаҳеҳ нестанд.

¹³⁷ Муфассалтар ниг.: Қодирзода Т.Қ. Шуури ҳуқуқии судяҳо. Монография. – Душанбе: «Эр-граф», 2023. – 312с.

Ба замми ин, «шуури ҳуқуқии муътадилӣ» ҳуқуқшинос дар чараёни кофии тулонии кори таълимӣ - тарбиявӣ дар донишгоҳ, таҷрибаомӯзӣ, такмили ихтисос ва ғайра ташаккул меёбад ва қаблан онро «муътадил» ё «ғайримуътадил» шуморидан бениҳоят қатъӣ ва ғайридемократӣ хоҳад буд. Аз ин ру, таассурот дар бораи мавҷуд будани ягон меъёри шуури касбии ҳуқуқшинос бо симои идеалӣ, як навъ маҷмуи сифатҳои ахлоқӣ (маънавӣ), сиёсӣ, равонӣ ва зеҳнӣ, ки барои бомуваффақият иҷро кардани вазифаҳои хизматӣ имкон медиҳанд, асос меёбад.

1.4. Шуури ҳуқуқии касбии судяҳо ҳамчун намуди шуури ҳуқуқӣ

Проблемаи ташаккули шуури ҳуқуқӣ яке аз масъалаҳои асосии назарияи ҳуқуқ мебошад. Аҳаммияти рӯзмарраи абадии ин мавзӯ аз он иборат аст, ки ҳуқуқ натиҷаи фаъолияти инсон буда, мазмун ва иҷрои аз шахс ва шуури ҳуқуқии у иборат аст. Бо дарназардошти он ки мақоми судя дар давлат, умуман дар ҷомеа яке аз маҳакҳои асосии дарк ва идроки арзишҳои давлати ҳуқуқбунёд, ҷомеаи шахрвандӣ аз ҷониби ҷомеаи мушаххас аст, шуури ҳуқуқии касбии судя объекти мароқи махсуси илмӣ мебошад.

Барои мо омӯзиши масъалаҳои таърихӣ ташаккули шуури касбии ҳуқуқӣ дар Империяи Византия проблемаи методологиро, ки аз як тараф, (ҳадди аққал қисман) тавассути истифодаи тамоми усулҳои мавҷудаи таҳқиқоти шуури ҳуқуқии муосир ҳалшаванда, аз тарафи дигар - принсипи таърих ва омӯзиши ҳаматарафаи шуури ҳуқуқиро дар маҷмуъ истифода медиҳад. Дар баробари ин, омезиши концепсияи давомияти шуури ҳуқуқӣ ва муқоисаи он берун аз ҷанбаи диахронӣ, инчунин тафовут байни проблематикаи шуури ҳуқуқии шахси мушаххас дар таърих ва шуури ҳуқуқии тамоми гурӯҳҳои бутуни иҷтимоӣ, аз он ҷумла гурӯҳҳои касбӣ, як нуқтаи муҳим ба шумор меравад.

Барои ташаккули шуури ҳуқуқии касбӣ дар Империяи Византия як қатор омилҳои таъсир расонидааст, ки онҳоро ба ду гурӯҳ тақсим кардан

самарабахш аст: ҳуқуқӣ (сарчашмаҳои ҳуқуқ, аз ҷумла ҳуқуқи канонӣ ва омилҳои ғайриҳуқуқӣ (иҷтимоӣ): ҷаҳонбинӣ, динӣ, этнофарҳангӣ, маданият маърифатӣ, моддию хоҷагидорӣ ва таърихӣ. Дар баробари ин, аз инҳо масеҳият, принсипҳои ҳуқуқи Рим ва анъанаҳои халқҳои, ки дар Империяи Византия сукунат доштанд, асосӣ доништа мешаванд.

Ташаккули шуури ҳуқуқии касбӣ дар Византия ҷараёни тулонӣ буда, барои он вучуди тағйироти ногаҳонӣ хос набуда, ҳамзамон чандирии ҳуқуқ, ки дар қобилияти мутобиқ шудан ба падидаҳои нави иҷтимоӣ ҳуқуқӣ ифода ёфтааст, хос аст.

Таснифи эҳтимолии марҳилаҳои ташаккули шуури ҳуқуқии касбии Византия, тақсимои таърихи онро ба давраҳои зерин нишон медиҳад: а) давраи аввалин таҷрибаи истифодаи сарчашмаҳои ҳуқуқии Рим дар Империяи Византия (аз замони таъсиси империя то мураттабсозии (кодификатсия) Юстиниан); б) давраи мураттабсозӣ (кодификатсия) (аз таълифи Кодекси ҳуқуқи гражданин (*Cogrus Juris Civilis*)-и Юстиниан то таъсиси Эклог); в) гузаштани шуури ҳуқуқии касбӣ аз давраи охири антиқ ба асри миёна (аз офариниши Эклог то Новеллаҳои Леви Хирад); г) давраи мураттабсозӣ ва тартиб додани дастурамалҳои ҳуқуқии хусусӣ (пас аз тартиб додани Новеллаҳои Леви Хирад ва то мағлубшавии Византия)¹³⁸.

Умуман, таснифоти пешниҳодшуда бо тақсимои давраҳои рушди инкишофи ҳуқуқии Византия ҳамчун ҳуқуқ рост меояд ва ҳар як давра дар соҳаи шуури ҳуқуқии касбӣ хусусиятҳои хоси худро дорад.

Шуури ҳуқуқии касбии Византияро метавон тавассути як қатор арзишҳои ҳуқуқие тавсиф кард, ки ба он ҳамчун як падидаи ҳуқуқии ҷудонашаванда хос будаанд. Ҳамзамон принсипҳои умумии ҳуқуқи классикии римӣ асосҳои гардидаанд, ки бо он шуури ҳуқуқӣ аслан ташаккул меёфт, аммо мазмун, маъно ва дарки ин принсипҳо дар

¹³⁸ Ниг.: Смирнов А.И. Влияние профессионального правосознания на формирование позитивного права в Византийской империи. Дисс... на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. М. 2021. –С.167.

Византия дар зери таъсири омилҳое, ки чунин шуури ҳуқуқиро ташкил медиҳанд, аз нав дида баромада шудаанд.

Дар байни арзишҳои ҳуқуқие, ки дар шуури ҳуқуқии Византия инъикос ёфтаанд, адлу адолат, эҳтиром ба қонун, масъулияти мутақобилаи ҳоким ва тобеони давлат, озодӣ, баробарӣ ва урфу одатро ба маънои онтологӣ, қайд бояд кард.

Дар адабиёти илмии муосир ба масъалаҳои таҳқиқи ҳамаҷонибаи нақши шуури ҳуқуқӣ дар ташаккули шуури ҳуқуқии касбии судя аҳаммияти кофӣ дода намешавад. Рисолаи мазкур ба кӯшиши пур қардани ин норасоӣ бахшида шудааст. Ин падида асосан рӯякӣ, ҳангоми таҳқиқи чунин мафҳумҳо ба амсоли «шуури ҳуқуқӣ» ва «ҷаҳонбинӣ» омӯхта мешавад. Ҳоло танҳо як қатор муҳаққиқон зернамудҳои шуури ҳуқуқии касбӣ, аз ҷумла, шуури ҳуқуқии судяҳо, прокурорҳо, адвокатҳо ва дигаронро фарқ мекунанд.

Шуури ҳуқуқии касбии судя ҳамчун падидаи мураккаб ва гуногунҷанбаи иҷтимоӣ-психологӣ дорои сифатҳои функционалӣ - сохторӣ буда, дар ҳислатҳои инфиродии судя зоҳир гардида, моҳияти шуури ҳуқуқии охириро муайян намуда, табиати падидаи мавриди таҳқиқ қарордоштаро возеҳу равшан мекунанд¹³⁹.

Пеш аз ҳама бояд қайд кард, ки шуури ҳуқуқии касбии судя қисмати мафҳуми васеътари «шуур» мебошад.

Шуур - яке аз мафҳумҳои пойдевори фалсафа, психология, ҷомеашиносӣ буда, ҷузъи муҳими низоми равонии инсонро тавсиф мекунад. Фаъолияти шуур ба шахс имконияти таъсис додани дониш дар бораи алоқамандӣ, муносибатҳо, қонуниятҳои олами объективӣ, гузоштани мақсад ва тартиб додани нақшаҳо, ба танзим даровардан ва назорат бурдан аз болои муносибатҳои эҳсосӣ, оқилона ва предметӣ -

¹³⁹ Ниг.: Қодирзода Т.Қ. Мафҳуми шуури ҳуқуқии судяҳо. Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2020. – №1 (29). – С. 16–26.

амалиро бо ҳақиқат, самтҳои арзишии ҳастии худ ва беҳтар намудани шароити ҳаёти худро, таъмин месозад¹⁴⁰.

Шуури касбӣ шакли шуури ҷамъиятӣ буда, бо худ маҷмӯи талабот, идеалҳо ва таассуроти асосии иҷтимоиро ифода медиҳад, ки ба касби муайян ва барои танзими муносибатҳои касбии одамон, муносибии талаботи маҳдуди касбӣ бо дастурҳои ҷамъиятӣ нигаронида шудааст.

Тавре ки Лазутин Г.В. қайд менамояд, шуури касбӣ ташкилаи низомӣ буда, предмети инъикоси он фаъолияти мушаххаси касбӣ ва вазифаи он танзими соҳаи мазкури фаъолиии иҷтимоии инсон мебошад. Ҳамин тариқ, мафҳуми «шуури ҳуқуқии касбӣ» як қисми шуури ҷамъиятиро дар бар мегирад, ки дар сохтори он ҳамчун проексияи таҳассуси таҷрибаи меҳнати гуруҳҳои мушаххаси касбӣ дар натиҷаи тақсимои ҷамъиятии меҳнат ба вучуд меояд¹⁴¹.

Мухин В.В. шуури ҳуқуқии касбиरो ҳамчун «тарзи дарки том, мурабтаб, дорои самти амалӣ, меъёран муқаррашудаи ҳақиқати ҳуқуқӣ ва таъсири фаъолони ба он муайян намуда, фаъолият ва инкишофи тартиботи ҳуқуқиро, ки субъекти он шахсони дорои таҳсилоти махсуси ҳуқуқӣ ва бо амалияи ҳуқуқӣ корозмудона машғуланд, таъмин месозанд»¹⁴².

Бояд гуфт, ки дар адабиёти ҳуқуқшиносӣ танҳо ду равиши асосии дарки нақши ҳуқуқ дар ташаккули шуури ҳуқуқӣ арзи вучуд ёфтааст - дар муайян намудани муносибати ҳуқуқ бо шуури ҳуқуқӣ ва ҳифзи зиддиятҳои байни ҳуқуқ ва шуур.

Дар як ҳолат шуури ҳуқуқӣ ҳамчун падидаи махсусе муайян карда шудааст, ки бевосита ё бавосита бо ҳуқуқ айнавт дода шудааст, дар дигар ҳолат бошад ҳуқуқ ва шуури ҳуқуқӣ аз ҳам ҷудо карда шуда, ба

¹⁴⁰ Ниг.: Новейший философский словарь / сост. А.А. Грицанов. – Мн.: Изд-во В.М. Скакун, 1998. – 896 с.

¹⁴¹ Ниг.: Лазутина Г.В. Профессиональная этика журналиста / Г.В. Лазутина. – М., 2000. – 131 с.

¹⁴² Ниг.: Мухин В.В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функцій : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В.В. Мухін. – Х., 2007. – 20 с.

соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа: ҳуқуқ - ба шуури ҳуқуқӣ, шуури ҳуқуқӣ бошад - ба сиёсӣ ё маънавӣ мутаносибан доништа шудааст.

Мантиқи чунин мулоҳиза асос медиҳад изҳор кард, ки ҳуқуқ табиати дугона дорад: он ҳақиқатро дар шакли таассурот, гоҷо ва арзёбӣ инъикос дода, ҳамзамон ҳамчун танзимгари мустақили муносибатҳои иҷтимоӣ баромад мекунад.

Пеш аз он ки бевосита ба омӯзиши нақши шуури ҳуқуқӣ дар шуури ҳуқуқии касбии судя гузаштан, зарур аст, ки унсурҳои алоҳидаи сохтори онро, ки ҳар яке аз онҳо дорои аҳаммият ва ҷузъҳои алоҳидаи таркибии худ мебошанд, ҷудо карда шаванд.

Якум, ҳангоми муайян кардани тамсилаи шуури ҳуқуқии касбии судя унсурҳои асосии он пайванди мантиқӣ-меъёрӣ мебошад, ки он ҳаҷм ва амиқии донишҳои ҳуқуқӣ, сатҳи тафаккури ҳуқуқиро дар бар мегирад. Дониши ҳуқуқӣ категорияи мушаххаси ҷеншавандаро ташкил дода, сохтори худро дорад ва ба донишҳои асосӣ, соҳавӣ, ибтидоӣ ва дуюмдараҷа дар бораи ҳуқуқҳои амалкунанда ва қонуниятҳои алоҳидаи фаъолияти он тақсим мешавад.

Дуюм, як қисми шуури ҳуқуқии касбии судя, ки сарчашмаи равонӣ дорад, эҳтироми баланд нисбат ба ҳуқуқ ва эътиқод ба зарурати иҷрои бошууронаи талаботи он, дарки ҳуқуқро ҳамчун арзиши олии ҷамъиятӣ ташкил медиҳад.

Сеюм, самт ба рафтори фаъоли ҳуқуқӣ ва аз ҷиҳати касбӣ аҳаммиятноки пешбинӣ мекунад: омодагӣ ба иҷрои вазифаи касбӣ, татбиқи дақиқ ва қатъии талаботи меъёрҳои ҳуқуқӣ, риояи принципҳо дар мубориза бар зидди ҳуқуқвайронкуниҳо, талош барои адлу адолат, эътирофи зарурати такмили худ.

Тавре ки мебинед, шуури ҳуқуқии касбии судя аз ҷараёни инъикос додани на танҳо ҳуқуқ, балки тамоми ҳақиқати ҳуқуқӣ, аз ҷумла низоми амалкунандаи қонунгузорӣ, назарияҳои ҳуқуқӣ, консепсияҳо, идеологияҳо иборат аст.

Дар баробари ғояҳо, таассурот, ки дастовардҳои шуури инсонӣ буда, аз нуқтаи назари самаранокии ҳадди аққали танзими ҳуқуқии муносибатҳои воқеияти муайяни иҷтимоӣ-фарҳангӣ ғояҳои бехтарини ҳуқуқиро интихоб мекунанд, дар шуури ҳуқуқӣ намудҳои гуногуни низоми донишҳои ҳуқуқӣ, арзишҳо, афзалиятҳо, гуногунии таассурот дар бораи тарзу усулҳои танзими ҳуқуқӣ, ғояҳои пешрафтаи ҳуқуқӣ ва ғояҳои, ки тамоюлҳои консервативии таҳаввулоти ҳуқуқиро инъикос мекунанд, ҳам оварда мешавад.

Азбаски шуури ҳуқуқӣ, яке аз унсурҳои шартҳои объективии ташаккул, фаъолият ва рушди ҳуқуқ ба шумор меравад, пас вобаста аз он ки дар шуури ҳуқуқӣ кадом ғояҳои ҳуқуқӣ бартарӣ доранд, то чӣ андоза арзишҳои, ки дар шуури касбии ҳуқуқии судя қарор доранд, ба арзишҳо ва идеалҳои ҳуқуқ мувофиқат мекунанд, ба ҳамин андоза ҳуқуқ ҳамчун танзимгари амалияи судӣ ҳолисона ба вучуд меояд. Дар ин ҷиҳат, ҳуқуқ объекти таъсиррасонӣ ба шуури касбии ҳуқуқии судя буда, охири ҳамчун воситаи субъективии баамалбарории ҳуқуқ баромад мекунад.

Ҳуқуқ - мустақилияти нисбӣ, мухторият дошта, дар «мантиқи ҳуқуқӣ», ки асосан дар ҳуқуқ бо самти органикӣ ба идеалҳо ва арзишҳои дараҷаи олии муайян карда шуда, ҳуқуқро тадричан ба ғояҳо ва принципҳои асосноки таҳкурсии, номуташаккилӣ мебарорад, ифода меёбад. Аз ин ру, шуури ҳуқуқии касбии судя, ки бо қолабҳои идеологӣ гарон карда шудааст, наметавонад моҳиятан ба мазмуни қонун таъсир расонад, гарчанде метавонад ҳуқуқи манфиро дар ҷараёни татбиқи он куллан тағйир диҳад.

Шуури ҳуқуқии касбии судя, сатҳи олии инъикоси равонии ҳақиқат аз тарафи судя, дар шакли образҳо ва мафҳумҳои умумишуда ба амал баровардани онҳо мебошад. Шуури ҳуқуқии касбии судяро дониши касбӣ, тафаккури касбӣ ташкил медиҳад. Дар ин ҷо маҳакҳо, арзёбии муайяни худӣ, нақши муҳимро мебозанд, ки дар байни онҳо ҳолати эҳсосии судя, муносибати уро нисбат ба ҳуқуқ ҷудо кардан лозим аст.

Барои ташаккули шуури ҳуқуқии касбии судя тафаккури касбии у - яъне низоми ихтиёрдории иттилоотӣ - ҳуқуқии вазъият ба шарофати дастурҳои таъиноти касбӣ аҳаммияти махсус дорад, яъне ин самти чамъбасти судя дар ҳолатҳои мушаххаси касбӣ - ҳуқуқӣ оид ба ҳақиқат мебошад. Дар тафаккури судя хосиятҳои объективӣ ва алоқамандӣ байни падидаҳои ҳуқуқӣ, моҳияти хислатҳои умумии онҳо, ки дар шакли мулоҳиза, фикру ақида ва фаҳмиш ифода меёбанд тамсила карда мешаванд.

Вобаста ба ин, мулоҳизаи судя бояд ҳамчун муқаррар намудани алоқамандии умумӣ дар соҳаи ҳуқуқӣ - касбӣ ҳисоб карда шавад. Мулоҳизаҳои судя бояд дар худ меъёрӣ, сахҳӣ, расмиятнокии ҳулосаҳоро муттаҳид созанд. Онҳо махсусан бо воқеиятҳои қаблан санҷидашуда, қонуният, низоми фикру ҳулосаҳо асос меёбанд. Фикру мулоҳизаи судя - чамъбасти гурӯҳи яххелаи падидаҳои ҳуқуқӣ; гирифтани дониши нав аз донишҳои мавҷуда мебошад. Ҳулосаи судя набояд аз доираи меъёрҳои муқаррарнамудаи қонун берун барояд.

Падидаи «ҳуқуқ» ба мафҳуми мазкур мазмуни ҳуқуқӣ медиҳад ва пайвастии он бо падидаи «шуур» муайян намудани мавқеи падида дар низоми ҳастии умумии фарҳангиро пешбинӣ мекунад. Ҳуқуқ ҳамчун воқеияти объективӣ амал намуда, воқуниши субъективии судя нисбат ба шуури ҳуқуқии у мебошад.

Нуктаи назари Гамбаров Ю.С., ки ташаккули шуури ҳуқуқиро, чараёни суст ва на ҳамеша рост, самт - аз содда ба мураккаб мешуморид, ҳанӯз ҳам рӯзмарра мебошад. Гамбаров Ю.С. бар ин назар аст, ки ҳуқуқ ба шуури ҳуқуқии судя тавассути санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ таъсир мерасонад¹⁴³.

Муносибати тамоман дигар нисбат ба мафҳуми шуури ҳуқуқии судя ба Петражитский Л.В. тааллуқ дорад, мешуморид, ки ҳуқуқ дар

¹⁴³ Ниг.: Бережнов А.Г. Теоретические проблемы правопонимания и формирования содержания права // А.Г. Бережнов / Вестн. Моск. госуд. ун-та. – Серия 11. – Право. – 1999. – № 4. – С. 3–13.

психологияи шахсият ба вучуд меояд¹⁴⁴. Айнан ҳамин гуна нуктаи назарро Трубетской Э.М. дастгирӣ намуда, мешуморид, ки сарчашмаи ибтидоии ҳуқуқ шуури судя мебошад, аз ин лиҳоз, қувва ва таъсирнокии ҳуқуқи позитивӣ (мусбӣ) бо ҳамон меъёрҳои ҳуқуқии наонавишта, ки дар умқи шуури судя ҷой гирифтаанд, асоснок карда мешавад¹⁴⁵.

Кистяковский Б.А. бошад, шуури ҳуқуқии судяро ҳамчун ташаккули принципҳои ғайриҳуқуқӣ, маънавӣ ва ангезаҳои динӣ медонист. Олим изҳор мекард, ки меъёрҳои ҳуқуқ ва меъёрҳои ахлоқ дар шуури судя ба кадри кофӣ ҷудо карда нашуда, дар ягонагӣ арзи вучуд доранд¹⁴⁶.

Касби ҳуқуқшиносӣ хусусиятҳои хоси шуури ҳуқуқии намояндагони худро муайян намуда, барои рушду инкишофи намуди махсуси шуури ҳуқуқӣ, ки ба ин ё он ихтисоси ҳуқуқӣ хос аст, ҳамчун асос хизмат мекунад. Чунин шуури ҳуқуқӣ, ки барои ҳар як гурӯҳи касбии ҳуқуқӣ ё иттиҳод хос мегардад, метавон ҳамчун шуури махсуси ҳуқуқии касбӣ муайян кард. Ратинов А.Р. қайд мекунад: «Маҷмуи чунин унсурҳои шуури ҳуқуқиро, ки дорои паҳншавии оммавии ба гурӯҳҳои алоҳидаи одамон вобаста ба фаъолияти касбиашон хос аст, намебошанд, метавон махсусгардонида шуморид»¹⁴⁷.

Барои шуури ҳуқуқии касбии махсусгардонида сатҳи муайяни дониш вобаста аз соҳаи ҳуқуқ, ки шахс дар рафти қораш бештар бо он саруқор дорад, хос мебошад.

Ҷиҳати муайян кардани мафҳуми ташаккули шуури ҳуқуқии касбӣ талаботи зерини умумӣ аҳаммият доранд: риояи қатъии қонун; эҳтиром ба принципҳои қонун; омода будан на танҳо ба риоя, балки ба ҳифзи принципҳои қонуният; донишани меъёрҳои ҳуқуқие, ки фаъолияти

¹⁴⁴ Муфассалтар ниг.: Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т.1. / Л.И. Петражицкий. – СПб., 1909. – 477 с.

¹⁴⁵ Ниг.: Бережнов А.Г. Теоретические проблемы правопонимания и формирования содержания права // А.Г. Бережнов / Вестн. Моск. госуд. ун-та. – Серия 11. – Право. – 1999. – № 4. – С. 3–13.

¹⁴⁶ Ҳамон ҷо. – С. 15.

¹⁴⁷ Ниг.: Ратинов А.Р. Структура и функции правового сознания // Проблемы социологии права / отв. ред. А.Б. Чяпас. – Вильнюс, 1970. – Вып. 1. – С. 185.

касбии субъекти шуури ҳуқуқии касбиירו танзим мекунад; риояи муқаррароти Конститутсия ҳамчун қонуни асосӣ¹⁴⁸.

Унсурҳои сохтори шуури ҳуқуқии касбӣ сатҳи дарки падидаҳои иҷтимоӣ ҳуқуқиро муайян мекунад. Ҳамин тариқ, ба ақидаи А.В. Грошев, сохтори шуури ҳуқуқии касбӣ ҷузъҳои эҳсосӣ-арзёбӣ, иттилоотӣ маърифатӣ ва рафторӣ-танзимкуниро дар бар мегирад, ки ҳам дар марҳилаи гирифтани таҳсилоти ҳуқуқӣ ва ҳам дар чараҳои амалисозии малакаҳои бадастомада ташаккул меёбанд¹⁴⁹.

Ғайр аз ин, ҳангоми таҳқиқи сохтори шуури ҳуқуқии касбӣ онро бояд дар назар дошт, ки он ташкилаи мустақил набуда бояд дар заминаи муносибатҳои иҷтимоӣ пешниҳод карда шавад, зеро аз рушду инкишофи онҳо вобаста аст.

Шуури ҳуқуқии касбӣ як қатор аломатҳои махсус дорад, ки дар асоси онҳо дар бораи мавқеъ ва нақши махсуси он сухан рондан мумкин аст¹⁵⁰: барандаи шуури ҳуқуқии касбӣ шахсе баромад мекунад, ки фаъолияти касбии у бо ҳуқуқ ва меъёрҳои он алоқаманд аст; манбаи иттилоотии чунин шуури ҳуқуқӣ таҳсилоти миёнаи махсус дар коллеҷҳои ҳуқуқшиносӣ, таҳсилоти олии ҳуқуқӣ ва дуҷуми олий, инчунин мавҷудияти дараҷаи магистрӣ ё илмӣ мебошад; ба шуури ҳуқуқии касбӣ самти возеҳи предметӣ хос аст, ки зеро он донишдони ҳақиқати ҳуқуқӣ, меъёрҳои ҳуқуқӣ, қобилияти татбиқи малака ва салоҳиятҳои бадастомада дар амалия - дар фаъолияти касбӣ фаҳмида мешавад; шуури ҳуқуқии касбӣ мавҷудияти асосҳо ва ҷаҳонбинии ҳуқуқиро, ки барои ҳалли масъалаҳои иҷтимоии барои ҷомеа ва давлат муҳим мебошанд, пешбинӣ менамояд¹⁵¹.

¹⁴⁸ Ниг.: Сиротин А.С. Уважение к закону: проблемы теории и практики его формирования в России. – М., 1999. – 203с. – С. 25.

¹⁴⁹ Ниг.: Грошев А.В. Профессиональное правосознание сотрудников органов внутренних дел (понятие, функции, проблемы формирования): учебное пособие. – Екатеринбург, 1995 (1996). – 82с. – С. 8–9.

¹⁵⁰ Ниг.: Соколов, Н.Я. Профессиональное сознание юристов. – М.: Наука, 1988. – 224с. – С. 19.

¹⁵¹ Ниг.: Бреднева В.С. Уровни правосознания и юридическая деятельность: монография. – Южно-Сахалинск, 2010. – 164с. – С. 20.

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон ба хулоса омад, ки шуури ҳуқуқи касбӣ хусусиятҳои нав пайдо карда, таҳти таъсири ҷустуҷӯҳои ботинӣ, эътиқоди маънавӣ, ақидаҳои сиёсӣ ва вазъи иқтисодии ҷомеа ва кишвар тағйир ёфта, ба омили фаъоли ташаккулёбии фаъолияти ҳаёти ҷамъият табдил ёфта, ҳамзамон сарбории функционалӣ дорад. Шуури ҳуқуқи касбӣ ба рафъи дарки қонун ҳамчун маҷбуркунӣ, қувваи аз боло фишорovar, рафтори ҳатмии ҷоринамуда ва ҳамзамон ба ташаккули дарки қонун ҳамчун сарчашмаи озодӣ, асоси риояи манфиатҳои давлатӣ ва шаҳрвандӣ, ниғаҳдории ҳуқуқҳои, ки давлат кафолат додааст, нигаронида шудааст.

Зери фаъолияти ҳуқуқӣ - фаъолияти фаҳмида мешавад, ки бо чунин танзимкунандаи муносибатҳои иҷтимоӣ, ба амсоли ҳуқуқ алоқаманд аст¹⁵². Ба ин фаъолияти ҳуқуқи давлат (илми ҳуқуқшиносӣ, ҳуқуқэҷодкунӣ, адлия, адолати судӣ, фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ ва назоратӣ ва ғайра) ва фаъолияти ҳуқуқи шаҳрвандон, шахсони ҳуқуқӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дохил мешаванд¹⁵³.

Таҳти хавфҳои ботинӣ - маънавӣ дар фаъолияти ҳуқуқӣ ва илми ҳуқуқшиносӣ бояд омили инсонӣ, ки бо синои маънавию ахлоқӣ ва сатҳи ботинӣ - маънавии шахс ва шахси мансабдоре, ки ба фаъолияти ҳуқуқӣ (ҳуқуқшиносӣ) дар сатҳи назариявӣ ва амалӣ машғул мебошад ва ё қарорҳои муайян қабул мекунад, идоракунии давлатӣ ва корпоративиро ба амал мебароранд, фаҳмида мешавад.

Асоси назариявии фаъолияти ҳуқуқро илми ҳуқуқшиносӣ таъмин мекунад, ки дар фаъолияти худ на ҳамеша принципҳои баланди маънавию ахлоқиро ба роҳбарӣ мегирад. Дар натиҷаи фаъолияти ҳуқуқӣ меъёру қоидаҳо таҳия гардида, амнияти ҷисмонӣ, ҳуқуқӣ, маънавӣ ва ахлоқии инсон, ҷомеа ва давлат таъмин мегардад. Қарорҳои, ки дар

¹⁵² Муфассалтар ниг.: Хропанюк В.Н. Теория государства и права. М.: Дабаков, Ткачев, Димов, 1995. – 384 с.

¹⁵³ Муфассалтар ниг.: Беляев В.П. О классификации юридической деятельности // Ленинградский юридический журнал. – 2005. – № 13. – С.175–185; Карташов В.Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – 219 с.

рафти фаъолияти ҳуқуқӣ қабул карда мешаванд, бевосита аз шахс ё гурӯҳи шахсоне, ки дорои ваколатҳои муайяни салоҳият доранд (шахсони мансабдор, мансабдорон ва вакилони мақомотҳои ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ, судяҳо) вобастаанд. Некуаҳволӣ ва амнияти инсон, ҷомеа ва давлат аз онҳо вобаста аст. Аз ин рӯ, қонун ва ҷомеа бояд нисбат ба онҳо, аз ҷумла ба сатҳи маънавию ахлоқии инсон талаботи зиёд гузорад.

Мутаассифона, дар сатҳи қонунгузорӣ нисбат ба сатҳи маънавию ахлоқии номзад ба ин ё он мансаби интихоботии давлатӣ ва ё ҳукуматӣ, аз ҷумла, судяҳо ягон талабот пешиход карда намешавад. Айнан ҳамин гуна вазъият нисбат ба дигар ҳуқуқшиносони амалкунанда, ки манфиатҳои ташкилотҳо ва шахрвандонро ҳимоя мекунанд, мушоҳида карда мешавад.

Ҳастии касбӣ бо омилҳои сершумор муайян карда мешавад, дар байни он - ҷой ва аҳаммияти ҳамон фаъолияти касбӣ дар ҷамъият, ки татбиқкунандаи ҳуқуқ ба он машғул аст, самт, дарки ин фаъолият аз ҷониби ҷомеа, мақсаду ҳадафҳои, ки бартарияти тафаккури касбии татбиқкунандаи ҳуқуқро ташкил медиҳанд, муайян карда мешавад¹⁵⁴.

Байни ҳуқуқ ва шуури ҳуқуқии касбии судя алоқамандии зич вучуд дорад. Он ҳам дар таъсири шуури ҳуқуқӣ ба ҳуқуқ ва ҳам баръакс дар таъсири ҳуқуқ ба шуури ҳуқуқӣ зоҳир мегардад. Ин таъсир пеш аз ҳама дар ҷараёни ташаккули ҳуқуқ зоҳир гардида, дар марҳилаи ниҳоии он - марҳилаи қабули қарор хеле намоён мегардад. Ин дар он ифода меёбад, ки маҳз шуури ҳуқуқии касбии судя таассуротро дар бораи зарурати қабули қарорҳои даркшуда, касбӣ ва одилона ба вучуд меорад. Шуури ҳуқуқии касбӣ дар марҳилаи мазкури фаъолияти судя аҳаммияти муҳим дорад, инчунин бевосита ба ҷараёни қонунҳо аз ҷониби аъзоёни дигари ҷомеа таъсир мерасонад.

¹⁵⁴ Ниг.: Аверин, А.В. Судебное правоприменение и формирование научно-правового сознания судей (проблемы теории и практики) [Текст]: дисс... док. юрид. наук. 12.00.01 / А.В. Аверин. – Саратов 2004. – 381с. – С. 120.

Бо дарназардошти принципҳои таъсири қонун тавассути ғояҳои ҳуқуқӣ ба ташаккули шуури ҳуқуқии касбии судя ақидаи мутавозини Сапун А.В. мебошад, ки одилона мешуморад, ки ҳуқуқ ба шуури ҳуқуқии судя дохил намудани ғояҳои пешрафтаи ҳуқуқ, принципҳо ва таассурот мусоидат мекунад. Ғояҳои пешрафта ва таассурот, ки дар асоси санади муайяни судӣ гузошта мешаванд, аввалан ба судяҳои алоҳидаи дорони сатҳи баланди хабардории ҳуқуқӣ тааллуқ доранд. Баъдан, ин ғояҳо шакли тимсолро гирифта, сарвати тамоми ҷомеа мегарданд, онҳо васеъ паҳн гардида. аз ҷониби ҳамаи аъзоёни ҷомеа қабул ва дарк карда мешаванд¹⁵⁵.

Ҳуқуқ ба ташаккули шуури ҳуқуқии касбии судя дар чараёни баамалбарории он низ таъсир мерасонад, алалхусус ҳангоми баррасии парванда ва махсусан дар чараёни татбиқи он (қабули санадҳои смудӣ). Фаъолияти татбиқи ҳуқуқи судя, ки бо принципҳои қонуният, адлу адолат ва инсондӯстӣ асос ёфта, ба ташаккул ва рушди эҳсосоти мусбати ҳуқуқӣ, ба роҳ мондани шуури баланди ҳуқуқӣ мусоидат мекунад. Аммо, агар дар чараёни фаъолияти судӣ ба хатогӣҳо, худсарӣ, қонуншиканӣ роҳ дода шавад, ҳамаи ин қудрати ҳуқуқро тароза карда, худи ғояи адолатро поймол мекунанд. Муқаррар кардани шуури ҳуқуқӣ бо принципҳои муайян танҳо дар ҳамоно вақт имконпазир мегардад, агар шуури касбии ҳуқуқии судя дар сатҳи дастурҳои ҳуқуқии шахсият бо идеалҳои ҳақиқат, адлу адолат ва адолати судӣ фаро гирифта бошад.

Ҳамин тариқ, ҳарду падида – «ҳуқуқ» ва «шуури ҳуқуқӣ» бо ҳам алоқаманданд. Онҳо якҷоя вучуд доранд ва инкишоф меёбанд, ба воситаи шуури ҳуқуқӣ ҳамдигарро дастгирӣ ва пурра мекунанд. Он бошад, дар навбати худ, инчунин раванди таъсири ҳуқуқро ба шуури касбии ҳуқуқии судя дар бар мегирад.

Моҳияти мафҳуми шуури ҳуқуқиро возеҳу равшан намуда, метавон дар бораи робитаи ноаён, вале мутақобилаи байни ҳуқуқ ва шахс изҳор

¹⁵⁵Ниг.: Сапун В.А Социальная структура правосознания и реализации права [Текст]: автореф. канд. дисс./ В.А. Сапун. – Свердловск, 1978. – 14 с.

кард, дар он ҳуқуқ, аз як тараф ба шахсият таъсир расонида, ҳамчун объекти он баромад мекунад, аз тарафи дигар фард ин таъсири ҳуқуқро қабул намуда, таъсири ин ҳуқуқро ба худ дарк мекунад.

Ғояи асосии нақши шуури ҳуқуқӣ дар ташаккули шуури ҳуқуқии касбии судя, дар адабиёти муосир ҳамчун ғояи арзиши баланди иҷтимоии ҳуқуқ, зарурати риояи қатъии меъёрҳои ҳуқуқ ва риояи талаботи қонуният баромад мекунад.

Маҳз ҳамин ғоя мавриди баамалбарории тарбияи ҳуқуқии судяҳо бояд дар маркази таваҷҷуҳ бошад¹⁵⁶. Аммо дар шуури ҳуқуқии шахс чанбаи арзёбӣ-маънавӣ баръало зухур меёбад, маҳз аз ҳамин сабаб тафаккури шахсият қодир аст, ки ба низоми ҳуқуқи амалкунанда оид ба мутобиқии он ба ниёзи иҷтимоӣ аз назари танқидӣ баҳо диҳад. Ба ин муносибат Розин В.М. аломатҳои зерини шуури ҳуқуқиро муайян мекунад: а) дорои хусусиятҳои ҳақиқати ҳуқуқӣ; б) алоқамандӣ бо проблемаи фарқияти ҳуқуқ ва қонун; в) ифода ёфтани бо тақсими меъёри эътимоднокӣ ба ҳақиқат ва самаранок; г) тавсиф ёфтани бо хусусиятҳои объекте, ки дар чараёни дарки ходисаҳои олами атроф ба вучуд меояд¹⁵⁷.

Ҳамин тариқ, нақши шуури ҳуқуқӣ дар ташаккули шуури ҳуқуқии касбӣ аз баамалбарории таъсиррасонӣ ба шуури ҳуқуқии касбӣ иборат мебошад, зеро муҳимтарин манбаи ташаккул табдил ва рушди он мебошад. Аммо мазмун ва самти ин таъсиррасонӣ ҳаммаъно набуда, аз сифати қонунгузорӣ, мувофиқати он ба талаботи воқеии ҷомеа вобаста аст. Ташаккули шуури ҳуқуқӣ инчунин тавассути таъсири ҳуқуқӣ ба шуури инсон ба амал меояд.

Бо назардошти он ки шуури ҳуқуқӣ ҳамсафари ҳуқуқ аст, мо метавонем хусусиятҳои умумии ба онҳо хосро ҷудо кунем, аз ҷумла: 1) онҳо ба низоми ягонаи ҳуқуқӣ дохил мешаванд; 2) вазифаҳои меъёриро иҷро менамояд; 3) бо сохтори муайян тавсиф меёбанд; 4) бо омилҳои

¹⁵⁶ Муфассалтар ниг.: Алексеев С.С. Общая теория права: У 2-х т, Т. I. / С.С. Алексеев. – М. : «Юридическая литература», 1981. – 200 с.

¹⁵⁷ Ниг.: Амосов С. Пределы судебного познания в процессуальном праве / С. Амосов // Российский судья. – 2001. – № 1. – С. 15–19.

умумии иҷтимоӣ-иқтисодӣ, сиёсӣ, идеологӣ, фарҳангӣ ва омилҳои дигар асос меёбанд.

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон ба хулоса омад, ки шуури ҳуқуқӣ воситаи боқуввати таъсири зеҳнӣ ва маънавӣ ба шуури ҳуқуқии касбӣ буда, ба рушди таассуроти ҳуқуқӣ ва дониши инсон мусоидат мекунад. Илова бар ин, ҳуқуқ ба шуури ҳуқуқии касбии адолати судя тавассути воситаҳои мураккаби институтсионӣ ҳуқуқӣ (меъёрҳои ҳуқуқ, ҳуқуқу уҳдадорихои субъективӣ, санадҳои ҳуқуқӣ) ва маҷбурияти давлатӣ таъсир мерасонад.

Шуури ҳуқуқии касбӣ ё шуури ҳуқуқии ҳуқуқшиносон як навъи шуури ҳуқуқии гурӯҳиро ифода медиҳад. Мафҳуми «касб» маънои «як намуди фаъолияти меҳнатиро дорад, ки омодагии муайяно талаб мекунад»¹⁵⁸. Кордонӣ сатҳи баландтар, сифатан нави дониш ва малакаҳоро дар назар дорад, ки барои иҷрои ин ё он намуди муайяни фаъолият заруранд. Танҳо мутахассиси соҳибихтисос метавонад корро бо камоли кордонӣ иҷро кунад. Шуури ҳуқуқии касбиро аз шуури касбӣ, ки ҳамчун шуури одамони бо ягон намуди фаъолият бо кордонӣ машғуланд, масалан, табибон, муҳандисон, милитсионерон ва ғ. фаҳмида мешаванд, бояд фарқ кард. Ба ин маънӣ метавон дар бораи мавҷудияти хусусиятҳои шуурнокии ба як касбу кори мушаххас хосбуда сухан кард, аммо ин маънои онро надорад, ки одамони дорандаи ягон малакаи касбӣ дорои шуури ҳуқуқии касбӣ мебошанд. Барандагони он маҳз ҳуқуқшиносон мебошанд, яъне шахсоне, ки бо фаъолияти ҳуқуқӣ ба таври касбӣ машғуланд. Минбаъд диққатро ба проблемаи касби ҳуқуқшиносӣ ҷалб кардан, ба он мафҳум додан, моҳият ва мазмуни онро муқаррар намудан зарур мегардад.

Соколов Н.Я. касби ҳуқуқшиносиро ҳамчун “як намуди фаъолияти мешуморад, ки аз ҷониби давлат расман эътироф ва бо қонун танзим карда шуда, бо танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ, таъмини

¹⁵⁸ Ниг.: Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. 4-е изд. М.: Сов. энциклопедия, 1987. – 1600с. – С. 1074.

риояи дастурҳои ҳуқуқӣ аз ҷониби аъзоёни ҷомеа, ки дониш ва малакаҳои зарури тавассути таҷрибаи ҳуқуқӣ ба даст овардашуда, муайян карда, ба зиммаи ҳуқуқшиносон масъулияти иҷтимоиро барои иҷрои самарабахши вазифаҳои дар наздашон гузошташуда оид ба низоми тақсимои меҳнат” вогузор мекунад¹⁵⁹. Моҳияти фаъолияти ҳуқуқшиносро «таъмини фаъолияти механизми танзими ҳуқуқӣ» ташкил медиҳад¹⁶⁰. Ноил шудан ба ин мақсад тавассути иштироки фаъолонаи ҳуқуқшинос дар тамоми марҳилаҳои ҷараёни қонунэҷодкунӣ ва татбиқи ҳуқуқ, дар гузаронидани экспертизаҳои ҳуқуқӣ, баамалбарории масъулияти ҳуқуқӣ ва ғайра сурат мегирад. Тарафи мазмуни фаъолияти ҳуқуқшиносро ҳаракатҳои амалиётҳои ташкил медиҳанд, ки чун қоида, аҳаммияти ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ доранд ва ҳамчун «зоҳиран ифодаёфта, иҷтимоӣ дигаргункунада ва ба оқибатҳои муайяни ҳуқуқӣ оварандаи санадҳои ҳуқуқшиносон, ки асоси ҳама гуна фаъолияти ҳуқуқии касбӣ мегарданд», муайян карда мешаванд¹⁶¹. Хусусияти хоси қисми ҳуқуқшиносон ҳислати он мебошад, ки асосан шакли зеҳнӣ ва эҷодӣ дорад.

Аз ин ру, сатҳи шуури ҳуқуқии касбии фард пурра аз шуури оддии ҳуқуқии у вобаста аст. Шуури ҳуқуқии ҷамъиятӣ категорияҳо, ғояҳо ва принципҳои таҳрезӣ мекунад, ки ҳамчун воситаи асосии дарк ва дақиқ татбиқ намудани меъёрҳои ҳуқуқ баромад мекунад.

Шуури ҳуқуқии касбӣ бо шуури ҷамъиятӣ, ки бо гуногунрангӣ, консерватизм, мавҷудияти ақидаҳо, ғояҳои таассуротҳои ҳуқуқии гуногун ё бевосита ба ҳаммуқобил, инчунин хурофот ва гумроҳӣ саҳт алоқаманд аст, тавсиф меёбад.

Ҳама судяҳо аз ҷиҳати касбӣ як гурӯҳи якхела - ҷомеаи судиро ташкил медиҳанд. Асосҳои ҳуқуқии он Конститутсияи Ҷумҳурии

¹⁵⁹ Ниг.: Соколов Н.Я. Юридическая профессия: понятие, сущность и содержание // Государство и право. – 2004. – N 9. – С. 30.

¹⁶⁰ Ҳамон ҷо. – С. 23.

¹⁶¹ Ниг.: Соколов Н.Я. Юридическая профессия: понятие, сущность и содержание // Государство и право. – 2004. – N 9. – С. 23.

Тоҷикистон, Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» буда, ягонагии низоми судиро, ки бо риояи қоидаҳои бо қонун муқаррарнамудаи пешбурди судӣ аз ҷониби ҳамаи судҳо, татбиқи Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳо, принципҳо ва меъёрҳои аз ҷониби умум эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ ва шартномаҳои байналмилалии Ҷумҳурии Тоҷикистон, эътироф намудани иҷроӣ ҳатмии санадҳои судие, ки эътибори қонунӣ пайдо кардаанд дар тамоми қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо қонунгузори мустаҳкам намудани ягонагии мақоми судяҳо, маблағгузори судҳо аз ҳисоби буҷети давлатӣ; инчунин мустаҳкам кардани мавқеи ягонаи ҳуқуқӣ барои тамоми судяҳои дорои мавқеи махсуси ҳуқуқии категорияҳои алоҳидаи судяҳо ва муқаррар мекунад, ки судяҳо шахсоне мебошанд, ки ба тариқи конституционӣ салоҳияти амалӣ намудани адолати судиро дошта, вазифаҳои худро дар асоси касбӣ иҷро мекунад, таъмин месозанд. Ҷамъияти судӣ ҳадафу мақсад ва вазифаҳои умумӣ, усулҳо ва шаклҳои мурофиавии татбиқи меъёрҳои ҳуқуқро дар ҷараёни баамалбарории адолати судӣ муттаҳид мекунад.

Воқеан, судя қарорхоро дар доираи баамалбарории адолати судӣ, ки онро «як намуди фаъолияти давлатие, ки суд бо роҳи дар маҷлисҳои судӣ дар шакли махсус баррасӣ намудани муҳолифатҳои ҳуқуқии ба доираи салоҳияти ӯ мансуббуда ба амал мебарорад ва қабули қарорҳои умумихатмӣ, ки бо маҷбуркунии давлатӣ мустаҳкам карда шудааст», муайян карда шудааст, қабул мекунад¹⁶². Қарори судӣ, ки бо иштироки бевоситаи шуури ҳуқуқӣ қабул шудааст, дар шакли мутамарказ донишро дар бораи предмети мурофиаи судӣ дар бар мегирад.

Ҳамин тариқ, сифати ҳалнома бештар аз донише, ки бар асоси он гузошта шудааст, муқаммалӣ ва эътимоднокии он бевосита ба сатҳи шуури ҳуқуқии касбии судя алоқаманд буда, вобаста аст. Дониш ин натиҷаи дар амал санҷидашудаи дарки ҳақиқат, инъикоси воқеии он дар

¹⁶² Ниг.: Бойков А.Д. Третья власть в России. Очерки о правосудии, законности и судебной реформе 1990 – 1996 гг. М., 1997. – С. 125.

тафаккури инсон мебошад¹⁶³. Ин метавонад дониш дар бораи ҳолатҳои мушаххаси ҳодиса бошад, ки бо оғози тафтишот шакли мафҳуми истилоҳоти ҳуқуқиро мегиранд, яъне дониши ҳуқуқӣ мегарданд. Дар онҳо, инчунин дар арзёбии шахсии меъёрҳои ҳуқуқӣ дар шакли маҷмуъ таҷрибаи касбии судя, ки дар натиҷаи иштироки бевосита дар муҳофизаҳои судӣ ва қори суд ба даст оварда шудааст, ифода меёбад.

Дар сурати мавҷуд набудани дигаргуншавии шуури ҳуқуқӣ, судяро ба татбиқи дурусти қонун водор месозад ва аз ин рӯ, яке аз омилҳои қабули қарори қонунӣ, одилона ва асоснокии судӣ мебошад. Бе шуури ҳуқуқӣ ба дониши ҳуқуқӣ табдил додани маълумот дар бораи ҳодиса ва воқеият ғайриимкон мегардид. Бояд гуфт, ки ҳолатҳое, ки ҳангоми ҳаллу фасли онҳо шуури ҳуқуқӣ воқеан маротибаҳои бешумор ҳамроҳ мешавад.

Бо ин ё он тарз шуури ҳуқуқӣ дар арзёбии воқеияту ҳодисаҳои ҳуқуқӣ, ҳаллу фасли масъала ҷиҳати ҷоизи ва таносубии далелҳо, тафсир ва татбиқи меъёрҳо, ташаккули эътиқоди ботинӣ, омодаسازی қарори суд ва ғайра иштирок мекунад.

Ин раванди шуури ҳуқуқии касбӣ дар он ифода меёбад, ки он:

- судяро барои равона кардани фаъолияти муҳофизавӣ ба муқаррар намудани ҳақиқат водор месозад;

- дар ҷанбаи иттилоотӣ мазмуни маъноии далелҳоро аз нуқтаи назари руи таъини сифатӣ ва арзиши далелнокии онҳо шарҳ медиҳад;

- дониши бадастомадаро оид ба ҳолатҳои воқеии парванда бо тасвири меъёрии манъи ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ мутаносиб менамояд;

- асоси субъективие мебошад, ки ба табдил додани имконияти объективии мавҷудаи муқаррар намудани ҳолатҳои воқеӣ ба андешаи худ судя мусоидат мекунад.

Ҳамин тариқ, шуури ҳуқуқии касбии судя ин низоми ақидаҳо, эътиқодҳо, таассурот, арзёбиҳои ҳуқуқӣ дар бораи меъёрҳои ҳуқуқ ва

¹⁶³ Ниг.: Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. 4-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – 1600с.– С. 466.

амалияи татбиқи онҳо, ки дар натиҷаи баррасии чандинкарратаи парвандаҳои судӣ ва қабули қарор аз руи онҳо ташаккул меёбад, инчунин муносибат нисбат ба ҳуқуқ ва уҳдадориҳои худ, ки дар низоми эҳсосоти ҳуқуқӣ, майл, одат, ҳуқуқӣ зоҳир мегардад, ки ба риояи талаботи қонуният, ҳолисӣ ва адлу адолат дар фаъолияти татбиқи ҳуқуқ нигаронида шудааст, мебошад.

БОБИ 2. ФАҲМИШИ ҲУҚУҚӢ ДАР РАВАНДИ ҲУҚУҚТАТБИҚКУНИИ СУДӢ

2.1. Масоил ва табиати фаҳмиши ҳуқуқӣ дар фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ

Масъалаи ташаккули шуури ҳуқуқӣ ба қатори масъалаҳои асосии назарияи ҳуқуқ мансуб аст. Аҳаммияти ҷовидонаи ин мавзу аз он иборат аст, ки ҳуқуқ натиҷаи фаъолияти инсон буда, мазмун ва иҷрои (риояи) он аз шахс ва шуури ҳуқуқии ӯ вобаста аст. Бо дарназардошти он ҳолат, ки мақоми судя дар давлат, дар маҷмуъ дар ҷомеа яке аз меъёрҳои асосии дарк ва идроки ҷомеаи мушаххас арзишҳои давлати ҳуқуқбунёд, ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад, шуури ҳуқуқии касбии судя объекти таваҷҷуҳи махсуси илмӣ мебошад¹⁶⁴.

Қайд кардан ба маврид аст, ки дар масъалаи фаҳмиши ҳуқуқӣ ҳулосаҳо дар бораи алоқамандии ҳастӣ ва шуур ҳаматарафа буда, ба ҳама гуна соҳаи муносибатҳо ва алоқаҳои, ки дар он шуур мавҷуд аст, дахл дорад. Ин қоидаи универсиалиро бояд дар хотир дошт, зеро ҳам барои илми ҳуқуқшиносӣ, ки ҳаёти ҳуқуқиро дар ҳаёти ҷомеа мавриди омӯзиш қарор медиҳад ва ҳам барои амалияи татбиқи ҳуқуқ, ки бо одамон сару кор дорад, дар бораи омилҳои субъективӣ, шахсият, шуури шахсият фаромӯш накардан, муҳим мебошад ва ин падидаҳо дар навбати худ на танҳо аз ҳуди онҳо, балки аз шароите, ки шахси мазкур дар он қарор дошт ё дорад, дурусттар дарк карда мешаванд.

Ба ақидаи Сергей Х., дар адабиёти ҳуқуқӣ танҳо ду равиши асосии фаҳмиши нақши ҳуқуқ дар раванди шуури ҳуқуқӣ ташаккул ёфтааст: а) дар муайян кардани алоқамандии ҳуқуқ ва шуури ҳуқуқӣ; б) дар муҳофизаи муҳолифат байни ҳуқуқ ва шуур. Дар як ҳолат шуури ҳуқуқӣ ҳамчун падидаи махсусе, ки бевосита ё бавосита бо ҳуқуқ мушобех муайян карда, дар дигар ҳолат ҳуқуқ ва шуури ҳуқуқӣ аз ҳам ҷудо

¹⁶⁴ Ниг. Сергей Хопта. Формирование профессионального правосознания судьи. Закон и Жизнь. – С.118.

намуда, ба соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа мансуб мебарояд: ҳуқуқ – ба ҳуқуқшиносӣ, шуури ҳуқуқӣ бошад - ба сиёсӣ ё ахлоқӣ¹⁶⁵.

Тавре Алексеев С.С. қайд менамояд, шуури ҳуқуқии касбӣ ин фаҳмиши ҳуқуқ мебошад, ки аз ҷониби ҳуқуқшиносони касбӣ дар асоси донишҳои назариявӣ ва амалии ҳуқуқии гирифташуда ташаккул ёфтааст¹⁶⁶.

Қайд кардан ба маврид аст, ки шуури ҳуқуқии судя бо худ дараҷаи муайяни пуррагии дарки воқеиятро тавассути ҳуқуқ ифода дода, онро аз шуури ҳуқуқии муқаррарӣ ва назариявӣ фарқ мекунад. Агар байни шуури ҳуқуқии касбӣ ва шуури оддӣ ва назариявӣ муқоиса кард, метавон меъёрҳои фарқкунандаро ҷудо кард.

Шуури ҳуқуқии касбӣ - ин миёнаи байни шуури ҳуқуқии оддӣ (оммавӣ) ва назариявӣ (илмӣ) мебошад. Шуури ҳуқуқии касбӣ нисбат ба оддӣ инъикоси амиқтари ҳақиқатро нишон медиҳад ва дорои ҳаҷми зиёди донишҳои ҳуқуқӣ мебошад. Фаҳмиши сатҳи сарсариёнаи ҳуқуқ, ки ба дарки аксиологии ҳақиқат асос меёбад нею, балки воқиф шудан аз моҳияти падидаҳои ҳуқуқӣ мушоҳидакарда мебошад. Он аз шуури ҳуқуқии оддӣ бо мураттабӣ, таҳлили дақиқ, мазмуни илмӣ, сарчашмаҳои расмӣ, ҷиддан риоя кардани сохтори баёнот фарқ мекунад.

Шуури ҳуқуқии касбӣ, аз шуури назариявӣ бо хусусияти ташаккули худ, ки мавҷудияти таълими ҳуқуқӣ, фаъолияти амалии ҳуқуқӣ, ҷузъи психологӣ, инчунин татбиқро дар фаъолияти меҳнатӣ дар назар дорад, фарқ мекунад. Шуури ҳуқуқии илмӣ ҳамчун яке аз навҳои шуури ҳуқуқии касбӣ қабул карда мешавад. Шуури ҳуқуқии илмӣ назарияҳо, концепсияҳо, ақидаҳои гуногунро оиди он ки ҳуқуқ, рафтори ҳуқуқӣ чист дарбар мегирад.

Дар адабиёти ҳуқуқшиносӣ мисолҳо оиди он ки шуури ҳуқуқии касбӣ ва илмӣ дар як намуд ба ҳам пайвандад, ба ҷамъ мерасанд. Ба

¹⁶⁵ Ниг.: Сергей Хопта. Ҳамон ҷо. – С. 118.

¹⁶⁶ Ниг.: Алексеев С.С. Общая теория права. Курс в 2-х томах. Т. 2 [Текст] / С.С. Алексеев. – М., 1982. – 360 с. – С. 212.

фикри мо, чунин муносибат комилан дуруст нест, зеро шуури ҳуқуқии илмӣ зери таъсири дониш ва таълимоти назариявӣ ташаккул меёбад, касбӣ бошад, дар навбати худ ба донишҳои дар натиҷаи фаъолияти татбиқи ҳуқуқ ба даст овардашуда асос меёбад¹⁶⁷. Шуури ҳуқуқии касбӣ ба амсоли назариявӣ, дар асоси донишҳои илмӣ оид ба ҳуқуқ ташаккул меёбад. Як қатор муаллифон чунин мешуморанд, ки маҳз мавҷудияти таҳсилоти махсус манбаи асосии шуури ҳуқуқии касбӣ буда, аз худ намудани донишҳои махсус, ташаккули малака ва маҳорати заруриро таъмин менамояд.

Боз як сарчашмаи дигар ин, таҷрибаи дар давоми фаъолияти касбӣ чамъшуда мебошад. Аммо дар ин замина сухан маҳз дар бораи таҷрибаи касбии ҳуқуқӣ меравад, ки метавонад ҳам “пардаи” мусбӣ ва ҳам манфӣ дошта бошад¹⁶⁸.

Ҳамин тариқ, шуури ҳуқуқии касбиро метавон ҳамчун маҷмуи анъанаҳо, таассурот, ҳиссиёт, дониш, ғояҳо ва арзишҳои ҳуқуқӣ, ки дар чанбаҳои амалӣ ва назариявии эътиқодҳои ҳуқуқӣ, сиёсӣ ва ахлоқӣ амалӣ кардашудаи рафтори иштирокчиёнро дар доираи фаъолияти касбӣ муайян карда, муносибати онҳоро нисбат ба ҳуқуқ ифода мекунанд, шарҳ дод. Тавре қаблан қайд кардем, вазифаи шуури ҳуқуқӣ аз он иборат аст, ки он шакли инъикос ва дарки ҷузъи таркибии ҳуқуқии ҷомеа мебошад¹⁶⁹.

Фаҳмиши судя - дарки моҳияти (хусусиятҳои асосии) падидаи мушахасси ҳуқуқӣ ҳамчун гуногунии гурӯҳи муайяни чунин падидаҳо мебошад. Судя ин ё он падидаро ба воситаи мафҳум (дуздӣ, сохтакорӣ, суиқасд ба куштор ва ғайра) банду баст намуда, фаъолияти эҷодии равониро чамъбаст карда, самтро ба меъёрҳои ҳуқуқии дар қонун

¹⁶⁷ Ниг.: Махроva М.В., Махроva Е.И. Подходы к определению функций правосознания и профессионального правового сознания // Юридическая наука как основа формирования правовой культуры современного человека: сборник статей по итогам международной научно-практической конференции. – Стерлитамак, 2018. – С. 32–35.

¹⁶⁸ Ҳамон ҷо. – С. 32–35.

¹⁶⁹ Ҳамон ҷо. – С. 32–35.

муқарраргардида равона мекунад. Аз ин бармеояд, ки тафаккури касбии судя аз дониш, маданияти умумӣ ва таҷрибаи касбии ӯ вобаста аст.

Ба нақши фаҳмиши ҳуқуқ дар ташаккули шуури ҳуқуқии касбии судя тавачҷӯҳ зоҳир намуда, муайян кардан лозим аст, ки дар шакли идрок умуман фаҳмиш баромад карда, «самти» шахсият дар ҷомеа мебошад. Шуур тарзи дарк, тафаккур, инъикоси мақсаднок ва табдили созандаву эҷодии ҳақиқат буда, ҳам ҷанбаҳои маърифатӣ ва ҳам эҳсосиро дар бар мегирад.

Фаҳмиш, воситаи зехнӣ-идроқӣ буда, бо худ ҷараёнеро ифода медиҳад, ки дар асоси он натиҷаи ҳаммонандкунӣ, дарк, арзёбии объекти фаҳмиш дар доираи ҳолати ба вуқӯъомадаро ташкил карда, имкон медиҳад дар он самтро ёфта, интихоб, қарор қабул карда, дар асоси ин гуногунии донишҳои аллақай мавҷударо оид ба ин объекти фаҳмиш возеҳу равшан менамояд.

Фаҳмиш асоси паҳлуи маърифатии шуури судя мебошад. Судя маълумотро тавассути шуур ва асосан тавассути фаҳмиш қабул ва дарк мекунад. Фаҳмиши ҳуқуқ дар доираи паҳлуи маърифатии шуури ҳуқуқии судя бо ёрии усулҳои мушаххаси фаҳмиши ҳуқуқ, аз он ҷумла дарки ҳуқуқ, тавсиф, тавзеҳро дар бар мегирад, амалӣ мегардад. Ҳангоми муайян кардани нақши фаҳмиши ҳуқуқӣ дар ташаккули шуури ҳуқуқии судя метавон шартан ду унсуро дар шуури ҳуқуқӣ ҷудо кард: шуури ҳуқуқӣ ҳамчун ҷараён ва шуури ҳуқуқӣ дар натиҷа.

Унсурӣ яқум ин ҷараён, донишҳои ҳақиқати ҳуқуқӣ мебошад, ки ҷараёни дарк, ҷамъоварӣ, тафсири донишҳои ҳақиқати ҳуқуқиро дар бар мегирад. Маҳз дар доираи ҳамин унсур, аз ҷумла, ҷараёни дарки ҳуқуқ ё фаҳмиши ҳуқуқ, ки асоси ҷараёни фаҳмиши ҳақиқати ҳуқуқӣ мебошад, ба амал бароварда мешавад. Фаҳмиши ҳуқуқӣ ҳамчун ҷараён бо фаъолияти мақсадноки ақлию зехнии судя муайян карда шуда, бо худ ҳаммонандкунӣ, дарк, арзёбии ҳуқуқро ҳамчун падидаи мустақили иҷтимоӣ ва зухуроти он, инчунин мазмуни онро ифода мекунад.

Моҳияти фаҳмиши ҳуқуқӣ дар чараёни дарки ҳақиқати ҳуқуқӣ аз фаҳмидани ҳуқуқ (шакл ва мазмуни он), ҷустуҷӯи ҳуқуқ, ёфтани ҷавоб ба савол, ки ҳуқуқ чист, дар чӣ ифода меёбад, чӣ гуна шаклҳо дорад, иборат аст.

Унсури дуюм, натиҷаи дарки ҳақиқати ҳуқуқӣ мебошад, ки идеологияи ҳуқуқиро дарбар мегирад. Дар чунин низом шуури ҳуқуқӣ ҳамчун натиҷа мавқеи асосиро ишғол намуда, ҳамчун асоси идеологияи ҳуқуқӣ баромад мекунад. Дар ақидаҳои адабиёти ҳуқуқшиносӣ оид ба падидаи “шуури ҳуқуқӣ” бояд фаҳмише ҷудо карда шавад, ки дар худ ду категорияҳо: ҳуқуқ ва шуурро дарбар мегирад.

Вобаста ба ин, ҳангоми таҳлили фаҳмиши ҳуқуқие, ки дар доираи як парвандаи ҷиноятӣ зоҳир мегардад, чунин тахмин кардан, ки дар сурати мавҷуд будани қонуниятҳои умумии дарки ҳуқуқӣ дар марҳилаҳои гуногуни ҳаракати парвандаи ҷиноятӣ як хел зухур меёбад, хато мебошад.

Аз ҷумла, яктарафагии айбдоркунӣ дар таҷрибаи судӣ оид ба татбиқи қонуни ҷиноятӣ буд ва аслан бо сабабҳои сершумори ҳаёти боқӣ мемонад ва яке аз онҳо дар собиқ ИҶШС ин мансубияти расмӣ судҳо ба низоми мақомотҳои ҳифзи ҳуқуқ ва додани вазифаи муборизаи зидди ҷинояткорӣ мебошад.

Дар марҳилаи кунунии рушди давлати мо, дар ҷаҳорҷуби дигаргуниҳои иҷтимоӣ-иқтисодии оғозшуда, барои ташаккули ҳокимияти мустақили судӣ заминаҳои зарурӣ фароҳам оварда шудаанд, ки ин яке аз шартҳои решақан кардани яктарафагии айбдоркунандаи татбиқи судӣ мебошад.

Яке аз ҷанбаҳои муҳими татбиқи судии ҳуқуқ мавриди омӯзиши ихтилофи ҳуқуқӣ фаъолияти зеҳнии судья мебошад. Барои пурратар дарк намудани қонунияти, ки ба ин фаъолияти мушаххас таъсир мерасонад, зарур аст, ки масъала ва табиати дарки ҳуқуқиро, ки пас аз таҳлили

чунин падида, ба монанди шуури ҳуқуқӣ ба он гузаштан мантиқ аст, мавриди баррасӣ қарор дода шавад.

Мо дарки моддии шуурро ҳамчун хислати майнаи инсон, ки дар ҷараёни эволютсияи инсон дар натиҷаи фаъолияти амалии он ба вучуд омада, имкон медиҳад, ки бо мафҳумҳои абстрактӣ амал намоем ба асос гирифта, шуур таваҷҷӯи моро ҳамчун хислати майнаи инсон, ки имкон медиҳад, ҷаҳонро дарк кунем, ҷалб мекунад.

Худи ҷараёни аз тарафи инсон дарк кардани дунё бе зухуроти хислати умумии табиат - инъикос кардан, имконнопазир аст. Инъикос ҳамчун зухуроти ҳама гуна таъсири мутақобила дар табиат дар доираи дарки инсон дар бораи ҷаҳон ҳам ҳамчун ҷараён ва ҳам ҳамчун натиҷа тавсиф мешавад.

Агар дар бораи сатҳи эмпирии дарк сухан ронем, пас ҳуқуқ (ҳамчун симои идеалӣ, зеро чунин падидаи физикӣ вучуд надорад) бо худ маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки дар онҳо қоидаҳои умумии ҳатмии рафтор муқаррар карда шудаанд. Ин падида, ки дар сатҳи эмпирий ба осонӣ дарк карда мешавад, на танҳо метавонад, балки мавриди таҳқиқи назариявӣ низ қарор гирад.

Аммо агар дар бораи сатҳи назариявии фаҳмиш сухан ронем, ки дар натиҷаи он дар шуури инсон симои идеалии ҳуқуқ на ҳамчун натиҷаи дарки маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқӣ, балки ҳамчун падидаи «ламснашаванда» ба вучуд меояд, пас мо бояд розӣ шавем, ки ин ҳуқуқ як симои тафаккури муносибатҳои ҷамъиятӣ ва ниёзҳои идеалӣ дар танзими онҳост. Ин ниёзҳои идеалӣ бо худ қоидаҳои идеалии рафтор, яъне қоидаҳои афкорӣ мебошанд, ки танҳо дар шуури як шахс ё гурӯҳи одамон вучуд доранд.

Хусусияти фаҳмиши ҳуқуқӣ якчанд лаҳзаҳои асосиро дар бар мегирад.

Фаҳмиши ҳуқуқӣ дар соҳаи татбиқи ҳуқуқ дар шакли умумӣ бо худ фаъолияти зехнии субъекти татбиқи ҳуқуқро ҳангоми иҷро намудани

ваколатҳои хизматӣ ифода медиҳад, ки ба тариқи муқаррарнамудаи меъёрҳои ҳуқуқӣ сурат мегирад ва ба ташаккули дониш дар бораи ҳодисаи руҳдодаи иҷтимоӣ нигаронида шуда, хусусиятҳои ҳуқуқии онро муайян мекунад.

Фаҳмиши ҳуқуқӣ, ин инъикоси иттилооти аз берун гирифташуда дар шуури инсонӣ мушаххас, қорқарди зеҳнии он ва ташаккули донишҳои нав дар шуури шахси мушаххас мебошад. Фақат ду манбаи маълуми дарки инсон маълум аст - ин таҷриба ва ақл.

Зери мафҳуми таҷриба гирифтани иттилоот аз берун бо роҳи мустаҳкам кардани он дар шуур фаҳмида мешавад. Инсон аз берун бо роҳҳои гуногун бо истифода аз функцияҳои организми инсон маълумот мегирад: биниш, бӯй, ламс, шунавоӣ ва инчунин (вақтҳои охир олимони зиёд ба ин розӣ ҳастанд) тавассути механизме, ки ҳануз омӯхта нашудааст ва имкон медиҳад, ки одам ба ғайр аз ин узвҳо бо майдони иттилоотии сайёраи Замин (сухан дар бораи тасаввуроти норавшан, ҳисси пешакӣ, «эхсоси шашум» ва ғайра меравад) алоқадор бошад.

Зери манбаи дуҷуми дарки инсон ақл, мо тамоми ҷараёнҳои зеҳнӣ ро мефаҳмем, яъне қобилияти шуури инсон бо бузургии абстрактӣ қор бурда, бо риояи қонунҳои мантиқ ҳулосабарорӣ мекунад.

Аммо ин хусусияти умумии ҳар як дарки инсонист. Фаҳмиши ҳуқуқӣ дарки мушаххас аст, зеро он ба олами ҳуқуқӣ, ба ҳаёти ҳуқуқӣ мансуб мебошад. Ҷаҳони ҳуқуқӣ дар навбати худ, ба худ хос аст. Онро одам офаридааст, вале на балки дар иртибот ба қонунияти иҷтимоӣ, ин ҷаҳон воқеан вуҷуд дорад, ба қонунҳои дохилии худ итоат мекунад, ҳар падидаеро, ки даъво ба зиндагӣ дар ин дунё дорад, ба қонунҳои дохилии худ мутеъ месозад. Барои ин дунё падидае нест, ки ба қонунҳои дохилии он итоат накунад. Агар олами ҳуқуқиро ҳақиқӣ дарк кунем, пас дарки ҳуқуқӣ ҳамон соҳаи дарки инсон аст, ки (итоат қардан ба қонунҳои умумии дарки инсон) хусусият, шакл, мазмун ва зухуроти худро дорад.

Ҳамин тариқ, фаҳмиши ҳуқуқӣ як навъ дарки инсонӣ буда, аз дигар намудҳои дарки инсонӣ бо он фарқ мекунад, ки дар олами ҳуқуқ ҷойгир шуда, онро дарк карда ба «қонунҳо»-и дохилии он иттиҳод мекунад. Аз ин лиҳоз, предмети дарки ҳуқуқӣ ҳамеша ба падидаҳои ҳуқуқӣ мебошанд; хулосаҳои дарки ҳуқуқӣ ҳамеша ба падидаҳои ҳуқуқӣ дахл доранд; шакл ва мазмуни дарки ҳуқуқӣ ҳамеша ҳуқуқӣ хоҳанд буд; субъекти дарки ҳуқуқӣ инсон ҷуз субъекти ҳуқуқӣ чизе нахоҳад буд.

Судя дар ҷараёни фаҳмиши ҳуқуқӣ бояд дар бораи ҳодисаҳои руҳдода дониш ба даст оварад. Соҳаи дарки ҳуқуқӣ танҳо бо омӯзиши он муносибатҳои маҳдуд мешавад, ки ҷомеаи мазкур онҳоро муҳимтарин арзёбӣ мекунад ва бинобар ин онҳоро ба зерӣ танзими ҳуқуқӣ мегузоранд. Берун аз соҳаи муносибатҳои, ки дар ҷамъият ба танзим дароварда мешаванд, ягон дарки ҳуқуқӣ, падидаи мураккаби амалияи татбиқи ҳуқуқ арзи вуҷуд дошта наметавонад.

Ин мушкилӣ дар он аст, ки фаҳмиши ҳуқуқӣ бо худ ҷараёни тафаккуреро ифода медиҳад, ки якҷанд падидаҳои хулоса мекунад. Бешубҳа, дарки ҳақиқат аз муҳаққиқ дорои сатҳи муайяни дониши ин ҳақиқатро тақозо мекунад. Агар ба ҷараёни дарки падида ё ҳодисаи мураккаб шуруъ намуда, дар бораи ҷузъҳои оддии таркибии ин ҳодиса ё падида ё дар бораи принципҳои ҳампавасти ва ҳамкориҳои ин падида бо падидаҳои дигари ҳақиқат судя тасаввурот надошта бошад, он гоҳ ба ягон натиҷаи назаррас ноил шудан имомкнопазир мегардад.

Аз ин рӯ, судя ба фаҳмиши ҳуқуқӣ шуруъ намуда, бояд ҳадди ақал дар бораи ҳаёт умуман ва аз ҷумла дар бораи ҳаёти иҷтимоӣ дониш дошта бошад. Ин, гӯё талаботи худ аз худ маълум мебошад, дар марҳилаи интиҳоби кадрҳои касбӣ барои фаъолияти татбиқи ҳуқуқ дар шакли маҳдудиятҳои ҳуқуқан муқарраргардида ҷой дорад, аз ҷумла синну сол, маҳдудияти маълумотнокӣ - барои баъзе намудҳои фаъолияти татбиқи ҳуқуқ, дар шакли гуногуни расмиёти санҷиш, ки дар ратфи он хангоми муайян кардани мутобиқати касбӣ, сатҳи умумии зеҳн муайян

карда мешавад, ки дар шакли содда сатҳи дарки ҳаётро аз ҷониби инсон ифода мекунад.

Ҳамин фаҳмиши ҳуқуқӣ (чун дарки ҳодиса ва падидаҳои ҳаёти иҷтимоии марбут ба соҳаи ҳуқуқ) бо бағочии ҳаётии судя асос меёбад. Донишмандони қонунҳои табиати зинда ва бечон, қонунҳои рушди инкишофи ҷомеа, қонунҳои психология яке аз ҷузъҳои муҳимитаркибии дарки ҳуқуқӣ, ҳамчун гуногунонавъ дониши умумии инсонӣ мебошад. Фаҳмиши ҳуқуқӣ чараёни тафаккурест, ки ба қонунҳои мантиқ тобеъ мебошад, метавон ҳамчун зухуроти таҷрибаи бойи ҳаётӣ ҳисоб кард.

Аз ин рӯ, фаҳмиши ҳуқуқӣ дар асоси таҷрибаи ҳаётии татбиқкунандаи ҳуқуқ, тибқи қонунҳои мантиқ амалӣ карда мешавад. Аммо яке аз фарқиятҳои назарраси дарки ҳуқуқӣ дар соҳаи татбиқи ҳуқуқ ва аз дигар (оддӣ, илмӣ, касбӣ ва ғайра) танзими ҳуқуқӣ мебошад, ки дар доираи он ин дарки ҳуқуқии мазкур бояд амалӣ карда шаванд.

Ин лаҳзаи бениҳоят муҳим аст, зеро ба тӯфайли танзими ҳуқуқии чараёни дарккунӣ, ки аз ҷониби судя ба амал бароварда мешавад, имкони таҳлили ҳам худ чараёни дарки ҳуқуқӣ ва ҳам сифати ҳулосаҳои баровардаи татбиқкунандаи ҳуқуқ, ки дар натиҷаи дарки ҳуқуқӣ ба даст оварда шудаанд, кафолат дода мешавад.

Танзими ҳуқуқии фаҳмиши ҳуқуқӣ, ин равандро бо як ҷаҳорҷубаи вақт маҳдуд мекунад. Илова бар ин, фаҳмиши ҳуқуқӣ чараёни зехниест, ки бояд аз ҷониби субъекти салоҳиятдор дар доираи ваколатҳояш амалӣ карда шавад. Ин маҳдудиятҳо на аз он сабаб муҳиманд, ки эҳтимолияти ба даст овардани ҳулосаҳои таҳрифшуда дар натиҷаи дарки ҳуқуқӣ кам мекунад, балки аз он сабаб, ки дарки ҳуқуқӣ чараёни мушаххаси фаъолияти зехнии субъекти татбиқкунандаи ҳуқуқ мебошад, ки бояд ба арзёбии ҳуқуқии ҳодисае, ки бо муносибатҳои барои ҷомеа муҳимтарин алоқаманд аст, оварда расонад. Ва дар ин ҷо хусусияти ҳосе, ки дар аниқ кардани субъекти дарки ҳуқуқӣ зоҳир мегардад, бо зарурати фароҳам овардани шароит барои бештари ҳифзи на танҳо муносибатҳои

чамъиятӣ, балки озодии шахс низ дар ин чамъият ба миён меояд. Ҳар яке аз ҷузъҳои номбаршудаи дарки ҳуқуқии муҳим буда, метавон мавриди таҳлили амиқи илмӣ қарор дода шавад, аммо вазифаи мо - баррасии муҳтавои фаҳмиши ҳуқуқӣ мебошад.

Метавон гуфт, ки муҳтавои фаҳмиши ҳуқуқӣ, муносибатҳои ҳуқуқӣ мебошанд, аммо чунин таъриф доираи кори амалии онро танг мекунад. Гап дар он аст, ки муҳтавои фаҳмиши ҳуқуқӣ на танҳо муносибатҳои ҳуқуқие, ки аз арзёбии умумии мафҳуми дарки ҳуқуқӣ бармеоянд, балки ҳама гуна ҳодисаҳои мебошанд, ки метавонанд ҳатто хусусиятҳои хоси ҳуқуқӣ ҳам надошта бошанд.

Фаҳмиши ҳуқуқӣ барои он вучуд дорад, ки аз ҳодисаҳои гуногун, ки дар натиҷаи муносибатҳои байни одамон ба вучуд омада, арзёбии ҳуқуқӣ ва танзими ҳуқуқиро талаб мекунад. Дар он марҳилаи дарки ҳуқуқӣ, вақте ки татбиқкунандаи ҳуқуқ ба хулоса дар бораи дар ҳодиса вучуд надоштани мазмуни ҳуқуқӣ меояд, дарки ҳуқуқӣ оид ба ин мавзӯ катъ мегардад. Оё ҳукми сафедкунандаи суд, ки дар натиҷаи он бароварда шудааст, ки дар рафти баррасии судӣ масалан, ҳодисаи ҷиноят муқаррар карда нашудааст, ин мувофиқи судиро аз мисоли дарки ҳуқуқӣ истисно мекунад? Маҳз дарки ҳуқуқӣ имкон медиҳад, ҳодисаҳоро ба аҳаммияти ҳуқуқидошта ва ғайриқонунӣ (аз ҷумла ғайриоддӣ) ҷудо кард. Бо вучуди ин, самти умумии ибтидоии дарки ҳуқуқиро соҳаи танзими ҳуқуқӣ муайян мекунад.

Натиҷаи фаҳмиши ҳуқуқӣ, арзёбии ҳуқуқии муносибатҳои мавриди омӯзиш қарор додашуда мебошад. Аз дурустии ин баҳои ҳуқуқӣ бисёр чизҳо вобастаанд, аз он ҷумла озодӣ ва ҳаёти инсон. Дарки ҳуқуқӣ дар навбати худ, ҳамчун раванд возеҳу равшан кардани масъалаеро дар бобати он ки мағзи ҷустуҷӯи дар ҷараёни дарки ҳуқуқии баамалбаровардашуда чиро ифода медиҳад, тақозо мекунад

Аз ин рӯ, фаҳмиши ҳуқуқӣ ҳамчун объекти таҳқиқот замони ҳозира нею, балки гузаштаро дорад, ба манфиати таҳқиқоти илмӣ мо дарки

хуқуқиро тавассути призмаи фаъолияти муфаттиш, ки дар пешбурди у маводи мавриди тафтиши пешакӣ қарордошта мавҷуд буда, ҳаллу фасли масъаларо (агар асосҳо кофӣ бошанд) оид ба оғози парвандаи ҷиноятӣ талаб мекунад ва дар сурати ҷой надоштани асосҳои кофӣ -рад кардани оғози парвандаи ҷиноятӣ, таҳлил мекунем

Фаҳмиши ҳуқуқӣ - ин пеш аз ҳама, фаъолияти зеҳнӣ мебошад, ки онро (дар шакли амсилаҳои абстрактии (эҳтимолии, тахминии) идеалии илмӣ) бояд то ҳадди имкон ба ҳақиқат наздик, на ин ки дар алоҳидагӣ аз ҳаёт омӯхта шавад, то ки хулосаҳои илмӣ нею, балки ҷузъи зиндари ташкил диҳанд.

Ҳамин тариқ, фаҳмиши ҳуқуқӣ, дар соҳаи татбиқи ҳуқуқ як намуди мушаххаси фаъолияти зеҳнии судя мебошад, ки бо шарҳи субъективии ходисаи дар ҳаёти гузашта рухдода марбут ба муносибатҳои инсонӣ, таҳлили интиқодии фарзияҳои пешниҳодшудаи ин ходиса ва фаҳмиши психологии дониши муқарраршуда дар бораи ҳуди ходиса ва баҳои ҳуқуқии он донишҳое, ки дар доираи фаъолияти ҳуқуқӣ-даркунӣ, ки танзими ҳуқуқӣ доранд, ба даст оварда шудааст.

Чунин тавсифи фаҳмиши ҳуқуқӣ ягон даъво оиди нақшаи ягона ва комилан дуруст намебошад, балки ҷанбаҳои муҳимтарини ин падидаи инъикос мекунад. Ҳамин тариқ, фаҳмиши ҳуқуқии судӣ ҳамчун яке аз шаклҳои зухуроти дарки ҳуқуқӣ, умуман аломатҳои махсус ва хусусиятҳои хос дорад.

2.2. Фаҳмиши меъёрии ҳуқуқ дар замони муосир ҳамчун асоси ташаккули ҳуқуқии тафаккури судяҳо

Дар илми ҳуқуқшиносӣ, татбиқи ҳуқуқ ҳамчун «маҷмӯи амалиётҳои (ҳаракатҳои) фикрӣ ва воқеӣ, ташкили ҳуқуқии субъекти татбиқи ҳуқуқ фаҳмида мешавад, ки дорои мақсади таъмини дурусти рафти ҷараёни

баамалбарории дастурҳои ҳуқуқӣ мебошад»¹⁷⁰. Ин шакли махсуси амалигардонии ҳуқуқ буда, бо тартиби муқарраргардида пеш бурда шуда, натиҷаи бевоситаи он санади судӣ аз руи парвандаи мушаххаси ҳуқуқӣ мебошад, ки он санади инфиродии татбиқи ҳуқуқ мебошад.

Грошева Ю.М. таъкид мекунад, ки низоми донишҳои судӣ, ки дар санади судӣ таҷассум шудааст, аз ду зерсохтор иборат аст: донише, ки судя то баррасии парванда дорад ва донише, ки ҳангоми таҳлили воқеиятҳои, ки ба предмети исбот дохил шудаанд. Зерсохторҳо дар ҷараёни фаҳмиши судӣ ва ҳангоми қабули қарор якҷоя, ба ҳам алоқаманд гардида, иттилооти исботиро, ки судяҳо мавриди баррасии парвандаи мушаххас ба даст овараанд, ба тартиб мебароранд ва онро дар санади судӣ ба сифати ташкилаи бутун, ҳамчун низоми донишҳои судӣ таҷассум мекунанд¹⁷¹.

Грошева Ю.М. чунин мешуморад, ки «хусусияти зухуроти шуури касбии ҳуқуқӣ дар он аст, ки судя ҳулосаҳояшро дар парванда бо шуури ҳуқуқии худ мутаносиб намуда, ҳамзамон муайян мекунад, ки оё арзёбии ҳуқуқии шахсӣ ба ҳолатҳои воқеии парвандаи ҷиноятӣ ва қарори қабулшуда ба талаботи қонун мувофиқат мекунад ё не»¹⁷².

Чунин фаҳмиш дурустии ҷудо кардани шуури ҳуқуқии судяҳоро ҳамчун як навъи нисбатан мустақили шуури ҳуқуқӣ тасдиқ мекунад. Дар ин роҳ қадамҳои нахустинро Керимов Д. ниҳода, пешниҳод кардааст, ки дар сохтори шуури ҳуқуқӣ дар баробари сатҳҳои илмӣ ва оддӣ боз як сатҳи дигар- амалӣ ҷудо карда шавад¹⁷³. Ба ақидаи ӯ, хусусияти хоси

¹⁷⁰ Ниг.: Аверин А.В. Правоприменительная деятельность суда и формирование научно-правового сознания судей: Проблемы теории и практики / Под ред. Байтина М.И. – Саратов: Изд-во ГОУ ВПО "Сарат. гос. акад. права, 2003. – 305с. – С. 77.

¹⁷¹ Ниг.: Грошевой Ю.М. Профессиональное правосознание судьи и социалистическое правосудие. – Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. гос. ун-те, 1986. – 185с. – С. 13.

¹⁷² Ниг.: Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. – Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1975. – 144с. – С. 69.

¹⁷³ Ниг.: Керимов Д.А. Право, правосознание, мировоззрение // Советское государство и право. 1975. № 7. – С. 41 – 42; Керимов Д.А. Соотношение теоретической и практической деятельности в процессе познания права // Советское государство и право. – 1980. – № 3. – С. 13–21. – С. 4.

шуури ҳуқуқӣ «омезиши (пайвасти) диалектикий се сатҳи гуногун дар он: оддӣ, бевосита (эҳсосӣ), амалӣ - илмӣ мебошанд»¹⁷⁴.

Чунин мавқеъ асоснок мебошад, зеро фаъолияти касбии судя ва фаҳмиши ӯ ҳалли на танҳо масъалаҳои назариявӣ, балки амалиро низ, ки ҳангоми иҷрои вазифаҳои хизматӣ ба миён меоянд ва барои ҳалли онҳо сатҳи касбии шуури ҳуқуқӣ ва фаҳмиши ҳуқуқӣ зарур аст, талаб мекунад.

Бо мурури замон дар фаҳмиши ҳуқуқии судяҳо дастурҳои умумии ҳуқуқӣ, касбӣ, ахлоқӣ ва маънавӣ ташаккул меёбанд. Ин яке аз омилҳои татбиқи якхелаи меъёрҳои ҳуқуқ, фаъолияти ҳамоҳангшудаи судҳои марҳилаҳои гуногун, муносибатҳои дохили гурӯҳи касбӣ, инчунин таъмини субот ва самаранокии низоми судӣ дар маҷмӯъ мебошад.

Ноустуворӣ ва мухолифии таҷрибаи судӣ ба ақидаи Бортнев А.И. на танҳо аз сустии ҳамоҳангсозии фаъолияти судҳо, балки дар бораи сатҳи гуногуни шуури ҳуқуқии судяҳо шаҳодат медиҳанд, ки зуҳури он шуури ҳуқуқии минтақавӣ мебошад¹⁷⁵.

Аз замонҳои қадим пешбурди судӣ ва адолати судӣ ҳамеша амалӣ мешуд ва ҳоло низ метавонад танҳо дар асоси фаҳмиши ҳуқуқии дуруст, вичдони поқ нек, ақл ва таҷрибаи мусбии ҳаётии судяҳо ва дигар иштирокчиёни муурофияи судӣ амалӣ карда шавад.

Бо маънои дигар гӯем, судяи бошуур, бовичдон ва боинсоф барои қабули қарор ё ҳукми одилона ва судманд бояд ҳамеша қонунро дуруст фаҳмида тавонад, худро дар ҷои ҷабрдида, гумонбаршуда, айбдоршаванда ва судшаванда тасаввур кунад, гӯё дар давоми муурофияи судӣ муваққатан, фикран дар ҷои онҳо бошад, онҳоро фаҳмад ва мувофиқи вичдони поқи худ он чизро ба ҷо оваранд, ки бешубҳа ба нафъи ниҳонии ҳар як одам ва манфиати ҷамъият хизмат кунад.

¹⁷⁴ Ниг.: Керимов Д.А. Право, правосознание, мировоззрение // Советское государство и право. – 1975. № 7. – С. 41–42.

¹⁷⁵ Ниг.: Бортнев А.И. Региональные особенности правопорядка и правосознания населения // Сборник статей участников "круглого стола", 01.11.2002 / Сост. С.Л. Сибиряков, А.И. Бортнев, В.Ф. Щербатов. – Волгоград: Изд-во ВФ МУПК, 2003. – 240с. – С. 36.

Барои пешбурди дурусти расмиёти судӣ ба ҳамаи тарафҳо ва иштирокчиёни муурофия (прокурорҳо, адвокатҳо ва судяҳо) зарур мегардад, аввалан дар назди омма ошкоро ва ботантана савганд ёд кунанд, ки ҳар кадоми онҳо касбии худро бошууруна, софдилона ва бо адлу адолат иҷро менамоянд. Ба фикри мо, ҳамаи ин ба муурофияи судӣ тобиши зарурии маънавӣ-ҳуқуқӣ ва назми мувофиқ ворид намуда, инчунин на танҳо ба шахрвандони оддӣ, ки муурофиаро тамошо мекунанд, балки ба иштирокчиёни муурофия низ ба ҳаллу ҷасли қонунӣ ва самарабахши ҳар як баҳс ё парвандаи мавриди баррасӣ қароргирифта таъсири судманд мерасонад. Ва ин аст, ки ба назари мо имрӯз воқеан дар шуури ҳуқуқии мо, қонунгузорӣ ва амалияи муурофияи маданӣ ва ҷиноятӣ намерасад¹⁷⁶.

¹⁷⁶ Муфассалтар ниг.: Кодирзода Т.К. Правосознание судей (понятие, структура и виды). Монография. Часть 1. – Душанбе: «ЭР–граф», 2021. – 164 с.; Кодирзода Т.К. Правосознание судей (судебное познание и мышления судей). Монография. Часть 2. – Душанбе: «ЭР–граф», 2022. – 188с.; Кодирзода Т.К. Проблемы злоупотребления субъективными гражданскими правами. Монография. – Душанбе.: Издательство “Эр–граф”, 2019. – 173с.; Нусратов Л.М. Проблемы формирования правосознания в современном Таджикистане (теоретико–методологические аспекты). Монография. – Душанбе: Изд. «Дониш», 2012. – 142с.; Насриддинзода Э.С. Правовая культура: теоретико методологический аспект. Монография. – Душанбе: «ЭР–граф», 2013. – 160с.; Насриддинзода Э.С. Нақши Пешвои миллат дар баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа // Ваҳдат, Давлат, Президент. Ҷилди XXXIII. – Душанбе: Ирфон, 2021. – С. 6–20.; Гаибов Р.Д. «Судебное правоприменение в условиях судебно–правовой реформы в постсоветском Таджикистане: общетеоретический аспект». Автореферат на соиск. кан. юр. наук. – Душанбе, 2012г. – 199с; Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование) /Под ред., д.ю.н. Бободжонзода И.Х., д.ю.н. Нематов А.Р. Из–во «Дониш». – Душанбе, 2022. – 246с.; Бободжонзода И.Х. Кодирзода Т.К. Понятие правосознание и ее структурные элементы // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование):/И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 15–26.; Бобочонзода И.Х. Ҳуқуқ ҳамчун арзиш ва арзишҳо дар ҳуқуқ: ҷанбаи назарӣ ва ҳуқуқӣ. Маводҳои I–умин Конференсияи илмӣ–амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» бахшида ба Рӯзи илми тоҷик дар Академияи ВКД ҶТ (ш. Душанбе, 29 апрели соли 2022). – Душанбе, 2022. – С. 72–80; Бободжонзода И.Х. Кодирзода Т.К. Проблемы правосознания и правовой культуры судей в процессе судебного правоприменения // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование):/И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 106–118.; Бободжонзода И.Х. Кодирзода Т.К. Проблемы правосознания и правовой культуры судей в процессе судебного правоприменения // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование):/И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 106–118.; Бободжонзода И.Х. Правоприменительная практика и механизмы судебной защиты субъективных гражданских прав // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование):/И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 119–141.; Бободжонзода И.Х. Возникновение и развитие новых институтов в гражданском процессуальном праве Таджикистана: Проблемы и перспективы. Академический журнал. – 2019. – №2 (30). – С. 106–115.; Бободжонзода И.Х., Кодирзода Т.К. Гносеологические аспекты судебного правоприменения и его влияние на устойчивость судебных решений и независимость судей. Журнал, Законодательство. –2020. – №1 (37). январь–март. – С. 49–56.

Ҳатто дар замони хусусан дунявии мо, коста гаштани меҳру муҳаббат ва боварӣ ба қонун ва суд, дар чараёни ҳама гуна истехсоли судӣ, то андозае, ба таври анъанавӣ, на танҳо меъёрҳои ҳуқуқие, ки дар КМГ ҚТ, КМҚ ҚТ ва дигар санадҳои қонунгузорӣ муқаррар шудаанд, инчунин принципҳои маънавию ахлоқӣ ва меъёрҳои ҳуқуқие, ки аз мулоҳизаю андешаҳо ва таассуроти иштирокчиёни пешбурди судӣ, алалхусус судяҳо дар бораи некӣ ва бадӣ, адлу адолат, вичдон, шаъну эътибори инсонӣ, қарзи шахрвандӣ, рушду инкишофи касбӣ ва этикаи судяҳо ва ғайраҳо бармеоянд, татбиқ карда мешаванд.

Тамоми низоми ғояҳои концептуалии ҳуқуқӣ, принципҳо ва меъёрҳои муҳофизаи маданӣ ва ҷиноятӣ, ки муҳимтарини онҳо аз арзишҳои муайяни маънавӣ, ахлоқӣ ва бо ҳуқуқ ҳифзшаванда, аксиомаҳои мақсадноки ҳуқуқӣ, постулатҳо ва императивҳо бармеоянд, иҷрои амал ё қабули қарорҳои судиро, ки тавонанд ғайриқонунӣ шаъну шарафи мутлақи шахс ва ҳуқуқҳои қонунии иштирокчиёни пешбурди судии маданӣ ё ҷиноятиро инкор ё худсарона поймол ва таҳқир кунанд, манъ мекунанд.

Судя бояд Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунҳо, инчунин меъёрҳои баланди маънавӣ- ахлоқии рафторро ҷиддан риоя намояд, дониш ва таҷрибаи касбии худро ҳангоми иҷрои вазифаҳои ба души онҳо воғузур кардашударо истифода барад, сазовори мансаби худ бошад, ваколатҳои худро дар сатҳи касбӣ иҷро намояд, поквичдон ва бовичдон бошад, дар ҳама ҳолат шаъну шарафи шахсиашро нигоҳ дорад, аз ҳар чизе, ки метавонад боиси паст задани обрӯю эътибори ҳокимияти судӣ гардад ва ба шаъну обрӯи судя заррар расонад, канора гирад¹⁷⁷.

Ҳангоми ба амал баровардани адолати судӣ судя бояд принципи баробарию дастрас карда, ҳамзамон дар назар дорад, ки ҳама дар назди

¹⁷⁷ Ниг.: Кодекси одоби судяҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Дар конференсияи судяҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 ноябр соли 2013 қабул карда шудааст // Маҳзани мутамаккази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

конун ва суд, сарфи назар аз миллат, нажод, чинс, забон, мазҳаб, ақидаи сиёсӣ, маълумот (таҳсилот), вазъи иҷтимоӣ ё молумулкӣ, инчунин шахсони ҳуқуқӣ, сарфи назар аз шакли ташкилию ҳуқуқӣ онҳо, шакли моликият, ҷойгиршави, тобеият ва дигар ҳолатҳо. баробаранд. Таъмини муносибати баробарӣ нисбати ҳамаи шахсони иштирокчиёни парванда шартӣ объективона ва беғаразона ба амал баровардани адолати судӣ, баррасии одилонаи судӣ мебошад.¹⁷⁸

Салоҳият ва софдилӣ шартҳои зарурии аз ҷониби судя ба тариқи дахлдор иҷро намудани вазифаҳои худ оид ба амалбарории адолати судӣ мебошанд.

Судя вазифадор аст, ки вазифаи худро софдилона, дар сатҳи баланди касбӣ иҷро намояд, ба шахсони иштирокчиёни парванда дар татбиқи ҳуқуқҳояшон мусоидат намояд, барои сари вақт баррасӣ намудани парванда, қабули қарори қонунӣ ва асоснок тамоми чораҳоро андешад.

Судя вазифадор аст, ки ҳуқуқҳои иштирокчиёни парвандаро барои изҳори озодонаи мавқеи худ эҳтиром намояд, сари вақт муурофияи судиро ташкил кунад ва гузаронад, чораҳои оқилона андешад, ки ба мақсаду вазифаҳои адолати судӣ мувофиқ бошанд. Судя бояд таҳассуси худро дар сатҳи баланд нигоҳ дорад, дониши касбӣ, таҷрибаи амалӣ ва сифатҳои шахсии барои иҷрои дурусти вазифаҳояш зарурибударо тақмил диҳад¹⁷⁹.

Аз ин лиҳоз, фаҳмиши табиати ҳуқуқии мавқеъҳои ҳуқуқии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба андешаи мо, барои муаррифии мавқеи ҳуқуқии судӣ оид ба нуқтаи назари расмии суд ҳамчун татбиқкунандаи ҳуқуқ, ки дар пайвасти бо ғояи умумии маҷмӯи мулоҳизаҳо дар бораи меъёрҳои ҳуқуқии татбиқшаванда, ки бо истифода аз усулҳои қиёси

¹⁷⁸ Ниг.: Ниг.: Кодекси одоби судяҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Дар конференсияи судяҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 ноябри соли 2013 қабул карда шудааст // Маҳзани мутамаккази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

¹⁷⁹ Ниг.: Ниг.: Кодекси одоби судяҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Дар конференсияи судяҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 ноябри соли 2013 қабул карда шудааст // Маҳзани мутамаккази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

конун ва ҳуқуқ, тафсир, муроҷиати бевосита ба принципҳои ҳуқуқ ва татбиқи салоҳдиди судӣ табдил дода мешаванд, муҳим мебошад.

Таҷрибаи гуногуни судӣ дар судҳои сатҳи ҳаммонанд мавҷудияти ду зинаро дар шури ҳуқуқи судьяҳо тасдиқ мекунад: гурӯҳӣ, ки дар қарорҳои Пленумҳои Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ифода меёбад ва фардӣ, ки дар қарорҳои судӣ зохир мегардад. Сатҳи инфиродӣ аз ҳама муҳимтар буда, аз барандаи он - судьяи мушаххас вобаста аст. Аз ин ру, ҳар як судьяро на танҳо ҳамчун яке аз иштирокчиёни муҳофизат, балки шахсияти нотакрор низ бояд донист.

Вобаста ба ин, метавон мавқеҳои зерини ҳуқуқи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистонро, ки барои ташаккули шури ҳуқуқи судьяҳо дар маҷмӯи омили ҳалқунанда мебошанд, муайян кард, аз ҷумла¹⁸⁰:

Якум, мавқеи ҳуқуқи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо худ низоми мулоҳизаҳоеро ифода медиҳад, ки фаҳмиши меъёрҳои ҳуқуқиро аз ҷониби суди олии кишвар дар қараёни ба амалбарории адолати судӣ аз руи парвандаҳои маданӣ, оилавӣ, ҷиноятӣ ва маъмурӣ дар бар гирифта, дар қарор оид ба парвандаи мушаххас ё дар шарҳи (тавзеҳоти) амалияи судӣ ифода ёфтааст.

Дуюм, хусусияти хоси мавқеҳои ҳуқуқи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун як намуди мавқеи ҳуқуқи судҳо бо тартиби махсуси

¹⁸⁰ Ниг.: Бободжонзода И.Х. Правовое регулирование доступа к правовой информации. Монография / колл. авторов. – Душанбе, 2017. (в соов). – 103 с.; Бобочонзода И.Х. Ҳуқуқи муҳофизатӣ ҷиноятӣ. Курси лексияҳо. Васоити таълимӣ. (ҳаммуал.). – Душанбе, «ЭР–граф», 2018. – 480с.; Бобочонзода И.Х. Ҳуқуқи ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қисми умумӣ. Китоби дарсӣ / Зери таҳрири д.и.х., дотсент Раҳимзода Р.Ҳ. ва д.и.х. профессор Бобочонзода И.Х. – Душанбе: «ЭР–граф», 2019. – 544с.; Бободжонзода И.Х. Современные проблемы морально–этических норм и права в медицине. Монография, «Шохин–С». – Душанбе, 2022. – 464с.; Бободжонзода И.Х. Проблемы применения морально–этических норм и право в взаимоотношениях врача и пациента // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование): /И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 149–164; Бобочонзода И.Х. Риояи ҳуқуқи озодии инсон ва шаҳрванд хангоми гузаронидани қарорҳои оперативӣ–ҷустуҷӯӣ: масоили назариявӣ ва қонунгузорӣ // маводи конференсия бахшида ба рузи ҳуқуқи инсон. ш. – Душанбе, 10 декабри соли 2021. – С. 60–63; Бобочонзода И.Х. Одатҳо ҳамчун шакли ҳуқуқ: таҳлили назариявӣ – ҳуқуқӣ // Самаранокии татбиқи ҳуқуқ ҳамчун омили таҳкими қонунӣ ва тартиботи ҳуқуқӣ. Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ (Душанбе, 14 июни соли 2022). – Душанбе, 2022. – С. 43–57; Бободжонзода И.Х. Кудратов М.А. Введения института “уголовного проступка” в Уголовный кодекс Республики Таджикистан: проблемы теории, законодательства и практики. «Академический юридический журнал». – 2022. – №1 (41). – С.134–145.

баамалбарории пешбурди судии бо қонунгузории амалкунанда муқарраршуда ҳамчун мақоми олии судии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ шудааст ва аз он иборат аст, ки ин мавқеи ҳуқуқӣ:

– -вобаста ба ҳолатҳои баҳсӣ, ки дар амалияи татбиқи ҳуқуқи судҳои юрисдиксияи умумӣ ба миён меоянд, ташкил карда мешавад;

- хусусиятҳои хоси доираи парвандаҳои баррасишаванда ва таркиби муносибатҳои моддӣ ва муурофиавии ҳуқуқиро марбут ба тобеияти судҳои юрисдиксияи умумӣ инъикос менамояд;

-- дар қисми асосноккунии қарорҳои қабулнамудаи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз руи парвандаҳои мушаххас қайди матниро гирифта, мазмуни тавзеҳоти таҷрибаи судиро, ки медиҳад, муайян менамояд;

-дар миёни мавқеи судҳои юрисдиксияи умумӣ бо дарназардошти мавқеи олии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар низоми онҳо дорои бартарӣ (афзалият) мебошад.

Сеюм, таснифоти мавқеҳои ҳуқуқи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад бо як қатор асосҳои гуногун амалӣ карда шавад:

а) вобаста аз мақсади ташкили мавқеҳои ҳуқуқи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонанд ҳамчун ба мавқеҳои ҳуқуқи казуалии (ногаҳонӣ, тасодуфӣ) судӣ, ки ҳангоми баамалбарории адолати судӣ аз руи парвандаҳои мушаххас (ба сифати суди марҳилаи якум ё болоӣ) ба вуқӯ меоянд, инчунин ба мавқеҳои оддии судӣ, ки дар рафти чамъбасти таҷрибаи судӣ ва додани тавзеҳоти дахлдор ташаккул меёбанд, ҷудо карда шаванд;

б) аз рӯи тарзи қабули мавқеҳои ҳуқуқи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон метавон ба мавқеҳои ҳуқуқи ягона (аз ҷониби як судья қабулшуда) ва коллегиялӣ (аз тарафи коллегияи судьяҳо тахияшуда) ҷудо карда шаванд;

в) аз рӯи аҳаммияти таъсири мавқеҳои ҳуқуқи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба амалияи (таҷрибаи) судӣ имкон медиҳанд, ки

дар байни онҳо ҳам ҳолатҳои ҳуқуқии дар таҷрибаи судӣ муқаррар ва қабулшуда ва ҳам ҳолатҳои ягонаи ҳуқуқиро (дорои ҳаллу фасли ҳолатро, ки минбаъд дар таҷрибаи суд ба вуқӯ намеояд, мебошанд) чудо кард;

г) ба муносибати Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба мавқеи ҳуқуқии қаблан баёнкардаи он барои тақсим кардани мавқеи ҳуқуқии он ба амалкунанда ва саҳван эътирофшуда асос мегардад.

Чорум, барои татбиқи ҳуқуқи судӣ ва фаҳмиши ҳуқуқ мавқеҳои ҳуқуқии расмӣ Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо сифати онҳо ҳамчун воситаи таъмини ягонагии татбиқи ҳуқуқи судии бо қонунгузорӣ эътирофшуда баромад намудан, аҳаммияти хоса доранд.

Панҷум, қонунгузори мурофиавии амалкунанда имкон медиҳад, ки ба қатори онҳо мавқеъ ё ки Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил кардааст, дохил кунем.

Шашум, аҳаммияти мавқеи ҳуқуқии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҷрибаи татбиқи ҳуқуқии судҳои поёни ва фаҳмиши ҳуқуқӣ бо самти умумӣ онҳо оид ба таъмини қонуният ва яхелагии қарорҳои судии дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби тамоми судҳои ба низоми судҳои юрисдиксияи умумӣ қабулшуда дохил мешаванд, муайян карда мешаванд.

Ҳафтум, судҳои поёни мавқеи ҳуқуқии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳамчун намуди оқилонаи татбиқи ҳуқуқии судӣ, бояд фаҳманд, ки афзалияти он бо вақолатҳои Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба бекор кардан ва тағйир додани санадҳои судии судҳои поёни таъмин мегардад, ба инобат мегиранд.

Ба маънои умумӣ фаҳмиши ҳуқуқӣ ифодаи фаҳмиши субъективии ҳақиқати ҳуқуқӣ аз ҷониби судья мебошад. Мавқеи ҳуқуқӣ бошад, падидаи шуури ҳуқуқӣ буда, ҳамчун натиҷаи фаъолияти субъективӣ-арзёбии фикрӣ баромад мекунад. Донишмандони ҳақиқати ҳуқуқӣ, баҳои субъективии он ва эътиқод ба дурустии ҳуқуқҳои худ мазмун мавқе ва

фаҳмиши ҳуқуқиро ташкил медиҳанд. Асоснокӣ, фаҳмиш, самт ба татбиқи амали онро аз дигар унсурҳои шуури ҳуқуқӣ фарқ мекунад.

Воситаҳои фаҳмиши мавқеи ҳуқуқӣ сухани шифоҳӣ ё матн мебошанд. Мавҷудияти идеяи умумӣ унсурҳои мантикии алоҳидаи мавқеи ҳуқуқиро ба ҳалли ҳамаҷонибаи масъалаи ҳуқуқӣ муттаҳид мекунад. Фаҳмиши ҳуқуқӣ ба асоснокии ҳуқуқии санади суд нигаронида шуда, ҳамзамон барои бовар кунондан ба дурустӣ ва қонунии ҳуҷҷати дахлдор даъват карда мешавад.

Фаҳмиши ҳуқуқӣ ҳамчун мафҳуми берунии ифода ва муттаҳидшудаи ғояи умумии низоми қарорҳо оид ба танзими дурусти ҳуқуқӣ, ки дорои арзёбии инфиродии меъёрҳои ҳуқуқии татбиқшаванда мебошад, муайян карда мешавад¹⁸¹.

Ҳамин тариқ, фаҳмиши ҳуқуқии судя на танҳо дар зери таъсири шароити иҷтимоӣ, муносибатҳои иҷтимоӣ, муҳити фарҳангии, ки дар ҷомае ҷойдошта ташаккул меёбад, балки дар ин раванд нақши муҳимро низоми пешбурди судӣ, ки ягонагии он барои таъсис ёфтани шуури ягонаи ҳуқуқии судяҳо пешбинӣ шудааст, низ мебозад. Ин ягонагӣ асосан дар ҳислат ва амалияи (таҷрибаи) пешбурди парвандаҳо ва қабули қарорҳои якнавъӣ ифода меёбад. Ба ҳар ҳол, шароит ва тарзи ҳаёти шахси мушаххас, ҷаҳони маънавӣ ва манфиатҳои ӯ заминаҳои тавоноии ташаккули фаҳмиши ягонаи ҳуқуқии судя, ки дар он изи катъиро хусусиятҳои хоси равонии шахс мегузорад, ба шумор мераванд.

Судя дар маркази ҷараёнҳои сиёсату иқтисодӣ амал мекунад, аз ин рӯ, ба у як қатор ақидаю арзёбии сиёсӣ, маънавӣ, фарҳангӣ бевосита таъсир мерасонанд. Ин зарурати ҷидди судяҳоро барои фаҳмидан ва аз нав фикр карда баромадани категорияҳои ҳуқуқӣ ва маънавӣ, дарк намудани манфиатҳою арзишҳои ҷамъиятӣ, ки барои ҳифзи онҳо интиҳоб шудааст, ба миён меоварад.

¹⁸¹ Ниг.: Шульга И.В. Правовые позиции Верховного Суда Российской Федерации (вопросы теории). Автореф... на соис. уч. степ. к.ю.н. – Москва. 2016. – 26.с. – С. 14.

Ба ин муносибат Экимов А.И., хеле дуруст қайд намудааст, ки «гап дар он нест, ки судя оид ба парвандаи мавриди баррасӣ қароргирифта ягон манфиат надошта бошад, ин тамоман имконнопазир аст, балки гап дар ташаккули манфиатҳои у мебошад, ки ба ниёзи ҷомеа ва давлат мувофиқат намоянд»¹⁸².

Ҳамин тариқ, фаҳмиши ҳуқуқии судя на танҳо дар зери таъсири шароити иҷтимоӣ, муносибатҳои иҷтимоӣ, муҳити фарҳангии, ки дар ҷомеа ҷойдошта ташаккул меёбад, балки дар ин раванд нақши муҳимро низоми пешбурди судӣ, ки ягонагии он барои таъсис ёфтани фаҳмиши ҳуқуқии судяҳо пешбинӣ шудааст, низ мебозад. Ин ҳолат асосан дар ҳислат ва амалияи (таҷрибаи) пешбурди парвандаҳо ва қабули қарорҳои яқнавъӣ ифода меёбад. Ба ҳар ҳол, шароит ва тарзи ҳаёти шахси мушаххас, ҷаҳони маънавӣ ва манфиатҳои у заминаҳои тавоноии ташаккули фаҳмиши ҳуқуқии судя, ки дар он изи қатъиро хусусиятҳои хоси равонии шахс мегузорад, ба шумор мераванд.

2.3. Фаҳмиши ҳуқуқии судӣ дар раванди ҳуқуктатбиқкунӣ.

Дар фаъолияти фаҳмиши ҳуқуқии судӣ тобеияти субъекти дарккунӣ дар ҷараёни ба амал баровардани фаҳмиши ҳуқуқӣ ҳам тавассути меъёрҳои ҳуқуқи мусбат ва ҳам тавассути қонунҳои гносеология, мантиқ, психология, диалектика ва ғайра ифода меёбад. Ҳамзамон хусусияти хоси фаҳмиши ҳуқуқии судӣ нисбат ба дигар намудҳои фаҳмиши ҳуқуқӣ бо нақш ва мавқеи суд дар низоми танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ, хусусиятҳои ин танзим, мақсад ва вазифаҳои муруфияи судӣ, эътибори аҳаммияти ҳуқуқии қарорҳои қабулшуда муайян гардида, дар батартибандозии ҳуқуқии фаъолияти муруфиявии суд зоҳир мегардад. Фаҳмиши судӣ танҳо дар доираи фаъолияти судӣ вучуд дошта метавонад ва аз ҷониби судяҳо - барандагони ҳокимияти судӣ ба амал бароварда мешавад. Мақсади фаҳмиши судӣ, аз равшан кардани

¹⁸² Ниг.: Экимов А.И. Справедливость и социалистическое право. – Л.: Изд-во ЛГУ им. А.А. Жданова, 1980. – 120с. – С. 113.

ҳолатҳои парванда, баҳои ҳуқуқӣ додан ба муносибатҳои муқарраршуда ва муайян кардани ҳуқуқ ва уҳдадорихои шахсони дар ин муносибатҳо алоқамандбуда, иборат аст. Тарзу усулҳои фаҳмиши ҳуқуқии судӣ дар қонун дақиқ муайян карда шудааст. Аз тарафи суд дар рафти омӯзиши ихтилофи ҳуқуқӣ риоя кардан ба талаботи қонуни мурофиавӣ ба суд (судя) имкон медиҳад, ки дар доираи фаҳмиши ҳуқуқӣ монад ва дар бораи мантиқи андешаҳои судя, ки баҳсҳои ҳуқуқиро шарҳ медиҳад, таасурот пайдо намояд.

Фаҳмиши судӣ, ҳамеша ифодаи ғайримустақим аст, зеро ба омӯзиши ҳолатҳои равона карда шудааст, ки дар гузашта руҳ дода буд. Қонун, аз ҷумла, иштироки судяро дар баррасии судии баҳсҳои ҳуқуқӣ манъ мекунад, агар ӯ шохиди ин ҳодиса бошад (моддаи 61 КМҚ ҚТ). Чунин ба назар мерасад, ки барои судя баррасӣ кардани ихтилофи ҳуқуқӣ, агар ӯ шохиди ҳодиса бошад, ягон мушкилиро ба миён намеоварад. Аммо дар ин талаби қонун маънои чуқури адолати судӣ, моҳияти он пинҳон аст: судя ҳангоми омӯзиши парвандаи мушаххас бояд ба қадри имкон аз эҳсосот, ки аксаран беҳтарин радифи ақл нестанд, дур бошад. Фемида бо чашмони пушида аст на танҳо барои он ки даъвогаронро набинад, балки барои он ки низоъро надидааст, аммо маҷбур аст дар тарозуи адолати судӣ тамоми вачҳҳои “тарафдор” ва “зид”-ро, ки пешниҳод шудаанд, баркашад. Вобаста ба ин, бояд гуфт, ки дар байни бисёре аз судяҳо нисбати фаҳмиши ҳуқуқӣ чунин ақидаи густурда вучуд дорад, ки он фаҳмиши ҳуқуқӣ бо худ фаъолияти зехниро ифода медиҳад, ки таҳқиқоти илмӣ табиатшиносиро ба хотир меорад, ҳодисаи ҳуқуқӣ бошад, ки мавриди таҳқиқ қарор мегирад, объективӣ вучуд дорад.

Ҳамин тариқ, мо ба яке аз мувоҳисаи асоси арзёбии шуури касбии судя расидем. Тавре қаблан зикр гардид, ҷузъи асосии фаҳмиши ҳуқуқӣ дар соҳаи татбиқи ҳуқуқ муайян намудани аҳаммияти ҳуқуқии ҳодисаи ҳаёти таҳқиқшаванда мебошад. Ҳаёти ҳуқуқӣ ин нисбат ба ҳаёти воқеӣ моҳияти тамоман дигар аз аст. Ҳаёти ҳуқуқӣ, қонунҳои дохилии худ,

меъёрҳо, зухуроти худро дорад. Барои он ки дар ҳаёти ҳуқуқӣ арзи вучуд доштан, бояд ба қонунҳои дохилии он мувофиқат ва итоат кард.

Ҳуқуқвайронкуниҳо ё дигар ҳодисаҳои ҳуқуқӣ дар ҳаёти ҳуқуқӣ на танҳо ҳангоми фарорасии ин ё он ҳодиса дар ҳаёти воқеӣ пайдо мешаванд ва ба вучуд меоянд, балки ҳамон вақте, ки яқум, дар бораи онҳо дониши ҳуқуқӣ мавҷуд мебошад, аммо на ҳамаи дониш, балки донише, ки бо риояи пурраи қонун, бо меъёрҳои ҳуқуқӣ дастрас гардидааст; дуюм, агар ин ҳуқуқвайронкуниҳо ё дигар ҳодисаҳои ҳуқуқӣ бо маҷмӯи далелҳо аз ҷиҳати ҳуқуқӣ асоснок карда шудаанд, ки дар навбати худ ҳуқуқи худро ба ҳаёти ҳуқуқӣ гирифтаанд, зеро дар асоси меъёрҳои ҳуқуқӣ ба вучуд омадаанд; сеюм, агар ин ҳуқуқвайронкуниҳо ё дигар ҳодисаҳои ҳуқуқӣ, ки дар шакли фарзияи ҳуқуқӣ ба вучуд омада, ҳуқуқи ҳастии худро дар ҳаёти ҳуқуқӣ ҳамчун ҳамин ҳуқуқвайронкуниҳо ё дигар ҳодисаҳои ҳуқуқӣ, ба мунозираҳои ҳуқуқӣ аз ҷониби тарафҳои гуногун тоб оварда исбот кунанд.

Масалан, ёфтани ҷасади инсон ин далели он нест, ки куштор дар ҳаёти ҳуқуқӣ рух додааст. Куштор ҳамчун ҳуқуқвайронкунии ҷиноятӣ (ҷиноят) дар ҳаёти ҳуқуқӣ танҳо вақте пайдо мешавад, ки фарзия дар бораи куштор ҳуқуқи ҳастии худро исбот кунад. То ин лаҳза дар ҳаёти ҳуқуқӣ куштор нею, балки танҳо як фарзия дар бораи марг вучуд дораду ҳалос. Ин дар шуури муқаррарии шахсе, ки шахси дигарро ба ҳалокат расонида, кушторро содир кардааст, аммо дар ҳаёти ҳуқуқӣ ин ҳолат метавонад куштор нею, балки куштори барқасдона ва куштор аз беэҳтиётӣ ва куштор дар ҳолати аз ҳадди мудофиаи зарурӣ баромадан мебошад. Дар ҳолати охирин (ки метавонад дар шаклҳои гуногун низ ифода ёбад - аз маҳрум кардан аз ҳаёт дар ҳудуди мудофиаи зарурӣ то аз ҷониби шахс маҳрум кардан аз ҳаёт шахсе, ки субъекти ҳаёти ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ намебошад), воқеаи ҳаёти воқеӣ дар ҳаёти ҳуқуқӣ ҳамчун ҷиноят ифода намеёбад.

Асоси қаблан зикршудаи шуури ҳуқуқии касбии судя имкон медиҳад муайян кард, ки оё судя моҳияти фаҳмиши ҳуқуқии судиро мефаҳмад ё не. Агар фаҳмад, пас дар сари ду роҳ намонад, ки ҳодисаи ҳуқуқӣ бо оқибатҳои ҳуқуқие, ки аз он бармеоянд вучуд дошт ё не, дар сурати мавҷуд набудани ягон далели ҷоиз дар парвандаи ҷиноятӣ. Мулоҳизаҳои мазкур умуман маънои онро надоранд, ки фаҳмиши ҳуқуқии судӣ - доғмаи ҳуқуқӣ аст.

Албатта, дар суд даҳшату ваҳми инсонӣ, низоъҳо, ғочаҳо қомилан зоҳир мешаванд, зеро маҳз суд бо масъала оид ба танзими хушқуроли меъёрҳои ҳуқуқ нею, балки бо ҳалли ҳуқуқии он низоъҳои инсонӣ машғул аст, ки аз муносибатҳои бармеояд, ки аз тарафи ҷомеа ба сифати муҳимтарин доништа шудааст. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар ҳаёти ҳуқуқии ҷомеа қонуниятҳои вучуд доранд, ки дар асоси онҳо қоидаҳо тартиб дода шудаанд ва риояи онҳо низ зарур аст, ҳамон тавре, ки ҷарроҳ ҳангоми гузаронидани ҷарроҳӣ бояд қоидаҳои, ки бо қонуниятҳои физиологияи инсон асос ёфтаанд, риоя намояд.

Тасвири субъекти фаҳмиши ҳуқуқии судӣ дар шакли натиҷаи пайвасти механикӣ ҳодисаи ҳаётӣ бо меъёри ҳуқуқӣ тибқи қонунҳои мантиқ дар суд ба ҳулосае оварда мерасонад, ки марҳилаи тафтиши пешакӣ ҳолозим аст, зеро ба суд дар ин маврид танҳо ҳолатҳои ҳодисаи ҳаётӣ ва ба ин ҳолатҳо ҳамчун пирохан пушонидани меъёри ҳуқуқӣ аст.

Ҳамин тариқ, дарки моҳияти фаҳмиши ҳуқуқии судӣ барои судя ёрдами ҳамаҷониба расонида, судяро ҷиҳати дар асоси қонун баррасӣ ва ҳал намудани парванда вазифадор, барои аз санадҳои меъёрии муқаррарнамудаи қонун берун набаромадан ва ба саҳвӣ судӣ роҳ надодан мусоидат менамояд.

Дар ин ҷо бобати адолати судӣ, ки ба дуруст фаҳмидани қонун ва дар амал дуруст татбиқ кардани он ба миён гузошта мешавад ва дар натиҷаи ҳамаҷониба чуқур ва дуруст доштани фаҳмиши ҳуқуқии судӣ, ҷӣ

тавр ҳақиқати ҳуқуқӣ дар ҳалли парвандаи судӣ ошкор мешавад, суҳан меравад.

Имрӯз дар бораи он ки суд кадом ҳақиқатро бояд муқаррар намояд, нуқтаҳои зиёде мавҷуд аст. Ҷавоб ба ин савол воқеан ҳам аз нуқтаи назари назария ва амалӣ хеле муҳим аст. Аммо, дар баробари ин, раҳо ёфтани аз рӯиросии аз ҳад зиёд, аз ҳама гуна унсурҳои муносибати соддашуда, муҳим мегардад, ки ба ошкор намудани таносубии ҳақиқати объективӣ ва ҳуқуқӣ (судӣ) диққати махсус дода шавад. Ҳақиқат чист? Ё ин ки зери мафҳуми ҳақиқат чиро мефаҳманд? Ин мавзӯи фалсафа, теология ва дигар илмҳои табиӣ ва «ғайритабиӣ» аст.

Аз нуқтаи назари фалсафа ҳақиқат инъикоси дурусти ҷаҳон, ҳақиқати объективӣ дар шуури одамон мебошад. Аслан дар фаҳмиши ҳақиқат ин аст, ки тавсифи ҳақиқат ба тафаккур, ба шуур дахл дорад. Ҳақиқат бе одам вуҷуд надорад, он балки танҳо воқеияти объективӣ аст. Дар шуур он чизе, ки падидаҳои мавҷудаи табиатро дуруст инъикос мекунад, ҳақиқӣ мебошад. Аммо шуури одамон фардӣ буда, зухуроти табиат беканор аст. Ҳақиқати объективӣ инъикоси дурусти воқеияти объективӣ дар шуури одамон, дар муқаррароти илми олами объективӣ, мебошад. Ҷаҳони объективӣ бо худ таъсири мутақобилаи бешумори моҳиятҳои ташаккулёфтагӣ ифода медиҳад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки бо назардошти хусусиятҳои хеле гуногуни фардии инсон, ҳақиқат ин муқаррароти илм дар бораи воқеияти объективӣ мебошад. Аммо воқеияти ҳаётӣ гувоҳӣ медиҳад, ки қомебиҳои илм дар ҳаҷми худ чунон бузурганд, ки ҳар як рӯзи нав бо назардошти қомебиҳои навбатии илм тасаввуроти одамро дар бораи ҳаёт тағйир медиҳад. Ва он чизе ки дирӯз таассуроти воқеии инсон дар бораи ҳақиқати объективӣ буд, имрӯз метавонад бардуруғ бошад. Фаҳмидан душвор нест, ки инсон воқеияти объективиро ҳаргиз дар ҳаҷми пурра дарк намекунад. Пас маълум мешавад, ки ҳақиқати объективӣ орзӯи дастнорас аст. Аммо ҷараёни дарки ҷаҳон аз ҷониби

инсон давом дорад, илм торафт бештар қирраю уфукҳои нави ҳақиқати объективиро мекушояд ва ин қирраҳои нав дар шуури одамон инъикоси худро меёбанд. Ва пас зери мафҳуми ҳақиқат, ки суд бояд онро дар натиҷаи баррасии парвандаи мушаххас муайян кунад, чиро метавон фаҳмид. Мо дидаю доништа мулоҳизаҳои бештари олимонро, ки талаби аз ҷониби суд ҷустуҷӯ кардани ҳақиқати объективӣ бо сабабҳои иҷтимоӣ, ҳуқуқӣ, маънавӣ, ахлоқӣ, сиёсӣ ва ғайраро асоснок мекунанд, сарфи назар мекунем, зеро ин тезисро дар бораи он, ки суд бояд ҳақиқати объективиро муқаррар кунад, асоснок намекунад. Воқеияти объективӣ дар ҳама зӯҳуроташ аз ҳад зиёд гуногун буда, имкониятҳои инсонӣ барои дарки мутлақи он ночиз аст. Фикру андешаҳо дар бобати он ки суд бояд на ҳақиқати объективӣ, балки танҳо ҳақиқат ё ҳақиқати нисбиро муқаррар намояд, вазъи парвандаҳоро тағйир намедиҳад, зеро вобаста ба ин мо дар бораи як чиз мулоҳиза мекунем, ҳол он ки ҳақиқат, ин ҳақиқат аст, яъне инъикоси дурусти воқеияти объективӣ мебошад. Ин баҳси истилоҳотӣ нест, зеро сухан дар бораи фаҳмиши ҳуқуқи судӣ меравад, дар бораи он ки суд бо вучуди ин бояд дар натиҷаи баррасии парванда муқаррар кунад ва дар бораи он ки нисбати суд талабҳои оммавӣ, вале ғайривоқеӣ пешниҳод карда мешаванд. Пас суд дар доираи баррасии парвандаи ҷиноятӣ ё маданӣ чиро бояд муқаррар намояд?

Бигзор ин аҷиб ба назар мерасад - ҳақиқатро. Аммо на он ҳақиқатеро, ки дар боло зикр шудааст, балки ҳақиқати ҳуқуқиро. Агар ҳақиқати объективӣ он чизест, ки дар асл вучуд дорад, воқеиятро инъикос мекунанд, ҳақиқат, инъикоси дуруст дар шуури одамон, воқеияти объективӣ, пас дар доираи ҳаёти ҳуқуқӣ ҳақиқати ҳуқуқӣ он чизест, ки дар асл дар ҳаёти ҳуқуқӣ вучуд дошта, ин ҳақиқати ҳуқуқиро инъикос мекунанд, ин ҳақиқати ҳуқуқӣ, инъикоси дурусти воқеияти ҳуқуқӣ дар шуури одамон мебошад.

Дар назари аввал фикр норавшан менамояд, аммо ба хотир меоварем, ки ҳуқуқ ҳамчун натиҷаи эҷодиёти бошуурунаи (аз калимаи -

шуур) одамон ҳақиқат аст. Ҳаёти ҳуқуқӣ қонуниятҳои имманентӣ дорад, ки танҳо ба он хос аст. Тамоми зухуроти ҳаёти ҳуқуқӣ ҳамеша бо фаъолияти инсон алоқаманд аст, аммо сухан маҳз дар он аст, ки инсон ба доираи ҳаёти ҳуқуқӣ афтода, маҷбур аст ба қонуниятҳои дохилии ҳаёти ҳуқуқӣ итоат кунад, вагарна (агар одамон инро рад кунанд), ҳуқуқ ҳамчун падида аз байн меравад.

Аз ин бармеояд, ки баъзе проблемаҳо мавриди омӯзиш, фаҳмиш ва дарки падидаҳои ҳуқуқӣ бо вайрон кардани принципҳои таҳқиқоти илмии падида алоқаманд мебошанд, алалхусус мавриди омӯзиши падидаҳои ҳуқуқӣ (бешубҳа, онҳо дар ҷамъият ба амал меоянд), дастгоҳи махсуси фаҳмиши барои ҳаёти ҳуқуқӣ хос буда нею, балки ҳамчун дастгоҳи ҳақиқати иҷтимоӣ истифода бурда мешавад. Барои ҳаёти ҳаррӯза, тахмин кардани ҳаёти ҳуқуқӣ аз воқеияти ҳаёти ҷамъиятӣ аз эҳтимол дур нест, ки душвор аст. Барои илми ҳуқуқшиносӣ ин яке аз усулҳои фаҳмиши чунин зухурот ба монанди ҳуқуқ мебошад.

Дар ҳаёти оддӣ ҳар як инсон инфиродист (ҷинс, вазн, синну сол, насаб, ранги мӯй, қад ва ғайра), аммо ҳамаи ин одамон ҳангоми муроҷиат ба суд бо даъво ба доираи ҳаёти ҳуқуқи мурофиавӣ афтида, фардияти ҳаёти худро гум мекунанд, ки ҳамаи онҳо даъвогар мешаванд. Даъвогар ин аллақай иштирокчии мурофиа, иштирокчии ҳаёти ҳуқуқи мурофиавӣ мебошад. Барои ҳуқуқ у субъектест, ки дорои маҷмӯи муайяни ҳуқуқ ва уҳдадориҳо мебошад. Дар ҳаёти ҳуқуқӣ фардияти инсонии ҳар як даъвогар умуман аҳаммият надорад. Дар бораи ҷавобгар низ айнан ҳаминро гуфтан мумкин аст.

Инак, мурофиаи судӣ оғоз карда мешавад. Ҳуқуқ вучуд дорад, амал мекунад, қоидаҳои худ, яъне қоидаҳои ҳаёти худро амр мекунад. Масалан, барои мисол ҳолати дар ҳақиқат паҳншударо мегирем, вақте ки дар муносибатҳои ҳаррӯза як шахсе - А. ба шахси дигар - Б. қарз дода, ҳамзамон, чунонки дар ҳаёт аксар вақт ҷой дорад, аз гирифтани забонхат шарм кардааст. Дар доираи ҳаёти ҳуқуқи мурофиавӣ ҳолатҳои

муқаррар карда мешаванд, ки барои ҳаёти ҳуқуқӣ аҳаммияти калон доранд. Ҳеч кас баҳс намекунад, ки дар асоси ин ҳаёти ҳуқуқӣ, муноқишаи оддии ҳамарӯзаи байни одамони мушаххас, муносибатҳои воқеии ҳаёти гузошта шудаанд, аммо онҳо ба доираи ҳаёти ҳуқуқӣ афтода, абстрактӣ ба маънои ҳаёти ғайривоқеӣ мешаванд. Барои судяе, ки дар давраи омӯзиши ин муҳолифати ҳуқуқӣ фаҳмиши ҳуқуқиро ба амал мебарорад, ҳамчунин барои як инсонии оддӣ, албатта, ҷолиб аст, ки оё шахс бо ному насаби А., ки дар он ҷо зиндагӣ мекунад, кор мекунад, оилаи серфарзанд аст ва ғайра ба шахси дигар бо номи Б., ки у низ аломатҳои фардии ҳаёти худро дорад, ки дар аризаи даъвогӣ дарҷ шудааст, маблағи пулӣ додааст ё не. Аммо барои ӯ, ҳамчун судя, ки дар ин маврид ба доираи ҳаёти ҳуқуқ афтодааст, бояд саволи тамоман дигар ҷолиб гардад, ки уро водор месозад ҳуқуқро равшан кунад, яъне: оё забонхат гирифта шудааст ё не?

Пас, судя ҳамчун иштирокчии ҳаёти ҳуқуқӣ, вазифадор аст, ки ба коидаҳое, ки ин ҳаёт амр мекунад, итоат намояд, кадом ҳақиқатро бояд муқаррар кунад? Он ҳақиқатеро, ки баъзеҳо объективӣ меноманд? Аммо ин ҳақиқат аз соҳаи дигари дониш, аз ҳаёти дигар аст. Судя ба талаботи ҳаёти ҳуқуқӣ итоат карда, ҳақиқати дигар, ҳуқуқиро муқаррар мекунад. Судя воқеияти объективиро дарк накарда, воқеияти ҳуқуқиро дарк мекунад. Ва дар ин ҷо ягон чизи бадахлоқона ва ғайритабиӣ нест, зеро ҳақиқати ҳуқуқӣ чизест, ки дар воқеияти ҳуқуқӣ мавҷуд буда, воқеияти ҳуқуқӣ, ҳақиқати ҳуқуқиро инъикос мекунад, ин инъикоси дуруст дар шуури судя, воқеияти ҳуқуқӣ мебошад.

Дар ин мисол бараъло дида мешавад, ки ҳақиқати объективии ҳаёти харрӯза метавонад зиён бардорад, ҳақиқати ҳуқуқӣ бошад тантана кунад, агар А. дар асл маблағи пулӣ қарз дода бошад, аммо забонхатро нагирифтааст. Ва маҳз аз он сабаб, ки то даме ҷомеа ба танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо чунин восита ба амсоли ҳуқуқ ниёз дорад, то он дам ҳаёти ҳуқуқӣ барои ҷамъият нек хоҳад буд.

Агар судя дар доираи фаҳмиши ҳуқуқӣ дар ҷустуҷӯи ҳақиқати объективӣ ба сатҳи дарки илмии табиӣ фарояд, пас у аз ин аз соҳаи фаҳмиши ҳуқуқӣ мебарояд.

Дар вазифаи судя бори талхтарин ин шубҳа ба одилона будани қарори баровардашуда мебошад, бахусус вақте ки мебинӣ, ҳолатҳои парванда ба қадри кофӣ равшан карда нашудаанд ва суд дар пурра равшан кардани онҳо нотавагон баромад...¹⁸³. Маълум аст, ки моҳияти оддии инсонӣ оид ба дуруст будани ҳулосаи аз руи парванда баровардашуда уро азият медиҳад, аммо моҳияти судя (ҳамчун субъекти ҷараёни ҳаёти ҳуқуқ) баровардани маҳз ҳамин гуна қарорро талаб намудааст, бинобар нокифоя будани ҳолатҳои аниқ кардашуда, ки равшан кардани онҳоро суд нотавагон монд, пас, дар ин маврид қадом ҳақиқат муқаррар карда шудааст.

Айнан ҳамин мулоҳизаҳоро метавон пурра ба ҳаёти ҳуқуқӣ дар ҷараёни мувофиқаи ҷиноятӣ гузаронид, ки дар он ҷо судшавандаҳо ва ҷабрдидагон, шохидон ва дигар иштирокчиёни мувофиқа мавҷуд буда, аломатҳои инфиродии ҳаёти ҳаррӯзаи субъект танҳо дар сурате аҳаммият доранд, агар онҳо пурра барои ҳуқуқ ҷолиби тавачҷӯх бошанд (масалан, синну сол, сатҳи рушди зеҳнӣ, тааллуқии ҷинсӣ ва ғ.), ки дар он дарки ҳодисаи воқеан дар гузашта рухдода, фаҳмиш аз ҳаёти комилан дигар хоҳад буд ва дар он фарзияи мавриди санҷиш қарордодашудаи ҳодиса аз гузашта метавонад ҷиноят бошад ё шояд ба ҳаёт ҳуқуқӣ итоат карда, дар ҷаҳорҷубаи ҳаёти ҳуқуқӣ ҳамон хел ҳақиқӣ, тавре ҷабрдида аз руи парванда дар ҳаёти дигар ғавтидааст, несту нобуд гардад.

Ҳамаи ин асло маънои онро надорад, ки фаҳмиши ҳуқуқии судӣ ҳаёти воқеии одамонро тамоман инкор мекунад ё ин ки аз ҳаёт қанда шудааст, ин хеле содда мебуд. Гуфтаҳои боло танҳо маънои онро доранд, ки ҳаёти воқеии одамон ба доираи ҳаёти ҳуқуқӣ расида, дар сатҳи фаҳмиши ҳуқуқии судӣ бояд тафсири ҳуқуқӣ гирад, як унсури ҳаёти

¹⁸³ Ниг.: Боннер А.Т. Установление обстоятельств гражданских дел. – М, 2000. – 328с. – С. 14.

ҳуқуқӣ гардад, ба қонунҳои дохилии ҳаёти ҳуқуқӣ ба манфиати худ итоат кунад.

Ин мулоҳизаҳо имкон медиҳанд дубора ба як проблема мантиқан баргашт. Он аз зерин иборат аст. Агар барои аниқу равшан кардани мавзӯи фаҳмиши ҳуқуқии судӣ назар афканем, яъне барои он ки чиро суд бояд дар ҷараёни ба амал баровардани фаҳмиши ҳуқуқӣ муқаррар намояд, бо ченаки хато, бо воситаҳои соҳаи маҳз ҳуқуқӣ нею, балки иҷтимоӣ ё ба ин масъала бо стандарти дугона муносибат кард, он гоҳ мавзӯи фаҳмиши ҳуқуқии судӣ ё ҳақиқати объективӣ, ё ҳақиқати моддӣ, ё ҳақиқат дар шакли дарки ҳақиқати ҳаётии ҳаррӯза ва ҳақиқати ҳуқуқии парванда ва ё чизи дигар хоҳад буд.

Ин стандартҳои дугона, ки ба ғайр аз ҳақиқати ҳуқуқии парванда боз ҳақиқати моддӣ, ҳаётии ҳаррӯзаи парванда мавҷуд аст, ба андешаи мо, бо омезиши мафҳумҳои иҷтимоӣ (ҳаётии ҳаррӯза) ва ҳаёти ҳуқуқӣ шарҳ дода мешаванд. Чунин омезиш ба шуури судяхое, ки саъю кушишдоранд, фаҳманд, ки чиро суд бояд дар натиҷаи фаҳмиши ҳуқуқии судӣ муайян кунад, аз эҳтимол дур нест, ки равшанӣ намеоваранд. Дар навбати худ изҳорот дар бораи он ки суд дар доираи баррасии парвандаи судӣ бояд ҳақиқати ҳуқуқиро муқаррар намояд, яъне он чизе, ки дар воқеияти ҳуқуқӣ мавҷуд аст, воқеияти ҳуқуқӣ, ҳақиқати ҳуқуқие, ки дониши онҳо тибқи талаботи қонун пурра гирифта шудааст, инъикос мекунад ва аз ин ру, дар доираи баррасии судӣ ҳаёти воқеӣ низ, ки шарҳи ҳуқуқии худро гирифтааст, мавриди омӯзиш қарор дода шудааст, аз як тараф дар бораи мақсаду ҳадафи фаҳмиши ҳуқуқии судӣ тасаввуроти равшан медиҳад, аз тарафи дигар, ба мустаҳкам шудани қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ дар ҷомеа бешубҳа мусоидат мекунад.

Агар ҷомеаи мо ба ҳамон дараҷае расида бошад, ки дар Конститутсияи мамлакат дар бораи афзалияти принципҳои умумиэтирофгардида ва меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, ки дар шартномаҳои байналмилалии аз ҷониби Тоҷикистон эътирофшуда

нисбат ба қонунҳои дохилии давлатӣ муқаррар карда шудаанд, пас амалияи судӣ оид ба татбиқи ҳуқуқ дар доираи ҳаёти ҳуқуқӣ бо таъя ба ҳамин принсипу нормаҳо, ба рушду инкишоф ва мустаҳкам намудани на танҳо тартиботи ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон, ки ба принсипҳои умумиэътирофгардида ва меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ асос ёфтааст, балки барои ба қомеаи Тоҷикистон ноил шудан ба сатҳи байналхалқии демократӣ мусоидат хоҳад кард.

Бояд хотиррасон кард, ки суҳан дар бораи фаҳмиши ҳуқуқи судӣ, яъне дар бораи ҷузъи марказӣ, умдаи таркибии фаъолияти суд дар доираи ба амал баровардани адолати судӣ, на ин ки дар бораи тамоми чараёни баамалбарории адолати судӣ меравад. Мақсади дарки ҳуқуқи судӣ ҳамчун раванди дарки ҳуқуқӣ ва арзёбии ҳақиқати ҳуқуқӣ аз ҷониби субъекти махсуси ҳуқуқӣ буда, аз ба даст овардани дониши дақиқ дар бораи воқеияти ҳуқуқӣ, дар бораи ҳақиқати ҳуқуқи парванда иборат аст. Фаҳмиши ҳуқуқи судӣ дар доираи ихтилофи мушаххаси ҳуқуқӣ ба итмом расид. Тамоми лаҳзаҳои воқеияти ҳуқуқи мавриди омӯзиш қарор додашуда, ки аз ҷиҳати ҳуқуқ аҳаммият доранд муайян карда шуда, ҷисмҳои бегона, яъне падидаҳои барои ҳаёти ҳуқуқӣ бегона (ба ин воқеияти ҳуқуқӣ, ба ин ҳақиқати ҳуқуқӣ мансуб набуда ё ба ин воқеияти ҳуқуқӣ номатлуб) дур карда шудаанд ва дар ин марҳилаи муҳофизати судӣ, вақте ки дарки ҳуқуқи судӣ дар бораи воқеияти ҳуқуқи мушаххас ба вучуд омадааст, ҳодисаи бузург (боз дар доираи танзими ҳуқуқӣ) рӯй медиҳад - воқеияти ҳуқуқи мушаххаси аз ҷониби суд дарк ва арзёбӣ кардашуда ба фаҳмиши танқидии ҳамачонибаи судӣ дучор мегардад. Он на он қадар бо аҳаммияти умумии принсипҳои ташаккулёбии ҳуқуқ (озодӣ, баробарӣ, адолат), ҳатто на он қадар бо тавзеҳоти мушаххаси ҳуқуқӣ, ки аз суд қабули қарорҳои қонунӣ ва одилонаро талаб мекунанд, балки бо он асоснок карда мешавад, ки маҳз дар суд ва маҳз дар марҳилаи қабули қарори ниҳойӣ, вақте ки судя вазифадор аст, ҳамаро (дониш, таҷриба, истеъдод, нерӯи маънавӣ ва ғайра) якҷоя кунад, назди

судя бе ҳеч обуранг, бепарда, кушоду равшан ихтилофҳои тамоман ҳақиқӣ, ба назар намоён байни шаклу мазмун, ҳуқуқу маънавиёт, сухану кирдор аён мегардад. Маҳз дар ҳамин лаҳза натиҷаҳои фаҳмиши ҳуқуқии судӣ дар бораи воқеияти мушаххаси ҳуқуқӣ, ҳама гуна омилҳои ҳуқуқӣ ва ба ҳуқуқ наздик қарор мегиранд. Маҳз дар ҳамин лаҳза хислатҳои инфиродии шахсияти судя ифода меёбад (охир, у на танҳо субъекти махсуси фаҳмиши ҳуқуқии судӣ, балки инсон низ мебошад).

Дар ин ҷо мо дидаву доништа аз доираи масъалаи фаҳмиши ҳуқуқии судӣ берун баромадем, то бо ин мулоҳизаҳо исбот кунем, ки ҳамон соҳаи ҳаёти ҳуқуқӣ, ки дар адабиёти ҳуқуқӣ аз паҳлуҳои гуногун мавриди таҳқиқот ва омӯзиш фаро гирифта шуда, ҳамчун паҳлу ё ҳадафи фаҳмиши ҳуқуқии судӣ қайд шудааст (бо номи «ҳақиқати объектив», «ҳақиқати ҳаёт», «ҳақиқати ҳаёти ҳаррӯза», «ҳақиқати моддӣ») на паҳлуи расмӣ ва на муҳими фаҳмиши ҳуқуқии судӣ ва на мақсаду ҳадафи он буда, балки яке аз паҳлуи муҳимтарин марҳилаи дигари мувофиқаи судӣ - марҳилаи фаҳмиши мураккаби танқидии судӣ дар бораи натиҷаҳои фаҳмиши ҳуқуқии судӣ, фаҳмиш, ки дар марҳилаи ташаккули қарори ниҳой аз руи парванда ба амал меояд, мебошад. Судя дар сатҳи фаҳмиши назариявии проблемаҳои фаҳмиши судӣ, танҳо мавриди возеҳу равшан ҷудо кардани ҳақиқати ҳуқуқиро аз ҳақиқати объективӣ метавонад, фаҳмад. Бешубҳа, барои ҷомеа беҳтарин чунин шароитҳо мебошанд, вақте ки ҳақиқати ҳуқуқие, ки суд муқаррар кардааст, он қисми ҳақиқати объективиро (яъне ҳақиқати «ҳаёти ҳаррӯза») пурра ва дуруст инъикос намояд ва бо танзими ҳуқуқи амалкунанда дар бар гирифта мешавад.

Ҳамин тавр, бояд дар назар дошт, ки агар дар суд ба ҳақиқати “ҳаёти ҳаррӯза” нисбат ба ҳақиқати ҳуқуқии парванда бартарӣ дод, он гоҳ адолати судӣ аз байн меравад. Дар ин ҳолат ҷомеа аз қоидаҳои возеҳ маҳрум мегардад, ба ҷои он худсарии судӣ дар мадди аввал гузошта мешавад (яъне аз ҷониби судя худсарона ҳалу ҷасл кардани ихтилофҳои ҳуқуқии мавриди омӯзиш қарордошта). Равшан аст, ки ҷомеаи

мутамаддини муосир бояд аз чунин пешомадҳо бо сабабҳои, ки мо қаблан ба асоснокии он таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир намудем, қанорагирӣ кунад.

2.4. Расмиёти судӣ ҳамчун шакли фаҳмиши ҳуқуқӣ дар раванди ҳуқуқтатбиқкунии судӣ

Дар бораи расмиёти судӣ, ҳамчун шакли фаҳмиши ҳуқуқи судӣ сухан карда, бояд қайд намуд, ки ин падидаи бениҳоят мураккаб буда, танҳо бо меъёрҳои мувофиқавӣ, ки рафти баррасии судиро ба тартиб меандозанд, маҳдуд намешавад. Мисли ҳар як падидаи ҳаёти ҳуқуқӣ, расмиёти судӣ дорои сабабҳои нахустини ҳастии худ, принсипҳои умда, ки ҳислати умумии онро ташаккул медиҳад, меъёрҳо ё талаботе, ки ҳислати онҳо пешниҳод карда мешаванд, мазмун ва шакл, мақсад, механизму фишангҳои амалигардонӣ, доираи амал ва ғайра мебошад. Тимсоли расмиёти судӣ ҳамчун шакли фаҳмиши судӣ, дар сабоҳи ҳастии инсоният дар як вақт бо тимсоли суд ба вуқӯъ омадааст. Дар чараёни таърихӣ, расмиёти судӣ тағйир ёфта, ҳамеша чӣ дар шакл ва чӣ дар мазмун ба сатҳи рушди иҷтимоию иқтисодии он ҷомеа, ки маҷбур буд, хизмат расонад ва ба талаботи он итоат мекардаанд, мувофиқат намояд.

Ҳангоми омӯзиши ташаккул ва рушди таърихӣ чунин падидаи ҳуқуқӣ ба монанди расмиёти судӣ, ҳуқуқшиносон ба натиҷаҳои илми таърих, ки дар асоси зарраҷаҳо, порчаю фикраҳои алоҳидаи ёфташуда дар бораи гузашта, ҳаёлан таърихи ҳастии башариятро таҷдид месозад, такя мекунад.

Тибқи нуқтаи назари умумиқабулгардида ҳислати ҳоси ҷамъияти ибтидоӣ ниҳоят парроканда, ноустувории аёни робитаҳои ҷамъиятӣ, номуайянии пурраи муносибатҳои ҳуқуқӣ, мебошад. Аз қаблаҳои васеъ паҳншуда, ҷамоатҳои хурд таъсис меёфтаанд, ки аз сабаби кашмокашиҳою низоъҳои дохилӣ аз ҳамдигар ҷудо мешуданд. Дар ин иттиҳодияҳо асосҳои пайвастандан аз арзи вучуд надошт, ҳар як инсонӣ замони қадим ҳангоми баромадан аз ҷамоат пурра озод буд. Танҳо

итоати ихтиёронаи аъзоёни алоҳида ба ҷамоати алоҳида, ки бештар бо дарки ҳастии ҷамъиятии худ нею, балки бо робитаҳои физиологии оилавӣ нотаъвоноии инсонӣ алоҳида, дар назди шароити саҳти ҳаёт ба одамони замони қадим имкон меод, ки дар муттаҳидии ноустувор қарор гиранд. Дар чунин шароити бо тарзу услуби табиӣ ҳал кардани низоҳҳои ҷанги тан ба тан буд, ки дар он қавитарин ғалаба мекард. Дар он вақт ин одилона буд, зеро қонунҳои объективии табиат аз ҳар одами зинда талаб мекарданд, ки пурқуввати қавӣ бошад, то ки зинда монад.

Дар баъзе мавридҳо хангоми ҷой доштани ҳолатҳои муайян тарафҳои ихтилоф ба суди ҷамъиятӣ, ки хусусияти суди ҳақамиро дошт, мурочиат мекарданд. Ҷамъият метавонист яқдилона яке аз тарафҳо ҳимоя кунад, ин барои тарафи муқобил маъноӣ онро дошт, ки фикру ақидаи ҷамъият бар зидди рафтори он равона карда шудааст. Дар танҳои монда ӯ мебоист ба ақидаи ҷомеа итоат кунад ё ин ки онро тарк намояд. Аз эҳтимол дур нест, ки фикру андешаҳо дар ҷамоат тақсим мешудаанд ва агар баҳс аҳаммияти ҷиддӣ пайдо мекард, ҷомеа парроканда мешуд. Ҷамоат наметавонист рафти мурофиаро идора кунад, ба музокираи судӣ даҳлат намекард, бо сухани дигар дар баҳс нақши миёнаравро иҷро менамуд. Дар ҳамон марҳилаи рушди ҷомеаи инсонӣ, урфу одат, ки пайдарпаии баромади тарафҳои баҳс, тартиби пешниҳод намудани далелҳои исботи ҳақиқати худ, арёзбии ин далелҳо аз ҷониби суди ҳақамӣ ва ғайраро ба танзим дарорад, арзи вучуд надошт.

Таҳқиқоти таърихӣ-ҳуқуқии аз тарафи Пётр Баренбойм гузаронидашуда, намоиши беҳтарини на танҳо он ки таърихан ҳокимияти судӣ пеш аз ҳокимияти қонунгузорӣ ва иҷроия пайдо шуда, нақши мустаҳкамкуниро дар умумияти заифи иҷтимоӣ мебозид, балки он аст, ки ҳокимияти судӣ дар асоси умумияти қоидаҳои рафтор, ки ҳаёт ташаккул додааст ва дар шакли ягон расмиёт амалӣ мегардид, вазифаи батартибандозиро иҷро мекард. Аз ҷумла, дар асоси омӯзиши Китоби

Инчил, Баренбойм П. кайд мекунад: «Аммо ба корҳои судӣ баргашта, мохияти масъаларо ёдовар мешавем. Дар китоби «Оқибат» (боби 18) хусури Мусо, дид, ки ҳамаи баҳсхоро байни одамон ӯ худ танҳо баррасӣ мекунад маслиҳат дод, ки одамони қобил, Худотарс, ҳақиқатпараст, бадбинӣ ғаразро интиҳоб кунад (б. 21). Мусо маслиҳати ӯро қабул карда, одамони қобилро интиҳоб намуд ва онҳо мардумро дар ҳар замон суд карда; дар бораи парвандаҳои муҳим ба Мусо хабар меодаанд, тамоми парвандаҳои хурдро бошад, худашон баррасӣ мекардаанд» (банди 26). Сипас, Мусо алоҳида аз судяҳо обидонро таъин намуд. Баъд Мусо аз номи Худо даҳ аҳкоми машҳур, шумораи зиёди меъёрҳои ҳуқуқӣ, ки чазоро барои ҷиноятҳои гуногун, инчунин тартиби ҳалли баҳсҳои молу мулкӣ ва оилавиरो ба танзим медавардаанд, эълон намуд. Ҳамзамон, ин кодекси инчили Аҳди қадим (Таврот) барои ҳалли баҳсҳо рост ба судя нигаронида шудааст. Дар он ҷо низ мо аз номи Худо «меъёрҳои мурофиави»-и эълоншударо пайдо мекунем, ки ба унвони худи судяҳо ирсол карда шудааст: «Аз паси аксарият баҳри бадӣ нарав ва баҳсхоро аз ҳақиқати аксарият дур шуда, ҳаллу фасл накун. Ва нисбати камбағал дар баҳси у тағофул нанамо... Баҳси камбағалро фонӣ баррасӣ накун. Аз дуруғ дур шав, беғуноҳ ва ҳақро қатл накун, зеро Ман тарафдори одами ғайриқонунбуда намебошам. Тухфа қабул накун; зеро тухфа биноро кур мекунаду парвандаро ҳақиқат мепиндорад. (Оқибат, боби 33, б.б. 2, 3, 6, 7)... Кодекси инчили Аҳди қадим аз Кодекси маъруфи Хаммурапи бо он фарқ мекунад, ки дар он мафҳумҳои адолат ва адолати баробари судӣ ҷой дошта, имкон медиҳанд меъёрҳои онро ҳамчун нахустин дар таърих «Эъломияи ҳуқуқи башар» донист.

Қонунгузориҳои Аҳди қадими асрҳои XV-XIII пеш аз мелод дар муқоиса бо Кодекси Хаммурапи бо хусусияти худ демократӣ буда, зиёда аз 1000 сол пештар аз аввалин Маҷмуъи қонунҳои хаттии Миср (300 сол қабл аз мелод) ва аввалин маҷмуъи хаттии ҳуқуқи Рим (асри II қабл аз

милод) ба вуқуъ омадааст. Ҳамчуни, он нахустин дар таърихи конунгузорӣ сарсарест, ки ба забонҳои хориҷӣ тарҷума шудааст»¹⁸⁴.

Бешубҳа дар ин ҷиҳат нисбати асари Восторгов И. низ тавачҷӯҳи илмӣ зоҳир мегардад¹⁸⁵. Фикру ақидаҳои, ки пеш гуфта шудаанд, имкон медиҳанд мушоҳида ва хулосаҳои ҷолиб кард; ба ақлу хиради кунҷков имконияти нодир медиҳанд, ки баъзе падидаҳои пешбурди судиро, ки ба расмиёти судӣ мансуб аст ва ба онҳо на ҳамчун ба воқеияти расмӣ, балки аз нуқтаи назари зарурати таърихӣ, асоснокии ба миён омадан ва ҳастии он назар афканда, рӯҳи ибтидоии таърихии расмиёти судиро эҳсос бояд кард.

Ҳуқуқи Рими қадим, бешубҳа ҷои муҳимтаринро ишғол мекунад ва яке аз ҳуқуқшиносии ба худ хос ва қадимтарин мебошад. Ҳисси ҳақиқат ва қонун, ки дар асоси ҷомеаи ташаккулёфта қарор дошт ва дар суд кори ноҳақро нақун, ин навишта шуда буд дар ривоятҳо.

Қонун асоси Талмудро (ки аз 40 ҷилд иборат аст) ташкил дода, бо худ қисми қадимтарин китоби муқаддасро (12 ҷилд) ифода медиҳад, ба амсоли Мишна. Ташаккули Мишна барвақт оғоз ёфт, аз давраи баромадани яҳудиён ва 220 сол то мавлуди Исо, дар давраи ба ном фаъолияти мардони «Синегогаи Бузург» ба итмом расид. Бар асоси конунгузории онҳо қоидаи возеху равшан гузошта шуда буд. «Дар суд эҳтиёткор ва оҳистакор бош». Пас аз мардони «Синегогаи Бузург» асри Синедрион оғоз ёфт, ки ин принсипи эҳтиёткориро дар фаъолияти судӣ то хурдтарин ҷузъҳо муфассал тарҳрезӣ намуд. Қоидаи асосии Синедрион чунин буд: «Ҷаҳон ба се қисм таҷзия мекунанд: ба қонун, Худоогоҳӣ ва бахшиш». Исои Масеҳӣ давр нутқи ошкоркунандаи худ зидди аҳли риё, ки аз қонун танҳо расму оинро гирифтаанд, рӯирост гуфтааст, ки онҳо «дилогохро дар қонун мондаанд»: яъне суд, бахшиш

¹⁸⁴ Ниг.: Баренбойм, П. Первая Конституция Мира. Библиейские корни независимости суда: Учебное пособие; [Текст] / Баренбойм П. – М. : Белые альвы, 1997. – 142 с. – С. 80–81.

¹⁸⁵ Ниг.: Восторгов И. Суд над Иисусом Христом с юридической точки зрения. (Речь на публичном акте Елисаветпольской гимназии в 1895 году). Напечатано по изданию: Прот. ИЛ. Восторгов. Поли. собр. соч. Т. 4: Статьи по вопросам миссионерским, педагогическим и публицистическим (1887–1912 гг.), М, 1916.

ва ҳақиқатро. Мурофияи судии маданӣ ва чиноятӣ (суд др бораи молу мулк ва суд дар бораи ҳаёт) дар қонунгузорию яҳудиёни қадим аниқу муайян ҷудо карда шуда будаанд. Дар Мишна 4 қоидаи бузурги ҳуқуқшиносии чиноятӣ ҷой дошт: 1) аниқӣ дар айбдоркунӣ; 2) баррасии ошкоро; 3) озодии пурраи судшаванда; 4) таъмини шохидон аз тамоми хавфу хатар ва хатогихо. Дар Мишна гуфта шудааст, ки «Мурофияи судии маданӣ ва чиноятӣ дар пурсиш ва тафтишот ба ҳамон як қоидаҳо итоат мекунанд, аммо аз рӯи тарзу услуби истехсолот дар бандҳои зерин фарқ доранд. Барои мурофияи яқум танҳо се судья даркор аст, барои дуомаш бошад - 23; дар яқум фарқ надорад, ки судьяҳо, ки аввалин шуда фикру ақидаҳои худро баён мекунанд, ба ғоидаи ки мегӯянд; дар дуом-ҳамоно, ки сафед мекунанд, бояд яқум сухан кунанд; дар яқум зиёда аз як овоз ҳамеша қифоя аст; дар дуом— зиёда аз як овоз барои сафед кардан қифоя мебошад, аммо на камтар аз се ду ҳиссаи овозҳо барои маҳкум кардан зарур аст. Дар яқум қарор ҳангоми хатогӣ метавонад ба қадом тарафе, ки нигаронида бошад, бекор карда шавад; дар дуом маҳкумкунӣ метавонад бекор карда шавад, аммо сафедкунӣ- ҳеҷ гоҳ (новобаста аз он ки равшан гардидааст, ки сафедкунӣ хато аст).

Дар яқум толибони қонун, ки дар суд штирок доранд (ҳамчун машваратчиён ва ёварон), метавонанд барои тарафдорӣ ё муқобили айбдоршаванда сухан кунанд, дар дуом бошад, онҳо метавонанд танҳо барои тарафдории айбдоршаванда сухан кунанд, аммо ба муқобили ӯ - не. Дар яқум - судья, ки фикру ақидаи худро барои тарафдорӣ ё муқобил баён кардааст, фарқ надорад, метавонад онро тағйир диҳад; дар дуом - он нафаре, ки барои айбдоркунӣ овоз додааст, метавонад фикру ақидаашро тағйир диҳад, аммо ки барои сафедкунӣ овоз додааст – не. Мурофияи маданӣ танҳо рӯзона оғоз меёбад, аммо метавонад то ба шаб расидан хотима бахшида шавад; мурофияи чиноятӣ бошад танҳо рӯзона оғоз меёбад ва бояд танҳо рӯзона ба итмом расонида бошад. Яқум метавонад бо сафедкунӣ ё маҳкумкунӣ худӣ ҳамон рӯзе, ки оғоз гардида

буд, ба охир расад; дуом метавонад худи ҳамон рӯз хотима бахшида шавад, агар ҳукми сафедкунӣ эълон карда шуда бошад, аммо ҳатман бояд то рӯзи дигар мавқуф гузошта шавад, дар сурате агар бояд бо маҳкумкунӣ хотима ёбад. Бо ҳамин сабаб муурофияи ҷиноятӣ наметавонад пеш аз шанбе ё дар арафаи ид оғоз карда шавад».

Барои ҳар як таҳқиқотчиӣ таърихи муурофияи судӣ, принципҳои пурсиш ва тафтишот ҷолиби тавачҷӯх мебошад. Ҳеҷ кас набояд ғоибона суд карда шавад, ба истисноӣ ҳолатҳои дар қонун пешбинишуда. Дастгиркунии шахсӣ, ба ҳабс гирифтани то оғози тафтишот бениҳоят кам ба ҷашм мерасад, ин танҳо ҳамон вақт ҷой дошт, вақте ки айбдоршаванда муқобилияти мусаллаҳона нишон медод ё мақсад дошт гурехта аз таъқиби судӣ пинҳон шавад. Қалб кардан ба суд танҳо дар сурате имомнапазир буд, агар инро шоҳидон, ки аз давраи Мусо бояд се нафар дар ҳолати истисноӣ-ду нафар бошанд, талаб мекардаанд. Принципи муурофияи судии ҷиноятӣ риояи ҳатмии шартҳои асосиро ошкоро ва озодиро талаб мекард. «Айбдоршавандаро зерӣ пурсиши пинҳонӣ нагузор, ки хангоми он ҳатто бегуноҳ метавонад дар ҳаяҷон «силоҳҳои марговарро» бар зидди худ диҳад».

Муурофияи судии ҷиноятӣ ҳамон давра танҳо аз тарафи Синедрион ба амал бароварда мешуд. Ин муассиса аз 71 нафар иборат буда, ба се кумита, ки Синедриони хурд номида мешуд (23 нафари дар ҳар як кумита), тақсим мешуд. Аммо таъин кардани ҳукми қатл, инчунин таъин кардани ҷазо барои ҷинояти муқобили дин ва давлат дар тамоми давраҳо танҳо Синедриони бузург дар ҳайати пурраи худ ҳақ дошт. Муурофияи ҷиноятӣ аз пурсиши шоҳидон оғоз мешуд. Азбаски шоҳидон асоси ҳама гуна баррасии судиро ташкил медодаанд, қонуни қадим ба дараҷаи олии нисбати онҳо саҳту сарталаб буд.

Дар ҷаҳон ягон воситае ҳанӯз ёфт нашудааст, ки худ қонуни ба ғояти камол расида бошад: то даме ки дар дасти инсон аст, то он дам он

метавонад силоҳи ҳам некӣ ва ҳам бадӣ гардад. Ҳаминро метавон гуфт дар бораи муассисаҳо ва қонунгузорӣ.

Судяҳои Синедрион зери зӯроварӣ ва маҷбуркунӣ нею, балки бо рафти корҳои инсонӣ, ақлу шуур, озодии худро нигоҳ дошта, амал кардаанд. Аз ин рӯ фаъолияти онҳо хашму ғазаб ва ваҳму даҳшатро ба миён меоварад. На барои он ки ба ӯ Иуда хиёнат кард, балки барои он ки ӯро намуд, - на барои он ки ин ҳолат пешгӯӣ карда шуда буд, балки барои он ки ин ҳолат, ки Иуда ба хиёнат мекунад Синедрион- худ, бо иродаи худ. на ин ки бо маҷбуркунӣ уро маҳкум мекунад, пешгӯӣ карда шуда буд¹⁸⁶.

Рушди таърих - чараёни бетартиб намебошад. Он ба қонунияти муайян итоат мекунад. Мавқеъ ва нақши судро ҳамчун институт дар таърихи башарият арзёбӣ кардан хело душвор аст. Аммо бояд дар назар дошт, ки (бо дарназардошти ҳақиқати баҳснопазир (аксиома) «ифротҳо ба ҳамдигар мерасанд») идеализатсияи фаъолияти судӣ инчунин мадди назар кардани он, ифроти будани гуногунхавфро ифода медиҳанд. Вазифаи илми ҳуқуқшиносӣ дар он аст, ки ин миёнаи тиллогинро байни ин ду ифрот ёфта шавад, то ки ба ҷомеаи мушаххас имкон диҳанд, бо самаранокии баландтарин аз ин воситаи иҷтимоии танзимдарорӣ истифода бурда шавад.

Аз ин рӯ, суд вазифадор буд, ки дар рафти тамоми мувофиқа бениҳоят эҳтиёткорона ва бо нозукии принсипи эҳтимолияти бегуноҳиро риоя намояд, ки бо ин ҳатогии судӣ дар маҳкум кардани шахси бегуноҳ истисно мешуд, ҳақиқати имрӯза шаҳодати онанд, ки ҳам ба шуури ҷамъиятӣ ва ҳам ба шуурии касбии судяҳо, инчунин ҳам ба қонунгузорию амалкунанда ва ҳам ба ҳуди амалияи судӣ ислоҳоти дуру дарозу ҷиддӣ зарур аст, то ки дар амалияи татбиқи ҳуқуқи судӣ тамоили айбдоркунӣ истисно карда шуда, амалии принсипи эҳтимолияти бегуноҳӣ

¹⁸⁶ Ниг.: Восторгов И. Суд над Иисусом Христом с юридической точки зрения. (Речь на публичном акте Елисаветпольской гимназии в 1895 году.) Напечатано по изданию Прот. И.И. Восторгова. Поли. собр. соч. Т. 4: Статьи по вопросам миссионерским, педагогическим и публицистическим (1887—1912 гг.).

ба амал бароварда шавад. Ин дар навбати худ давом додани тархрезии илмии назарияи татбиқи ҳуқуқии судӣ ва возеху равшан кардани моҳияти шуури ҳуқуқии судиро талаб мекунад.

Тарафи моҳияти расмиёти мурофияи судӣ ин таҳқиқи маълумот дар бораи ихтилофи ҳуқуқӣ мебошад. Мақсади мурофияи судӣ ин арзёбии маълумоти мазкур ва танзими муносибатҳои аниқ бо роҳи ҳаллу фасли ихтилофи ҳуқуқӣ мебошад. Ба ҳайси раисикунандаи мурофияи судӣ, судя баромад мекунад, назди ӯ аз оғози амал бояд як мақсад гузошта шавад, муқаррар кардани ҳақиқати ҳуқуқӣ аз рӯи парванда хулосаи ҳуқуқии ихтилофи ҳуқуқии таҳқиқшударо дарк намуда, қабул кунад. Батартибандозии ҳуқуқи мурофияи судӣ бояд ба моҳият ва мақсади он иттоат кунад. Аз ҷиҳати назарияи умумӣ он бо худ яке аз намудҳои расмиёти ҳуқуқиро ифода медиҳад. Зери мафҳуми расмиёти ҳуқуқӣ аз ҷумла, тартиби махсуси меъёрии муқарраргардидаи баамалбарории фаъолияти ҳуқуқӣ, ки барои ба амал баровардани меъёрҳои ҳуқуқи моддӣ ва муносибатҳои ҳуқуқии моддӣ бо онҳо асосёфта ва аз вайронкунӣ бо санксияҳои ҳуқуқӣ ҳифзшаванда нигаронида шудааст, фаҳмида мешавад¹⁸⁷. Батартибандозии ҳуқуқи мурофияи судӣ бо худ мағзии ҳуқуқӣ ё ороиши ҳуқуқии фаъолияти судиро ҳангоми омӯзиши ихтилофи ҳуқуқӣ ифода медиҳад. Худи мурофияи судӣ бошад (тарафи моҳияти он) дар навбати худ нисбат ба батартибандозии ҳуқуқии он васеътар аст.

Дар бораи мурофияи судӣ сухан ронда, Розин В.М., се паҳлуи гуногуни онро, ки бо онҳо судя сару кор дорад, қайд мекунад: якум, ин технология ва ташкили мурофияи судӣ, ки баъзан ҳаҷми зиёди вақт ва диққати судяро мегирад; дуюм, чараёни дарки ҳуқуқӣ, ки ташкили мувоҳисаи тарафҳо, омӯзиши тамоми ҳолатҳои парванда, арзёбии рафтор ва кирдори иштирокчиёни асосии мурофия ва лаҳзаҳои дигарро дар бар мегирад; сеюм, идора кардани мурофияи судӣ: ташкил ва

¹⁸⁷ Ниг.: Яковенко О.В. Правовая процедура[Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.01. / О. В. Яковенко. – Саратов, 1999. – 26с. – С. 7.

ташаббускорию амалҳои тамоми иштирокчиёни муурофияи судӣ, ба онҳо бахшидани нерӯ, ҳавасманкунии ғаъолнокии онҳо, муайян кардани вазифаю ҳадафҳо, фароҳам овардани шароит ва фазои психологӣ, ки иштирокчиёни муурофия барои мақсади ниҳой ва ҳаллу фасли судии ихтилофи тарафҳо ва проблемаҳои ҳуқуқ, ки дар рафти кор пайдо мешавад, кӯшиш ба харҷ диҳанд.

Бешубҳа, ҳамаи ин се паҳлуи кори судя бо ҳам пайвастанд ва бояд баҳри ошкор намудани ҳақиқати ҳуқуқӣ нигаронида шаванд. Аммо дар амал судя баъзан намояндагони тарафҳоро паҳш мекунад (алалҳусус, агар прокурор ё адвокат ғайрифаъол ё бесалоҳият бошанд) бештар ба души худ вазифаи возеҳу равшан кардан ва омӯзиши ҳолатҳои парвандаро вогузор мекунад, ё ин ки баръакс вазифаи худро ҳамчун яке аз иштирокчиёни фаъоли фаҳмиши ҳуқуқӣ фаромӯш месозад¹⁸⁸.

Пурра аён аст, ки муурофияи судӣ ҳамчун шакли дарки ҳуқуқии судӣ бояд баҳри муқаррар намудани ҳақиқати ҳуқуқӣ аз рӯи парванда шароитҳои хубро фароҳам оварад. Ҳақиқати ҳуқуқӣ дар навбати худ метавонад танҳо хангоми мавҷуд будани ҳолатҳои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ аҳмиятдошта ва ба тариқи дахлдор тасдиқшуда, муқаррар карда шавад.

Ду ақидаи нодурусти судяҳоро, ки васеъ паҳн шудааст аз байн бурдан ба мақсад мувофиқ мебошад: он ки ҳодисаи ҳуқуқӣ объективона, дигар берун сохтани фарзияҳои тарафҳо (инчунин танқид ва асосноккунӣ) арзи вучуд дорад ва он ки фаҳмиши ҳуқуқӣ бо худ таҳқиқотеро, ки бо илмӣ-табӣӣ айният дорад, ифода медиҳад. Чунин ақидаҳои нодуруст шаҳодати онанд, ки судя моҳияти фаҳмиши ҳуқуқиро намефаҳмад: ҳуқуқвайронкунӣ ё ҳодисаи дигари ҳуқуқӣ бо маънои ҳуқуқӣ дар сурате арзи вучуд надоранд, агар дониш дар бораи онҳо бо вайрон кардани қонун ба даст оварда шудааст, агар ки онҳо аз ҷиҳати ҳуқуқӣ асоснок карда нашудаанд, танқиди тарафҳоро намебардоранд. Аммо, агар судя беихтиёрон ҳодисаи аз ҷиҳати ҳуқуқӣ

¹⁸⁸ Ниг.: Розин В.М. Генезис права [Текст] / Розин В.М. – М.: Nota Bene, 2001. – 208 с. – С. 145–146.

аҳаммиятдоштаро бо ҳолати воқеӣ, яъне объективӣ мушобеҳ месозад, дарки ҳуқуқиро аз илмӣ- табиатӣ фарқ намекунад, он гоҳ ӯ метавонад ба хулоса дар бораи гунаҳгории судшавнада ояд, инчунин охириро чазо диҳад ё не, мушоҳида намекунад, ки дар тан мантияи судягӣ дорад.

Ҳамин тариқ, фаҳмиши ҳуқуқии судӣ танҳо бо ҳолатҳои муҳими ҳуқуқӣ, мурофиаи судӣ бошад, ҳамчун шакли дарки ҳуқуқии судӣ бо меъёрҳои мурофиявӣ маҳдуд карда мешавад ва ба як мақсад, муқаррар кардани ҳақиқати ҳуқуқӣ аз рӯи парванда нигаронида шудааст.

Мурофиаи судӣ тибқи қонун дорои шакл, марҳилаҳои худ, пай дар пайи ва муҳлат мебошад. Мурофиаи судӣ, ҳамчун шакли дарки ҳуқуқии судӣ, инчунин дар доираи танзими ҳуқуқӣ дорои ифодаи расмии худ аст. Ва ин тасоддуфӣ нест. Ҳанӯз дар асри XVIII Ч. Беккариа навиштааст, ки: «Риоя кардани расмиёт ва нишонаҳои берунаи ҳокимияти судӣ ҳангоми ба амал баровардани адолати судӣ зарур аст, то ки барои худсарии судӣ чой монда нашавад, чунан барои он ки халқ боварӣ ҳосил намояд, ки адолати судӣ бетартибу ғаразнок нею, балки дар асоси қоидаҳои устувору бетағйир ба амал бароварда мешавад. Аммо ин расмиётро дар қонун чунин қайд кардан, ки бо он ҳақиқате, ки метавонад бениҳоят оддӣ ё бениҳоят мураккаб, эҳтиёҷи нишонаҳои зоҳирии муайян бошад то ки таваҷҷӯҳи халқи ҷоҳилро ба даст оварад, зиён набинад, ғайриимкон аст»¹⁸⁹.

Фикр дар бораи иттиҳоти расмиёти ҳуқуқии судӣ ба мақсади асосӣ, фароҳам овардани шароит барои муқаррар кардани ҳақиқати ҳуқуқӣ аз рӯи парванда навад намебошад. Бо дарназардошти гуфтаҳои боло, метавон ба хулоса омад, ки дарки ҳуқуқии судӣ дар шакли расмиёти судӣ аз ҷониби субъекти босалоҳияти татбиқи ҳуқуқ дар доираи танзими мурофиявии фаъолияти он зухуроти беруна ва ҳудудҳои муваққатии

¹⁸⁹ Ниг.: Беккариа, Ч. О преступлениях и наказаниях. Перевод с итальянского [Текст] / Ч. Беккариа // Сост.: Юмашев М.Ю.; Пер.: Маринин Ю.М., Черданцев Г.В.. – 5-е изд., испр. и увелич. – М.: Стелс, 1995. – 304 с. – С. – 221.

худро дорад, ки баҳри муқаррар кардани ҳақиқати ҳуқуқӣ аз руи парванда нигаронида шудаанд.

Дар рафти фаҳмиши ҳуқуқии судӣ, судя вазифадор аст, дар асоси ҳолатҳое, ки аҳаммияти ҳуқуқӣ доранд, моҳияти ихтилофи ҳуқуқиро равшан кунад, барои худ хулосаи императивӣ барорад, ки ягон шубҳа дар бобати аниқии арзёбии ихтилофи ҳуқуқии мавриди омӯзиш қарор додашуда надорад, аз рӯи парванда қарори қонунӣ ва одилона қабул намояд. Эътиқоди шахсии судя бобати хулосаҳои дурусти ҳуқуқӣ бояд бо маҷмуи далелҳои кофӣ, ҷоиз, қобили қабул ва саҳеҳ аз рӯи парвандаи мушаххас асос ёбад. Аммо маҳдуд кардани ҳуқуқи судя оид ба ташаккул додани эътиқоди худ танҳо дар асоси далелҳои ҳуқуқӣ, ҳамзамон мадди назар аз ҷанбаи эҳсосӣ-иродавӣ, нодуруст мебошад. Ихтилофоти ҳуқуқӣ, ин ихтилофот байни одамон мебошад. Ҳар як инсон фардӣ (нотакрор) мебошад. Арзёбии самимии ин ё он шахсе, ки ба суд баёнот медиҳад, арзёбии дараҷаи бовиҷдонии тарафҳо, аз судя донишро дар соҳаи равоншиносӣ низ талаб мекунад.

Рӯзе назди Сулаймон (писари Довуд) ду зан омада, хоҳиш намудаанд, ки баҳси онҳоро бобати кӯдак ҳаллу фасл намояд. «Ду зани зинокор назди шоҳ омадаанд. Яке гуфт: О, Ҷаноби ман! Ман ва ин зан дар як хона зиндагӣ дорем ва ман дар назди у дар ҳамин хона кӯдак таваллуд кардам. Рӯзи сеюм пас аз таваллуди кӯдак, ин зан низ кӯдак таваллуд кард ва мо якҷоя будем ва дар хона дигар ҳеҷ каси бегона набуд, танҳо мо ҳарду дар хона будем. Писари ин зан шабона вафот кард, чунки у аз хоб бедор намешуд. Ва у шаб хеста, писари манро гирифт, вақте ки ман, ғуломи ту дар хоб будам ва ба синаи худ гузошта, писари мурдаи худро бояд ба синаи ман гузоштааст. Саҳар ман аз хоб хестам то ки фарзандамро шир диҳам, аммо у мурда буд ва вақте ки ман ба у дақиқ нигоҳ кардам, ин писаре, ки ман таваллуд кардаам, набуд. Ва зани дигар гуфт, не, писари ман зинда аст, аз ту мурда. У бошад мегуфт, не, писари ту мурда аст, аз ман зинда. Ва ҳамин тавр онҳо назди

шоҳ мегуфтаанд. Ва шоҳ гуфт, шамшери манро диҳед. Шамшерро ба шоҳ оварданд. Ва шоҳ гуфт, тифли зиндаро ду пора кунед, нисфашро ба ин ва нисфашро ба он зан диҳед. Ва зане, ки писараш зинда буд, ошуфта шуда, тамоми ҳастиааш аз раҳму шавқат ба изтироб омада, ба шоҳ гуфт: о, Чаноби ман! Ин тифли зиндаро ба у диҳед, накушед уро. Зани дигар бошад гуфт, ки бигзор кушад, на ба ман ва на ба ту нарасад. Ва ҷавоб дод шоҳ: ин тифли зиндаро ба ин зан диҳед, накушед уро, у модараш мебошад»¹⁹⁰. Эътиқоди Сулаймон дар ҳолати мазкур бо фаҳмиши ҷузъҳои психология алоқаманд аст.

Ягон гуна далелҳои аҳаммиати ҳуқуқидошта дар ин мисол мушоҳида карда намешавад. Имрӯз албатта ба судя шамшер лозим намешавад, дар асоси генҳо (омили таъмини ирсият) муқаррар намудани ҳешовандии кӯдак бо яке аз занон кифоя аст. Ба ҳар ҳол мисоли мазкур далели хулоса дар бобати он мегардад, ки эътиқоди судя аз руи баҳси мушаххас метавонад на танҳо бо маҷмуи далелҳо, балки бо омилҳои дигар, ки хусусияти ҳуқуқӣ надоранд, асос ёбад. Ин омилҳо доимо ҳангоми ҳаллу фасли ихтилофи ҳуқуқӣ ифода ёфта, дорои тасдиқи ҳуқуқӣ дар намуди талаби қабули қарор бо риояи принсипи оқилӣ ва адлу адолат, мебошанд.

Ҳамзамон, ҳар як судя бояд фаромӯш накунад, ки замина барои хулосабарорӣ аз рӯи баҳси ҳуқуқӣ метавонад, танҳо маҷмуи далелҳои дорои аҳаммиати ҳуқуқидошта гарданд, яъне далелҳое, ки дар доираи ҳаёти ҳуқуқӣ (дар доираи татбиқи ҳуқуқи судӣ) ҳуқуқи ҳастии худро исбот кардаанд. Танҳо дар чунин ҳолат судя метавонад аз содир намудани саҳви судӣ ба қадри имкон эмин ёбад ва барои раҳо ёфтани аз он ҳар як судяи худро ҳурмату эҳтиромдошта бояд доимо дар хотир дошта бошад, ки фочиаи бегуноҳон аз гуноҳи гунаҳгорон асос меёбад, аммо ҳеҷ вақт гуноҳи гунаҳгорон фочиаи бегуноҳонро сафед намекунад.

¹⁹⁰Ниг.: Библия, Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Третья Книга царств. Гл. 3 (16–28).

Ҳамин тавр, дар чараёни расмиёти судӣ судя наметавонад, мушоҳиди бегона аз болои мубоҳисаи тарафҳо шавад, далелҳои ба ӯ пешниҳодшударо ба таври механикӣ ҳам оварда, сипас аз рӯи вазн, вазнинии ҳар як паллаи тарозуи адолати судиро, муайян созад. Таҷрибаи бисёрасраи судӣ восита ва тарзу услубҳои гуногунро оид ба фаҳмиши ҳуқуқӣ дар чараёни татбиқи ҳуқуқи судӣ тарҳрезӣ намудааст. Ва азбаски судя иштирокчии муҳофизаи судӣ мебошад ва назди вай аз аввал масъалаи фаҳмиши моҳияти ҳуқуқи ихтилофи ҳуқуқи мавриди омӯзиш қароргирифта ва муайян кардани ҳақиқати ҳуқуқӣ меистад, ӯ вазифадор аст расмиёти судиро донанд ва моҳирона онро истифода барад.

БОБИ 3. ШУУРИ ҲУҚУҚИИ КАСБИИ СУДЯҲО ЧУН ЗАМИНАИ ФАЪОЛИЯТИ ТАФСИРИ ҲУҚУҚӢ

3.1. Чанбаҳои назариявии тафсири ҳуқуқӣ

Донишҳои ҳуқуқӣ дар раванди ҳуқуктатбиқкунии судӣ падидаи мураккабест, ки ҳамчун фаъолияти равонии шахс, ки аз ҷониби шахси мансабдори мушаххас амалӣ карда мешавад, дорои салоҳияти татбиқи қонун дар татбиқи адолати судӣ, фаъолиятест, ки ба қонунҳо итоат мекунад.

Бобати баррасии масъалаи тафсири қонун, бояд қайд кард, ки тафсир маънои тасаввурот пайдо кардан, фаҳмидани маъно, фаҳмиши мухтавои қонунро дар назар дорад. Дар баъзе меъёрҳои қонунгузорӣ ҳатто муқарраротҳое, чой доранд, ки фаҳмиши духураи меъёри қонунро манъ мекунад. Аз ҷумла тибқи қисми 4 моддаи 4 Кодекси ҷиноятӣ ҚТ мазмуни Кодекси ҷиноятӣ бояд дақиқан мутобиқи матни он фаҳмида шавад.¹⁹¹

Бояд зикр намуд, ки ҳар як қонун аз фаслҳо, бобҳо, зербобҳо, моддаҳо, қисмҳо ва сарҳатҳо буда метавонанд ва дар шакли калимаҳое, ки ба ҷумлаҳо, матнҳо муттаҳид шудаанд, ифода меёбад. Баъзан иваз кардани танҳо ҳарфи як калима ва ё интиқол додани аломати китобатӣ кифоя аст, то мазмуни маъноии тамоми ибора ва меъёри қонун ба кулӣ тағйир ёбад.

Луғатҳои тафсирӣ маънои калимаҳоро шарҳ медиҳанд, мазмуни маъноии онҳоро нишон медиҳанд. Ҳар як қонуни ҳуқуқӣ дар шакли калимаҳое, ки ба ҷумлаҳо, матнҳо муттаҳид шудаанд, ифода меёбад. Баъзан иваз кардани танҳо ҳарфи як калима ва ё интиқол додани аломати китобӣ кифоя аст, то мазмуни маъноии тамоми ибора ба кулӣ тағйир ёбад.

¹⁹¹ Ниг.: Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. аз 21 майи соли 1998, таҳти №574 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

Қонунҳо дар ҳама даври замон нокомил буданд, вучуд доранд ва нокомил хоҳанд буд. Аммо ҳатто мукамалтарин қонуне, ки дар марҳилаи муносиби рушди ҷомеа метавонад ба ҳар гуна фазои созанда тоб оварда бошад, наметавонад барои татбиқкунандаи ҳуқуқ, ки дар ҳар мавриди татбиқи ин қонун бо вазъияти мушаххаси ҳаётии фард ва нотакрор дучор мешавад, возеҳияти мутлақро талаб кунад.

Мутобиқи моддаи 82 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ”:¹⁹²

1. Дар сурати ошкор намудани носаҳеҳӣ ва гуногунфаҳмии санади меъёрии ҳуқуқӣ, амалияи ихтилофноки истифодаи он, мақомоти (шахси мансабдори) санади меъёрии ҳуқуқии дахлдорро қабулнамуда дар санади тафсир, ки хусусияти расмӣ ва ҳатмӣ дорад, тафсири меъёри онро пешниҳод менамояд.

2. Санади тафсирии расмӣ метавонад аз тарафи дигар мақомоте низ қабул шавад, ки онҳо мувофиқи қонунгузорӣ барои тафсири ин ё он санади меъёрии ҳуқуқӣ ваколатдор карда шудаанд.

3. Санадҳои тафсири расмӣ мақомоти дигар, ки ваколатдоранд ин ё он санади меъёрии ҳуқуқиро тафсир кунанд, дар он шакле қабул мегарданд, ки бо Қонуни мазкур қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдор аз ҷониби онҳо пешбинӣ шудааст.

4. Санади тафсири расмӣ бо санадҳои зерин қабул мегардад: бо қонуни конституционӣ барои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон; бо қонун барои қонунҳои бо роҳи раъйпурсии умумихалқӣ қабулгардида; бо қарорҳои якҷояи Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои қарорҳои якҷояи онҳо; бо қарори Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои санадҳои меъёрии ҳуқуқии Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон; бо қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии

¹⁹² Ниг.: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, №1414 // Маҳзани мугамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 24.12.2021).

Ҷумҳурии Тоҷикистон барои қонунҳои конституционӣ, кодексҳо, қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон; бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои санадҳои меъёрии ҳуқуқии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон; бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон; бо фармоишу қарорҳои вазоратҳо, кумитаҳои давлатӣ, мақомоти назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Бонки миллии Тоҷикистон, Агентии амнияти ядрӣ ва радиатсионии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот мутобиқан барои санадҳои меъёрии ҳуқуқии онҳо.

5. Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Пленуми Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон татбиқи судиро оид ба амалияи татбиқи қонунгузорӣ чамбаст намуда, тавзеҳоти дастурӣ медиҳанд ва онҳо барои судҳо, мақомоту шахсони мансабдоре, ки қонуни тавзеҳшударо татбиқ менамоянд, ҳатмӣ мебошанд.

6. Ҳангоми тафсири санади меъёрии ҳуқуқӣ ба он ворид намудани тағйиру иловаҳо мумкин нест.

7. Маъноии санади меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ дар мавриди тафсир пурра мутобиқи қонун фаҳмонида ва дақиқ карда мешавад.

Азбаски қонунҳо танҳо ифодаи шифоҳӣ дошта метавонанд, проблемаи дарки мазмуни маъноии ифодаи шифоҳии ҳуқуқӣ ба таври объективӣ зухур меёбад. Ва агар дарки носоҳеҳ ба маъноии қонун барои як шахси оддӣ метавонад ба ӯ таъсири манфӣ расонад, пас фаҳмиши нодурусти маъноии қонун аз ҷониби корманди ҳифзи ҳуқуқ барои ҷомеа зарар дорад.

Агар дар ҳар як ҳолати мушаххаси иҷрои қонун қувваи раванӣ ва эмотсионалии корманди ҳуқуқ бояд ҳадди аксар сафарбар карда шавад, ки ҳангоми дарки қонуни татбиқшаванда ба ин низоъҳои ҳуқуқӣ татбиқ

карда шавад, он гоҳ қонунҳо метавонанд норавшан, фаҳмо ва дарк карда шаванд. Баръакс, пешрави иҷтимоӣ бо муназзам қатъии максималии меъёрҳои ҳуқуқиро талаб мекунад. Инро бо он шарҳ медиҳад, ки шахс дар ҷамъият буданаш дар муносибатҳои иҷтимоӣ ба тартибу низом ниёз дорад. Рафтори одамро ба тартиботи муқарраршуда тобеъ кардан мумкин аст, ки агар талаботе, ки ҷамъият ба шахеи алоҳида мегузорад, муайян, равшан ва фаҳмо бошад. Шахсе, ки бо ҷомеа, давлат рӯ ба рӯ шудааст, ҳақ дорад, ки аз ҷониби ин охирин ба у дақиқ нишон дода шавад, ки аз у чӣ талаб карда мешавад ва барои у чӣ гуна маҳдудиятҳо муқаррар карда мешавад. Мантиқан ин ҳуқуқ ба дақиқ будани меъёрҳои ҳуқуқӣ яке аз ҳуқуқҳои ҷудонашавандаи инсон аст, ки онро тасаввур кардан мумкин аст; бе он, аслан дар бораи ягон ҳуқуқ суҳан рондан мумкин нест.

Муайянии меъёрҳои ҳуқуқӣ ҳамчун аломати қонуният хусусияти хоси ҳар як ҷомеаи мутамаддини фарҳангӣ, он ҷомеаест, ки дар он шароити ба вучуд омадани худсарӣ дар ҳама гуна шакл ба ҳадди аққал расонида мешавад. Одамони тараққипарвари замони худ ҳамеша аз хавфи иҷтимоии зулмоти қонунҳо огоҳ мекарданд, кодекси китобе, ки ҳама эҳтиром мекунанд ва барои ҳама дастрас аст, ба китоби ғайрихусусӣ ва танҳо барои доираи танги одамон дастрас аст. Шумораи онҳое, ки китоби муқаддаси қонунҳоро мефаҳманд ва мехонанд, бештар бошад, ҳамон қадар ҷиноятҳо камтар мешаванд.

Ҳангоми омӯхтани маълумот оид ба рушди таърихии ҳокимияти судӣ ва муқоисаи онҳо бо сатҳи рушди иҷтимоӣ, сифати қонунгузорӣ, тамоюлҳои иҷтимоии ҷомеаи мушаххас вобастагии мутақобила ва даврӣ будани чунин падидаҳо, ба монанди дараҷаи мувофиқати қонунҳои судӣ равшан ифода карда мешавад, қонун ба афкор (идеалӣ, объективӣ барои ҷомеаи муайян зарур), аз як тараф, дараҷаи мустақилият ё дараҷаи худсарии суд, ки ҷомеа дар ҳалли низоъҳои мушаххаси ҳуқуқӣ иҷозат додааст. Ин мушоҳида то ҳол рад карда нашудааст. Ва агар ин ҳолат дар

натичаи санҷиши илмӣ ҳамчун инъикоси қонуниятҳои рушди иҷтимоӣ тасдиқ шавад, пас дар робита ба таърих метавон (бо назардошти дониши даврӣ) хулоса кард, ки давраи тулонии кори судҳо дар шароите, ки меъёрҳои ҳуқуқӣ сол то сол аз талаботи объективии тараққиёти ҷамъият торафт бештар ҷудо мешуданд, вақте ки зарурати дараҷан кардани тафовути мавҷуда дар ислоҳи амалӣ ҳам дар муносибатҳои ҷамъиятӣ ва ҳам дар робитаҳо зухур меёфт ва дар амалияи судӣ, ки қаблан зикр шуда буд), ба он оварда расонд, ки судҳо дар фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ қомилан маҷбур буданд ба қадри имкон меъёрҳои қонунро мувофиқи эҳтиёҷоти объективӣ шарҳ диҳанд, эҳтимолан бе огоҳии он.

Бинобар ин, хиради халқӣ хирадест аст, ки вай аз воқеияти ҳақиқӣ ҷудо нашуда, ҳуди ҳаёти ҷамъиятӣ офарида, ифода ёфтааст.

Дар бораи динамикаи дараҷаи мустақилияти ҳуқуқии судҳо дар ҳалли низоъҳои ҳуқуқӣ ё дараҷаи худсарии суд дар ҳалли низоъҳои мушаххаси ҳуқуқӣ, ки ҷомеа иҷозат додааст, суҳан ронда, дар асоси мушоҳидаҳои гузаронидашуда бояд тахмин кард, ки дар солҳои наздиктарини тараққиёт ва ташаккули ҷамъият тамоюли дар шаклҳои гуногун маҳдуд кардани чунин мустақилияти судҳо ба амал меояд. Дарки ин тамоюл, ки ба назари мо, зухур меёбад, ба дурусттар танзим кардани фаъолияти муурофиявии суд дар марҳилаи ҳозира мусоидат мекунад.

Қонуни мусбӣ, аз як тараф, наметавонад талаботи танзими муносибатҳои ҷамъиятиро ба таври идеалӣ инъикос намояд, аз тарафи дигар, арзиши миёнаи танзими муносибатҳо буда, аслан наметавонад, тамоми гуногунии муносибатҳои мушаххасро дар бар гирад ва муносибатҳои ҷамъият, «ҳатто возеҳтарин қонуне, ки нисбат ба ин ё он парвандаи мушаххас истифода мешавад, бинобар хусусиятҳои ин парванда ва ё шароити қуллан тағйирёфта метавонад ноодилона шавад. Яке аз камбудҳои доимии қонуни позитивӣ инчунин он аст, ки қонуни ҳуқуқӣ натиҷаи эҷодиёти инсон буда, ҳамеша осори ноқомлиҳои инсониро бо худ дорад.

Ба ғайр аз он чизе зикр гардид, нисбатан мукамалтарин қонуни ҳуқуқӣ, ки муносибатҳои ҷамъиятиро танзим мекунад, дар аввал хуб аст, ки камбудихо ва зиддиятхоро дар бар гирад, зеро вай дар лаҳзаи пайдоиши худ он муносибатҳои ҳаётиро, ки нав пайдо мешаванд ва зоҳир хоҳанд шуд, пешбинӣ карда наметавонад ва набояд пешбинӣ кунад, чунки зиндагӣ, ҳамчун ягонагии ҷисмӣ ва ҳамзистии ҳамзамон бо унсурҳои гузашта ва оянда аст.

Дар навбати худ, як муқаддимае, ки дар ибтидо хато буд, дар баробари риояи қонунҳои мантиқ ба хулосаҳои муътамад оварда наметавонад. Дар ин масъала баҳси намояндаи барҷастаи фаҳмиши меъёри ҳуқуқӣ - Байтин М.И.¹⁹³ бо намояндаи пайвастаи принсипиалии фаҳмиши васеи ҳуқуқ – Петрова Л.В.¹⁹⁴ намуна мебошад.

Петрова Л.В. бархилофи ҳуқуқи фитрӣ ва позитивӣ чунин мешуморад, ки дар қонун дидани низоми меъёрҳои умумидавлатии ҳатмӣ, ҳуқуқи дониستاني танҳо қоидаҳои рафтори аз ҷониби давлат бароварда ё иҷозат додашуда маънои маҳрум кардани ҳуқуқ аз арзиши мустақили онро дорад ва нақш ба кам кардани он ба баъзе замимаҳои давлат. Ҳуқуқ аз руи моҳияти худ метавонад танҳо дар сурате салоҳият дошта бошад, ки ин вақолат дар худ мавҷуд бошад, на дар ягон таъсири беруна, ҳатто таъсири давлат, агар мо аз рӯи қонун иродаи давлатро дарк кунем, ки муносибатҳои одамонро тавассути муқаррар намудани чораҳои рафтор танзим мекунад. Моҳияти ҳуқуқ аз доираи ҳуқуқӣ берун аст, вай аз табиати инсон сарчашма мегирад. Он қонунҳое, ки ба табиати инсон мувофиқанд, оқилонаанд. Илме, ки табиати инсонро меомӯзад, антропологияи фалсафӣ мебошад, ки тибқи он моҳият ва маънои табиати инсон ихтиёри озодии у мебошад, бинобар ин, калиди дарки қонуни табиӣ дониستاني шахс дар бораи табиати худ ва аз ин ру, табиати инсон дар маҷмуъ. Азбаски шахс дар ҳолати фитрии худ мавҷудияти

¹⁹³ Ниг.: Байтин, М.И. Сущность права. (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков) [Текст] / И.М. Байтин. – 2-е изд., доп. – М.: Право и государство, 2005. – 544 с. – С. 100–109.

¹⁹⁴ Ниг.: Петрова Л.В. О естественном и позитивном праве // Государство и право. – 1995. – № 2. – С. 32–41.

озод аст ва агар шахс барои фаъолияти амалии худ дар худ қонун (меъёр, принципи рафтор) пайдо карда бошад, пас вай, на қонуни касе, балки қонуни шахсии худро роҳнамоӣ мекунад.

Таҳлили ақидаҳои илмии Петрова Л.В.-ро, академик Байтин М. менависад, ки масъалаи дар сатҳи амалияи судии тафсир ва татбиқи қонунро баррасӣ намуда¹⁹⁵, Петрова Л.В. равиши позитивистиро ба он бо чунин як тарафи таълимоти фалсафию антропологии ҳуқуқ, ба монанди ҳуқуқи табиӣ герменевтикӣ ё антропологияи герменевтикӣ, ки ба ақидаи у, меъёрҳои ҳуқуқи фитрӣ мебошанд, муқобил мегузорад. Дар баробари ин, фаҳмиши мусбати герменевтикаи ҳуқуқӣ ҳамчун илм ва санъати тафсири истилоҳоту мафҳумҳои ҳуқуқӣ, тавзеҳот ва тавзеҳи меъёрҳои ҳуқуқӣ бо мақсади татбиқи яхела ва дурусти онҳо ҳамчун “маҳдудқунанда” ва “манъияти таҷрибаи судӣ (ҳуқуқи судяҳо) ҳамчун сарчашмаи қонуни миллӣ». «Ба ибораи дигар, — мегуяд Петрова Л.В., — мехоҳанд ҳуқуқшиносони амалии ҳозираро мисли пештара ҳамчун иҷроқунандагони механикии иродаи давлат диданд. Мисли пештара, адвокатҳо аз ҷустуҷӯи мустақилона ва эҷоди қонун дур карда шудаанд.

Ҳамин тариқ, принципи конституционии тақсимои ҳокимият аз байн меравад. Дар он ҷое, ки ҳокимияти судӣ ба қонунгузорӣ тобеъ аст, дар бораи тақсимои ҳокимият суҳан рондан лозим нест.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки таҷзияи ҳокимияти давлатиро муайян мекунад (моддаи 9), муқаррар кардааст, ки “ҳокимияти давлатӣ дар асоси таҷзияи он ба ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва судӣ амалӣ мегардад” ва дар моддаҳои 84 ва 87 Конститутсия омадааст: «Судяҳо мустақиланд ва танҳо ба Конститутсия ва қонун итоат меқунанд», ки ифода ва натиҷаи бевоситаи принципи конституционии тақсимои ҳокимият мебошад.¹⁹⁶

¹⁹⁵ Ниг.: Байтин И.М. Сущность права. (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков) – 2-е изд., доп. – М.: Право и государство, 2005. – 544 с.

¹⁹⁶ Ниг.: Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] аз 6-уми ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26-уми сентябри соли 1999, 22-юми июни соли 2003 ва 22-юми майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

Конститутсияи ҚТ, қонуни конститутсионӣ “Дар бораи судҳо дар ҚТ” ва дигар санадҳои қонунгузори ҚТ, ки фаъолияти мақомоти судиро танзим мекунад, мазмуни асосии фаъолияти ҳифзи ҳуқуқи судӣ мебошанд.

Бояд қайд намуд, ки тафсири қонун барои таъмини шарҳи илмӣ ва амалӣ, асоснокии мазмун, маънои меъёри тафсиршуда бо мақсади татбиқи якхела ва дурусти он пешбинӣ шудааст, на ба миён овардани дастури нави умумии ҳуқуқие, ки аз ин меъёр дур мешавад ё онро иваз мекунад. Аммо аз ин ба ҳеҷ ваҷҳ чунин хулоса намеояд, ки судяҳо ба қавли Петрова Л.В., “онҳоро ҳамчун иҷроқунандагони механикии иродаи давлат дидан меҳоянд”¹⁹⁷. Баръакс, дар бораи он ки дар шароити қунунӣ то ҷӣ андоза вақолатҳои судяҳо дар соҳаи фаъолияти касбии онҳо, мустаққилият ва озодии салоҳият ва масъулияти ҳаллу фасли дурусту одилонаи баҳсҳо ва қарорҳо афзоиш ёфтааст. Махсусан дар парвандаҳои марбут ба ҳифзи ҳуқуқ, аз руи вақолате, ки ба судяҳо дода шудааст, қарор карда мешавад, ки ҳангоми ҳалли парвандаҳои мушаххас меъёрҳоеро истифода набаранд, ки мувофиқи онҳо боиси вайрон шудани ҳуқуқҳои қонунӣ мегардад ва ҷиҳати ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон, дар ҳар як чунин ҳолат меъёрҳои дахлдори Конститутсияи ҚТ-ро бевосита ба роҳбарӣ гиранд.

Дар мавриди назарияи ҳуқуқи фитрӣ бошад, шахс ҳеҷ гоҳ, чунон ки зикр гардид, умуман нисбат ба ҳуқуқи позитивӣ муносибати манфӣ зоҳир накардааст, балки танҳо бо навъҳои ҳоси он ки ба қонунҳои табиӣ, ки рамзи ҳуқуқҳои фитрию ҷудонашавандаи инсон мебошанд, мақсаднок шахс мубориза мебард. “Назарияи ҳуқуқи фитрӣ афзалияти ҳуқуқҳои модарзодии инсонро асоснок намуда, ҳамеша дар давлатҳои мушаххас ва дар байни халқҳои гуногун чунин қонуни мусбӣ эҷод ва инкишофро ҷонибдорӣ мекард, ки ба ин ҳуқуқҳои бунёдӣ асос ёфта

¹⁹⁷ Ниг.: Петрова, Л.В. О естественном и позитивном праве [Текст] / Л.В. Петрова // Государство и право. – 1995. – № 2. – С. 32–41.

бошад заминаи маънавӣ, қувваи ахлоқӣ ва устувории ҳуқуқи мусбӣ аз қонуни фитрӣ сарчашма мегирад»¹⁹⁸.

Муносибати баҳодиҳии муносибатҳои ҳуқуқии табиӣ ва позитивӣ, ки ба мавқеи Байтин М.И., нишон медиҳад Лившиц Р: «Агар ба ҳисми зинда монанд кардани ҳуқуқ қомилан шартӣ бошад, пас ҳуқуқи позитивро ба тан, ҳуқуқи табииро руҳ ҳисоб кардан мумкин аст. Ҳуқуқи табиӣ ба таври объективӣ ба либоси меъёрӣ ниёз дорад, вагарна он маҷмуъаи ғояҳои зебо боқӣ мемонад. Ҳадафи ҳуқуқи фитрӣ ба даст овардани муқаррароти меъёрӣ то ҳол боқӣ мемонад»¹⁹⁹.

Марҳилаи навбатӣ ин зухуроти норозигии аҳли ҷамъият дар ҳолати худсарии судӣ мебошад, ки танзими сатҳи муносибатҳои ҷамъиятии бадастовардаи ҷамъият мегардад ва бо талаби замон ба амалҳои мушаххаси давлат оварда мерасонад, ки озодии судяҳоро дар масъалаҳои тафсири қонун маҳдуд мекунад. Дар як муддат вазъияте ба миён меояд, ки тараққиёти ҷамъият боз дар мубоҳиса талаб мекунад, ки мақомоти ҳифзи ҳуқуқ - суд ҳамчун асбобе, ки фаъолияти он тафовути доимии байни шакли ҳуқуқӣ ва идеалро инъикос намояд ва дар арсаи таърихӣ садо додани қонуни позитивӣ, сатҳи танзими ҳуқуқи (характери идеалӣ, объективии зарурии) муносибатҳои ҷамъиятии ин ё он субъекти ҷамъиятӣ мебошад. Давлат боз иҷозат медиҳад, ки судяҳо мустаққилияти муайяно ба амал баранд, ба маънои муайян, то даме, ки дараҷаи ҳуқуқи позитивӣ боз ба дараҷаи тағйирёфтаи муносибатҳои ҷамъиятӣ баланд нашавад, ба худсарии судӣ машғул шаванд ва ғайра. Дар баробари ин бояд қайд кард, ки ҳарду тамоюлҳои иҷтимоӣ (хоҳиши ҳадди аксар мустаққилияти судҳо дар ҳалли низоъҳои ҳуқуқӣ ва хоҳиши қомилан вобаста будани судҳо аз танзими ҳуқуқии ин низоъҳо) якҷоя

¹⁹⁸ Ниг.: Байтин И.М. Сущность права. (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков) – 2-е изд., доп. – М.: Право и государство, 2005. – 544 с. – С. 104–108.

¹⁹⁹ Ниг.: Лившиц Р.З. О противоречивости двуединой природы права // Подготовка и принятие законов в пра– новом государстве: Материалы междунар, семинара, Госдума, 28–29 апреля 1997 г. – М.: 1998. – С. 285,287–288,

вучуд доранд ва танҳо вобаста ба дар шароити муайяни иҷтимоӣ яке аз онҳо муддате бештар зухур мекунад.

Ин мулоҳизаҳо ба хулоса меоранд, ки сатҳи мустаққилияти судҳо, сатҳи худсарии судӣ дар ҳар як ҷомае дар марҳалаи муайяни таърихии инкишофи он (бо тамоми хусусиятҳои фардии ин ҷомае) дар ниҳоят як зухуроти як қонунро ифода мекунад. Он чӣ ки то андозае, ҳуқуқи позитив бо талаботи муносибатҳои ҷамъиятӣ дар танзими онҳо алоқаманд аст, нисбат ба ҳуқуқи аз ҷиҳати сифатан мусбат рафтори одамонро дар ҷамъият танзим мекунад (бо сабабҳои гуногун, аз қафомонии ошкор то хусусиятҳои инфиродии низоми ҳуқуқии ҷамъиятӣ алоҳида, ки дар дараҷаи нокифояи конкретии танзими ҳуқуқӣ зоҳир мегардад), мустаққилияти судҳо ҳар қадар бештар зоҳир шавад, ҷамъият ба судҳо ҳамон қадар бештар имконият медиҳад, ки ба худсарии судӣ машғул шаванд. Комилан возеҳ аст, ки дар заминаи гуфтаҳои мо худсарии судӣ маънои баландтарин сатҳи имконпазири тафсири судии қонунро ба ниёзҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ, то ислоҳоти қонунӣ мусбат дорад.

Барои мо ақидаи Бекқария Ч. оид ба ин масъала тавачҷуҳи таърихӣ дорад. Вай дар бораи мушкилоти тафсири қонун аз ҷониби судяҳо андешаронӣ намуда, бар ин назар аст, ки судяҳо наметавонанд ҳуқуқи тафсири қонунҳои ҷиноятиро танҳо барои он дошта бошанд, ки қонунгузор нестанд. Судяҳо қонунҳоро ҳамчун уҳдадорие қабул намекунанд, ки аз қасамҳои қадимӣ, аз қувваи худ маҳруманд, зеро дар акси ҳол он васиятҳои мурдагон ва беадолатонро мебандад, зеро он одамонро, ки дар ҷомае муттаҳид шудаанд, ба ҳолати ибтидоӣ бармегардонад, ҳамчун уҳдадорихое, ки аз созишномаи хомӯш ё ошқори байни соҳибихтиёр ва тобеони зиндаи у барои ба у расонидани иродаи якҷояи охирин бармеоянд. Ин уҳдадорихо ҳамчун воситаи зарурии ҷилавгирӣ ва танзими раванди дохилии бархурди манфиатҳои хусусии ба

хам муҳолиф хизмат мекунанд. Моҳияти моддӣ ва қувваи ҳақиқии қонунҳо ҳамин аст.²⁰⁰

Ба ақидаи Беккария Ч.: «судҳо, мақомоти судӣ вазифаи қонунбарорӣ надоранд.²⁰¹ Ў қайд мекунад, ки мақсади онҳо амалӣ намудани адолати судӣ мебошад, ки маънии онро бояд ходимони қонуни имрӯза дарк кунанд, аз як ҳақиқати забонзадае, ки ба роҳнамоии қонун амр мекунад, ки садди ҳаёли дар сари чараёни афкор аст, чизи хатарноктаре нест. Ин ҳақиқат, ки ба ақли оддӣ ғайриоддӣ менамояд, ки барои он проблемаҳои майда-чуйда аз оқибатҳои фалокатовар, вале дарозмуддати принципи ботил, ки дар шуури мардум ҷой гирифтаанд, зарбаи сахттар аст. Ҳар як шахс нуктаи назари шахсии худро дорад, ки бо мурури замон тағйир меёбад, ки руҳияи қонун вобаста ба мантиқи ҳуб ё бад будани судя, кори муътадил ё бад будани меъдааш ... вобаста аст. Хулоса, аз хурдтарин воридшавӣ, ки қодир аст дар рӯҳи инсон, зери тағйирёбии доимӣ, тасвири таҳрифшудаи ҳар як объекти мавриди омӯзишро ба вучуд орад. Аз ин рӯ, мебинем, ки тақдир одамро дар баррасии парвандааш аз ҷониби судҳои гуногун чӣ гуна бозӣ мекунад, Ва умри бадбахт аз хулосаҳои хато ва ё ҳавасҳои зудгузари судя, ки ба дурустии қарори худ дар асоси бесарусомонӣ боварӣ дорад, қурбон мешавад, андешаҳо дар майнаи у шино мекунанд. Барои ҳамин ҳам мебинем, ки оид ба як ҷиноят, дар як суд дар вақтҳои гуногун ба таври гуногун ҷазо дода мешавад.

Беккария К. дар асоси он воқеиятҳои ҳаётӣ, ки мушоҳида карда буд, ақидаҳои худро таҳия кардааст. Муносибати барҷастаи манфии Беккария К. ба имкони тафсири судии қонуни ҷиноятӣ на танҳо бо нобиғаи илмӣ ва инсонпарварии у, балки бо он шарҳ дода мешавад, ки худсарии судӣ, ки дар он вақт ҷомеа роҳ додааст, ба чунин дараҷае расидааст, ки тамоюли бояд таъсири давлат ба маҳдуд кардани озодии

²⁰⁰ Ниг.: Покровский, И.Ф. Формирование правосознания личности: вопросы теории и практики / И.Ф. Покровский. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1972. – 142 с. – С. 91–92.

²⁰¹ Ниг.: Беккария, Чезаре. О преступлениях и наказаниях / пер. с фр. А. Хрущов. – СПб.: Тип. И. Глазунова, 1806. – [8], VIII, 17–200 с. – С 75–79.

суд ҳангоми тафсири қонун пайдо мешуд ва барои ин тамоюл ба таври табиӣ зоҳир мешуд.

Ба гуфтаи Покровский И.А.: «ки проблемаҳои ҳуқуқи маданиро, аз ҷумла бо истифода аз усули таърихӣ дар Пруссия таҳқиқ карда буд, Фридрихи Кабир дар асоси ақидае, ки фаҳмонидани маънои қонунҳо танҳо ба шоҳаи қонунгузорӣ тааллуқ дорад, бо фармони 14 апрели соли 1780 комиссияи махсуси қонунҳо ташкил карда, ба судҳои алоҳида тафсири мустақилро манъ намуда, дар ҳолатҳои шубҳа ба ин комиссия муроҷиат карданро вазифадор намуд. Ин фармон баъдтар ба Кодекси Земский Пруссия дохил карда шуд (бандҳои 46 ва 47 сарсухан). Аммо пас аз 18 сол, бо фармони аз 8 март соли 1798 ин муқаррарот бекор карда шуд. Ба судҳо супориш дода шуд, ки ҳама парвандаҳоро дар асоси қоидаҳои умумии тафсир ҳаллу фасл кунанд, вале бо мақсади он ки ҳар гуна норавшаниҳои ба миён омада ба Вазири адлия барои қабули қонунгузориҳои оянда гузориш дода шаванд».²⁰²

Дар давраи инқилоб дар Франция вазъият маҳз ҳамин хел буд. Қонуни 24 августи соли 1790 ба судҳо дастур дод, ки ба қонунгузор муроҷиат кунанд. Аммо дар Фаронса ин қоида амалан ғайриимкон шуд ва банди 4 ба Кодекси Наполеон ворид карда шуд, ки ба судҳо манъ кардани қатъи мурофиаро бо баҳонаи хомӯшӣ, норавшани ё ноқофии қонун, ки дар натиҷа судҳо низ дубора ҳуқуқи тафсир ба даст овардаанд.

Дар Австрия, банди 26 Кодекси Йозефина аз соли 1786 муқаррар кардааст, ки дар ҳолатҳои шубҳа бояд бо монарх машварат кард. Аммо дар лоиҳаи Мартинӣ савол ба таври дигар гузошта шуда буд, азбаски қонуни табиӣ ҳамчун сарчашмаи олии ҳама гуна қонун эътироф шуда буд, судья метавонад барои пур кардани камбудихо ба ин охири муроҷиат кунад.²⁰³

²⁰² Ниг.: Покровский, И.А. Основные проблемы гражданского права / И.А. Покровский ; [Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Юридический фак., Каф. гражданского права]. – 6-е изд., стер. – Москва : Статут, 2013. – 349 с. – С. 91–93.

²⁰³ Ниг.: Покровский, И.А. Основные проблемы гражданского права / И.А. Покровский ; [Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Юридический фак., Каф. гражданского права]. – 6-е изд., стер. – Москва : Статут, 2013. – 349 с. – С. 91–93.

Муносибати манфӣ ба тафсири судӣ дар Россия низ дар Кодекси қонунҳо пеш аз ислоҳоти судии соли 1864 сабт шудааст. Дар моддаи 65-уми Қонунҳои асосӣ гуфта шудааст: «Қонунҳо бояд мувофиқи маъноӣ дақиқ ва аслишон бетағйир ва тамдиди иҷрошаванда бошанд. Ҳама бидуни истисно, бидуни истисно, ҳукуматҳои болоӣ, дар ҳар сурат, бояд таърифҳои худро аз руи калимаҳои дақиқи қонун тасдиқ кунанд, як ҳарфро дар онҳо бидуни гузориш ба Аълоҳазрати Император тағйир надиханд ва ба номутаносибии фиребгаронаи стихиявӣ роҳ надиханд. Моддаи 52: «Дар сурати норавшанӣ ё набудани қонуни мавҷуда, ҳар як чой ё ҳукумат ҳуқуқ ва вазифадор аст, ки дар сари вақт ба раҳбарони худ гузориш диҳад. Агар шубҳа ба маъноӣ бевоситаи қонун ҳал нагардида бошад, пас мақомот вазифадоранд, ки ба Сенати роҳбарикунанда ё вазир мувофиқи мансубияташон пешниҳод кунанд...» Моддаи 10 Оинномаи муурофияи гражданин ин тартибро бекор карда, манъ мекунад. Судҳо бо баҳонаи нопурра, номуайяни, набудан ё хилофи қонун ҳал намудани парвандаро қатъ кунанд.²⁰⁴

Ҳуқуқшиноси намоёни рус Таганцев Н. дар лексияҳои оид ба ҳуқуқи ҷиноятӣ, ки соли 1902 нашр шуда буд, қайд мекунад, ки чӣ тавре ки таърих нишон медиҳад, на танҳо масъалаи қувват ва аҳаммияти тафсири судӣ, балки масъалаи ҳуди ҳуқуқи суд ба тафсири қонун низ ба таври ғавқуллода ҳал карда шудааст. Дар Аврупо тафсири судӣ на танҳо бо қонун баробар буд, балки бартарияти он низ дошт, пас ҷазоҳоеро, ки ба орзуҳои инсондустии давраи замони мувофиқ набуданд, судҳо иваз карданд, ҳаҷми кирдорҳои ҷиноятиро тағйир дода, ҳамин тавр маҳдуд карда мешуданд ва ғайра.²⁰⁵

Ин худсарии комили суд дар охири асри 18 ва ибтидои асри 19 бар зидди худ як воқуниши сахтеро ба вуҷуд овард, ки ин ақсуламал ҳатто кушиш мекард, ки судҳоро аз ҳуқуқи тафсир комилан маҳрум созад.

²⁰⁴ Ҳамон ҷо. – С. 91–93.

²⁰⁵ Ниг.: Таганцев Н.С. Русское уголовное право: Часть общая. Лекции. Т. 1 / Таганцев Н.С. - 2-е изд., пересмотр. и доп. – С.-Пб.: Гос. Тип., 1902. – 823 с. – С. 160–167.

Дар афкори илмии ҳуқуқӣ дар солҳои 50-уми асри гузашта пайдо шудани констраксияҳои назариявие, ки ҳуқуқро аз ҳуқуқ ҷудо мекунанд, ҳуқуқро ба ҳуқуқи позитивӣ муқобил гузоштан, тезу тунд гардидани инкишофи ин сохторҳои илмӣ дар охири асри гузашта ва имрӯз, ҷустуҷӯи роҳҳои беҳтар намудани муносибатҳои ҷамъиятӣ бо роҳи баргаштан ба доктринаҳои ҳуқуқи фитрӣ, ки онҳо ҳам ба табиати мусбӣ муҳолифанд, ҳамаи ин, вале ба ақидаи мо, воқуниш ба дарк кардани он аст, ки ҳуқуқи позитивӣ ба талаботи тараққиёти ҷамъият равшан мувофиқ нест.

Ҳамин тавр, хулоса кардан мумкин аст, ки омӯзиши амалияи татбиқи ҳуқуқи судии ҳар як давлат тавассути призмаи дараҷаи мустаққилияти судҳо дар тафсири қонунҳо ба мо имкон медиҳад, ки дар бораи сифати қонуни позитивӣ, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавҷуд аст, тахмин кунем. Сарфи назар аз сатҳи бадастомадаи рушди институтҳои демократӣ ва ақидаи илмӣ ё расмӣ дар ҷомеа дар бораи мукаммалии қонунгузори амалкунанда, вақте ки дараҷаи муайяни мустаққилияти судӣ дар масъалаҳои тафсири қонун ва тафсири қонун ба даст меояд, метавон гуфт, ки дар ин ё он ҷамъият ҳуқуқи сифатан мусбат аз талаботи объективии тараққиёти ҷамъият ақиб мемонад. Дар навбати худ, талаботи объективии тараққиёти ҷамъият дар марҳилаи ҳозира вобаста ба пешрави босуръат давомдоштаи илмию техникӣ (бо назардошти дараҷаи бадастомадаи муносибатҳои иҷтимоию иқтисодии мамлакатҳои мутараққӣ, протсессии интегратсияи давлатҳо, доимо афзояндаи интегратсияи давлатҳо, вобастагии одам ба ҷамъият, тақсимои мавҷудаи меҳнат ва амали аз байн рафтани тарзи табиӣ хоҷагидорӣ дар мамлакатҳои мутараққӣ) на танҳо дар он аст, ки ҳуқуқи позитивӣ бояд ба дараҷаи бадастомадаи муносибатҳои ҷамъиятӣ мувофиқ бошад, балки дар он аст, ки он бояд ба меъёрҳои муайян ҷавобгӯ бошад, аниқ, фаҳм ва дастрас барои одами оддӣ бошад, бори гарони донишҳои илмӣ дар соҳаи ҳуқуқро бар дӯш нагирад. Ҳуқуқи

объективӣ (мусбатӣ) барои татбиқ шудан дар ҳаёт вучуд дорад. Ин вазифаро конун ба таври беҳтарин иҷро мекунад, вақте татбиқи он ба осонӣ ва зуд амалӣ карда шавад.

3.2. Намудҳо ва тарзҳои тафсири ҳуқуқӣ дар шароити инкишофи низоми ҳуқуқӣ

Вазифаи тафсири меъёрҳои ҳуқуқӣ, фаҳмидани маъно ва мазмуни меъёри тафсиршуда мебошад. Тафсир бояд он ақидаю мафҳумҳоро, ки эҷодкорӣ он бо ин меъёр алоқаманд кардааст, такрор намояд, мазмуни меъёрро ошкор кунад ё маънои онро инкишоф диҳад, фикр ва иродаи конунгузorro равшан созад, ки дар шакли айн сабт карда шудааст.

Дар илми ҳуқуқшиносии муосири тоҷик оид ба шарҳи меъёрҳои ҳуқуқӣ асари мукаммали илмӣ ҷой надорад, гарчанде ин масъала дар доираи баъзе китобҳои дарсӣ²⁰⁶, таҳқиқотҳои алоҳидаи илмӣ²⁰⁷ паҳлуҳои гуногуни он мавриди таҳқиқ қарор дода шудаанд.

Вазифаи тафсири волоияти ҳуқуқ ин аст, ки андешаи воқеии конунгузorro, ки ба таври шифоҳӣ ифода шудааст, ошкор намояд. Меъёрҳои ҳуқуқӣ барои татбиқ пешбинӣ шудаанд. Татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ аз зарурати ба тартиб даровардани муносибатҳои беохири муносибатҳо ва робитаҳои иҷтимоӣ ба миён меояд. Аз ин ру, судя муносибатҳои мушаххасро аз нуқтаи назари ҳуқуқи амалкунанда таҳлил намуда, вазифадор аст, ки пеш аз ҳама шакл ва мазмуни (маънои дохилии) меъёри ҳуқуқиро дарк намояд. “Тафсири грамматикӣ маънои конунро мувофиқи калимаҳои он муайян мекунад ва тафсири мантиқи калимаҳоро мувофиқи маънои онҳо шарҳ медиҳад.” Ҳамин тариқ,

²⁰⁶ Ниг.: Шарофзода Р.Ш. (Сотиволдиев Р.Ш.) Теории государства и права. Учебник для вузов. – Душанбе, «Сино», 2018. – С.595.

²⁰⁷ Ниг.: Солиев, К.Х. Праворазъяснительная деятельность Верховного Суда РТ: обще теоретический аспект[Текст]: Дис... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2004. – 205с., Шодиев И.Р., Развития судебной системы в Таджикистане: вторая половина 19 и начало 21в.[Текст]: Дис... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2010. – 176с., Гаибов Р.Д., Судебное правоприменение в условиях судебно-правовой реформы постсоветском Таджикистане: общее теоретический аспект[Текст]: Дис... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2012. – 199с., Мирзамонзода, Х.М. Конституционно-правовые основы судебной власти в Республике Таджикистан / под общ. ред. д.ю.н. А.М. Диноршоева. – Душанбе, 2021. – 168 с.

вазифае, ки дар назди мақомоти ҳифзи ҳуқуқ меистад, аз он иборат аст, ки меъёри тавсифиро аз нуқтаи назари шифоҳӣ, маъноӣ дохилӣ ва лафзии он омӯхта шавад. Маъноӣ дохилии меъёри ҳуқуқӣ маъноӣ воқеии амри ҳуқуқро дар назар дорад. Ба тарзи шифоҳӣ ва воқеӣ тақсим шудани тафсир бо он шарҳ дода мешавад, ки вожаҳо на ҳама вақт қобилияти комил ва пурра ифода кардани фикрро доранд. Ин бештар ба сохти юридикӣ дахл дорад, ки аз як тараф, бинобар хусусиятҳои лоихакашии худ, маҷбуранд, ки ҳарчӣ бештар мухтасар ва мухтасартар бошанд, аз тарафи дигар, ба қоидаҳои қатъии техникаи юридикӣ мувофиқ бошанд.

Хусусиятҳои ташаккули меъёрҳои ҳуқуқӣ (мухтасарӣ, истилоҳоти махсус), робитаи маъноии онҳо бо дигар меъёрҳо, истинод ба дигар меъёрҳо ва баҳодиҳӣ, инчунин камбудии техникаи қонунгузорӣ зарурати тафсирро ба вуҷуд меорад. Мутаносибан, дар доираи вазифаи тафсири меъёри ҳуқуқие, ки барои иҷроқунандаи ҳуқуқ гузошта шудааст.

Васковский Е.В.²⁰⁸ ду навъи тафсирро: шифоҳӣ ва воқеӣ муайян намуда, се қисмати асосии герменевтикаи ҳуқуқиро муайян мекунад: тафсири шифоҳӣ, тафсири воқеӣ ва инкишофи мантиқии меъёрҳо. Назарияи муосири ҳуқуқ нишон медиҳад, ки дар баробари ду намуди шарҳи меъёрҳои ҳуқуқ, ҳуқуқшиносон бисёр дигарҳоро бо роҳҳои гуногун (таърихӣ, систематикӣ, телеологӣ, таърихӣю сиёсӣ, мантиқии махсус-ҳуқуқӣ, функционалии тафсир) номбар мекунанд. Ба навъҳои номбаршудаи тафсири меъёрҳои ҳуқуқ ягон эътирози кулӣ надошта, бо вуҷуди ин, бо ақидаи Белов В.А.²⁰⁹, ки дар ин маврид принсипи интиҳоби меъёри ягонаи таснифот вайрон мешавад, зеро дигар намудҳо (аниқтараш, зернамудҳо) ба як қатор бо чунин намудҳои тафсир, монанди шифоҳӣ ва воқеӣ дохил мешаванд. Дар навбати худ, ду навъи тафсири зикршуда - шифоҳӣ ва воқеӣ аз нуқтаи назари методологӣ

²⁰⁸ Ниг.: Васковский Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. . – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с. – С. 427.

²⁰⁹ Ниг.: Белов В.А. «Выдающийся русский ученый-юрист...» // Васковский Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. . – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с. – С. 460–463.

навъҳои асосӣ буда, дар сатҳи таснифоти худ имкони таъсиси ҳама гуна кумакҳои дигарро аз байн мебаранд. Мумкин аст, ки минбаъд, эҳтимолан ҳар як ҷузъро тақсим кард, ки усулҳои тафсири шифоҳӣ ва танҳо воқеиро таъкид мекунад. Аммо инҳо аллакай воҳидҳои таснифи дараҷаи дуюм хоҳанд буд, ки номҳои онҳо ба ҳеҷ вачҳ дар як сатр бо нишони мафҳумҳои умумии онҳо номбар кардан мумкин нест.

Ҷойгир кардан, дар як сатҳ бо тафсири шифоҳӣ ва воқеӣ, шояд танҳо як усули низомнокии (расмӣ) тафсир, ки на ба мундариҷаи меъёр ва ё ҳолатҳои дигар, балки ба далели ҷойгиршавии муайян асос ёфтааст, сазовор аст, меъёри дар матни санади қонунгузорӣ. Аммо дар ин маврид таснифро бояд ба таври дигар сохт, ки онро муосирони мо сохтаанд: тафсир бояд ба расмият ва мазмун, охирин ба шифоҳӣ ва воқеӣ тақсим карда шавад.

Тафсири шифоҳӣ фаҳмидани мазмуни волоияти қонунро дар асоси маъноӣ калимаҳое, ки ин қонидаро ташкил медиҳанд, дар бар мегирад. Сохти шифоҳӣ, ки меъёри характериро дар бар мегирад, шумораи муайяни калимаҳое, ки мувофиқи қонунҳои грамматикаи забон ба ҷумлаҳо муттаҳид шудаанд, ки дар навбати худ баъзе фикрро (мантиқро) дар бар мегиранд, ки ба таври муайян услуби ифода карда шудаанд. Аз ин ру, тафсири шифоҳӣ омӯзиши ҳамаи чор унсури қаблан зикршудаи нутқ - луғавӣ, синтаксисӣ, мантиқӣ ва услубиро дар бар мегирад.

Унсури лексии раванди тафсири меъёри ҳуқуқӣ, равшан кардани маъноӣ калимаҳои алоҳидаро, ки ибора ва ҷумлаҳоро ташкил медиҳанд, дар бар мегирад. Дар ин марҳилаи тафсир метавонад мураккабӣ ба вуҷуд ояд, ки ҳар як вожаи муайянеро ифода мекунад ва маъноӣ калимаро бо истифодаи амалии он муайян мекунад. Дар навбати худ, қорбурди калима падидаи динамикист, ки на танҳо дар пайдоиши калимаҳои нав дар нутқ ё аз байн рафтани гардиши онҳо, балки дар тағйири маъноӣ баъзе калимаҳо низ зохир мегардад. Илова бар ин, бисёр калимаҳо

(омонимҳо) як не, балки якчанд маъно доранд ва метавонанд ба таври баробар бо маъноҳои гуногун истифода шаванд.

Комилан возеҳ аст, ки бидуни муайян кардани робитаи он бо калимаҳои дигари ин сохт (контекст) муайян кардани маънои дақиқи семантикии калимае, ки дар қабати лафзии сохти ҳуқуқи дорои меъёри ҳуқуқ ҷойгир шудааст, хеле душвор аст.

Қоидаҳои тафсири лексикиро номбар мекунем, ки онҳоро Васковский Е.В.²¹⁰, чунин ҳисобидааст:

1) агар муаллифи меъёр дар матни худ нишон дода бошад, ки калима ба кадом маъно истифода шудааст, пас ба ин маъно онро бояд дарк кард;

2) ба калимаҳо маънои дар лаҳзаи навиштани қонун истифода шудани онҳо дода шавад:

3) хангоми муайян кардани маънои калимаҳо хусусиятҳои лаҳзаи маҳаллиро, ки муаллиф метавониста буд, ба назар гирифт;

4) ба калимаҳо бояд мафҳуме дода шавад, ки аз ҷониби доираи муайяни шахсон (он шахсоне, ки ба онҳо меъёри дахлдор дахл дорад) бо он алоқаманд аст;

5) вожаҳо набояд алоҳида, балки бо пайванди ҷамъӣ тафсир карда шаванд, зеро маънои ҳар як вожа низ аз контексти истифода шудани он вобаста аст;

6) ба калимаҳо тобишҳои ба услуби муаллиф мувофиқ дода шаванд;

7) дар мавриди шакку шубҳа ба маънои калимаи муътадил бояд ба маънои маъмули он афзалият дода шавад, на ба истисно, васеъ ва на танг, техникӣ, на муқаррарӣ.

Қоидаҳои яқум, панҷум ва ҳафтум, ба андешаи мо, бояд барои судҳо мусалам (аксиоматикӣ) бошанд ва он сатҳи ҳадди аққали дониши пушидаи (герменевтикаи) ҳуқуқро дар доираи тафсири луғавии шифоҳӣ

²¹⁰ Ниг.: Васковский Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. . – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с. – С. 427.

ташкил диҳад, ки судяи муосир ҳақ надорад, ки дар зери он бошад. Инчунин бояд ба қоидаи дуҷум диққат дод, ки дар доираи тафсири луғавии шиғоҳӣ калимаро бояд танҳо ба ҳамон маъно дарк кард, ки дар замони таълифи қонун дар қадом маъно истифода шудааст. Ин қоида, дар навбати худ, ба қоидае, ки дар доираи тафсири воқеӣ таҳия шудааст (қаблан ҳангоми баррасии масъалаи ҷазо дода шуда буд), ки мувофиқи он ҳангоми омӯзиши меъёрҳои ҳуқуқии ҷорӣ, сарфи назар аз давраи таърихӣ (хронологӣ) муҳолифат намекунад. Муқаррар намудани намуди зоҳирии он бояд аз он баромад кард, ки азбаски қонунгузор ин меъёрро бекор ё тағйир намедиҳад, он бояд ба талаботи имрӯза ҷавобгӯ бошад ва барои танзими муносибатҳои имрӯза татбиқ карда шавад. Дар ин маврид на танҳо аз он сабаб, ки маънои таърихии калимаи хаттӣ ва маънои воқеии меъёри феълӣ мафҳумҳои гуногунанд, балки инчунин аз он сабаб, ки тафсири шиғоҳӣ ва тафсири воқеӣ сатҳҳои гуногуни тафсир мебошанд, зиддият вучуд надорад.

Унсурҳои синтаксисӣ омӯзиши маънои калимаҳоро на алоҳида, балки бо навбат, ҷумлаҳоро дар бар мегирад. Маънои калима вобаста ба муносибати синтаксисаш бо калимаҳои дигар ва инчунин вобаста ба он ки дар ифода қадом шакли синтаксисӣ истифода мешавад, тағйир меёбад.

Мушкилии назаррас дар фаҳмидани маънои ҳосил ибора тавассути ҷунин сохтори синтаксисӣ нутқ ҳангоми истифода шудани гардишҳои мураккаб ё вақте ки тамоми ҷумла метавонад бо хосияти омоним, яъне тамоми ибора ё ҷумла тавсиф карда шавад. Дар як вақт ба якҷанд маъно имкон медиҳад. Ҳамин тариқ, барои фаҳмидани маъно, ки дар ҷумла аст, фаҳмидани он ки дар шакли калимаҳо, ибораҳо ва ин ҷумларо ташкил медиҳад, фаҳмиш лозим аст.

Қоидаи тафсири синтаксисӣ аз якҷанд роҳҳои баробар имконпазирии тафсир бояд бартарӣ дода шавад, ки сохтори синтаксисии

калимаҳо ба сохтори синтаксисии меъёри тафсиршаванда мувофиқат кунад.

Унсури мантикии тафсир ба он асос ёфтааст, ки дар байни мафҳумҳои дар ҷумла пайванди мантиқӣ вучуд дорад. Ин алоқаи мантиқӣ, ки маънои вожаҳои алоҳидаро ошкор намуда, сохти синтаксисии ҷумларо шарҳ медиҳад, имкон мешавад, ки мақсад, аз як мавзу ба мавзуи дигар бо дақиқии муайян расондани фикре, ки ба шакли вожа бошад. Унсури мантикии тафсири шифохӣ фаҳмиши калимаҳоро дар заминаи андешаи интиқолшуда, робитаи мантикии онҳоро бо ҳамдигар дарбар мегирад.

Қоидаи тафсири мантиқӣ - аз якчанд тафсирҳои имконпазири аввал, бояд якеро авлотар донист, ки аз нуқтаи назари мантиқи дохилии меъёр бенуксон аст (дар асоси тахмин, меъёрҳои мантикии бемаънӣ вучуд надоранд).

Унсури услубии тафсири шифохиро ошкор намуда, Васковский Е.В. қайд мекунад²¹¹, ки «Ба ақл аз руи ҳичо баҳо дода мешавад.. Ҳичо қобилияти ҳукмронии ақро ошкор мекунад ва ба қувваю заъфии он андозае дода, касро ба хислату хатоҳои он пешгуи мекунад. Охир, чӣ ҳичо аст, агар тарзи баёни маъмулӣ набошад! Ва ин роҳро чӣ муайян мекунад, агар ҳолати руҳии муқаррарӣ набошад? Аз ин ру, мо бо донишани он сабаб, сабаби қудратмандро медонем, зеро он ҳамеша ва ҳамеша дар як самт амал мекунад. Мо медонем, ки ақл эҳтиёткор аст ё бепарво, равшан ё норавшан, мунтазам ё бесарусомон ва то чӣ андоза. Пас интихоби вожаҳо, тулонӣ ва кутоҳ будани давраҳо, навъ ва теъдоди истиораҳо нишонаи бузург аст, сифати фикр бо гардиши ибора ифода ёфта, тамоми шахс пайдо мешавад.

Албатта, услуби меъёрҳои ҳуқуқӣ, бархилофи услуби асари бадеӣ, бояд ба талаботи муайян, мушаххас, яъне то ҳадди имкон содда ва дорои истилоҳоти махсуси ҳуқуқӣ бошад. Фаҳмидани ин имкон медиҳад, ки дар

²¹¹ Ниг.: Васковский Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. . – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с. – С. 427.

чараёни тафсири лафзии қонун ба мазмуни семантикии калимаву ибораҳо парешон нашаванд, балки ба услуби сирфи ҳуқуқӣ мувофиқат карда, фаъолияти равонии худро амалӣ созад.

Қоидаи тафсири услубӣ, аз якҷанд роҳҳои баробар имконпазири тафсир, якеро афзал доништан лозим аст, ки сохтори услубии ибораи онҳо ба сохтори услубии меъёри тафсиршаванда мувофиқат мекунад.

Дар чараёни тафсири шифоҳӣ бояд унсури луғавии меъёрро ба назар гирифта, маънои ҳар як калимаро алоҳида муайян намояд, сохтори синтаксисии меъёр ва робитаи мантикии байни қисмҳои онро муайян намояд, услуби муаллифро ба назар гирад ва баъд дар асоси натиҷаҳои бадастовардашуда маънои он омезиши ҳамаи унсурҳои таҳлилшударо, ки дар меъёр барои тафсир дода шудааст, муайян намуд. Ҳамзамон, дар марҳилаи тафсири шифоҳӣ бояд мафҳуми умумӣ истифода шуда, қоидаҳои грамматика, услуб, мантиқ ва герменевтикаи филологӣ фаҳмида шаванд.

Натиҷаи тафсири шифоҳӣ муқаррар намудани маънои лафзии волоияти ҳуқуқ мебошад. Дар натиҷаи тафсири шифоҳӣ волоияти қонун метавонад комилан возеҳ шавад, яъне онро яктарафа фаҳмидан мумкин аст ё аз сабаби нопурра, носаҳеҳ, норавшании ифодаи лафзие, ки барои қонун истифода мешавад, норавшан мегардад. ин волоияти қонунро мустаҳкам кунанд.

Агар дар натиҷаи тафсири шифоҳӣ волоияти қонун норавшан ба назар расад, он гоҳ татбиқи қоидаҳои дигар барои дарки мафҳуми ин қоида зарур аст. Муайян кардани матни меъёр дидани таҷассуми пурраи мавҷҳои қонунгузор, маънои муболиға кардани маънои калимаро дорад. Дар воқеъ, калимаҳо чуз воситае нест, ки муаллифи меъёр барои ифодаи фикру хоҳиши худ истифода мебарад ва танҳо ба андозаи воқеан ноил шудан ба ин ҳадаф аҳаммият дорад. Яъне, амиқ будани лоиҳаи қонунҳо. танҳо барои тахминҳо асос шуда метавонад, маънои лафзии қонун

ифодаи ҳақиқии фикри қонунгузор ба ҳисоб меравад, то даме ки тартиби дигаре исбот карда шавад.

Аммо ин зиддиятро танҳо дар сурате исбот кардан мумкин аст, ки бо марҳилаи тафсири лафзии волоияти ҳуқуқ маҳдуд нашуда, барои ифшои афкори воқеии муаллифи қоида чораҳо мебинад, ки дар натиҷаи ба даст овардани он муяссар мешавад. Муайян кардани истеъмоли калимаи ин ё он вожа, нишон додани маъноҳои мухталифе, ки бо ин калима алоқаманданд, ба таҳлили грамматикӣ ва мантиқӣ гирифтور кардани сохтҳои шубҳанок, ошкор намудани камбудӣ ва ноқомии қабати лафзии меъёрҳо, тафсири шифоҳӣ танҳо як чаҳорчубаеро дар доираи он медиҳад, ки мазмуни қонун дар он аст, ё ба ибораи дигар гуем, он танҳо мазмуни имконпазир медиҳад, сарҳади ин мазмунро муайян мекунад, заминаро тоза ва ҳамвор мекунад, барои шарҳи ҳақиқӣ замина мегузорад, ки бояд ниҳоят проблемаи тафсирро ҳал кунад, афкори ҳақиқии муаллифи меъёрро ошкор намояд.

Бо дараҷаи муайян тафсири шифоҳӣ ва воқеии меъёрро метавон ҳамчун фаҳмиши шакл ва мазмуни андешаи қонунгузор, ки дар меъёри ҳуқуқ ифода шудааст, ба ҳам пайванд дод, ки тафсири воқеӣ ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тариқ, меъёри истифодаи ин ё он қоидаи тафсир аз ҷониби судя бояд эътимоднокии натиҷаи тафсир бошад, яъне қоидаҳои тафсири воқеӣ бояд ҳамеша аз ҷониби судя дар сурати эътимодбахш будани натиҷа татбиқ карда шаванд ва агар натиҷаи тафсир эътимолӣ бошад, пас он набояд татбиқ қада шавад.

3.3. Чой ва нақши герменевтикаи ҳуқуқӣ дар фаъолияти ҳуқуктатбиқкунии судӣ

Дар байни асарҳои илмии ҳуқуқшиносон, дар соҳаи шарҳи қонунҳо яке аз асарҳои фундаменталӣ рисолаи доктории Васковский Е.В. «Методологияи сивилистӣ: доктринаи тафсир ва татбиқи қонунҳои маданӣ», барои инъикоси мавзӯи тафсири қонун дар доираи иҷрои

қонуни судӣ арзишманд ба шумор меравад. Зеро он хусусияти методологӣ дорад²¹². Аҳаммияти мавзуи ба миён гузошташуда равшан буда, комилан дуруст аст ва бе малакаи амалии тафсири меъёрҳои ҳуқуқӣ татбиқ кардани онҳо ғайриимкон ба ҳисоб меравад ва ин ҳолат наметавонад барои муайян кардани ҳуқуқҳои субъективӣ ва уҳдадорихои ҳуқуқӣ истифода шавад. Дар дасти шахсоне, ки усулҳои тафсир - қонунгузорӣ, меъёрҳоро намедонанд, тамоми меъёрҳои ҳуқуқ беътибор хоҳанд монд. Қонунҳо ҳар қадар бад, зиддиятнок, мураккаб ва печида бошанд ҳам, дараҷаи тайёр ва иҷрои онҳо ҳар қадар паст бошад ҳам, қонунҳо бояд ҳануз коркард карда шаванд, меъёрҳои онҳо амалӣ ва аз ин ру тафсир ва татбиқ карда шаванд. Ба ин ё он қонунгузорӣ ҳар қадар бештар баҳои манфӣ дода шавад, ҳамон қадар аҳаммияти аз ҷониби судяҳои ин ё он кишвар аз худ кардани меъёрҳо ва қоидаҳои герменевтикаи ҳуқуқӣ... таълимоти тафсири қонунҳо ҳамон қадар зиёд мешавад».²¹³

Барои дарк намудани мавқеъ ва нақши герменевтикаи ҳуқуқӣ дар фаъолияти татбиқи ҳуқуқӣ, фаҳмидани он ки судя хангоми ҳалли ихтилофи ҳуқуқӣ бояд чиро ба роҳбарӣ гирад - ҳарф ё маънои қонун аҳаммияти муҳим дорад. Маънои қонунро ба роҳбарӣ гирифтани маънои дарк намудани мазмуни онро дорад (ки аз судя дониши чуқур дар соҳаи герменевтикаи ҳуқуқӣ ва меҳнатдустии ақро талаб мекунад). Дар доираи мақомоти иҷрои ҳуқуқи судӣ, мавқеи ҳарфи қонунро ишғол намуда, бо захмати тафаккури худ, ихтилофоти ҳуқуқиро бо аз нав навиштани ин ё он моддаи аз рӯи рамзҳо. Аммо, аввалан, ҳатто ҳарфи қонун (тавре ки қаблан зикр гардид) нисбат ба низоъҳои мушаххаси ҳуқуқӣ гуногун садо медиҳад ва дуюм, чунин амалияи татбиқи ҳуқуқро амалияи судӣ номидан мумкин нест (ки баъдтар баррасӣ мешавад), зеро

²¹²Ниг.: Васильковский Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. . – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с. – С. 427.

²¹³ Ниг.: Белов В.А. «Выдающийся русский ученый-юрист...» // Васильковский Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. . – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с. – С. 29.

татбиқи расмии қонун яке аз дағалонатарин вайронкуниҳои қонун ба ҳисоб меравад (ин муқаррарот, аз ҷумла, дар қонуни ҷиноятӣ муқаррар карда шудааст ва эътироф мекунад, ки танҳо аломатҳои расмӣ барои хулоса баровардан дар бораи содир шудани ҷиноят шартӣ кофӣ буда, наметавонанд, агар кирдор бинобар аҳаммият надоштаниш, хатари ҷамъиятӣ надорад ва дар ҳуқуқи маданӣ омӯзиши моҳияти муносибатҳои ҳуқуқии маданиро талаб мекунад ва дар ҷараёни маданӣ, ки имконияти бекор кардани қарори танҳо дар асоси расми қабулшударо истисно мекунад ва ғайра). Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки судя вазифадор аст на аз ҳарфи қонун, балки маъноӣ дар он ифодаёфтаре, ки ҳадафи муқаррар кардани он, раванди тафсири қонун аст, роҳбарӣ кунад. Ба ақидаи Васковский Е.В., аз ҷониби судяҳо фаромӯш карда шудааст, аввалан, эҳтимолияти ихтилофи байни ҳарфи қонун (яъне маъноӣ аслии ибораи меъёри қонунгузорӣ) ва маъноӣ дар он ҷойгиршуда ва дуюм, афзалияти охирин (воқеӣ) маъноӣ болои яқум (айбӣ), ин муқаддима хулоса мекунад. Дар ҳуди як нуқтаи сеюм, камтар аён, вале на камтар муҳим аст: мувозинат ба маъноӣ луғавии меъёр танҳо чунин маъноӣ воқеӣ буда метавонад, ки ифода меёбад, дар ҳуди қонун. Ҳангоми қабули қонун қонунгузор метавонад чизеро дар назар дошта бошад, ки дар қонун инъикос наёфтааст. Ҳамин ки ин тавр нашуд, ба ҳеч ваҷҳ ба чунин маънии ифоданашуда роҳбарӣ кардан мумкин нест. Тафсир фақат мафҳуми меъёри мавҷударо мефаҳмонад, аммо меъёрҳои навро ба вуҷуд намеоварад - чунин хулоса ногузир аз муқоисаи баррасишаванда бармеояд. Ин ... сарҳад аст, берун аз он ки тафсири принципӣ баромада наметавонад²¹⁴.

Соцуро Л.В., қайд менамояд, ки «тафсир кардан... маъноӣ онро ба даст гирифтани, фаҳмидани маъно, дарки моҳияти саволи даркшавандаро дорад. Бинобар ин шарҳу тафсир як амали эго аст. Мисли ҳама гуна

²¹⁴Ниг.: Белов В.А. «Выдающийся русский ученый-юрист...» // Васковский Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. . – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с. – С.33–34

тартиб, тафсир маҷмӯи қоидаҳо ва усулҳоест, ки бо истифода аз онҳо шумо метавонед ба ҳадаф ноил шавед, вазифаи мушаххасро иҷро кунед. Раванди тафсири меъёрҳои ҳуқуқ хусусияти объективӣ дошта, ба қонунҳои мантиқи диалектикӣ иттиҳод мекунад, ки новобаста аз шуури мо вучуд доранд»²¹⁵. Аммо тафсир, дарки натиҷаҳои эҷодиёти инсон нисбат ба тафсир ва дарки ҳар як ҳодисаи табиат хеле тангтар аст. Тафовут дар он аст, ки дар раванди дарки қонунҳои табиӣ олим ба натиҷаҳои таҷрибаи инсон, ба маҷмӯи донишҳои оид ба қонунҳои табиат, ба дараҷаи ба дастмадаи инкишофи илмҳои табиатшиносӣ такя мекунад, ки чиро меомӯзанд, берун аз руҳи инсон вучуд дорад; дар навбати худ муҳаққиқ дар раванди тафсири асарҳои эҷодиёти инсон на ба қонунҳои табиӣ, ки новобаста аз шуури инсон вучуд доранд, балки бо натиҷаи ҳуди фаъолияти инсон, сарфи назар аз он ки ин фаъолиятро чӣ гуна меноманд, сару қор дорад. Одатӣ қарда гуем, шахс дар ин раванд бояд шахсро дарк кунад ва азбаски ҳама гуна шаклҳои муоширати байни одамон чун мубодилаи аломатҳои маъмулӣ байни одамон чизи дигар нест, шахси огоҳ бояд мазмуни аломатҳои анъанавии интиқолшавандаро дарк кунад.

Натиҷаи идеалии чунин равандро метавон шинохти доно бо шахсияти муайяншаванда номид. Маълум аст, ки муайянкунии мукамал на танҳо аз сабаби фардияти психологии одамон, балки аз сабаби он ки гузашти замон ногузир аст, амалан имконнопазир аст. Аммо дар мавриди меъёрҳои ҳуқуқи ҳаттӣ сухан ронда, бояд розӣ шуд, ки аҳаммият ва зарурати дарки дақиқтарину дурусти ин навъи эҷодиёти инсон аз зарурати дарки андеша ва иродаи муаллифони асарҳои бадеӣ, адабӣ, асарҳои ҳайкалтарошӣ ва ба ин монанд, маҳз аз он сабаб, ки натиҷаи нодуруст фаҳмидани меъёрҳои ҳуқуқ метавонад рафтори ғайриқонунӣ (ё нодуруст) бошад, ки дар навбати худ яке аз шартҳои

²¹⁵ Ниг.: Соцура Л.В. Неофициальное толкование норм права : [учеб. пособие] / Л.В. Соцура. – М. : Профобразование, 2000. – 112 с. – С. 7

асосии ба вучуд омадани оқибатҳои манфии ҳуқуқ ва озодиҳои ҳуди одам ба ҳисоб меравад. Инсон дар ҷомеа буда наметавонад, ки комилан аз ҷомеа озод бошад. Эго маъноӣ онро дорад, ки барои нигоҳ доштани мувозинати иҷтимоӣ сатҳи ҳадди аққали зарурии озодии шахс нисбат ба ҷомеа бо сатҳи ҳадди зарурии озодии ҳуди ҷомеа нисбат ба шахс муайян карда мешавад. Ба ибораи дигар, танзими ҳуқуқии рафтори инсон дар ҷомеа ҷузъ маҳдудияти озодии мутлақи у нест, ки аз эҳтиёҷоти ҷомеа барои нигоҳ доштани мувозинати иҷтимоӣ ба миён омадааст. Дар натиҷа, нотавонӣ ё майл надоштани шахс дар фаҳмидани моҳияти танзими ҳуқуқии тӯдаҳои фаъолият барои ҷомеа аз он сабаб хатарнок аст, ки он барои вайрон кардани мувозинати иҷтимоӣ шароит фароҳам меорад. Аз ин ҳулосаи ҳатмӣ баровардан мумкин аст, ки яке аз шартҳои мавҷудияти нисбатан мутаносиб ва бидуни низоъ дар ҷомеа дуруст дарк кардани ҳама одамоне, ки ин ҷамъиятро ташкил медиҳанд, дастурҳои ҳуқуқии танзимкунандаи рафтори одамон мебошад. Аммо дараҷаи дарки ҳуқуқи тамоми ҷамъият ва аз ин ру, сатҳи пурсиши шахрвандони герменевтикаи ҳуқуқӣ бояд чӣ гуна бошад? Васковский Е.В. муътақид аст (ин ақидаро Белов В.А. комилан ҷонибдорӣ мекунад) шахрвандон аз руи талаботи қонун бояд дониш ва малакаи амиқ дар тафсири қонун дошта бошанд, зеро қонунгузор узрҳоро бо надониستاني қонун манъ мекунад. Ва агар комилан надонистан аз қонун ҳамчун асос пазируфта нашавад ва оқибатҳои номатлубро ба бор орад, хато дар ахлоқ бояд ҳамин маъно дошта бошад. Аз ин рӯ, ба гуфтаи Васковский Е.В., бармеояд, ки шахрвандон вазифадоранд на танҳо қонунҳоро донанд, балки фаҳманд, ба ин фақат бо ёрии тафсири бодикқат ноил шудан мумкин аст²¹⁶.

Бо тамоми ҳолати идеяи дарки умумихалқии ҳуқуқ ва дониستاني умумихалқии қоидаҳои герменевтикаи ҳуқуқӣ ин хоҳиш ба таври равшан

²¹⁶Ниг.: Белов В.А. «Выдающийся русский ученый-юрист...» // Васковский Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. . – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с. – 81–82,

аз ҳаёт чудо аст, зеро ҳамаи шахрвандон герменевтикаи ҳуқуқиро дарк карда наметавонанд. Дар рисолаи докториаш Васковский Е.В. ҳолатҳои сершумори нодуруст шарҳ додани ин ё он қоидаи ҳуқуқро мисол меорад, ки ҳатто намояндагони намоёни афкори ҳуқуқии замони худ. Мисоли боварибахше, ки фикри баёншударо тасдиқ мекунад, қайди Белов В. (Но 67 ва 68 ба боби 4 «Тафсири воқеӣ»-и асари Васковский Е.В.), ки ба тафсири меъёрҳои ҳуқуқ оид ба масъалаи таносуби ҷаримаҳои шартномавӣ ҳуқуқӣ дар ҳуқуқи Россия дар асри 19 дар охир дахл дорад. Ҳангоми навиштани асари зикршуда Сенат оид ба моҳияти ин масъала тавзеҳоти зеринро пешниҳод кард: 1) барои таъмини ҳама намуди шартномаҳо, вале дар қонун ҷазои ҳуқуқӣ муқаррар карда нашудааст, ҷазои ихтиёрӣ муқаррар карда мешавад; 2) берун аз ҳолатҳои пешбининамудаи модда. Моддаи 40-и Низомнома дар бораи шартномаҳои оммавӣ ва молрасонӣ, ноустувории ихтиёрӣ иҷозат дода намешавад ва шарти он эътибор надорад; 3) шарти ҷаримаи ихтиёриро ба матни чунин шартномаҳо дохил кардан мумкин нест, ки онро ҳуди қонун барои онҳо муқаррар кардааст; ин қоида бояд нисбат ба шартномаҳо бо ҳазина низ татбиқ карда шавад; 4) он шартномаҳо, ки барои онҳо ҷазои қонуни муқаррар шудааст, метавонанд бо шартномаҳои ноустуворонаи ихтиёрӣ таъмин карда шаванд, ба шарте ки онҳо аз шартномаи асосӣ алоҳида баста шаванд.

Масъалаи ба миён гузошташударо таҳлил намуда, Белов В. таъкид мекунад, ки амалияи сенат як навъ фикри «миёна»-ро баён кардааст: дар бораи ҷарима ҳамеша гуфтушунид кардан мумкин аст, аммо агар он дар қонун муқаррар карда шуда бошад, пас танҳо дар санади махсус, на дар шартномаи асосӣ. Меъёри тавзеҳи «диспозитивии шадид»-и м. 1583 ба маънои он ки «бо созиши тарафайн, ҳатто агар дар қонун пешбинӣ нагардида бошад ҳам, маҳрум кардан иҷозат дода мешавад» (ва агар он пешбинӣ шуда бошад, бештар иҷозат дода мешавад) - тарафдорони

Мейер Д.И. ва Шершеневич Г.Ф.; бо дастури Анненков К.Н., Думашевский А. низ ба ин мавқеъ шариканд.

Шумораи бештари тарафдорон, Мейер Д.И. ва Шершеневич Г.Ф.; бо дастури Анненков К.Н., Думашевский А., ба тафсири «ифроти императивии» меъёр доштанд, ки онро Васковский Е.В., ба он маъно, ки барои он ухдадорихое, ки барои онҳо чарима дар қонун муқаррар шудааст, дар ҳар шакл ғайриқобили қабул шумурдаст, Белов В.А. ин проблемаро омӯхта, ба чунин хулоса меояд: «Бо маҳорати бешубҳаи сенати роҳбарикунанда ва эҳтироми мо ба обрӯю эътибори ҳамаи ин олимон, мо бояд гуфт, ки тафсири дурусти А. 1583 қисми 1 ҷилди X -и Кодекси қонунҳо аз ҷониби ягонтои онҳо пешниҳод нашудааст».²¹⁷

Иқтибоси дар боло овардашуда барои худ гувоҳӣ медиҳад ва аз он хулосаи оддӣ бармеояд, ки тафсири қонун мураккабтарин тартиби равонӣ мебошад, ки ҳадди аққал ду шартро талаб мекунад: дониши амиқи инсон на танҳо қонунгузорию ҷорӣ, балки қоидаҳои хеле мураккабро низ талаб мекунад. Аз ҳама шахрвандон талаб кардани ҳадди аққал яке аз ин шартҳо як утопияи ошкор аст.

Нуктаи назари Белова В.А., дар бобати шарҳ додани меъёрҳои зикршудаи қонун дар бораи ноустуворона, ба фикри мо, низ бенуқсон нест. Аз ҷумла, ба андешаи Белов В.А., барои тафсири дурусти он дар масъалаи мазмуни шартномаҳои иҷронашаванда фарқ гузоштан лозим аст. Шубҳае нест, ки меъёрҳои ҳатмии қонун дар бораи ситонидани чарима барои ухдадорихои алоҳида сарфи назар аз ҳама гуна созишномаҳо дар бораи пурра ё қисман татбиқ нагардидани онҳо ҳатмӣ мебошанд, яъне созишномаҳое, ки татбиқи меъёри қонунгузориро пурра ё қисман истисно мекунанд. Дар бораи чарима, ҳамчун муомилоти хилофи қонун безъитбор дониста мешавад. Дар ин ҷо, ба гуфтаи Белова В.А., тарафдорони таъбири «ҳадди императив» дурустанд.

²¹⁷ Ниг.: Белов В.А. «Выдающийся русский ученый-юрист...» // Васковский Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. . – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с. – С. 488–490

Созишномаҳое, ки таъсири меъёрҳои қонунгузори императориро таъйир намедиханд, балки онҳоро бо дастурҳо оид ба уҳдадори пардохти ҷарима зиёда аз андозаи муқаррарнамудаи қонун пурра мекунад. 1583 хилофи нест ва бинобар ин бояд иҷозат дода шавад, ба шарте ки дар баъзе моддаҳои дигари қонунҳо, масалан, дар бораи ҷазои муайян манъ нашуда бошад ва ҳамчун асосноккунии нуқтаи назари худ В. Белов таъкид мекунад, ки маҳз ҳамин равиш дар издиҳоми ҳозираи Россия ифода ёфтааст: мувофиқи банди 2 моддаи 332 Кодекси граждании Федератсияи Россия, агар қонун инро манъ накарда бошад, андозаи ҷарима метавонад бо созиши тарафҳо зиёд карда шавад²¹⁸.

Аммо, аввалан, ҳеҷ кадоме аз онҳое, ки яке аз ин се ақидаро дифоъ кардаанд, масъалаи пурра ё қисман истисно кардани татбиқи меъёри қонунгузорӣ дар бораи ҷазоро ба миён нагузоштааст, бинобар ин ҳама ҳақ доранд, ба тафсир на танҳо ҷонибдорони императивии шадид ва дуюм, волоияти қонуни тафсиршуда, ки муқаррар шудааст, ки дар шартнома шартҳои ҷарима дар чунин мавридҳое, ки онро қонун муайян накарда бошад.

Васковский Е.В., менависад: «Муроҷиат кардан ... ба камолоти моддии меъёрҳо аз ҷӣ иборат будани онро дидан душвор нест. Воқеан, талабот ба қонунҳо чист? Барои он ки қонун мукамал эътироф шавад, зарур аст, ки ... он одилона бошад, ... ба мақсад мувофиқ ... меҳрубон. ... Аз ин бармеояд, ки дараҷаи камолоти ботинии меъёр ба он вобаста аст, ки он то ҷӣ андоза одилона, ба мақсад мувофиқ ва лутфу марҳамат аст ва ҳангоми тафсири меъёрҳои норавшан бояд се қоида, ё тахминро ба роҳбарӣ гирифт.

1. Аз ду маънои баробар имконпазири меъёр бояд ба он чизе афзалият дода шавад, ки дар он меъёр одилонатар ба назар мерасад.

²¹⁸ Ниг.: Белов В.А. «Выдающийся русский ученый-юрист...» // Васковский Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. . – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с. – С. 490.

2. Аз ду хисси баробар имконпазир ва одилонаи меъёр якеро интихоб кардан лозим аст, ки ба мақсад мувофиқтар аст,

3. Аз ду маънои баробар одилона ва ба мақсад мувофиқи меъёр якеро интихоб кардан лозим аст, ки дар он шафқат бештар аст²¹⁹.

Васковский Е.В. таъкид мекунад, ки бо мавҷудияти ҷазои ҳуқуқӣ - барои ин намуди шартномаҳо инчунин ҷарима тибқи созишнома муқаррар кардан ²²⁰ умуман ғайриимкон аст. Ин хулоса дар асоси амиқ донишони қонунгузори шаҳрвандии он замон ва дар асоси тахмини ба мақсад мувофиқ бароварда шудааст. Аммо, дар тафсири волоияти қонун ба таври куллӣ муҳим аст, равшан кардани масъала; ки оё меъёри тафсиршудаи ҳуқуқ имрӯз эътибор дорад ва аз ин ру, бояд дар ҳолати мавҷудияти муносибатҳои ҳуқуқии дахлдор татбиқ карда шавад ё меъёри ҳуқуқии тафсиршуда дар истилоҳоти илмию таърихӣ таҳқиқ карда мешавад. Агар мо волоияти ҳуқуқии кунунро омӯзем, пас новобаста аз таъиноти хронологии зухури он, аз он хулоса баровардан лозим аст, ки азбаски қонунгузор ин қоидаро бекор ё тағйир намедихад, он бояд ба талаботи имрӯза ҷавобгу бошад ва бояд барои танзими қонун дар муносибатҳои имрӯза истифода шавад. Дар воқеъ, агар як меъёр норавшан бошад, пас мо озодем, ки онро беҳтарин маънӣ диҳем. Аммо аз нуқтаи назари мо, беҳтарини он аст, ки ба шароит ва ниёзҳои зиндагии муносири мо мувофиқат кунад, на он чизе, ки дар вақти баровардани меъёр мувофиқтарин буд ва ҳоло, шояд, мустақиман бархилофи тағйирёбии меъёрҳо бошад, низоми муносибатҳо²²¹.

Мавқеи ба миён гузошташуда ҳангоми омӯختани волоияти қонуни мавҷуда дуруст аст. Вақте ки ин ё он меъёри ҳуқуқ дар нақшаи илмию таърихӣ мавриди таҳқиқ қарор мегирад, агар мо онро ба талаботи

²¹⁹ Ниг.: Васьковский Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. . – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с. – С. 260–263

²²⁰ Ниг.: Васьковский Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. . – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с. – С. 266–267.

²²¹ Ниг.: Васьковский Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. . – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с. – С. 263.

имруза пайванд карда, аз низоми ҳуқуқие, ки дар он ба вуҷуд омада буд, дур кунем, хато содир мешавад, ки ба он итоат мекард. Бинобар ин, боварӣ дорем, ки мавқеи Е.В. Васкойский оид ба ин масъала ҳануз дурусттар аст.

Ҳамин тариқ, герменевтикаи ҳуқуқӣ ин назария (маҳорат, усул) маънидодкунии матни ҳуқуқӣ, илмест, ки махсусияти тафсирро дар илми ҳуқуқшиносӣ, муайян кардани маъно, ки қонунгузор дар матни санадҳои меъёри ҳуқуқӣ ҷой кардааст, меомӯзад. Аз ин рӯ, ҳама гуна тафсири амиқи меъёрҳои ҳуқуқии ҷорӣ аз ҷониби як шахрванди оддӣ, ки бори гарони дониш дар соҳаи ҳуқуқшиносиро бар дӯш нагирифтааст, дар ҳаёти воқеӣ амалан истисно карда мешавад. Сатҳи ҳадди аққали дониши қонун ва фаҳмиши он аз ҷониби як шахрванди оддӣ ҷӣ гуна аст, ки ҷомеа ба он ниёз дорад. Албатта, на илмӣ ва на он чизе, ки бояд ба қонунгузор ва ҳифзи ҳуқуқ пешниҳод карда шавад. Дарачаи ҳадди аққали донишдони қонун аз ҷониби шахрвандон дар ҳама гуна ҷомеа бояд ҳамон дараҷае бошад, ки ҳифзи муносибатҳои асосиро барои мувозинати иҷтимоӣ кафолат диҳад, дар навбати худ, танзими муносибатҳои барои ҷомеа ҳаётан муҳимро, расму оин, меъёрҳои ахлоқии мавҷуда такрор мекунад ва дастурҳои динӣ. Аз ин ру, дараҷаи минималии фаҳмиши қонуне, ки бояд ба шахрванд пешниҳод карда шавад, бояд ҷавҳари принсипҳои ҳамзистии ҷамъият бошад. Дар мавриди талабот ба қонунҳои мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, донишдони қонуну ҳуқуқии техникаи ҳуқуқӣ ва герменевтикаи ҳуқуқӣ, шартӣ ҳатмии муносибати эҷодии қонунҳои мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ба омӯзиши ҳар як низоми ҳуқуқии таҳқиқкардаи мебошад, ки имкониятҳои нерӯи қонунҳои мақомоти ҳифзи ҳуқуқ барои у фаҳмидан ва равшан кардани волеияти қонун аст.

Ҳамин тариқ, герменевтикаи ҳуқуқӣ аз лиҳози амалӣ мавҷудияти се сатҳи истифодаро пешниҳод мекунад:- муқаррарӣ (бо дараҷаи ба худ хос аз руи амиқи дарки меъёрҳои ҳуқуқӣ - аз ҳадди аққали зарурии дар боло зикршуда, ки зарурати объективии нигоҳ доштани мувозинат дар ҷомеа

мебошад, то ҳадди имкон, ки (ба андешаи шахрванд) дар фаҳмиши пурра, дақиқ ва ҳамаҷонибаи мазмун ва маънои меъёрҳои ҳуқуқие, ки муносибатҳои мушаххаси ҳуқуқиро танзим мекунанд, ки бо ин ё он сабаб барои у манфиатдор мебошанд; сатҳи ҳифзи ҳуқуқ (инчунин дорои дараҷаи худ вобаста ба мавзу, татбиқи қонун, вале ба таври дигар бо уҳдадорӣ касбӣ оид ба доштани ҳадди аққали дониши назариявӣ ҳангоми татбиқи ҳуқуқи тавсиф карда мешавад); илмӣ (назариявӣ) бо назардошти мавҷудияти донишҳои илмӣ дар соҳаи герменевтикаи ҳуқуқӣ, ки имкон медиҳад дар сатҳи назариявӣ меъёри аз рӯи хусусият дар сатҳҳои гуногун омӯхта шавад.

3.4. Усул ва тарзҳои герменевтикаи ҳуқуқӣ. Қоидаҳои воқеии тафсир

Ба баррасии усул, қоидаҳои герменевтикаи ҳуқуқӣ шуруъ карда, дониши минималии онҳо, ба фикри мо, аз ҷиҳати методологӣ ва аз ҷиҳати аҳаммияти амалӣ барои судя ҷиҳати амалӣ гардонидани адолати судӣ ниҳоят зарур аст.

Судя ҳангоми ҳалли масъалаи гузошташуда вазифадор аст, ки ҳуди вазъияти зиндагиро дарк намояд (дар асоси ихтилофи ҳуқуқӣ, ки кадом муносибатҳои воқеӣ қарор дорад), ин муносибатҳоро аз нуқтаи назари қонунгузорӣ амалкунанда таҳлил намояд, ба онҳо баҳои ҳуқуқӣ диҳад ва баъд ихтилофи ҳуқуқиро аз руи моҳият ҳал кунад. Баҳодиҳии ҳуқуқӣ ба ҳама гуна масъала омӯзиши заминаи ҳуқуқӣ, яъне маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқии марбут ба масъалаи таҳқиқшавандаро дар бар мегирад. Дар навбати худ, раванди омӯзиши заминаи ҳуқуқӣ на танҳо дарёфти қоидаҳои ҳуқуқро, ки татбиқи онҳо дар ин ҳолат дар назар аст, балки тафтиши дурустии қоидаҳои мазкур ва дурустии матни онҳоро низ дар бар мегирад.

Санҷиши ҳақиқии меъёрҳои ҳуқуқ ва дурустии матни онҳо муқоисаи меъёри ҳуқуқро бо матни санади меъёрие, ки дар он ин меъёр мавҷуд аст, дар назар дорад. Азбаски имрӯз нашриётҳои зиёди гуногун вучуд

доранд, ки матнҳои қонунҳо ва дигар санадҳои меъёриро нашр мекунанд (ки ин, албатта, барои дастрасии меъёрҳои ҳуқуқӣ барои ҷомеа шароит фароҳам меорад ва бояд истиқбол карда шавад), хатари чопи нодуруст ё хатогихои чопӣ вучуд дорад, ки дар матнҳои нашршудаи санадҳои меъёрӣ ба таври назаррас афзоиш ёфтааст ва дурустии матни он то муқоисаи матни ин меъёр бо матни нашрияи расмӣ хоҳиш меёбад .

Вақти судя дар марҳилаи санчиши ҳақиқии волоияти қонун ва дурустии матни он метавонад ба сифр кам карда шавад, ба шарте ки ҳамаи судяҳо бо нашрияҳои ҳатмии мутамарказ, ки дар онҳо меъёрҳои ҳуқуқ дар сатҳи зарурӣ таъмин бошанд, аз як манбаъ, масалан, аз як нашриёт нашр шудааст. Дар мавриди омӯзиши меъёрҳои ҳуқуқӣ аз ҷониби судяҳо, ки дар нашрияҳои расмӣ бо тиражи дастрас нашр нашудаанд, судя набояд бо матни нусхаи санади меъёрӣ маҳдуд бошад, балки бояд нусхаи аслиро омӯзад, ба ғайр аз саволҳои додашуда мавҷудияти ҷузъиёти аслии онро тафтиш кунад.

Дар марҳилаи санчиши ҳақиқии меъёрҳои ҳуқуқӣ судя инчунин бояд бовари ҳосил намояд, ки волоияти қонун аз ҷониби субъекти дахлдор дар доираи салоҳияти худ бо риояи тартиби қабул, қабул карда шудааст. Дар баробари ин, бо дарназардошти сатҳи имрӯзаи рушди технологияи ҳуқуқӣ метавон хулоса кард, ки судя бояд қоидаҳои зерини тафсири воқеиро донанд ва риоя намояд:

1) меъёри ҳуқуқие, ки бо меъёри дигар ё субъекти салоҳияти тафсири ҳуқуқӣ дода шудааст (пурра ё қисман) тавзеҳ дода шудааст, бояд дар ҳамон маъно, ки дар он тафсир шудааст, татбиқ карда шавад;

2) тафсири меъёри ҳуқуқие, ки шарҳи расмӣ надорад, бояд бо назардошти алоқаи мантиқии он бо дигар меъёрҳо сурат гирад.

Ҳамин принсипро бо назардошти тартиб додани мунтазами меъёр - аз наздиктарин ба дуртар (аз моддаи санад ба боб, аз боб ба фасл, аз фасл ба ҳуди санад, аз санад ба гурӯҳи санадҳои низоми қонунгузории соҳавӣ;

3) меъёри ҳуқуқӣ метавонад дар асоси худ шарҳ дода шавад, агар ин асос дар қонунгузорӣ муқаррар карда шуда бошад (масалан, аммо дар асоси принципи ҳуқуқӣ, дар асоси сиёсӣ ва ҳуқуқӣ, инчунин аз руи падидаи иҷтимоӣ - бо сабабе, ки қонунгузор ба муносибатҳои муайян танзими ҳуқуқӣ медиҳад);

4) дар сурати мавҷуд набудани тафсири расмии волоияти қонун судя пеш аз идома додани тафсири меъёр аз руи алоқаи мантиқии он бо дигар меъёрҳо, аз руи ҷойгиршавии мунтазами он (яъне дар ҳар ду ҳолат аз наздик ба дур) ё ба дар асоси тафсир, вазифадор аст, ки меъёрро аз умумӣ ба мушаххас омӯзад, ба ибораи дигар, мутобиқати меъёри тафсиршавандаро ба принципҳои конституционӣ ва муқаррароти шартномаҳои байналмилалӣ, ки аз ҷониби Тоҷикистон ба тасвиб расидаанд, тафтиш намояд, ки ҳуқуқу озодиҳои асосиро, инчунин ҳамчун мутобиқати меъёри ҳуқуқии омӯхташуда ба он меъёрҳои ҳуқуқие, ки дар санадҳои ҳуқуқии дорой эътибори бештари ҳуқуқӣ ё дар санадҳои ҳуқуқии ҳамон қувваҳои ҳуқуқӣ мавҷудбуда, вале аз рӯйи хронологӣ дертар нашр мешаванд.

Тафсири қонунгузории миллӣ имрӯз бе назардошти таъсири меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ сурат гирифта наметавонад. Принципҳои умумии танзими ҳуқуқии байналмилалӣ, мафҳумҳои меъёрие, ки дар шартномаҳо, конвенсияҳо ва созишномаҳои байналмилалӣ мавҷуданд, меъёрҳои аз ҷониби умум эътирофшудаи ҳуқуқӣ ҳамчун роҳи роҳнамоии одамон хизмат мекунанд ва ташкилотҳои, ки меъёрҳои қонунгузории миллиро татбиқ мекунанд, барои баҳодихии рафтори ҳуқуқӣ, шартҳои меъёрҳои ҳуқуқӣ мусоидат мекунанд, истинод ба субъектҳои ҳуқуқ, муносибатҳои онҳо бо ҳамдигар. Ниҳоят, тартиби иҷрои уҳдадориҳои умумӣ ё мушаххаси байналмилалӣ²²².

Пеш аз гузаштан ба таҳлили мухтасари ин қоидаҳо барои тафсири воқеии волоияти ҳуқуқ бори дигар ба он таваҷҷӯҳ кардан лозим аст, ки -

²²² Ниг.: Тихомиров, Ю.А. Действие закона. – М.: Известия, 1992. – 162 с. – С. 96.

дониши судӣ дар бораи иродаи воқеии қонунгузор, ки ба таври шифоҳӣ дар меъёри ҳуқуқӣ ифода ёфтааст, танҳо дар асоси қонун имконпазир аст. Иродаи қонунгузор, то он даме, ки дар қонун таҷассум наёфтааст, «рӯҳи бе ҷисм, арвоҳ, нури саргардон аст, ки агар пайравӣ кунад, ба осонӣ ба ботлоқ мебарад»²²³.

Аз ин рӯ, барои олиме, ки бо масъалаҳои герменевтикаи ҳуқуқӣ ва тафсири меъёри ҳуқуқӣ машғул аст, ҳамаи усулҳои таҳқиқ, аз ҷумла тафсири меъёри ҳуқуқӣ бо назардошти дониш дар бораи сарчашмаҳои (сабабҳои) берунӣ, ки аст, манбаъҳои, ки аз доираи амали санади меъёри (ё маҷмӯи санадҳои меъёрӣ) берун буда, дар ин санадҳо инъикос наёфтаанд.

Чунин сарчашмаҳои берунӣ метавонанд ҳолатҳои мушаххаси ҳаёти бошанд, ки бинобар пайдоиши онҳо қонунгузор танзими муносибатҳои муайянро дар волаияти ҳуқуқ муқаррар кардааст, инчунин маълумотҳои таърихӣ пайдоиш ва рушди меъёрҳои ҳуқуқии мавриди омӯзиш қарордошта, протоколҳои маҷлисҳои лоиҳакашҳо, мукотибаи онҳо бо ҳамдигар, ё дар ёддоштҳо ё фикру мулоҳизаҳои васоити ахбори омма дар бораи тарзи тартиб додани лоиҳаи қонун чоп шуда метавонанд, ниҳоят ба матни лоиҳаҳои қонунҳо, ки олимон (хоҳ назариячиён ва хоҳ таҷрибачиён) тартиб додаанд, шарҳу эзоҳ дода шавад, ифодаи беруна дар амали шахсони дорои ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ ва ғайра - гирифта шудааст.

Аммо барои судя ҳангоми татбиқи адолати судӣ тафсири меъёрҳои ҳуқуқ аз чунин манбаъҳои беруна истисно карда мешавад, зеро дар ин ҳолат судя хатти иҷозатдодашудаи тафсирро убур мекунад (чунон, ки қаблан зикр гардид) ва ҳамчун қонунгузор амал карда, вазифаи ғайриоддиро иҷро мекунад. Ин хулоса, аз ҷумла, бо он шарҳ дода мешавад, ки қонун на хоҳиши таҳиякунандагон ва лоиҳакашони онро,

²²³ Ниг.: Васильковский Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. . – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с. – С.165

балки иродаи мақомоти қонунгузorro, ки барои иҷозат додани қонун ваколатдор аст, инъикос мекунад.

Бинобар ин, новобаста аз он ки лоихакашҳо чӣ гумон доранд, новобаста аз он ки онҳо ба матни лоиха кадом фикру андешаро ворид кунанд, аз нигоҳи ҳуқуқӣ муаллифи қонун қонунгузор аст ва танҳо ӯ (инчунин субъектҳои қонунгузорӣ, қонун бо ин ваколатҳо) метавонад, мазмуни меъёри ҳуқуқии қабулшударо расман шарҳ диҳад.

Яке аз воситаҳои муҳимтарини тафсири воқеӣ фаҳмонидан аст, ки хусусияти расмӣ дорад. Чунин тафсирро, тафсири ҳуқуқӣ меноманд ва агар он аз мақома, ки ин меъёри ҳуқуқро муқаррар кардааст, омада бошад, пас он саҳеҳ аст.

Азбаски тафсири ҳақиқии ҳуқуқӣ дорои хусусияти меъёрӣ (ҳатмӣ) аст, он бояд ба таври бояду шояд иҷозат дода шуда, дастрас бошад. Дар баробари ин, танҳо меъёри ҳуқуқие, ки махсус бо мақсади тафсири меъёри дигари ҳуқуқ бароварда шудааст, хосиятҳои тафсири ҳуқуқии саҳеҳро (атентикиро) дорад. Чунин ҳолат ба назар мерасад, ки агар мақомоти қонунгузор хосияти тафсирии меъёри қабулшударо нисбат ба ҳар як меъёри ҳуқуқии мавҷуда махсус муқаррар намояд, он гоҳ чунин меъёри ҳуқуқии қабулшуда, меъёри тафсири ҳуқуқӣ мебошад.

Агар мақомоти қонунсоз, ки қатъи қонунро қабул карда, маънои тафсирии онро нисбат ба ягон меъёри ҳуқуқии мавҷуда махсус пешбинӣ накарда бошад, он гоҳ судя наметавонад онро тафсир ҳисоб кунад, балки вазифадор аст, ки дар доираи тафсири воқеии қонун. волоияти қонунро, ки у меомӯзад, дигар воситаҳоро истифода барад.

Бо назардошти гуфтаҳои боло, агар қонунгузор ҳангоми қабули меъёри ҳуқуқие, ки моликияти тафсири ҳақиқии ҳуқуқӣ дорад, пурра ё қисман аз меъёрҳои тафсир берун равад ё вайрон кунад, дар ин ҳо бояд мувофиқа кард, ки меъёри тафсири ҳақиқии ҳуқуқӣ, ҳатто агар бархилофи тафсири дуруст дода шуда бошад ҳам, бартарияти тафсиршуда дорад ва бояд аз ҷониби мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ҳамчун як

меъёри навед, ки қонунро бекор ё тағир медиҳад, қабул кунад, ки якеро тафсир кардааст.

Масъалаи нақш ва аҳаммияти одати ҳуқуқӣ барои тафсири меъёри ҳуқуқӣ камтар ҷолиб аст. Ба андешаи мо, бо назардошти сатҳи имрӯзаи қонунсозӣ, одати ҳуқуқӣ воситаи тафсири воқеии қонунгузорӣ шуда наметавонад. Танҳо дар қонунгузорӣ муттаҳидсозии расму оини ҳуқуқӣ тафсири «озод»-и меъёри ҳуқуқиро аз ҷониби иҷрокунандаи ҳуқуқ истисно мекунад, вале дар ин маврид на дар бораи таъсири анъанаи ҳуқуқӣ ба натиҷаҳои тафсири меъёри ҳуқуқӣ, балки дар бораи он суҳан рондан лозим аст, таносуби меъёрҳои ҳуқуқӣ дар асосҳои гуногун, аз ҷумла қувваи ҳуқуқӣ.

Масъалаи сазовори фарогирии пурратар дар доираи ин қор масъалаи тафсири меъёри ҳуқуқии меъёрҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки Конститутсияи ҚТ муайян намудааст.

Дар бораи нақш ва аҳаммияти Конститутсияи ҚТ дар адабиёти илмӣ бисёр гуфта шудааст. Меъёрҳои конституционӣ тартиби ташкили мақомоти олии давлат, вазифаҳои асосӣ, салоҳият ва таносуби онҳо, ҳуқуқу озодиҳои асосии шаҳрвандон ва мавқеи шахсро нисбат ба давлат муқаррар мекунанд. Конститутсия принципҳои асосии ҳаёти ҳуқуқии ҷомеаро ташаккул дода, вазифаи таҳкими ҳуқуқии ҷомеаро иҷро мекунад, принципҳои муносибатҳои давлат ва шахсро тавассути муайян кардани ҳадафҳо, вазифаҳо, шаклҳо ва усулҳои ташкил ва фаъолияти давлат ба танзим медиҳад. Ҳамин тариқ, Конститутсия мағзи низоми ҳуқуқии давлати мо буда, санади меъёри дорои қувваи олии ҳуқуқӣ мебошад.

Қомилан возеҳ аст, ки Конститутсия меъёрҳои ҳуқуқиро дар бар мегирад ва мисли ҳама гуна меъёрҳои ҳуқуқӣ дар шакли калима ифодаи берунӣ доранд ва фаҳмиши онҳоро на танҳо аз ҷиҳати шакл (тафсири шифоҳӣ), балки аз ҷиҳати мазмун воқеан низ тафсирро тақозо мекунанд. Азбаски муқаррароти асосии ҳуқуқии ташкил ва мавҷудияти ҷомеа дар Конститутсия муқаррар шудаанд, дарки ин муқаррарот ва муқаррароти ҳуқуқӣ барои тамоми ҷомеа аҳаммияти ҳаётан муҳим ва аввалиндараҷа дорад. Муқаррароти ҳуқуқии он (бо

назардошти хусусиятҳои ин санади меъёрӣ) ниҳоят васеъ ва ҳаҷмӣ буда, бо мавҷуд набудани хусусияти тафсилоти қоидаҳои оддии соҳаи ҳуқуқ фарқ мекунад, ки имконият фароҳам меорад ва имкони пайдоиши онро истисно намекунад, дар доираи васеъ шарҳ додани нуқтаҳои конститусионӣ.

Дар қисми 3 моддаи 61 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, муқаррар гардидааст, ки тафсири Конститутсияро тибқи тартиби мазкур Маҷлиси намояндагон дар шакли қонуни конститусионӣ қабул намуда, Маҷлиси миллӣ онро ҷонибдорӣ менамояд²²⁴.

Мувофиқи моддаи 61 Қонуни конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон»²²⁵, ба Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олӣ ҳуқуқи расман ҳуқуқӣ, бо тартибе, ки барои қонунҳои конститусионӣ муқаррар шудааст, тафсири Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистонро баррасӣ намуда, дар шакли қонуни конститусионӣ қабул ва ҷонибдорӣ мекунад, ки барои ҳама гуна тафсири ҳуқуқшинос ҳатмӣ будани муқаррароти ҳуқуқие, ки дар матни Конститутсия пешбинӣ шудаанд, барои ҳар як судья манфиати амалии бевосита дорад. Зеро дар ҳар як парвандаи мушаххас Маҷлиси Олӣ матни калимаи меъёри тафсири ҳуқуқро ҳамаҷониба таҳлил мекунад, маъно ва мақсади муқаррароти муайяни ҳуқуқро муайян мекунад, сарчашмаҳои пайдоиши онро меомӯзад ва бо ҳам алоқаманд будани меъёри тафсиршударо бо тамоми низоми меъёрҳои конститусионӣ таҳқиқ менамояд. Ва азбаски натиҷаҳои фаъолияти тафсир (бархилофи тафсири доктринӣ) барои қонунгузор хусусияти умумии ҳатмӣ доранд, метавон гуфт, ки фаъолияти хеле тафсирӣ бояд ба назар гирифта шавад, аз ҷониби судяҳо ҳамчун

²²⁴ Ниг.: Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] аз 6–уми ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26–уми сентябри соли 1999, 22–юми июни соли 2003 ва 22–юми майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с. – С. 26.

²²⁵ Ниг.: Қонуни конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19 апрели соли 2000, таҳти №1 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 24.12.2021).

методологӣ, яъне нишон додани он равишҳои бунёдӣ, ки дар фаъолияти тафсири бояд ҳар як судя роҳнамоӣ кунад.

Гуфтаҳои боло умуман маъноӣ онро надорад, ки худ ба худ интиқол додани қоидаҳо ва принципҳои фаъолияти тафсири аз руи Конститутсия имконпазир аст. Конститутсия бархилофи дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дорои хосиятҳои таъсисӣ мебошад ва аз ин рӯ, татбиқи онро танҳо фаъолияти амалии одамон дар ба даст овардан ва истифодаи ҳуқуқ ва иҷрои уҳдадорӣҳои қонунӣ маҳдуд кардан мумкин нест.

Татбиқи Конститутсия раванди ташкили ягонагии давлатию сиёсӣ, аз ҷумла унсурҳои ҳам хосиятҳои расмӣ, ташкилӣ ва моддӣ мебошад. Сухан дар бораи бақайдгирии юридикӣ давлат, таъсиси мақомоти он, додани ҳуқуқҳои муайян, инчунин ба шахрвандон ва иттиҳодияҳои онҳо, ба зиммаи онҳо гузоштани уҳдадорӣҳо ва нигоҳ доштани шартҳои ҳуқуқии муқаррарнамудаи Конститутсия меравад.

Раванди татбиқи Конститутсия аз ҷиҳати фарогирии соҳаҳои гуногуни муносибатҳои ҷамъиятӣ ва таъсир расонидан ба фаъолияти ҳамаи субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқии конституционӣ универсалӣ мебошад. Доираи татбиқи Конститутсия тамоми тарафҳои ҳаёти ҷамъият буда, дар ин процесс ҳамаи субъектҳои ҳуқуқ иштирок мекунанд. Хусусияти ин раванд дар он аст, ки иштирокчиёни фаъоли он халқ ва давлат, сохторҳои давлатӣ ҳамчун шахсони алоҳидаи давлатӣ-ҳуқуқие, ки ҳамчун Ҷумҳурии Тоҷикистон муттаҳид шудаанд, мебошанд.

Муқаррароте, ки Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» муқаррар кардааст, барои судяҳо муҳим ва амалан муҳим аст, ки тибқи он қарорҳои Маҷлиси Олӣ оид ба тафсири Конститутсия набояд бо дигар санадҳои тафсири он мухолифат кунанд, қарорҳое, ки тафсири тасодуфии меъёрҳои конституционӣ доранд. Татбиқи ин талабот дар амал ба

судяҳо имкон медиҳад, ки чунин падидаи ҳуқуқӣ, ба монанди тафсирро дурусттар дарк кунанд.

Агар талаботи мутобиқати байни қарорҳо оид ба тафсири расмии Конститутсия ҳатмӣ бошад, пас талаботи мутобиқати қарорҳо дар ҳолатҳои мушаххас матлуб ба назар мерасад, аммо мутлақ нест. Дар истилоҳи гносеологӣ, барои муҳофизии ҳуқуқ, гуфтаҳои дар боло зикршуда имкон медиҳанд, ки паҳлуи воқеии тафсирро фаҳманд ва муфид ба назар мерасанд, зеро он имкон медиҳад, ки хулосаҳои муайян ба даст оварда шавад.

Бояд қайд намуд, ки дар Федератсияи Россия тафсири Конститутсияи Федератсияи Россия аз рафъи номуайяни дар дарки муқаррароти он аз ҷониби Суди конституционӣ, равшан кардани маънои объективӣ ва принципҳои мусбати ҳуқуқии дар он мавҷудбуда иборат аст. Аслан тафсири Конститутсия конкретикунонии он аст.

Тафсири расмии санади меъёрии ҳуқуқӣ дар боби 9-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ” пешбинӣ карда шудааст.²²⁶

Мутобиқи моддаи 82-и Қонуни мазкур, ки зарурат ва тартиби тафсири расмии санади меъёрии ҳуқуқиро муқаррар намудааст, ки дар сурати ошкор намудани носоҳеҳӣ ва гуногунфаҳмии санади меъёрии ҳуқуқӣ, амалияи ихтилофноки истифодаи он, мақомоти (шахси мансабдори) санади меъёрии ҳуқуқии дахлдорро қабулнамуда дар санади тафсир, ки хусусияти расмӣ ва ҳатмӣ дорад, тафсири меъёри онро пешниҳод менамояд.

Санади тафсирии расмӣ метавонад аз тарафи дигар мақомоте низ қабул шавад, ки онҳо мувофиқи қонунгузорӣ барои тафсири ин ё он санади меъёрии ҳуқуқӣ ваколатдор карда шудаанд. Санадҳои тафсири расмии мақомоти дигар, ки ваколатдоранд ин ё он санади меъёрии

²²⁶ Ниг.: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, №1414 // Маҳзани мугамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 24.12.2021).

хуқукиро тафсир кунанд, дар он шакле қабул мегарданд, ки бо Қонуни мазкур қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдор аз ҷониби онҳо пешбинӣ шудааст.

Санади тафсири расмӣ бо санадҳои зерин қабул мегардад:

- бо қонуни конституционӣ барои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- бо қонун барои қонунҳои бо роҳи раёйпурсии умумихалқӣ қабулгардида;

- бо қарорҳои якҷояи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои қарорҳои якҷояи онҳо;

- бо қарори Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои санадҳои меъёрии ҳуқуқии Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- бо қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои қонунҳои конституционӣ, кодексҳо, қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои санадҳои меъёрии ҳуқуқии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- бо фармоишу қарорҳои вазоратҳо, кумитаҳои давлатӣ, мақомоти назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Бонки миллии Тоҷикистон, Агентии амнияти ядрӣ ва радиатсионии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот мутобиқан барои санадҳои меъёрии ҳуқуқии онҳо.

Ҳангоми тафсири санади меъёрии ҳуқуқӣ ба он ворид намудани тағйиру иловаҳо мумкин нест.

Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Пленуми Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷрибаи судиро оид ба амалияи татбиқи қонунгузорӣ чамъбаст намуда, тавзеҳоти дастурӣ медиҳанд ва онҳо барои судҳо, мақомоту шахсони мансабдоре, ки қонуни тавзеҳшударо татбиқ менамоянд, ҳатмӣ мебошанд.

Маънои санади меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ дар мавриди тафсир пурра мутобиқи қонун фаҳмонида ва дақиқ карда мешавад.

Талаби мувофиқати амалӣ ва оқилонаи функционалии тафсири ҳуқуқ аз он бармеояд, ки низоми ҳуқуқӣ дар маҷмуъ бояд як падидаи мураккаб, бо ҳам алоқаманд ва ҳамохангшуда бошад, ки ибтидои оқилона дорад.

Аз ин ру, барои ҳар як судя, дар раванди тафсири ҳама гуна меъёрҳои ҳуқуқӣ аз нуқтаи назари мутобиқати онҳо ба муқаррароти конституционӣ бояд чунин тахмине бошад, ки агар меъёри ҳуқуқ вучуд дошта бошад, пас он меъёри ҳуқуқӣ мебошад, унсуре сохтори мувофиқашуда, унсуре, ки ба муқаррароти конституционӣ мувофиқат мекунад. Ва танҳо дар сурате, ки дар раванди тафсири волоияти ҳуқуқ маълум шавад, ки ин меъёр хилофи муқаррароти конституционӣ ё меъёрҳои ҳуқуқ, ки маъно ва мазмуни онҳо ба дастурҳои конституционӣ мувофиқ аст, маълум шавад, чунин меъёри қонунро аз ҷониби ҳуқуқвайронкуниҳо нодида гирифтани суд дар рафти иҷрои қонун лозим аст.

Ҳамин тариқ, танҳо қароре, ки субъекти салоҳиятдор дар доираи салоҳияташ қабул кардааст ва оид ба масъалаҳои тафсири волоияти ҳуқуқ ба омма эълон шудааст, барои ҳифзи ҳуқуқ заминаи ҳатмӣ мебошад, ки волоияти ҳуқуқро ҳамон тавре он дарк менамояд, фаҳмида мешавад.

3.5. Тафсири меъёрҳои ҳуқуқ аз рӯи робитаи мантиқӣ ва низомнокии онҳо.

Тафсири меъёрҳои ҳуқуқ аз рӯи робитаи мантиқӣ ва низомнокии онҳо, қоидаи дуҷуми тафсири воқеӣ ба ҳисоб меравад, ки мувофиқи он тафсири меъёри ҳуқуқие, ки тафсири расмӣ надорад, бояд бо назардошти робитаи мантиқии он бо дигар меъёрҳо сурат гирад, дар ҳоле ки бартарият ба натиҷа дода шавад, ки тавассути тафсири меъёр дар низомии бо онҳое, ки дар наздиктарин иртиботи мантиқии ба он қарор доранд, ба даст омадаанд ва танҳо дар сурати норозӣ шудани чунин тафсир, бояд меъёрҳои дар робитаи дур қарордошта истифода шаванд.

Қоидаи зикршудаи герменевтикаи ҳуқуқӣ ба ҳуқуқтатбиқкунанда имкон медиҳад, ки мазмуни семантикии меъёри ҳуқуқии тафсиршавандаро, бе ҷудо шудан аз масъалаи қонун равшан созад. Пайванди мантиқии меъёри ҳуқуқӣ бо наздиктаринаш, инчунин наздиктарин ҷойгиршавии мунтазами меъёри тафсиршаванда он маълумотҳое мебошанд, ки онҳоро сатҳи ҳуқуқии меъёри тафсиршавандаи ҳуқуқ ё қабати ислоҳӣ номидан мумкин аст ва онҳо бояд на танҳо ҳамчун «маълумоти ғайримустақим»²²⁷, балки ҳамчун унсури ҷудонашавандаи волоияти қонун, ки мазмуни дохилии онро тавсиф мекунад, қабул карда шавад. Ин хулоса аз тахмине бармеояд, ки тибқи он, агар ин меъёри ҳуқуқ вучуд дошта бошад. Пас он як унсури сохтори мувофиқашуда, унсури мебошад, ки ба муқаррароти конституционӣ мувофиқат мекунад. Ин ақида ҳам аён мегардад, зеро ҳангоми дар алоҳида омӯختани элемент мазмуни онро берун аз алоқии низомӣ - фаҳмидан мумкин нест .

Дар баробари ин, бояд аз он хулоса барояд, ки робитаи мантиқии волоияти ҳуқуқ ва ҷойгиршавии низомии он худ ҳамчун мазмун ва шакли қабати ислоҳӣ тавсиф мешавад. Гуногунии муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки танзими ҳуқуқиро тақозо мекунанд, қонунгузорро водор

²²⁷ Ниг.: Васильковский Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. . – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с. – С. 199.

мекунад, ки чиҳатҳои ҳуқуқро ба таври муайян ба низом дароварда бошад.

Дар қонун бояд ифодаи пай дар пайи меъёрҳо, мувофиқ будани онҳо, ягонагии меъёрҳо ва набудани мухолифат дар байни онҳо, инчунин мутобиқ будани мазмуни матни қонун ба номаш, инчунин талаботи техникаи қонунгузорӣ риоя шуда бошад. Инчунин мафҳумҳои ҳуқуқие, ки дар матни қонун истифода мешаванд, бояд аниқу қатъи ва оддию оммафаҳм бошанд.²²⁸

Раҳимзода М.З., қайд менамояд, ки таҷриба нишон медиҳад, ки сифати пасти қонунҳо асосан дар мавридҳои зерин зоҳир мегардад:

1. Дар қонунҳо якхела ва аниқ инъикос накардани чараёнҳои дар ҷомеа ба амал омада;

2.Тавсифи (баёнӣ) ва абстрактӣ будани баъзе қонунҳо;

3. Риоя накардани талаботи техникаи қонунгузорӣ;

4. Аз чиҳати мазмуни ҳуқуқӣ коста будани истилоҳоти (калимаи) бо забони тоҷикӣ (ё дигар забонҳо) интиҳобкардашуда, инчунин мавҷуд будани хатоҳои услубӣ ва имлоӣ;

5. Ба назар нагирифтани талаботи низомнокӣ дар қонунгузорӣ, нусхабардорӣ ва вайрон намудани принципҳои мутобиқати дохилӣ дар санадҳои меъёрии - ҳуқуқӣ қабулкардашуда;

6. Мавҷуд будани мухолифат, номутобиқатӣ ва ҳолати дар байни санаҳои меъёрии ҳуқуқӣ;

7.Мавзуи ночиз доштан ё фарогирии масоили дуҷуминдараҷа будани онҳо.²²⁹

Нематов А.Р. менависад, ки сифати қонунро бо аломатҳои зерин муайян кардан мумкин аст:

1) дараҷаи истифодаи усул ва воситаҳои техникаи қонунгузорӣ;

²²⁸ Ниг. Раҳимзода М.З., Нематов А.Р. Техникаи қонунгузорӣ. Нашри дуввум. – Душанбе: «Бухоро». - 2016. - 232 с.

²²⁹ Ниг.: Раҳимов М.З. Сифати қонун ҳамчун омили баланд бардоштани самаранокии он // Забон ва сифати қонун (Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ) / Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Раҳимов М.З. -Душанбе, Шӯҷоиён. 2010. – 356с. – С.13–24.

- 2) самаранокии танзими ҳуқуқии санади меърии ҳуқуқӣ;
- 3) Дарачаи татбиқнамоии меъёрҳои санадҳои меъёрҳои ҳуқуқӣ дар амал.²³⁰

Чуноне Буризода Э.Б., қайд менамояд, унсури аввалини санъати қонунгузорӣ - маърифати (дарки) муносибатҳои ҷамъиятӣ аст, ки бояд барои танзими онҳо қабул карда шавад. На ҳамаи муносибатҳои ҷамъиятӣ мавзӯи қонун шуда метавонанд. Ғайр аз қонун, санадҳои ҳуқуқӣ ва воситаҳои худтанзимкунӣ вучуд доранд. Асоси фаро гирифтани бо танзими ҳуқуқӣ, тибқи санъати қонунгузорӣ, муносибатҳои ҷамъиятӣ шуда метавонад, ки ба талаботи муайян ҷавогу бошанд²³¹.

Аммо таъсиси низоми идеалии ҳуқуқӣ имконнопазир аст, ки тамоми ниёзҳои қонунҳои ҳифзи ҳуқуқро ба инобат гирад, зеро барои қонунҳои ҳифзи ҳуқуқ (аз нуқтаи назари талаботи амалии у) ба низом даровардани меъёрҳои ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад, матлуб аст, аз як тараф, дар асоси - робитаи байни меъёрҳои ҳуқуқ ва муносибатҳои, ки бояд бо ин қоида ё ин меъёрҳои ҳуқуқ танзими ҳуқуқӣ бошанд, аз тарафи дигар, низоми меъёрҳои ҳуқуқӣ бояд ба вучуд ояд. Мавҷудияти ду низоми параллелӣ на аз нуқтаи назари назариявӣ ва на аз нуқтаи назари амалӣ асоснок нест. Вобаста ба ин, қонунгузор маҷбур аст, ки чунин низомҳои эҷод кунанд, ки то ҳадди имкон ба ҳарду талабот ҷавобгу бошанд. Аз ин ру, судя хангоми тафсири меъёри ҳуқуқ бояд аз фарзияи иртиботи мантиқии он бо меъёрҳои ҳуқуқие, ки танзими ҳуқуқии муносибатҳои шабеҳро дар бар мегиранд ва нисбат ба ҷойгиршавии сохтори он дар низоми меъёрҳои аз ҷониби қонунгузор таъсисдодашуда, барояд.

Намунаи ҷолиб барои хулосаи таҳияшуда волеияти қонунест, ки дар м. 127 ҚМ ҚТ зимни таҳлили ин меъёр, ба қор қабул кардан душвор нест, ки хангоми қабули қарор дар бораи ҷойгиркунии сохтори ин меъёри

²³⁰ Ниг.: Нематов А.Р. Асосҳои назариявии ҳамбастагии техникаи қонунгузорӣ ва сифати қонун // Забон ва сифати қонун (Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ) / Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Раҳимов М.З. - Душанбе, Шучоён. 2010. – 356с. – С.152.

²³¹ Ниг.: Буризода Э.Б., Масоили назарияи ҳуқуқ ва давлат. – Душанбе: «Наشري Мубориз», 2021. – 224 с.

ҳуқуқ қонунгузор душворихои муайяне дошт. Воқеан, чаро волоияти қонуне, ки чунин ҳуқуқи воқеии шахсеро, ки соҳибмулк нест, ҳамчун сервитути биноҳо, иншоот ва дигар амволи ғайриманқул (ба истисноии китъаҳои замин) танзим мекунад, ки дар Боби 3-и ҚМ ҚТ, ки ба танзими муносибатҳои марбут ба ҳуқуқи моликият ва дигар ҳуқуқҳои моликият ба замин бахшида шудааст. Аз як тараф, чунин тартиб додани меъёри ҳуқуқии зикршуда ба талаботе, ки ба қорманди ҳифзи ҳуқуқ барои ҷустуҷӯи волоияти қонуни зарурӣ ҳадди аксар фароҳам оварда шавад, мувофиқат намекунад. Мисоли овардашуда мисоли нодир, вале равшани таносуб ва пайвастагии меъёрҳои ҳуқуқ мебошад, ки дар матни қонун меъёрҳои зарурӣ паҳлӯ ба паҳлӯ ҷойгир шудаанд, дар ҳоле ки онҳо ба танзими муносибатҳои гуногун нигаронида шудаанд.

Чунин ба назар мерасад, ки дар масъалаи сарбории ҳуқуқӣ (ҳуқуқи - истифодаи маҳдуди моликияти шахсони дигар) пасандози қонунгузор қомилан асоснок нест, зеро равандҳои ҳамгироӣ, ки ҳам дар ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ҳам дар муносибатҳои байналмилалӣ зоҳир мешаванд, ба таври ҷиддӣ ҷамъиятро водор кунад, ки масъалаҳое, ки бо муайян намудани озодии мутлақи ҳар кас ба манфиати озодии нисбии ҳама» ва ё бо эҳтимолияти гаронии ҳуқуқҳои моликиятӣ яке ба манфиати дигаре вобастаанд, то ҳадди имкон пурра ва муфассал танзим карда шаванд. Ба фикри мо, Васковский Е.В., зарурати омӯзиши робитаи мантиқӣ ва тартиби низомии волоияти ҳуқуқии тафсиршавандаро дуруст қайд карда буд, аммо унсури мантиқиро ошкор намуда, аз ҷанбаи мундариҷаи он то андозае дур шуд. Пайвастании мантиқии меъёрҳои ҳуқуқӣ на бештар аз руи шабоҳати матнии онҳо дар санадҳои меъёрӣ ва ҳатто бо он ки онҳо дар матни як қонун муттаҳид шудаанд (чӣ тавре ки нишон дода шудааст, ба андозаи бештар сохтори низомиро тавсиф мекунад) муайян карда мешавад, балки бо наздикии онҳо ба як навъи муайяни муносибатҳо аз ҷиҳати тарзи танзими муносибатҳо. Маҳз дар ҳамин наздикӣ алоқаи мантиқии меъёрҳои ҳуқуқ зоҳир мегардад. Мундариҷаи унсури

мантиқиро ошкор намуда, Васковский Е.В. менависад, ки: «.. қонунгузор як навъ муносибатро танзим мекунад, одатан фикри худро дар як меъёри комилан мустақил ва алоҳида баён карда наметавонад, балки бояд гурӯҳи каму беш, васеи меъёрхоро ба вучуд оварад. Дар натиҷа ҳар як меъёр, ки алоҳида гирифта шудааст, танҳо як қисмати андешаи қонунгузorro дар бар мегирад ва ҳангоми пайвастании он бо дигар меъёрҳо, ки бо ҳамроҳии он як кулдро ташкил медиҳанд ва андешаи қонунгузorro пурра ифода мекунанд, дуруст фаҳмидан мумкин аст»²³².

Аз ин рӯ, пайвастагии наздиктарини мантиқии меъёрҳо ҳамеша мавриди баррасӣ қарор гирифта, беҳтарин воситаи донишони маъноӣ онҳо махсуб мешавад (то замони ҳозира мантиқ бенуқсон аст). Аммо барои аниқ кардани мазмуни ҳақиқии ҳар як моддаи қонун на танҳо моддаҳои дигар, ки бо он дар як фасл якҷоя карда шудаанд, балки меъёрҳои боқимондаи ҳамин санади қонунгузор низ аҳамияти аввалиндараҷа доранд. Чунон, ки меъёри ягона танҳо як қисмати андешаи қонунгузorro, ки дар қисми додаи қонун ифода ёфтааст, дар бар мегирад, ҳамин тавр фикре, ки дар ҳар як фасл баён шудааст, дар навбати худ ҷузъи андешаи умумӣ мебошад, ки қонунгузор онро дар маҷмуъ дар қонунгузор таҷассум кардааст. Аз ин бармеояд, ки тамоми меъёрҳои, ки ба ҳуқуқи ҳар як ҳуқуқ меъёри ягонагии маънавий доранд ва аз ин ру, бояд ҳамдигарро пурра ва шарҳ диҳанд дуруст аст, вале дар ин ҷо каме дуршавӣ аз унсури мантиқӣ ба унсури низомӣ аллакай нишон дода шудааст, ҳар як модда бояд бо ҳама моддаҳои дигари ҳамин санад, гарчанде, ки онҳо дар қисмҳои дигар²³³ ҷой дода шудаанд, алоқаманд карда шаванд.

Ин дигар комилан дуруст нест, зеро сухан дар бораи мантиқӣ меравад, на унсури низомӣ. Воқеан, фаҳмиши маънавий, нишонаи ҳамбастагии сохторист. Аммо мувофиқати мантиқии як меъёри ҳуқуқӣ

²³² Ниг.: Васковский Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. . – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с.

²³³ Ниг.: Ниг.: Васковский Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. . – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с. – С. 202–203.

на он қадар дар мувофиқати сохторӣ зоҳир мешавад, гарчанде ки ин тахмин карда мешавад, тавре ки аллақай зикр шудааст, балки дар мувофиқат бо дигар меъёрҳои ҳуқуқӣ, ин ё он тарзи танзими як намуди муносибатҳои наздик зоҳир мешавад. Аз ин ру, на дар бораи ба ҳамаи моддаҳои дигари ҳамин санад, ҳатто дар дигар идораҳо ҷойгир карда шуда бошад ҳам, балки дар бораи ба ҳамаи дигар қоидаҳо даровардани ин меъёри ҳуқуқ суҳан гуфтан дурусттар мебуд ва ҳуқуқе, ки муносибатҳоеро танзим мекунад, ки ба танзими онҳо волоияти ҳуқуқӣ бояд аз ҳама бештар тафсиршаванда бошад. Дар акси ҳол, хулосаҳои зерин комилан ба таври мантиқӣ ба назар мерасанд, алоқии дури - мантиқие, ки дар байни тамоми меъёрҳои қонуни ҷорӣ умуман вучуд дорад, ҳатто агар онҳо аз ҷониби қонунгузори гуногун ва дар замонҳои гуногун бароварда шуда бошанд ва ё ҳатто берун аз қонун қарор дошта бошанд, мансуб ба урфият, қонун, маънои дигар дорад.

Дар тафсир робитаи дури байни меъёрҳо ноҳақиқат гирифта мумкин аст, ба гуфтаи Васковский Е.В., имконнопазир аст, ки «агар ягон меъёр бо ҳамдигар ягон алоқии мантиқӣ дошта бошад, пас ин чунин маъно дорад, ки онҳо бо мазмуни худ ба ин ё он тарз алоқа доранд, яъне ба як предмет ва доираи зухурот дахл доранд, ҳар як якдигарро пурра мекунад, тасдиқ мекунад, инкишоф медиҳанд, тасвир мекунад, маҳдуд мекунад ё ҳатто фалаҷ мекунад. Зимнан, тамоми меъёрҳо, ки ба қонуни амалкунада дохил мешаванд, барои шахрвандон ҳатмӣ буда, аз ҷониби онҳо бояд риоя шаванд. Аз ин бармеояд, ки пеш аз татбиқи ягон меъёр бояд боварӣ ҳосил кард, ки он аз ҷониби дигар меъёрҳо, ки - аз ҷиҳати мазмун бо ²³⁴ он алоқаманданд, тағйир наёфтаанд.

Аммо ба ақидаи Васковский Е.В., ҳама гуна меъёрҳо, ки ба як мавзу ва доираи падидаҳо ишора мекунад, ҳамдигарро пурра мекунад, тасдиқ мекунад, инкишоф медиҳанд, тасвир мекунад, маҳдуд мекунад ё ҳатто фалаҷ мекунад, ин танҳо маънои онро дорад, ки қоидаҳои меъёр

²³⁴ Ниг.: Васковский Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. . – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с. – С. 204–205.

дар робитаи дури мантиқӣ нестанд, балки дар бештар, ки ҳеҷ яке бевосита нест. Алоқаи дури мантиқӣ дар мутобиқати сохторӣ ва якпорчагии тамоми низоми ҳуқуқ зухур мегардад. Масъалаи он ки оё волоияти қонуни тафсиршуда ба ҳеҷ вачҳ бо дигар меъёрҳое, ки бо мазмуни он алоқаманданд, тағйир наёфтаанд, на ба робитаи дури мантиқӣ, балки ба талаботе дахл дорад, ки мо ба таври зайл ифода кардаем: дар сурати мавҷуд набудани тафсири расмии волоияти қонун, судя, пеш аз гузаштан ба тафсири меъёр аз руи робитаи мантиқии он бо дигар меъёрҳо, мувофиқи тартиби мураттаб ё ба тафсир дар асоси он, бояд меъёрро аз умумӣ ба мушаххас омӯзад, ба ибораи дигар, мутобиқати меъёрҳои тафсиршавандаро тафтиш кунад, ба принципҳои конституционӣ ва муқаррароти шартномаҳои байналмилалии аз ҷониби Тоҷикистон тасвибшуда, ки ҳуқуқҳои асосиро муқаррар мекунад, тафтиш кунад ва озодиҳо, инчунин мувофиқати меъёри таҳқиқшаванда ба он меъёрҳое, ки дар санадҳои ҳуқуқии дорои эътибори бештари ҳуқуқӣ ё санадҳои ҳуқуқии дорои эътибори якхелаи ҳуқуқӣ, ки мавҷуданд, вале аз ҷиҳати хронологӣ дертар нашр мешаванд.

Дар навбати худ, унсури танзимиро кушоед, бояд махсус дар бораи «таксимои меъёрҳо дар байни функсияҳо, ҷойгиркунии ин функсияҳо, дар бораи сарлавҳо ва дар ниҳоят, дар бораи мавқеи ишғолкардаи меъёрҳо дар ҳар як гурӯҳ» сухан ронд.²³⁵ Зимнан, унсури мантиқӣ ё иртиботи мантиқии меъёрҳои ҳуқуқ (яъне тарафи мундариҷа) пайвастании меъёрҳо тавассути муносибатҳои бо меъёрҳои ҳуқуқ танзимшаванда ва унсури таснифӣ (низомнокӣ) ё пайвастагии мунтазами меъёрҳо мебошад. Ҳуқуқ, яъне тарафи расмӣ, тартиб, таносуби меъёрҳои ҳуқуқ дар тасниф мебошад.

Далелҳои дар боло овардашуда ба мо имкон медиҳанд, ки ба хулосае оянд, ки робитаи наздиктарини мантиқии маҷмӯи навбатии ҳуқуқ бо чунин меъёр вучуд хоҳад дошт, ки (сарфи назар аз ҷойгиршавии

²³⁵ Ниг.: Васильковский Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. . – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с. – С. 210.

он дар системаи меъёрҳои ҳуқуқ) барои танзими ҳамон муносибатҳо бо роҳи таъмини ҳуқуқи ӯҳдадорӣҳои субъектҳои ин муносибатҳо. Ва ин мантиқӣ робита чун меъёрҳои муқоисавии ҳуқуқ аз онҳо дур мешаванд, муносибатҳое, ки бо меъёри тафсиршуда танзим мешаванд (хоҳ таъсири меъёри муқоисашаванда ба доираи васеи муносибатҳо ё субъектҳо ё танзими муносибатҳои дигарӣ ба ҳам алоқаманд ва ё танзими муносибатҳое, ки бавосита бо суръати муносибатҳое, ки ба танзими онҳо меъёри тафсиршудаи ҳуқуқ нигаронида шудааст). Масалан, меъёрҳои ҳуқуқ дар қадом робитаи мантиқӣ дар моддаи 73-и Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва моддаи 30 Кодекси муҳофизатии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Сарфи назар аз он ки ин меъёрҳои ҳуқуқ дар кодексҳои гуногун ҷойгир шудаанд, робитаи мантиқӣ (дохилӣ, маънӣ) аз ҳама наздиктар аст. Чунин ба назар мерасад, ки қонуни ҷиноӣ, ки ба танзими муносибатҳои моддӣ нигаронида шудааст ва қонуни муҳофизатӣ, ки ба танзими муносибатҳои муҳофизатӣ, ки ба мавод хизмат мекунад нигаронида шудааст, меъёрҳои ҳуқуқро дар бар мегирад, ки аз руи ҳадафи куллан дигар, агар онҳо метавонанд дар ягон мантиқӣ бошанд.

Воқеан ҳам, тавре ки зикр гардид, робитаи мантиқии меъёрҳои ҳуқуқ на аз руи ҷойгиршавии онҳо дар системаи меъёрҳои ҳуқуқӣ, на аз рӯи - маъноӣ пешбинишудаи онҳо (меъёрҳои муҳофизатӣ ё моддӣ ҳуқуқ), балки аз руи наздикии онҳо ба муносибатҳои онҳо муайян карда мешавад, ба танзим нигаронида шудаанд. Аз ҷумла, ҳуқуқи дар моддаи 73 Кодекси ҷиноятии ҚТ қоидаеро муқаррар мекунад, ки мувофиқи он шахсе, ки бори аввал барои содир кардани ҷинояти начандон вазнин ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида шудааст, метавонад аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод карда шавад, агар ду талабот риоя карда мешавад: 1) оштишавӣ бо ҷабрдида; 2) товони зараре, ки ба ҷабрдида расонида шудааст. Дар навбати худ, меъёри муҳофизатӣ, ки дар моддаи 30-и Кодекси муҳофизатии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон талаботи умумии муҳофизатиро оид ба тартиби қатъ кардани парвандаи ҷиноятӣ бо сабаби оштии шудани тарафҳо

танзим мекунад. Дар баробари ин, меъёри муурофиавии мазкур-субъектҳои мақомоти ҳифзи ҳуқуқро, ки ҳуқуқи қатъи парвандаи ҷиноятиро доранд, номбар мекунад, асосҳои ба вучуд омадани ин тартиб-аризаи ҷабрдида ё намояндаи қонунии уро муқаррар менамояд, марҳилаҳои парвандаи ҷиноятиро муайян менамояд, протсессии ҷиноятӣ, ки дар он ин муурофия имконпазир аст ва мавқеи протсессуалии шахсе, ки нисбат ба он қатъ намудани парвандаи ҷиноятӣ имконпазир аст (гумонбаршуда ё айбдоршаванда дар марҳилаи тафтишоти пешакӣ, судшаванда дар марҳилаи муурофияи судӣ).

Ҳамзамон, меъёри қонуни зикргардида талаботҳои муқаррар менамояд, ки тибқи онҳо барои қатъ кардани парвандаи ҷиноятӣ нисбати шахс аввалин маротиба ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани ин кирдор, ки барои ҷамъият хавфнок содир шудааст, муқаррар карда мешавад, бояд дохил карда шавад, ба категорияи ҷиноятҳои начандон вазнин ё миёна ин шахс бояд бо ҷабрдида муросо карда, зарари ба ҷабрдида расидаро ҷуброн намояд. Гарчанде, ки меъёри ҳуқуқи моддӣ, қоидаҳои муқаррар кардааст, ки мувофиқи онҳо шахсро вобаста ба оштишавӣ бо ҷабрдида аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод кардан мумкин аст ва меъёри ҳуқуқи муурофиявӣ тартиби ин озодкуниро дар шакли қатъ намудани ҳуқуқи муурофиявӣ муқаррар кардааст, парвандаи ҷиноятӣ ҷузъи асосӣ (марказӣ) ва ҳарду меъёрҳои ҳуқуқ бо тамоми гуногунии онҳо муносибатҳои байни шахсе, ки кирдори барои ҷамъият хавфнок содир кардааст ва қурбонии ин кирдор мебошанд ва муносибати зичи мантиқии ин меъёрҳои ҳуқуқӣ равшан аст.

Ҳамчун мисоли назариявии фаҳмидани меъёрҳои ҳуқуқ бо истифода аз робитаи мантиқӣ, биёед якчанд мисолҳои таҷрибаи судиро дар парвандаҳои ҷиноятӣ таҳлил кунем. Духтараки болиғ Н.(18- сола) аз дустии комилаш Э.(13- сола) 200 доллари амрикоиро гирифта, бо сомон иваз карда, ҳарду духтарак пули гирифтаашро барои эҳтиёҷоти шахсӣ сарф кардаанд. Ҳангоми супурдани асър Э. ба дустаи Н. хабар додааст,

ки аз чабрдида Б.Э. пинҳонӣ 200 доллари амрикоиро мусодира карда, инчунин дар бораи ҳолатҳои азхудкунии асъори мазкур муфассал нақл намудааст. Амалҳои Н.-ро мақомоти тафтишоти пешакӣ мувофиқи моддаи 254 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон тасниф кардаанд.

Судя нисбати ин парвандаи ҷиноятӣ вобаста ба омӯзиши ихтилофи мушаххаси ҳуқуқӣ ва шарҳи меъёри ҳуқуқи ҷиноятӣ дар робитаи мантиқии он бо дигар меъёрҳои ҳуқуқ шубҳа дошт.

Ҷавобгарии ҷиноятӣ мутобиқи моддаи мазкур аз он сабаб ба миён меояд, ки субъекти ҷавобгарии ҷиноятӣ бе ваъдаи пешакӣ дидаю доништа молу мулки бо роҳи ҷиноятӣ ба даст овардашударо дидаю доништа ба даст меорад ё мефурушад. Тафсири шифоҳии ибораи «ҷинояткорӣ» ҳеҷ шакро ба ҳулосае намеорад, ки маънои содир кардани ҷиноятро дорад. Алоқаи наздиктарини мантиқӣ бо ин қисми меъёри тафсиршуда на волоияти қонуни ҷиноятӣ мебошад, ки ҷавобгариро барои дусдӣ пешбинӣ мекунад, балки меъёри қисми умумии Кодекси ҷиноятӣ, ки моддаи мазкур пешбинӣ кардааст, мебошад. Моддаи 17-и Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки мафҳуми ҷиноятро ошкор мекунад, мутобиқи ин меъёри қонуни ҷиноятӣ ҷиноят ин кирдори барои ҷамъият хавфнок бо гуноҳ содиршуда мебошад, ки онро Кодекси ҷиноятӣ бо таҳдиди ҷазо манъ кардааст, ба як қулл муттаҳид карда мешаванд: 1) ҳодисаи қонунии ҷиноятӣ (амали барои ҷамъият хавфнок), 2) кодексе, ки Кодекси ҷиноятӣ бо таҳдиди ҷазо манъ кардааст, ки дар натиҷаи 3) рафтори гунаҳгорунаи шахс содир шудааст. Ҳодисаи ҳуқуқии ҷиноятӣ, ки Кодекси ҷиноятӣ манъ кардааст, аз ду ҷузъ иборат аст: объекти (объектҳои) бо қонуни ҷиноятӣ ҳифзшаванда ва инчунин таъсир ба ин объект (объектҳо) ба тарзи манъшуда. Таъсир ба объекти бо қонуни ҷиноятӣ ҳифзшаванда бояд дар натиҷаи рафтори гунаҳгорунаи шахс ба амал ояд, ки ин дар навбати худ мавҷудияти ду ҷузъи таркибии ҳаёти ҳуқуқи ҷиноятиро дар назар дорад: субъекти ҳаёти

хукуқи ҷиноятӣ ва чунин сифати муносибати вай ба кирдори манъшуда ҳамчун гунаҳгор.

Ҳамин тариқ, таҳлили ҳамаҷонибаи меъёрҳои номбаршудаи қонуни ҷиноятӣ дар якҷоягӣ бо волоияти қонун, нишон медиҳад, ки ноболиғ дар ҳаёти воқеӣ 200 доллари ИМА-ро азонахудо намуда, бо ҳамин ба ҷабрдида Б. зарари моддӣ расонида, дар ҳаёти қонуни ҷиноятӣ ҷиноят содир накардааст.

Масъалаи доираи салоҳияти судӣ ҳамчун омили таъсиррасонӣ ба фардиқунонии ҷазо ва тамоюли инкишофи он дар илми ҳукуқи ҷиноятӣ муддати дароз мавриди муҳокима қарор дорад.

Аммо қонун баровардан ё ин, ки қонунро на аз мазмуни қонун, балки аз мазмуни зиндагӣ фаҳмидан - ин барои судя бояд мамнуъ бошад.

Қоидае, ки маънои волоияти қонун бояд аз маънои қонун дарк карда шавад, на аз фаҳмиши инфиродии маънои ҳаёт, набояд дар ҳама ҳолате, ки судя ба тафсири як меъёри ҳуқуқӣ мегузарад, набояд гумроҳкунанда бошад.

Ҳамин тариқ, аз нуқтаи назари методологӣ барои судя фаҳмидани он муҳим аст, ки дар ҷараёни иҷрои қонун тафсири меъёри ҳуқуқие, ки бояд татбиқ шавад, бояд танҳо бо ёрии он қоидаҳои сурат гирад, ки имкон медиҳад маънои дақиқи меъёри тафсиршавандаро аз ҳуди қонун ё аз меъёри тафсирий дарк кардан мумкин аст. Ҳама қоидаҳои дигари герменевтикаи ҳуқуқӣ, ки имкон медиҳанд оид ба маънои меъёри тафсиршудаи ҳуқуқ аз манбаъҳои берун аз соҳаи ҳуқуқ хулоса бароварда шаванд, имкон медиҳад, ки ҳукми эҳтимолий ба даст ояд, ки дар раванди иҷрои қонуни судӣ истифода намешавад.

Мурочиат ба маънои умумӣ ва рӯҳи қонунгузорӣ қоидаҳои таҳқиқомези герменевтикаи ҳуқуқиро ба назар гирифта, мо ба масъалаи чунин санади ҳуқуқие, ки дар дунёи судя қарор дорад, ба сифати мурочиат ба маънои умумӣ ё рӯҳи қонунгузорӣ дахл мекунем.

Тавре зикр гардид, ҳуқуқ воситаи танзими иҷтимоӣ буда, арзиши он дар танзими муносибатҳо ва робитаҳои байни одамон зоҳир мегардад. Талаботи объективи чамъият ба ин восита аз зарурати фароҳам овардани шароит барои мавҷудияти чамъияти инсонӣ ба миён меояд.

Ҳуқуқ, ки механизми мушаххаси танзими иҷтимоӣ, механизми ихтирокардаи инсон буда, аслан бо ҳуди қонунҳои табиат пешакӣ муайян карда шудааст ва чуз яке аз унсурҳои ҷиҳати мазмуни механизми мураккаби зинда мондани инсон чизе нест, ҳамин унсурҳои механизми дигари танзими муносибатҳои чамъиятӣ - урфу одатҳо, институтҳои ахлоқӣ, дастурҳои динӣ ва ғайра мебошанд.

Бинобар ин, ҳар қонуни мусбӣ, сарфи назар аз мавқеи таърихӣ ва ҷуғрофӣ, сарфи назар аз «сифаташ» унсурҳои ба мақсаднокӣ ва адолатро дар бар мегирад. Дар марҳалаи қонунии рушди тамаддуни башарӣ, ки созмони иҷтимоӣ хеле мураккаб буда, тамоюли ошқори ҷаҳонишавии равандҳо ва таҳкими ҳокимияти давлатӣ дорад ва фард бештар ба - ҷомеаи шахрвандӣ вобастагӣ пайдо мекунад (аз афташ, равандҳои ҷорӣ, объективӣ мебошанд), қонуни позитив идеяҳои гуманизмро равшан зоҳир менамояд. Меъёри баҳо додан ба принципҳои ба мақсад мувофиқ, адолат ва инсондустӣ бояд мувофиқати ин принципҳо ба қонунҳои мавҷудияти чамъият ва тараққиёти прогрессивӣ бошад.

Судя дар раванди татбиқи қонун бояд дар назар дошта бошад, ки принципҳои қонуни амалқунанда ҳангоми зарурати тафсири волеияти қонун воситаи ёрирасон мебошанд, ки пас аз татбиқи шифоҳӣ ва воқеӣ хусусияти норавшанро нигоҳ доштааст. Дар ин маврид ба мазмуне, ки ба принципҳои қонуни амалқунанда (ба мақсад мувофиқ, адолат ва инсондустӣ) мувофиқ бошад, афзалият дода шавад. Ба ҳамин тариқ, камбудии қонунро баргараф кардан мумкин аст. Татбиқи қиёси ҳуқуқ низ ба ҳамин қоида асос меёбад, зеро қарори қабулшудаи судӣ бояд ба маънои қонун, ки дар ифодаи шифоҳӣ, мазмуни дохилӣ ва маънои умумии он зоҳир мегардад, мувофиқ бошад. Дар баробари ин бояд дар назар дошт,

ки дар сурати мавҷуд набудани қонуни бевосита ба суд набояд иҷозат дода шавад, ки парвандаҳоро танҳо ба принципҳои мақсаднокӣ, адолат ва инсондустӣ такъя намуда, ҳал намояд, зеро дар ин маврид суд, ғайр аз вазифаи амалӣ гардондани адолати судӣ, аслан вазифаи қонунбарориро иҷро мекунад.

Агар назарияи қонунбарории озоди судӣ хавфи органикӣ ва бартарафнашавандаи худсарии судиро дарбар гирад, агар вай хеле номуайянӣ ва норавшани қонунро ба принцип баланд бардорад, ин бешубҳа ба манфиатҳои шахсияти тараққиёбандаи инсон муҳолиф аст. Ин охири метавонад ба маҳдудиятҳои зиёде дар озодии худ тоқат кунад, агар онҳо аз ҷониби қонун муқаррар карда шуда бошанд ва агар онҳо равшан бошанд, аммо ба вобастагӣ ба ягон худсарӣ, ҳатто хайрхоҳонатарин, тоқат карда наметавонад.

Маълум аст, ки мавқеи судя оид ба ихтилофи (конфликти) аниқи ҳуқуқӣ, ки на ба меъёрҳои ҳуқуқи позитивӣ, балки ба принципҳои адолат, ба мақсад мувофиқ, инсондустӣ, зарурият ва ғайра асос ёфтааст, барои худсарӣ заминаи мусоидро ба вучуд меоварад. Новобаста аз он ки илм ва амалия то чӣ андоза конкретерӣ кардани мазмуни меъёрҳои ғайриқонунӣ кӯшиш мекунанд, он ҳануз ҳам аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ҳатмӣ нест; фақат вақте ки онро қонун бевосита муқаррар кардааст, чунин мешавад.

Дар хотимаи масъалаи тафсири қонун дар доираи татбиқи судии - қонун бояд ба он тавачҷӯх кард, ки ин масъала, ки дар назари аввал сирф татбиқшаванда, танги касбӣ менамояд, дар маҷмуъ, аҳаммияти муҳим доранд. Ин бо оқибатҳои умумии иҷтимоӣ (аз ҷумла ҳуқуқӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, идеологӣ), ки дар ҳама гуна ҷомеаи муосир вобаста ба муносибат ба ҳалли он ба вучуд меоянд, шарҳ дода мешавад. Агар ҷомеа ба ягон мақомот (на фақат мақомоти судӣ) иҷозат диҳад, ки бо сабабҳои шахсии шумо аз қонун боло равад (ҳатто агар барои «муҳлати кӯтоҳ» ва як натиҷаи мусбат ба даст ояд), ин ҷомеа худро ба маҳрумият мекашад.

БОБИ 4. НАЗАРИЯИ ҲУҚУҚИ ИСБОТКУНӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ ШУУРИ ҲУҚУҚИИ КАСБИИ СУДЯҶО

4.1. Масоили умуминазариявии таҳияи назарияи ҳуқуқи исботкунӣ

Имрӯз, дар илми ҳуқуқшиносӣ, равиши маъмултарин ба таърифи шуури ҳуқуқӣ тафсири он ҳамчун назарияи маҷмуъи ғояҳо ва эҳсосоте мебошад, ки муносибати одамон, ҷомаҳои иҷтимоӣ ба қонуни амалкунанда ё дилхоҳро ифода мекунанд. Шуури ҳуқуқӣ яке аз шаклҳои мустақили шуури ҷамъиятӣ буда, он бо шаклҳои ахлоқӣ, динӣ, сиёсӣ ва дигар шаклҳои шуури ҷамъиятӣ робитаи мустақим дорад ва бо тамоми сифату хусусиятҳои, ки ба шуури ҷамъиятӣ хосанд, дода мешавад.

Шуури ҳуқуқӣ дар баробари ҳуқуқ ва бо он дар ҳаёти ҷамъиятӣ нақши фаъол мебошад, зеро ақидаҳои ҳуқуқӣ ва меъёрҳои ҳуқуқие, ки дар онҳо таҷассум меёбанд, рафтори одамонро муайян намуда, ба тамоми ҷараёни рушди иҷтимоӣ таърихӣ таъсир мерасонанд²³⁶.

Чунон ки маълум аст, то соли 1917 на танҳо мафҳуми ягонаи «шуури ҳуқуқӣ», балки он падидаҳои, ки дар илми муосир ба соҳаи ин мафҳум мансуб буд, арзи вучуд надоштаанд, онҳо асосан аҳамияти амалӣ доштанд. Ба сифати синоним чунин истилоҳот ба мисли «эътиқод ба ҳуқуқ», «тафаккури ҳуқуқӣ», «қабули ҳуқуқ» истифода мешуданд.

Бештари олимони²³⁷ таҳти мафҳуми шуури ҳуқуқӣ як навъ асосноккунии фаҳмидамешудаи рафтори иштирокчиҳои алоҳида ё ин ки

²³⁶ Ниг.: Бобочонзода И.Х. Ҳуқуқ ҳамчун арзиш ва арзишҳо дар ҳуқуқ: ҷанбаи назарӣ ва ҳуқуқ. Маводҳои I-умин Конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» бахшида ба Рӯзи илми тоҷик дар Академияи ВҚД ҚТ (ш. Душанбе, 29 апрели соли 2022). – Душанбе, 2022. – С. 72–80; Бободжонзода И.Х. Правоприменительная практика и механизмы судебной защиты субъективных гражданских прав // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование)/И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 119–141; Бободжонзода И.Х., Кодирзода Т.К. Проблемы правосознания и правовой культуры судей в процессе судебного правоприменения // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование)/ И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 106–118; Бободжонзода И.Х., Кодирзода Т.К. Понятие правосознания и ее структурные элементы // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование)/ И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 15–26; Бободжонзода И.Х. Гносеологические аспекты судебного правоприменения и его влияние на устойчивость судебных решений и независимость судей. Журнал, Законодательство. – 2020. – №1 (37). январь–март. – С. 49–56.

²³⁷ Ниг.: Алексеев, С.С. Философия права: История и современность. Проблемы. Тенденции. Перспективы. – М.: НОРМА, 1997. – 336 с; Кистяковский Б.А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание). – Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции. – М.: Грифон. 2007. – С. 169–202.;

иштирокчиёни муносибати ҳуқуқиро мефаҳмиданд. Ҳамзамон як зумра тадқиқотчиён самаранокии шуури ҳуқуқиро инкор намуда, онро дар сатҳи савқи табиӣ ва рефлексҳои бешшурона медидаанд. Намояндагони илми пас аз инқилобӣ, алалхусус илми ҳуқуқшиносӣ таваҷҷӯҳи бештар ба коркарди назарияи шуури ҳуқуқӣ ва унсурҳои алоҳидаи он зоҳир менамудаанд. Рушди дарки мафҳуми мазкур бевосита бо тағйиротҳои воқеияти сиёсӣ ва иқтисодии ҷомеа пайваст карда мешуд.

Солҳои охир таваҷҷӯҳи муҳаққиқон ба раванди ташаккули шуури ҳуқуқӣ пайваста меафзояд, дар ҳоле ки таҷрибаомӯзон бемантиқ будани таҳаввулоти танҳо татбиқшавандаи ин соҳаро дарк намуда, зарурати заминаи мустаҳками назариявиро эҳсос мекунанд. Дар назария ва амалияи илмии муосир мафҳуми шуури ҳуқуқӣ то ҳол дар соҳаҳои гуногуни илм: ҳуқуқшиносӣ, фалсафа, педагогика истифода мешавад ва ҳар кадоми онҳо онро ба таври худ маънидод мекунанд. Дар фалсафа шуури ҳуқуқӣ ҳамчун яке аз шаклҳои шуури ҷамъиятӣ, дар ҳуқуқшиносӣ ҳамчун маҷмӯи ғояҳо, ҳиссиёт, эҳсосоти одамон нисбат ба ҳуқуқи мавҷуда ва гузашта, дар педагогика бошад ҳамчун асоси тарбияи ҳуқуқӣ мешуморанд.

Тавре бармеояд, ташаккули шуури ҳуқуқӣ дар ҷомеаи иттилоотӣ як раванди мураккаби иҷтимоӣ ҳуқуқӣ мебошад, ки бо рушди технологияҳои иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ ва оқибатҳои ҷунин рушд, аз ҷумла огоҳӣ, дарки меъёрҳои ҳуқуқ ва дигар падидаҳои ба он алоқаманд; ташаккул додани ғояҳо, мафҳумҳо, ғояҳо дар ин замина; ифодаи ҳиссиёт ва эҳсосоти муайяни ҳуқуқӣ, вобастагӣ дорад.

Ҳангоми таҳлили шуури ҳуқуқӣ ҳамчун категорияи махсус дар назарияи давлат ва ҳуқуқ, пеш аз ҳама бояд қайд кард, ки қонун дар бораи категорияҳои ҳуқуқӣ, аз қабилӣ фарҳанги ҳуқуқӣ, шуури ҳуқуқӣ маводи калони назариявӣ дорад.

Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – СПб., 1907. – 477с.; Соловьев В.С. Философские начала цельного знания //Собр. Соч. Т. 1. – СПб, 1873–1877. – С. 250–406.

Он қисми таркибии категорияи ҳаёти ҳуқуқӣ буда, асосан арзишҳои мусбии ҳуқуқиро дар бар мегирад. Рафтори ҳуқуқии дастаҷамъона, ки дар фарҳанги ҳуқуқӣ ифода ёфтааст, метавонад ҳангоми ба даст овардани сатҳи муайяни пешрафти иҷтимоӣ пурра зоҳир шавад. Сухан дар бораи чунин ҳолати ҷомеа меравад, вақте ки ниёзҳои мардум ба қадри имкон қонеъ карда мешаванд, ҷузъи маънавии ҳар як фарди алоҳида аз сабаби омилҳои манфии беруна ва дохилӣ (масалан, норозигӣ аз давлат ё ҷанбаҳои алоҳидаи ҳаёт) таъсири бад намегирад.

Таҷрибаи таърихӣ назарияи ҳуқуқи исботкунӣ ва баҳодиҳии далелҳо, бо дарназардошти сатҳи кунунии рушди ҷомеа, давлат ва ҳуқуқ фаҳмиши илмиро талаб мекунад. Гап дар сари он аст, ки дарки илмӣ ва таҳияи назарияи далелҳо, муттаҳидкунии ҳуқуқиро талаб мекунад. Танзими ҳуқуқии назарияи далелҳо бидуни тарозуи бодикқат ғайриимкон аст, ки имкон медиҳад мувозинати байни садоқати мурофиавӣ ва фишороварӣ муқаррар карда шавад. Мақсаде, ки дар натиҷаи ин кор бояд ба даст ояд, фароҳам овардани шароитест, ки барои ҳарчӣ бештар ба суд кашидани гунаҳгорон ва сафед кардани бегуноҳҳо имконпазир гардад.

Илова бар ин, қонуни ҷиноятӣ набояд ба чунин вазъият роҳ диҳад, ки ҳангоми ҳалли масъалаи баҳои ҳуқуқии ҷиноят омили инфиродӣ (сатҳи касбии шахсони мансабдоре, ки дар тафтишоти пешакии ҷиноят иштирокдоранд, яъне муфаттиш ва прокурор) бартарӣ дошта бошад, кирдори гунаҳгор, ки суд аз номи давлат эълон кардааст. Аммо бо танзими мавҷудаи ҳуқуқии мурофиаи ҷиноятӣ таҳассуси нодурусти ҳуқуқӣ аз ҷониби мақомоти тафтишоти пешакӣ ба кирдорҳои мушаххас ба беадолатӣ ва нобаробарии қонунӣ оварда мерасонад.

Беадолатӣ - принсипи адолат, аз ҷумла, онро дар назар дорад, ки ҷинояткор маҳз барои кирдори содиркардааш ба ҷавобгарӣ кашада шавад. Нобаробарӣ - азбаски ҳамон амалҳо (аз рӯи таҳассуси ҳуқуқии онҳо) метавонанд дар санади судӣ вобаста ба дониши касбии муфаттиш ва прокурор ё бо дигар сабабҳо баҳои дигари ҳуқуқӣ дода шаванд, ки дар

доираи қонуни пеш аз он пешбурди мурофияи судӣ оид ба парвандаи ҷиноятӣ, амали як судшаванда дуруст бандубаст карда шуда, амали дигари судшаванда ғалат (бо самти сабук кардани ҷавоб) тасниф карда шудааст.

Як мисоле, ки дурустии зарурати ба вучуд овардани кафолатҳои мурофиявии ҷиноятӣ адолат ва баробарҳуқуқиро тасдиқ мекунад, парвандаи ҷиноятӣ зерин мебошад.

Зимни баррасии парвандаи ҷиноятӣ оид ба иттиҳомҳои куштори қасдонаи судшаванда, ҷабрдида дар парванда (модари духтари ғавтида) бо адвокат оид ба расонидани ёрии ҳуқуқӣ дар мурофияи ҷиноятӣ шартнома бастааст. Ба гуфтаи адвокат, фарзияе, ки айбдоршаванда дар ҷараёни тафтишоти пешакӣ пешниҳод карда буд, дар маълумотҳои ҷамъоваришуда оид ба парванда ғайриқобили эътимод ба назар мерасид. Аз ҷумла, судшаванда дар куштори қасдан (қисми 1, моддаи 104 - и Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон) муттаҳам доништа мешавад, дар ҳоле ки дар байни далелҳои дар парванда ҷамъовардашуда далелҳои мавҷуд будани бадани захмҳои сершумори ҷисмонӣ дар бадани марҳум мавҷуданд ва хуни мавҷуда танҳо ба судшаванда тааллуқ дорад. Аммо тафтишот, бо сабабҳои номаълум (дар назари аввал) аз руи фарзияи айбдоршаванда қарор гирифт, прокуратура нуқтаи назари тафтишотро мубодила кардаст. Вақте ки адвокати қасбӣ ба манфиати ҷабрдида вориди мурофия шудааст, маълум мегардад, ки муқаррароти мавҷудаи мурофияи ҷиноятӣ ҳам аз ҷиҳати назариявӣ ва ҳам аз ҷиҳати амалӣ ҳамагуна имкони бозгашти онҳо ба омӯзиши ҳодисаро истисно мекунад. Ба ибораи дигар, танзими ҳуқуқии мурофияи ҷиноятӣ тавре муайян карда мешавад, ки ҳатто агар шубҳа дар бораи дурустии баҳои ҳуқуқии аз ҷониби мақомоти тафтишотӣ додашуда ба амали судшаванда, ҷабрдида дар Кодекси ҷиноятӣ тасдиқ карда шавад, мурофияи судӣ камтарин имкони ба даст овардани баҳои одилоноро аз ҷиҳати қонун надорад. Комилан равшан аст, ки суҳан дар бораи он ҳолатҳое меравад, ки

хангоми муҳокимаи судӣ маълум мешавад, ки судшаванда ҷиноят содир кардааст, ки нисбат ба айбномаи ҷиноятӣ, ки мақомоти тафтишоти пешакӣ пешниҳод кардааст, бояд таснифи вазнинтар бошад.

Мавзуи исбот, тибқи нуқтаи назари анъанавӣ, танҳо ҳолатҳои ҳуқуқие, ки ба онҳо даъво ва норозигии тарафҳо асос ёфтаанд²³⁸.

Барои нишон додани тамоми маҷмӯи далелҳои, ки бояд исбот карда шаванд, истилоҳи "ҳудудҳои исбот" истифода мешавад²³⁹.

Баъзе муаллифон кушиш кардаанд, ки мафҳуми муқарраргардидаи мавзуи исботро ҳамчун маҷмуи далелҳои ҳуқуқҳои дорои аҳамияти моҳияти, барои ҳулосаи дуруст дар бораи ҳуқуқу уҳдадорҳои тарафҳо ва дигар шахсони иштироккунандаи парванда аз нав дида бароянд. Новитский В.А., чунин мешуморад, ки нисбат ба мавзуи исбот, бори исбот ва сарчашмаҳои ташаккули мавзуи исбот як равиши муайяни умумии назариявӣ вучуд дорад. Ҳангоми таҳияи ин андеша муаллиф менависад, ки мавзуи исбот дар зехни субъекти исбот дар ду ҷанба вучуд дорад, аз ҷумла: мулоҳизаҳои умумӣ (ҳақиқати асосӣ); мулоҳизаҳои алоҳида - як қатор ҳолатҳои, ки мулоҳизаҳои умумиро ташкил медиҳанд²⁴⁰.

Гарчанде Новитский В.А. чунин мешуморад, ки исботкуниро саҳеҳ кардан лозим аст, вале барои ошкор кардани навоари тақлифҳои худ ва фойданокии амалии онҳо далелҳои боварибахш намеоварад.

Ба ақидаи Фаткуллина Ф.Н., ҳама гуна ҳолат, ки бояд дар муҳофизати судӣ дарк карда шавад, ба мавзуи исботи парванда дохил карда мешавад, зеро ҳар як далел бояд аз ҷониби мақомоти тафтишотӣ ва судӣ бо тартиби муқаррарнамудаи қонун маълум ва тасдиқ карда шавад.

²³⁸ Ниг.: Клейнман, А.Ф. Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе // Отв. ред.: Гурвич М.А. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 72 с.; Лилуашвили, Т.А. Предмет доказывания и распределения бремени доказывания между сторонами в советском гражданском процессе [Текст]: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.15. / Т.А. Лилуашвили. – М., 1961. – 20 с. – С. 6–7; Курьлев, С.В. Основы теории доказывания в советском правосудии. – Минск: Изд-во БГУ, 1969. – 204 с.

²³⁹ Ниг.: Фаткуллин Ф.Н. Фаткуллин, Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания. 2-е изд. – Казань: Казанский госуниверситет, 1976. – 206 с.

²⁴⁰ Ниг.: Новицкий, В.А. Теория российского процессуального доказывания и правоприменения. Монография. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2002. – 584 с. – С. 261.

Мавзуи исботи мурофиавӣ бояд ҳама далелҳо ва ҳолатҳои гузашта ва ҳозира, ҳуқуқӣ ва далелӣ эътироф карда шаванд, ки барои ҳалли дурусти парванда аҳаммияти муҳим доранд²⁴¹. Ба ибораи дигар, ҳар чизе, ки бояд исбот шавад, бояд ҳамчун мавзуи исбот эътироф карда шавад.

Решетникова И.В. менависад, ки мавзуи исбот маҷмӯи ҳолатҳои дорои хусусияти моддӣ ва мурофиавӣ мебошад, ки барои ҳалли дурусти парвандаи судӣ муқаррар шудааст²⁴².

Ба фикри мо, бо нуқтаи назари баёншуда розӣ шуда наметавонем. Зеро мавзӯи исбот категорияи махсуси мурофиавӣ мебошад. Ба он ҳолатҳои дохил мешаванд, ки аҳаммияти моддию мурофиавӣ доранд, ҳолатҳои дар бар мегиранд, ки бе равшан намудани онҳо моҳиятан дуруст ҳал намудани парванда ва татбиқи меъёри ҳуқуқи моддӣ имконнопазир аст.

Ҳолати асосиаш он аст, ки мафҳуми мавзуи исбот бо қоидаҳои тақсимои уҳдадориҳо оид ба исбот, инчунин татбиқи ҳуқуқи моддӣ барои баровардани ҳулоса дар бораи ҳуқуқи субъективӣ алоқаманд аст. Ин андешаи мавзуи исбот ва нақши он барои ҷалби тавачҷӯҳи суд ба таркиби воқеи он мусоидат мекунад, ки бидуни тавзеҳи он дуруст истифода бурдани меъёри ҳуқуқи моддӣ ғайриимкон аст. Мавзуи исбот уҳдадории тарафҳоро оид ба пешниҳоди далелҳо мувофиқи ҳолатҳои, ки ҳар як тараф бояд исбот кунад, муайян менамояд.

Дуруст муайян кардани мавзуи исбот дар парвандаи судӣ маънои додани роҳ ва самти дурусти тамоми раванди исботро дорад.

Дар мурофиаи судии маданӣ таълимот дар бораи мавзуи исбот бо мавзуи тақсими уҳдадориҳо оид ба исбот алоқаманд аст, бинобар ин мавзуи исбот якҷоя бо таълимоти даъво, асоси он ва радди даъво (норозигӣ) барраси мешавад²⁴³.

²⁴¹ Ниг.: Фаткуллин Ф.Н. Фаткуллин, Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания. 2-е изд. – Казань: Казанский госуниверситет, 1976. – С. 48, 55.

²⁴² Ниг.: Решетникова, И.В. Курс доказательственного права в российском гражданском судопроизводстве. – М.: Норма, 2000. – 288 с. – С. 133.

²⁴³ Ниг.: Смышляев, Л.П. Предмет доказывания и распределение обязанностей подоказыванию в советском гражданском процессе. [Текст] / Л.П. Смышляев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 47 с. – С.

Эътироф мешавад, ки мавзуи исботи парвандаи мадания дорои хусусияти даъвогӣ ду манбаи ташаккул дорад: асоси даъво ва норозигӣ ба даъво; гипотеза ва диспозитсияи меъёр ва ё як қатор меъёрҳои ҳуқуқи моддӣ, ки татбиқ карда мешаванд. Дар ин ҷо асоси даъво мавқеи ҳалқунанда дорад.

Дар маъхазҳои адабиётҳои илмӣ чунин муқарраротро пайдо кардан мумкин аст, ки мавзуи исботи парвандаҳои маданӣ бо баёнот ва норозигии тарафҳо муайян карда мешавад. Ба андешаи мо, ин тарз ба равшанӣ ниёз дорад. Ба мавзуи исбот ҳама далелҳои дохил мешаванд, ки аҳаммияти ҳуқуқӣ доранд, ҳатто агар даъвогар ва ҷавобгар ба онҳо истинод накарда бошанд ҳам. Дар ин маврид дурусттар аст гуем, ки мавзуи исбот дар асоси меъёри ҳуқуқи моддӣ, ки суд татбиқ менамояд, муайян карда мешавад²⁴⁴.

Мавзуи исботро ҳамчун категорияи қонуни далелӣ нисбат ба ҳама муҳофизатҳои судӣ абстрактӣ баррасӣ кардан мумкин нест. Кодексҳои муҳофизатии ҚТ навҳои муҳофизатии судиро муайян кардаанд. Кодекси муҳофизатии маданияи ҚТ, масалан, муҳофизатии даъвогӣ, муҳофизатии фармонӣ, муҳофизатии парвандаҳои аз муносибатҳои ҳуқуқии омма бармеоянд, муҳофизатии махсус, муҳофизатии судӣ оид ба баҳс кардани қарорҳои судҳои ҳақамӣ, муҳофизатии судӣ оид ба додани варақаҳои иҷро барои иҷрои маҷбурии ҳалномаҳои судҳои ҳақамӣ, парвандаҳои марбут ба иҷрои қарорҳои суд ва қарорҳои мақомоти дигар.

Ҳаҷми далелҳои, ки бояд барои ҳар як намуди муҳофизатии судӣ исбот карда шаванд, ба таври кулӣ фарқ мекунанд. Сарчашмаҳои ташаккули мавзуи исбот низ гуногун буда, муҳимтар аз ҳама, нақши суд ва дараҷаи фаъолияти он дар ҷамъоварии далелҳои, ки далелҳои предмети исботро асоснок мекунанд, гуногунанд.

6–10.

²⁴⁴ Ниг.: Курылев, С.В. Основы теории доказывания в советском правосудии. – Минск: Изд-во БГУ, 1969. – 204 с. – С. 39.

Таърихи мафҳуми субъекти исбот ҳамчун таркиби воқеии муносибатҳои ҳуқуқӣ буда, дар робита ба парвандаҳои даъвогӣ, яъне муурофияи баҳсталаб, ки дар он принсипи баҳсу мунозира ба андозаи пурра татбиқ мешавад.

Адабиёти ҳуқуқӣ ба он чизе, ки предмети исбот чист, ҷавоби раднопазир дода наметавонад. Қонуни муурофиявии маданӣ ин мафҳумро умуман истифода намекунад. Тасниф кардан пешниҳоди далелҳое, ки предмети исботро ташкил медиҳанд, низ боиси баҳс мегардад. Пеш аз ҳама бояд қайд кард, ки далелҳои судӣ ва тамоми ҷараёни исбот ба муқаррар намудани ҳолатҳое нигаронида шудаанд, ки аз ҷиҳати аҳаммияти моддию муурофиявии худ якхела нестанд.

Дар асоси гуфтаҳои боло маълум мегардад, ки коркарди илмии назарияи ҳуқуқи далелӣ ва таҳкими ҳуқуқии ҳулосаву пешниҳодҳои илмӣ на танҳо барои баланд бардоштани савияи касбии ашхосе, ки дар амалияи татбиқи ҳуқуқ иштирок доранд, таъсири судманд расонида метавонад, ҳамчунин ба мустаҳкам намудани принсипи адолат дар муурофияи ҷиноятӣ мусоидат менамояд.

Робитаи мутақобила ва вобастагии амалияи татбиқи ҳуқуқ дар назарияи ҳуқуқ пайдоиши самтҳои нави таҳқиқоти илмиро муайян мекунад. Микдор ва сифати таҳқиқоти илмӣ-ҳуқуқии даҳсолаи охир оид ба масъалаҳои муурофиявӣ ҳарчанд онҳо тарҳи концептуалӣ ба таври кофӣ мукамал нагирифтаанд, монанди назарияи умумии ҳуқуқи муурофиявӣ ва назарияи умумии ҳуқуқи далелӣ. Дар баробари ин назарияҳо новобаста аз ҳамдигар ба вучуд омадаанд, ки дар ҳаёти ҳуқуқӣ, на сунъӣ, ки пайдо шудани табиӣ онҳоро исбот мекунад. Аммо дар рафти инкишофи минбаъда назарияи умумии ҳуқуқи далелӣ, бояд як қисми назарияи умумии ҳуқуқӣ муурофиявӣ гардад.

Олимони ватанӣ, ки оид ба назарияи исбот ва далелҳо таҳқиқотҳои муайянеро дар замони шуравӣ ба анҷом расонидаанд, аз ҷумла, Раҷабов

С.,²⁴⁵ Юсупова С.О.,²⁴⁶ Абдуллоев Н.А.,²⁴⁷ Ямоқова З.Д.²⁴⁸. Ҳамин ҳолатро бояд қайд намуд, ки аз тарафи Абдуллоев Н.А. китоби (Ҳуқуқи муурофияи ҷиноятӣ советӣ, қ.1 ва қ.2) ба забони тоҷикӣ навишта шудааст, ки дар қисми 1-уми он боби махсус ба масъалаи назариявии далелҳо ва ба таври алоҳида таълимот дар бораи далелҳо бахшида шудааст.²⁴⁹

Доир ба масъалаҳои назариявии исбот ва далелҳо оид ба муурофияи ҷиноятӣ дар даврони соҳибхитӣ Маҳмудов И.Т.,²⁵⁰ Арипов А.,²⁵¹ Юлдошев Р.²⁵², Абдуллоев П.С., Ҷалолов Х.Ф.²⁵³ ва дигарон ба таври ҷудоғона мавриди таҳқиқ қарор додаанд, ки дар раванди назариявии далел ва исбот дар муурофияи ҷиноятӣ нақши худро доранд.

Назарияи далелҳо дар муурофияи ҷиноятӣ, (Абдуллоев П.С., Ҷалолов Х.Ф.) қайд карда шудааст, ки назарияи далелҳо пеш аз ҳама илм дар бораи далелҳо ва исботкунӣ мебошад. Назарияи далелҳо танҳо ба хусусиятҳои шаклии далелҳо, ки аз қонунгузорӣ бармеоянд маҳдуд намегарданд. Моҳияти далелҳоро аз руи андешаҳо ва доктринаҳои илмӣ мавриди омӯзиш қарор медиҳанд ва барои тарзҳои нави исботкунии ҳолатҳои қор, шаклҳои ҷамъоварӣ ва истифодаи далелҳо пешниҳодҳо карда мешаванд. Назарияи далелҳо-қисми илми муурофияи ҷиноятӣ

²⁴⁵ Ниг.: Раджабов С.Р. Развитие уголовно-процессуального законодательства Таджикской ССР: дис.. канд.юридич. наук:12.00.09. – Душанбе, 1967.– 408с.; Раджабов С. Развитие советского уголовно-процессуального законодательства в Таджикистане. – Душанбе. 1974. – 192с.

²⁴⁶ Ниг.: Юсупова С.О. Принцип независимости судей и подчинение их только закону в советском уголовном процессе. (По материалам Таджикской ССР) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. О. Юсупова ; Тадж. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Душанбе, 1972. – 19 с.

²⁴⁷ Ниг.: Абдуллаев Н.А. Принцип национального языка производства по делу в советском уголовном процессе: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. – Душанбе, 1971. – 28 с.

²⁴⁸ Ниг.: Ямоқова З.Д. Судебная экспертиза рукописей (криминалистическое и уголовно-процессуальное исследование) по материалам Таджикской ССР) автореф. дис. ... канд. юрид. наук – Душанбе. 1971. – 21с.

²⁴⁹ Ниг.: Абдуллаев Н.А. Ҳуқуқи муурофияи ҷиноятӣ советӣ. Қ.1–Душанбе, 1979, Абдуллаев Н.А. Ҳуқуқи муурофияи ҷиноятӣ советӣ. Қ.2–Душанбе, 1985.

²⁵⁰ Ниг.: Маҳмудов И.Т. Нақши прокурор исботкунӣ // Нақши Конституция дар инкишофи соҳаҳои ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон маводҳои конференсияи илмӣ–назариявӣ. – 2012. – С.42–51; Маҳмудов И.Т. Истифодаи натиҷаҳои фаъолияти оперативӣ–ҷустуҷӯи дар фаъолияти исботкунӣ бо парвандаҳои ҷиноятӣ // Қонуният. – 2014. – №5 – С. 35–41.

²⁵¹ Ниг.: Арипов А.Л. Деятельность следователя по собиранию и проверке доказательств на предварительном следствии: по законодательству Республики Таджикистан: диссертация...канд.юр. наук: 12.00.09. – М., 2011. – 228с.

²⁵² Ниг.:Юлдошев Р.Р., Александрова Л.А. Институт преюдиции в уголовном судопроизводстве Российской Федерации и Республики Таджикистан // Юридическая наука и правоохранительная практика. – 2016. – №1 (35). – С.156–163

²⁵³ Ниг.:Абдуллоев П.С., Ҷалолов Х.Ф. Назарияи далелҳо дар муурофияи ҷиноятӣ: васоити таълими. – Душанбе: «Нашри мубориз», 2021. – 248 с.

мебошад. Он даркнамоиро дар лаванди тафтишоти пешакӣ ва муҳокимаи судӣ ҳамчун фаъолияти муффатиш, суд ва дигар субъектони муурофияи чиноятӣ меомӯзад, ки онҳо мунтазам барои ҳал намудани масъалаҳое, ки оё чиноятҳо содир шудаанд ё не, ки дар содирнамоии он гунаҳгор мебошад, ба шахси гунаҳгор бояд кадом чазо татбиқ карда шавад, ҳаракат менамоянд.²⁵⁴

Решетникова И.К., дар бораи мавзуи назарияи далелҳои ҳуқуқӣ (ҳамчун институти мураккаби ҳуқуқи муурофиявии маданӣ) сухан ронда, нишон медиҳад, ки он маҷмӯи падидаҳои ба ҳам алоқаманд, яъне, ҳуқуқи далелӣ, бо назардошти таъсири муносибатҳои ҷамъиятӣ (пеш аз ҳама иқтисодӣ) оид ба он, сарчашмаҳои меъёрӣ, татбиқи ҳуқуқи далелӣ аз ҷониби ҳамаи субъектҳои исбот, шуури ҳуқуқӣ ҳамчун унсури пайвастанандаи муносибатҳои ҷамъиятии ҳуқуқ ва татбиқи он, инчунин назарияҳо ва ақидаҳои илмӣ, таърихи ин унсуриҳо ва таҳлили муқоисавии бо падидаҳои²⁵⁵ шабеҳ аст.

Низоми назарияи ҳуқуқи далелҳоро ифода намуда, Решетникова И.В. қайд мекунад, ки қисми умумии назария аз омӯзиши мафҳуми далелҳо, аҳаммияти онҳо, қобили қабул будан, эътимодноқӣ, кифоягӣ, мавзуи исбот, далелҳое, ки исбот намешаванд, аз уҳдадории презумпсияҳои ҳуқуқӣ (умумӣ) иборат аст, талаб кардан ва ба суд пешниҳод намудани далелҳои хаттии шайъӣ, воситаҳои исбот, асосҳои озод кардани шахсон аз уҳдадории нишондод дар суд (имтиёзҳои мутлақ ва нисбӣ), таъмини далелҳо, васиятномаҳо, меъёр ва марҳилаи исбот, бахши махсуси назарияи ҳуқуқии далелҳо омӯзиши хусусиятҳои исботкуниро дар категорияҳои алоҳидаи парвандаҳои маданӣ, иқтисодӣ ва оилавӣ дар марҳилаҳои гуногуни муурофияи судӣ дар бар мегирад.

Дар баробари ин, муаллифи иқтибосшуда чунин мешуморад, ки дониши оммавӣ ҳамчун инъикоси хусусияти мавзуи таҳқиқот ҳануз

²⁵⁴ Ниг.: Абдуллоев П.С., Ҷалолов Х.Ғ. Назарияи далелҳо дар муурофияи чиноятӣ: васоити таълимӣ. – Душанбе: «Нашри мубориз», 2021. – 248 с. – С.31

²⁵⁵ Ниг.: Решетникова И.В. Курс доказательственного права в российском гражданском судопроизводстве. – М.: Норма, 2000. – С. 46–57.

инкишоф наёфтааст; фақат чанд асар ба омӯзиши проблемаҳои исботи ҳуқуқ ба маънои васеъ бахшида шудаанд, аз ин ру, дар бораи назария танҳо аз ҷиҳати ба миён гузоштани масъалаи зарурияти он сухан рондан мумкин аст.²⁵⁶

Бо гуфтаҳои охирин розӣ шудан душвор аст, зеро дониши оммавиरो ҳамчун инъикоси мавзуи таҳқиқот (ҳуқуқи далелҳо ба маънои васеъ) ва шумораи асарҳои нашршуда дар ин мавзу (ба маънои маҳдуд) баробар кардан хато аст. Таърихи афкори илмӣ нишон медиҳад, ки дониши илмӣ нисбат ба умум на аз сифр, балки дар асоси дониш нисбат ба хусусият ба вучуд меояд. Донишхое, ки ҷомеа дар бораи ҷанбаҳои инфиродии ин ё он падида ҷамъ кардааст, ки мувофиқи қоидаҳо ва принципҳои илмӣ ба низом оварда шудааст, дар бораи ин падида дар маҷмуъ тасаввурот медиҳад.

Бинобар ин ҳама гуна таҳқиқоти илмии соҳавӣ оид ба назарияи далелҳо чизе беш нест, ҷузъи донишҳои илмӣ, оид ба назарияи умумии далелҳо,

Бо дарназардошти сатҳи бадастомадаи донишҳои назариявии соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ оид ба далелҳо, инчунин ба назар гирифтани талаботи иҷтимоӣ, ки зарурати ба сатҳи умумии назариявӣ баланд бардоштани назарияи далелҳоро ба миён меорад, ки на танҳо дар амалияи ҳуқуқӣ, балки дар илми ҳуқуқ низ инъикос ёфтааст, метавон гуфт, ки мақомоти ҳифзи ҳуқуқи ватанӣ кайҳо боз хатеро убур кардааст, ки бидуни назарияи умумии ҳуқуқи муурофиавӣ ва бахши он, назарияи умумии қонуни далелӣ, чунин аҳаммияти муҳим дорад, соҳаи ҳуқуқии муносибатҳои инсонӣ ҳамчун муурофиавӣ, дар ҷомеа камбудихо ба назар мерасад.

²⁵⁶ Ниг.: Решетникова И.В. Курс доказательственного права в российском гражданском судопроизводстве. – М.: Норма, 2000. – С.–55,

4.2. Нақш ва ҷойи назарияи далелҳо ва назарияи исбот дар фаъолияти ҳуқуктатбиқкунии судӣ

Барои мақомоти ҳуқуктатбиқкунӣ ва судӣ масъалаи далелҳо ва исбот он қадар муҳим аст, ки аз ҳад зиёд баҳо додан ғайриимкон аст. Муҳимияти амалияи татбиқи ҳуқук, дарк кардани далелҳо ва исбот бо мисолҳои гуногуни иҷроӣ қонун дар судҳо, ки ба ин мушкилот ҳаррӯза вомехуранд, тасдиқ карда мешавад. Барои татбиқи адолати судӣ далел ва исбот ҳам асоси мурофиавӣ ва ҳам асли мурофиавӣ мебошанд. Исбот ҷузъи муҳими мурофиаи судӣ, далелҳо бошанд, барандаи моддии моҳияти мурофиавии судӣ мебошанд. Таъмини қонунгузорию судӣ ҳамчун ҷузъи, ҳаёти ҳуқуқии ҷомеа, бе далелу исбот, ғайриимкон аст.

Албатта, мурофиаи судиро бе далелу исбот тасаввур кардан (хатто ба таври фарзиявӣ) имконнопазир аст. Баъзан ба назар чунин менамояд, ки ин ё он қарори судие, ки натиҷаи расман аз номи давлати Тоҷикистон эълон карда шудааст, дар парвандаи мушаххас ба ақидаҳои ибтидоӣ дар бораи назарияи далелҳо муҳолифат мекунад ва ин мушкилот имрӯз таҳқиқоти илмӣ ва ҳалли қонуниро тақозо мекунад.

Ҳолатҳоеро, ки объекти дониши судӣ буда, аз ҷиҳати мазмуни худ фарқ мекунанд, ба чор намуд тақсим кардан мумкин аст.

Аз ҷумла, далелҳои ҳуқуқии дорой хусусияти моддӣ. Муқаррар намудани ин навъи далелҳо барои дуруст татбиқи меъёри ҳуқуқи моддӣ, ки муносибатҳои ҳуқуқии баҳснокро танзим мекунанд ва аз руи онҳо моҳиятан ҳалл намудани парванда зарур аст. Масалан, пеш аз он ки суд муайян кунад, ки оё як шахс тибқи шартномаи қарз уҳдадор аст ба шахси дигар маблағи муайяни пулро пардозад, муайян намояд, ки оё чунин шартнома ба амал омадааст ё не, предмети шартнома ва муҳлати иҷроӣ уҳдадорӣ ва уҳдадориҳо дар асоси шартнома маҷуданд ё не.

Барои қабули қарори мусбӣ дар бораи муқаррар кардани падарӣ дар суд бояд пайдоиши кӯдак аз шахси мушаххас муқаррар карда шавад. (моддаи 49 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон).

Дигар, ҳолатҳое, ки ба далелҳо асос ёфтаанд, далелҳои эътибориро дар сарчашмаҳои илмӣ баъзан далелҳои инференсиалӣ меноманд. Ин маънои онро дорад, ки онҳо ҳатман барои муайян кардани ҳолати баҳс истифода мешаванд. Масалан, дар ҳолатҳое, ки оид ба безътибордонистани сабти падарӣ, даъвогар метавонад ба далели дуру дароз набудани у дар маҳалли истиқоматии ҷавобгар истинод намояд ва бинобар ин хулоса дар бораи муайян кардани падар истисно карда мешавад.

Сеюм, ҳолатҳои дорои аҳаммиати истисноии муурофиавӣ. Ин ҳолатҳо танҳо барои иҷрои амалиёти муурофиавӣ дахл доранд. Ба онҳо, ба вучуд омадани ҳуқуқи пешниҳоди даъво (масалан, риояи тартиби ҳатмии пеш аз судии ҳалли баҳс), ҳуқуқи боздоштани баррасии - парванда, қатъи баррасии он, инчунин ҳуқуқи иҷрои ба даъво алоқаманд аст, дигар амалҳои муурофиавӣ (масалан, андешидани чораҳо барои таъмини даъво).

Чорум, ҳолатҳое, ки муқаррар намудани онҳо барои иҷрои, вазифаҳои тарбиявӣю профилактикии суд зарур аст. Муқаррар намудани ин намуди далелҳо барои асоснок кардани таъиноти муайян, яъне андешидани чораҳои пешгирикунанда.

Ҳамин тариқ, ҳангоми муайян кардани ҳолатҳои вайрон кардани қонун ҳангоми баррасии парванда, суд ҳуқуқ дорад таъиноти хусусӣ қабул намояд. (моддаи 231 Кодекси муурофиавии маданияи ҚТ, қ.2 моддаи 35 Кодекси муурофиавии ҷиноятии ҚТ).

Далелҳои ҳар яке аз гурӯҳҳои номбаршуда, то он ки суд ҳамчун мавҷуд будани онҳоро эътироф кунад, бояд бо истифода аз далелҳои судӣ исбот карда шавад. Тасодуфан нест, ки дар Кодекси муурофиавии маданияи ҚТ зикр карда шудааст, ки ҳама гуна маълумот оид ба фактҳое, ки тибқи тартиби муқаррарнамудаи қонун гирифта шудаанд ва дар асоси онҳо суд мавҷуд будан ё набудани ҳолатҳои асосноккунандаи талабот ва норозигии тарафҳо, инчунин дигар ҳолатҳои барои ҳалли дурусти

парванда аҳаммият доштаро муқаррар менамояд, далелҳо оид ба парванда эътироф мешаванд. (қисми 1 моддаи 57 Кодекси муурофиявии маданияи ҚТ). Худи ҳамин тартиб дар қисми 1-уми модда 63 Кодекси муурофиявии иқтисодии ҚТ пешбинӣ гардидааст.

Ин ақида дар бораи сарчашмаҳои ташаккули мавзуи далелҳо дар парвандаи мушаххаси дорои хусусияти даъвогӣ дар таҳияи меъёрҳои ҳуқуқи муурофиявии граждани ва иқтисодӣ инъикос ёфтааст. «Ҳолатҳои барои ҳалли дурусти парванда аҳаммиятдоштаро суд дар асоси талабот ё норозигии шахсони иштирокчии парванда мутобиқи меъёрҳои ҳуқуқи моддии татбиқшаванда муайян менамояд.». (қисми 4 моддаи 58 КММ ҚТ). Меъёри шабеҳи ҳуқуқӣ дар Кодекси муурофиявии иқтисодии ҚТ низ мавҷуд аст (қисми 2 моддаи 64 КМИ ҚТ) аммо дар шакли каме фарқкунанда ифода ёфтааст.

Доираи далелҳои мавзуи исбот дар рафти муурофияи судӣ метавонад вобаста ба тағйири асоси даъво, зиёд ё кам шудани андозаи даъвоҳо тағйир ёбад. Татбиқи ин ҳуқуқҳои ихтиёрӣ боиси тағйир додани таркиби воқеии аз ҷониби суд тафтишшуда ва ҳаҷми далелҳои ҷалбшуда мегардад.

Далелҳои ҳуқуқии мавзуи исбот ё ҳолатҳо, дар истилоҳоти қонун, бояд пеш аз ҳама аз ҷониби даъвогар дар марҳилаи пешниҳоди даъво нишон дода шаванд. Дар аризаи даъвогӣ даъвогар бояд дар баробари тафсилоти дигар ҳолатҳоеро, ки даъвогар даъвоҳои худро дар он асоснок мекунад (қисми 2 моддаи 134 КММ ҚТ) нишон диҳад.

Дар марҳилаи омодагии парванда ба муҳокимаи судӣ тарафҳо, намояндагони онҳо ва судя вазифадор карда мешаванд, ки ҳолатҳои воқеиро, ки барои ҳалли дурусти парванда муҳиманд, муайян созанд - (моддаи 151-и КММ ҚТ).

Ин вазифа, ки бо муайян кардани мавзуи исбот алоқаманд аст, бо роҳи пурсиш кардани даъвогар ё намояндаи ӯ аз руи моҳияти даъвоҳо аз ҷониби судя ҳал карда мешавад, пурсиш кардани ҷавобгар ё намояндаи у

оид ба ҳолатҳои парванда (қисми 1, моддаи 153 КММ ҚТ), гузаронидани маҷлиси пешакии судӣ барои муайян кардани ҳолатҳои барои дурусти баррасӣ ва ҳаллу фасли парванда аҳаммиятдоштаи парванда (моддаи 155 КММ ҚТ).

Мушкилоти махсус дар амалияи судӣ дуруст муайян кардани мавзуи исбот ҳангоми ҳалли баҳсҳои мебошад, ки аз муносибатҳои ҳуқуқие, ки бо меъёрҳои ҳуқуқи моддӣ танзим мекунад, дорои хусусияти нисбатан мушаххас мебошанд (баҳсҳо дар бораи маҳрум кардан аз ҳуқуқи падару модарӣ, додани кӯдакон ба тарбия, баҳсҳо дар бораи рӯёнидани зарари маънавӣ ва ғайра), ҳангоме ки суд бояд ҳолатҳои мушаххаси парвандаро ба инобат гирад ва суд далелҳои алоҳидаро аз нуқтаи назари аҳаммияти ҳуқуқӣ ва дохил намудани онҳоро ба мавзуи исбот, баҳо диҳад.

Ин на танҳо дар бораи он аст, ки рушди илмии назарияи далелҳои судӣ бояд идома ёбад²⁵⁷. Бе ин гуна меҳнати пурҷушу хуруш на илм, на кори муҳофизати қонун ва на пешравии (прогресси) ҷамъиятиро тасаввур кардан мумкин нест. Аммо баҳодиҳии ҳолисона ба мавқеъ ва мавқеъе, ки масъалаи ба миён гузошташуда дар фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, махсусан дар фаъолияти судҳо ишғол менамояд, ҳаллу фасли на камтар аз ду масъаларо тақозо мекунад.

Якумин он (нисбатан содда) масъалаи тағйир додани муносибат ба мавзуи «Далел ва исбот» дар доираи раванди таълим мебошад. Сифат ва ҳаҷми дониш дар ин самт, ки бояд хатмкардаи факултети ҳуқуқшиносӣ дошта бошад, бояд аз сатҳи талаботе, ки имрӯз таҳсилоти олии гузоштааст, ба таври бесобиқа болотар бошад. На танҳо зиёд намудани соатҳои дар ин мавзӯ таҳлилшаванда, балки санҷиши сатҳи дониши гирифтаи донишҷӯ метавонад то андозае ба ҳалли масъалаи дурусти

²⁵⁷ Ниг.: Владимиров Л.Е. Учение об уголовных доказательствах. – Тула: Автограф, 2000. – 464 с.; Спасович В.Д. О теории судебно-уголовных доказательств в связи с судоустройством и судопроизводством. – М.: ЛексЭст, 2001. – 93 с.; Треушников М.К. Судебные доказательства. – М.: ОАО Издательский дом «Городец», 2004. – 272 с.; Решетникова И.В. Курс доказательственного права в российском гражданском судопроизводстве / Решетникова И.В. – М.: Норма, 2000. – 288 с., Звягинцева Л.М., Плюхина М.А., Решетникова И.В. Доказывание в судебной практике по гражданским делам. Учебно-практическое пособие / Звягинцева Л.М., Плюхина М.А., Решетникова И.В. – М.: Норма, Инфра – 2000. – 288 с.

омода намудани кадрҳои ҳуқуқӣ барои фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ мусоидат намояд.

Масъалаи дуюм хеле мураккабтар аст, зеро он ҳам таҳқиқоти махсуси илмӣ ва ҳам таҳкими қонунгузорию талаб мекунад. Ин як масъалаи умумии назариявии сатҳи мустақилияти иҷозати қонунгузорӣ дар интихоби воситаю усулҳои исбот ва баҳодиҳии далелҳо мебошад.

Қисми назариявии масъалаи зикршударо чунин шуморидан мумкин аст, як асари ҳаҷми калони фаҳмиши дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқ, инчунин шумораи зиёди таҳқиқотҳои илмии соҳавӣ, ки ба омӯзиши назарияи далелҳо ва назарияи исбот баҳшида шудаанд, барои дарки умумии назариявии масъалаи ба миён гузошташуда заминаҳои кофӣ фароҳам овардаанд ва ташаккули заминаи умумии назариявӣ дар асоси назарияи давлат ва ҳуқуқ, ки имкон медиҳад, ки таҳқиқоти илмӣ оид ба назарияи далелҳо ва далелҳо дар сатҳи олиии назариявии умумӣ идома дода шавад.

Дигар он ки дар доираи таҳқиқоти умумии назариявии масъалаҳои назарияи далел ва назарияи исбот бо истифода аз усули таърихию ҳуқуқии таҳқиқ қонунҳои ташаккул ва инкишофи ҳуқуқи далелҳоро дарк кардан лозим аст, дар ҳоле ки дар таърихи шартҳои муайян кардани он ки кадом омилҳо ва чӣ тавр ба дараҷаи мустақилияти судҳо дар интихоби воситаю усулҳои исбот ва масъалаи баҳо додан ба далелҳо таъсир расонанд. Ин на танҳо аз он сабаб хеле муҳим аст, ки ҷомеа, ки таърихи ташаккул ва инкишофи худро фаромӯш кардааст, оянда надорад, балки инчунин аз он сабаб аст, ки ҳифзи ҳуқуқи судӣ имрӯз ба чунин назарияи умумии аз ҷиҳати илмӣ асосноки далелу исбот эҳтиёҷ дорад, ки аз як тараф судҳо як ғамхорӣ парвандаи ахлоқи судӣ буда, ба судья имкон медиҳад, ки аз роҳи рост набарояд ва дар фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ самти равшан дошта бошад, баъд ба таври объективӣ дар асоси ҳуқуқҳои муқарраршуда баҳо медиҳанд ва аз руи ҳамин қоидаҳо судья эътиқоди ботинии худро дошт.

Қисмати амалии масъалаи ба миён гузошташуда аз он иборат аст, ки дар асоси пешрафтҳои илмӣ ва хулосаҳои умумии назариявӣ, меъёрҳои соҳавии ҳуқуқро тартиб додан зарур аст, ки аз руи онҳо аз нуқтаи назари назария ба тартиб даровардани иҷрои қонуни судӣ оварда мерасонад. Нуқтаи назари баёншуда дар бораи зарурати рушди умумии назариявӣ - (инкишоф дар сатҳи фании бунёдии илмӣ - назарияи давлат ва ҳуқуқ) проблемаи протсессуалии далелу исбот ба ақидаҳои илмию ҳуқуқӣ, ки мувофиқи онҳо дар як сатҳ на танҳо бояд бошад, балки инчунин таҳқиқоти илмию ҳуқуқии протсесси ҳуқуқӣ гузаронида шаванд, аз ҷумла, монографияи Лукьянова В.Г., «Назарияи ҳуқуқи протсессуалӣ» далели равшани ин аст²⁵⁸. Мавҷудияти ҳуқуқи мурофиавиро, ки маҷмуъи масъалаҳои ҳуқуқӣ мебошад, муаллиф дар сатҳи баланди илмӣ ҳамчун далели муқарраршуда исбот кардааст. Бо вучуди муносибати норавшани ҳуқуқшиносон ба далели мавҷудияти қонуни мурофиавӣ, охирин, аммо ҳам дар сатҳи умумии назариявӣ ва ҳам дар сатҳи соҳавӣ таҳқиқ карда мешавад.

Чунончӣ, муаллифи ин асар дуруст қайд кардааст, ки дар инкишофи ҳуқуқи мурофиавӣ чунин қонуниятҳои муҳимро мушоҳида кардан мумкин аст, ки ҷамъият ҳар қадар бештар таракқӣ кунад, дар фаъолияти ҷамъият бо ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ, ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои қонунии шаҳрвандон ва ташкилотҳо ҳамон қадар қонунгузорӣ муфассалтар ба роҳ монда мешавад. Ва азбаски танзими мурофиавию ҳуқуқиро мақомоти махсуси ваколатдор ба амал мебарорад, фаъолияти ин мақомот бояд тавре танзим карда шавад, ки хурдтарин суиистифода аз ҷониби мақомоти тобеиятро истисно намояд.

Ба гуфтаи муаллифи иқтибосшуда, низоми воқеии механизми танзими мурофиавӣ, сазовори омӯзиши махсуси илмӣ мебошад. Ба ин унсури механизми мурофиавӣ - ҳуқуқӣ аз ҷиҳати назариявӣ аҳаммияти нокифоя дода шудааст. Донишгари моҳият, механизм, қолабҳо ва

²⁵⁸ Ниг.: Лукьянова В.Г. Теория процессуального права. – М.: Издательство: Норма: – 2003. – 240с.

тамоюлҳои инкишофи ҳуқуқи муҳофизатӣ, барои тақмили мақсадноки он заминаи зарурии илмиро ба вуҷуд меорад. Ва агар қонунгузор ба суҳанони олимоне, ки дар бораи рушди минбаъдаи ҳуқуқи муҳофизатӣ самимона ғамхорӣ мекунад, бодикқат гуш кунад, шаҳрвандон ва ташкилотҳо ҳангоми муҳофизат ба мақомоти ваколатдори давлатӣ ва дигар мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ҳимояи дурусти ҳуқуқӣ мегиранд²⁵⁹.

Ба фикри мо, назарияи умумии далелҳо бояд мавзӯи омӯзиши назарияи умумии ҳуқуқи муҳофизатӣ бошад.

Қобили зикр аст, ки илми ҳуқуқ ба талаботи мақомоти ҳифзи ҳуқуқ хеле ҳассос аст. Аз ҷумла, таҳқиқоти пурмазмуни назариявӣ, ки муҳим будани проблемаи ба миён гузошташударо тасдиқ мекунад, монографияи Новитский В. «Назарияҳои исботи муҳофизатии рус дар ҳуқуқатбиққунӣ»²⁶⁰, ки дар он муаллиф консепсияи далели муҳофизатӣ ва татбиқи ҳуқуқро дар назарияи давлат ва ҳуқуқ таҳия кардааст.

Тавре зикр гардид, назарияи далел гиреҳи марказии низоми судӣ, раванди судӣ ва принсипи пешбаранда ба шумор рафта, муҳимтарин равандро дар муҳофизатии судӣ ташкил медиҳад.

Ҳангоми тафтиши пешакӣ (ҳангоми тафтиши парвандаи ҷиноятӣ) субъекти салоҳиятдор бояд дар асоси маълумоти ибтидоӣ якчанд роҳи ҳодисаи руҳодаро бо тамоми усулҳо ва воситаҳои пешбининамудаи қонун пешниҳод намояд, ки ҳади аксар маълумоте, ки ба ин ҳодиса марбут аст, роҳи боварибахши ҳодисаро интихоб кунед, пас аз он, ки (аз руи салоҳияти муҳофизатии онҳо) дар бораи ҳуқуқ ба ҳаёти ҳуқуқии ин ё он роҳи ҳодиса хулоса баровардан лозим аст. Ҳамаи ин фаъолият, ки тавсифаш дар чанд сатр мувофиқат мекунад, асосан пайванди муҳим дорад, он ба ҷамъоварӣ, муттаҳидсозӣ ва арзёбии далелҳо нигаронида шудааст, ки бояд дурустии як фарзия ва нодурустии ҳуқуқии ҳамаи

²⁵⁹ Ниг.: Лукьянова В.Т. Теория процессуального права. – М.: Издательство: Норма: – 2003. – 240с. – С. 42.

²⁶⁰ Ниг.: Новицкий, В.А. Теория российского процессуального доказывания и правоприменения. Монография [Текст] / Новицкий В.А. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2002. – 584 с. – С. 17.

нусхаҳои дигари пешниҳодшударо тасдиқ кунанд. Ба ибораи дигар, фаъолияти мақомоти тафтишоти пешакӣ (дар доираи тафтиши парвандаи ҷиноятӣ) бояд на ба «муборизаи доимӣ ба муқобили ҷиноят, на ба ноил шудан ба «нишондиҳандаҳои баланди сифати тафтишот» нигаронида шавад, балки ба дарёфт, чамъоварӣ, муттаҳидсозӣ ва арзёбии далелҳо равона бошад. Тамоми фаъолияти асосии мурофиавии субъекти салоҳиятдор дар доираи вазифаи гузошташуда бояд ба талаботи қонуни мурофиавии ҷиноятӣ пурра мувофиқат кунад, дар ҳуччатҳои мурофиавӣ дақиқ инъикос ёбад ва ба ин маъно (аз нуқтаи назари пешомади мурофиаи судӣ) шаффоф бошад. Ҳар гуна ношаффофӣ дар амали муфаттиш оид ба парвандаи ҷиноятӣ, яъне чунин амалҳои мурофиавие, ки ё хилофи талаботи қонуни мурофиавии ҷиноятӣ мебошанд ва ё риояи онҳо ба дастурҳои қонунӣ, албатта, бояд шубҳаҳои бартарафнашавандаро ба миён оваранд, ҳамчун амали мурофиавӣ, ки дар доираи амали мушаххаси мурофиавӣ оид ба муқаррар кардан ё муттаҳид кардани далелҳо ё дар доираи мурофиаи мушаххаси мурофиавӣ ё дар доираи парвандаи ҷиноятӣ дар маҷмуъ оқибатҳои ҳуқуқӣ ба вучуд намеоранд, баррасӣ карда мешаванд.

Зарур нест, ки вайронкунии талаботи қонунгузории мурофиавӣ ҳангоми ошкор ё таъмини далелҳо содиршуда боиси ғайриқобили қабул эътироф гардидани ин далел мегардад. Яке аз мисолҳои ҷолибе, ки суд эътироф кард, ки тамоми раванди мурофиавии тафтишот оқибатҳои ҳуқуқӣ намеорад, ин аст. Ҳангоми шиносӣ бо маводи парвандаи ҷиноятӣ пас аз анҷоми тафтишот 5 майи соли 2003 маълум гардид, ки муфаттиш, ки дар сатҳи зарурии ташкил фарқ накардааст, аз 23 январи соли 2003 то 10 феввали соли 2003 Ш. парвандаи ҷиноиро вобаста ба кофтукови айбдоршаванда К. боздоштааст, комилан фаҳмо аст, ки аз ин амали мурофиавии муфаттиш ҳам Ҳимоятгар ва ҳам ҳуди К. ҳангоми шиносӣ бо маводи парвандаи ҷиноятӣ хабардор шуданд, зеро К. аз тафтишот дар ҳеч кучо пинҳон нашуда, дар давоми тамоми ҷустуҷу

софдилона дар ҷои кори асосӣ кор карда, дар ягона ҷои истиқоматашон зиндагӣ мекард. Мақсад аз ин кирдорҳои ношаффофи муфаттиш фаҳмонида додани зарурати ба амалкунандаҳо мебошад. Муфаттиш номуташаккилии худро рӯш карда, бо чунин тарзи беасос муҳлати тафтишро то 12 моҳ дароз кардааст. Чунин рафтори тафтишотӣ бе ҷавоби муносиб аз ҷониби ҳимоя боқӣ монда наметавонист ва на аз он сабаб, ки суҳан дар бораи замони тафтишот меравад, балки аз он сабаб буд, ки беасос эълон кардани рӯйхати кофтукови айбдоршаванда К.-ро аз ҷониби манфӣ тавсиф мекард, ҳамчун шахсе, ки ба рафти тафтиш ҳалал мерасонад. Комилан фаҳмо аст, ки суди марҳилаи якум бо далелҳои ҳимоятгар розӣ шуда, қарори баҳсбарангези муфаттишро ғайриқонунӣ эътироф намуда, суди марҳилаи дуюм қарори суди ноҳияро бетағйир гузоштаст.

Барои фаъолияти мақомоти ҳуқуқтатбиқкунии судӣ талаботи зерин бояд асосӣ бошад: аз ҷониби суд қонунӣ гардонидани амалҳои ғайриқонунии мурофиавии мақомоти тафтишоти пешакӣ манъ аст.

Ҳамин тариқ, амали мурофиавии мақомоти тафтишоти пешакӣ, ки мақсади асосии он дарёфт, ҷамъоварӣ, муттаҳид намудан ва баҳодихии далелҳо мебошад, бояд ба талаботи қонунгузории мурофиавии ҷиноятӣ пурра мувофиқат кунад, то оқибатҳои ҳуқуқие, ки аз ҷониби онҳо ба вуҷуд омадааст, эътибори ҳуқуқӣ дошта бошанд.

Ин талабот бояд мусаллам бошад ва танҳо дар сурати дар амалияи татбиқи ҳуқуқ (махсусан амалияи судӣ) ин талабот дар шакли қатъӣ иҷро карда шавад, он норасоҳои танзими ҳуқуқии ҷараёни ҷиноят зуд ва равшан зуҳур хоҳанд кард, ки аксари онҳо дар амалияи татбиқи ҳуқуқ айни замон амал мекунанд.

Чунин ҳолатҳое, ки дар танзими онҳо талаботи муносибатҳои воқеии ҳозиразамон носоҳеҳ инъикос мекунанд, беш аз ҳад зиёданд. Ва барои он ки қонунгузор ба меъёрҳои ҳуқуқие, ки муносибатҳои алоҳидаро, мувофиқи сатҳи ниёзҳои иҷтимоӣ танзим мекунанд, ислоҳоти

зарурӣ ворид намояд, ҳадди аққал бояд андешае дошта бошад, ки чӣ тавр меъёрҳои ҳуқуқ ба сатҳи имрӯзаи муносибатҳои иҷтимоӣ мувофиқат намекунад ва барои ҷомеа аҳамият доштани ин проблемаи мушаххас бояд танзим шавад, ки дар ин ҳолат метавонад, ба амалияи дурусти мақомоти судӣ ҳифзи ҳуқуқ (ва пеш аз ҳама - судӣ) мусоидат намояд.

Дар навбати худ, сари вақт ба сатҳи талаботи иҷтимоӣ мутобиқ гардонидани дастурҳои ҳуқуқӣ, ки танзими нави муносибатҳои алоҳидаро тақозо менад, яке аз шартҳои устувории ҷомеа мебошад.

Татбиқи ҳуқуқ як тарзи амалишавии муқарраротҳои ҳуқуқ ба шумор меравад. Дар бораи ҳуқуқтатбиқкунӣ ҳамон вақт суҳан рондан мумкин аст, ки агар он хусусияти ҳокимиятӣ дошта, аз ҷониби мақомоти муайян дар асоси муқарраротҳои меъёрҳои ҳуқуқӣ қабул гардида, дар айни замон барои субъектҳои алоҳидаи ҳуқуқ боиси оқибатҳои муайяни ҳуқуқӣ мегардад.

Санади ҳуқуқтатбиқкунӣ, ки як намуди санади ҳуқуқии фардӣ мебошад, дар механизми танзими ҳуқуқӣ нақши бениҳоят муҳимро мебозад, зеро он ба таври омирӣ дастурҳои меъёриро дар робита ба ҳолатҳо ва субъектҳои мушаххас таъмин менамояд.²⁶¹ Бо вучуди ин дар шароити имрӯза, проблемаҳои санадҳои ҳуқуқтатбиқкунӣ кам омӯхта шудаанд. Чунки чунин вазъият то андозае ба мураккабӣ ва бисёрҷабҳа будани ин проблемаҳо вобаста буда, омӯзиши онҳо бо сершумории санадҳои ҳуқуқии алоҳида, инчунин мурратаб нагардидани онҳо алоқаманданд.

Таҳлили санадҳои ҳуқуқтатбиқкунӣ, дар баробари равшан кардани аломатҳои махсуси онҳо, инчунин муайян кардани нақши онҳо дар раванди амали гардонидани ҳуқуқ яке аз муҳимтарин масъалаҳои назарияи умумии ҳуқуқ мебошад.

²⁶¹ Ниг.: Миннекес, И.А. Индивидуальное правовое регулирование (теоретико-правовой анализ) [Текст]. автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук [Текст] / Миннекес И.А. – Екатеринбург, 2009. – 54 с. – С. 17.

Чӣ дар назарияи умумии ҳуқуқ ва чӣ дар соҳаи илмҳои ҳуқуқӣ вобаста ба мавзӯи санадҳои ҳуқуқтатбиқкунӣ саволҳои зиёде гирд омадаанд. Аксар вақт онҳо ба таври норавшан ҳал мешаванд ва баъзе проблемаҳо умуман ноаён мемонанд. Масалан, дар ҳалли масъалаи ҷойи санадҳои зерқонунӣ муаллифони тафсири Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» қайд менамоянд, ки «санадҳои зерқонунӣ дар асос ва барои иҷрои қонунҳо қабул карда мешаванд», аммо дар ҳамин ҷо онҳо ибрози ақида намуданд, ки санадҳои зерқонунӣ меъёрҳои қонунҳоро «мушаххас ва пурра мегардонанд»²⁶², ки бо чунин ақида розӣ шудан душвор мебошад. Зеро санадҳои ҳуқуқтатбиқкунӣ (зерқонунӣ) қонунҳоро мушаххас ва ё пурра намегардонанд, яъне ба қонунҳо тағйиру иловаҳо ворид намекунанд, балки барои амалишавии онҳо равона шудаанд.

Дар байни санадҳои ҳуқуқтатбиқкунӣ махсусан санадҳои ҳифзи ҳуқуқ, яъне амалигардонии ҳуқуқӣ, ғаврӣ ва маъмурӣ, ҳифзи ҳуқуқӣ ва юрисдиксиониро фарқ мекунанд. Дар муомилоти ҳуқуқии низоми идоракунии давлатӣ (ҳокимияти иҷроия) санадҳои маъмурӣ зиёд истифода мешаванд, ки гуногунии санади ҳуқуқӣ мебошанд. Ба гуфтаи Старилова Ю.Н. «институти санади ҳуқуқии идоракунӣ бояд дар асоси принципҳои ҳуқуқ ва принципҳои идоракунии оммавӣ (ташқил ва ғаволияти идоракунӣ) мавҷуд бошад ва ба татбиқи идоракунӣ (ухдадорихи давлат, вазифаҳо) ҳокимияти иҷроия ва вазифаҳои танзими ҳуқуқӣ, мусоидат намояд»²⁶³

Санади ҳуқуқтатбиқкунӣ бо шакли возеҳ ва аниқ бо шакли муайяннамудаи қонун фарқ мекунад. Маҳз шакл, ба ақидаи Вопленко Н.Н. ба низоми ҳуқуқтатбиқкунӣ номгуӣ, як навъ шакли возеҳи лафзиро медиҳад. Санадҳои маъмултарики татбиқи ҳуқуқ санадҳои судӣ (фармон, таъинот, ҳалнома, ҳукм, қарор), фармонҳо дар бораи ҳавасмандкунӣ ё

²⁶² Ниг.: Холиқзода, А.Ғ., Ҳочиев, М. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ”. – Душанбе: издательство “Констраст” 2017. – 528 с. – С.88.

²⁶³ Ниг.: Старилов, Ю.Н. Административное право. – Воронеж, издательство ВГУ 2001. Ч. 2. – 624 с.– С. 55.

муҷозот додани кормандон мебошанд. Шакл хусусияти расмӣ ва аҳаммияти ҳуқуқии санади ҳуқуқтатбиққуниро таъкид мекунад. Таҳлили шакли санад имкон медиҳад, ки муқаррар гардад, ки санад аз номи кадом мақомот ё шахси мансабдор қабул карда шудааст; нисбат ба ки ё дар бораи чӣ қабул шудааст; моҳияти масъалаи ҳалшаванда; оқибатҳои ҳуқуқие, ки аз парвандаи ҳалшуда бармеоянд.²⁶⁴

Вобаста ба ин вазъият дар робита ба қарорҳо ва фармонҳои шахси мансабдори олий ва мақомоти олии иҷроияи ҳокимияти давлатӣ, бояд қайд кард, ки дар амал санадҳои субъектҳои ҳокимияти давлатӣ аксар вақт муқаррароти меъёрӣ ва дастурҳои инфиродиро муттаҳид мекунанд.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ дуруст қайд карда мешавад, ки дар сатҳи қонунгузорӣ на ба мафҳуми ҳуҷҷат, на ба мафҳуми санади ҳуқуқӣ дар маҷмӯъ, на бо муайян кардани меъёрҳои ҳуҷҷати расмӣ ва на бо мафҳуми санади меъёрии ҳуқуқӣ ё бо итминони истилоҳоти манбаъҳои расмӣ дар мавриди истифодаи ин истилоҳҳо муайян карда нашудаанд. Ва аз ҳама муҳим он аст, ки дар қонунгузорӣ шаклҳои ҳуқуқӣ ва намудҳои санадҳои ҳуқуқӣ вучуд надорад²⁶⁵.

Дар байни олимони ҳуқуқшинос дар мавриди зарурати қабули санадҳои омехта мавқеи ягона вучуд надорад. Интишори санадҳои, ки дорои амрҳои дорои хусусияти якхелаи ҳуқуқӣ, ҳам меъёр ва ҳам инфиродӣ мебошанд, ба мақсад мувофиқ набудани истифодаи якчанд ҳуҷҷатҳои танзимкунандаи як масъала асоснок карда мешаванд.

Ба субъектҳои ҳуқуқэҷодкунанда дохил мешаванд: халқи Тоҷикистон, ҷаласаҳои якҷояи Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,

²⁶⁴ Ниг.: Вопленко, Н.Н. Очерки общей теории права: монография. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2009. – 898 с. – С. 436.

²⁶⁵ Ниг.: Малько А.В., Гайворонская Я.В. Теория правовых актов: необходимость и пути создания // Государство и право. – 2012. – № 2. – С.21.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, вазоратҳо, кумитаҳои давлатӣ, мақомоти назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Бонки миллии Тоҷикистон, Маҷлиси вакилони халқи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилоятҳо ва шаҳри Душанбе, раисони Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилоятҳо ва шаҳри Душанбе, Маҷлиси вакилони халқи шаҳрҳо ва ноҳияҳо, раисони шаҳрҳо ва ноҳияҳо, мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот.

Дигар мақомоти давлатӣ ва шахсони ҳуқуқие, ки ба нақшаи идоракунии ва номгӯи ташкилотҳои вазоратҳо, кумитаҳои давлатӣ, мақомоти назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мақомоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дохил мешаванд, субъекти ҳуқуқэҷодкунанда намебошанд.

Ваколатҳои субъектони ҳуқуқэҷодкунанда бо Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон, қарорҳои яққояи Маҷлиси миллии ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, қарорҳои Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, қарорҳои Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда мешаванд.

Субъектони ҳуқуқэҷодкунанда метавонанд яққоя санади меъёрии ҳуқуқиро таҳия, қабул ва интишор намоянд, агар он бо санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ пешбинӣ шуда бошад. Тағйир додан, боздоштан ва қатъ намудани амали санади меъёрии ҳуқуқии яққоя қабулгардида аз ҷониби субъектони ҳуқуқэҷодкунандаи онро яққоя қабулнамуда амалӣ мегардад, агар бо қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиби дигар пешбинӣ нашуда бошад.

Субъектони ҳуқуқэҷодкунанда наметавонанд яққоя санади меъёрии ҳуқуқӣ қабул кунанд, агар як субъекти ҳуқуқэҷодкунанда дар муносибат бо дигар субъекти ҳуқуқэҷодкунанда мақоми болоӣ бошад.

Олимон чунин меҳисобанд, ки барои чудо кардани санадҳои омехта ҳамчун як намуди мустақили санадҳо дар баробари санадҳои меъёрӣ ва инфиродӣ асосҳои кофӣ вучуд надоранд, зеро барои муайян кардани моҳияти ҳуқуқии онҳо, пеш аз ҳама, ба муҳимтарин афзалияти онҳо таваччуҳ кардан лозим аст, сифат-нормативӣ ва аллақай дар ҳамин асос шакли мувофиқро муайян менамояд. Ин ҳолат қисман мавҷуд набудани усулҳои гуногуни таҳияи намудҳои ҳуҷҷатҳои дар боло зикршударо шарҳ медиҳад, ки бори дигар саволи бамаврид будани ба мақоми олии мансабдор ва мақомоти олии иҷроияи ҳокимияти иҷроия, чун қоида, аз руи ном якхела будани ду намуди ҳуҷҷатро ба миён меорад.

Матузов Н.И. диққатро ба шартнокӣ чалб мекунад, на мутлаққияти ба меъёрӣ ва ғайримеъёрӣ тақсим кардани санадҳои ҳуқуқӣ. Онҳое ҳастанд, ки ҳам аломатҳои итминони инфиродӣ ва ҳам хусусиятҳои меъёриро дар бар мегиранд. Олим фармонро дар бораи даъват ба хизмати ҳарбӣ мисол меорад. Аз як тараф, чунин фармон санади ҳуқуқтатбиқкунӣ аст, зеро дар ин ҳолат меъёрҳои Конститутсия ва қонунҳо дар бораи хизмати ҳарбӣ ва алтернативии шаҳрвандӣ татбиқ карда мешаванд ва аз тарафи дигар, чунин фармон ба садҳо ва ҳазорон субъектҳо - фардӣ ва дастачамъӣ ва ба ин васила як қабати васеи муносибатҳои иҷтимоиро танзим менамояд.²⁶⁶

Дар шароити васеъ шудани доираи субъектҳои фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ ва бо сабаби ба ҳайати онҳо дохил шудан, ба ғайр аз мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо, мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ, шахсони ҳуқуқии шаклҳои гуногуни моликият ва шаклҳои ташкилию ҳуқуқӣ, шахсони ҳуқуқии чамъиятӣ, шумора ва навъҳои ин гуна санадҳо хеле афзудааст. Таҳлили ҳаматарафаи санадҳои ҳуқуқии ҳуҷҷатҳои дар маҳаллҳо қабулардида зарур аст.

Дар ин маврид се гурӯҳи асосии ин ҳуҷҷатҳоро бояд ба таври аниқ чудо кард: меъёрҳои маҳаллӣ; шартномаҳои коллективӣ ва санадҳои

²⁶⁶ Ниг.: Матузов Н.И. Применение и толкование права. Коллизии в праве/ Теория государства и права. Курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М., 2013. – С. 465–466.

меъёрии ҳуқуқии маҳаллӣ. Охирин дар навбати худ, ба ягона ва шартномавӣ тақсим мешаванд.

Дар баробари ин, чунон ки Никитенко Ю.М. қайд намудааст, фаъолияти мақомоти ҳуқуқтатбиқкуниро на танҳо аз тариқи нигоҳи татбиқи меъёрҳои танҳо маҳаллӣ, балки ҳамчун фаъолияте баррасӣ кардан лозим аст, ки иҷрои муқаррароти ба таври мутамарказ муқарраршударо дар назар дорад, ки имкон медиҳад чунин намудҳои онро ҳамчун таркибӣ, юрисдиксионӣ, баҳисобгирӣ, ташкилию маъмурӣ, фаъолият оид ба низомсозии санадҳои ҳуқуқии маҳаллӣ эътироф кард.²⁶⁷

Аксар вақт, хусусиятҳои классикии санадҳои ҳуқуқтатбиқкунӣ ба назар гирифта намешаванд (нормативӣ, ваколатдорӣ-ҳатмӣ; қобилияти муқаррар кардан, тағйир додан ё қатъ кардани ҳуқуқ ва уҳдадориҳо нисбат ба доираи муайяни шахсон; шахсиятсозӣ; аризаи якҷақта.).

Дар аксар вақт дар муҳокимаи судҳои иқтисодӣ даъвоҳо дар бораи беэътибор донишани санадҳои санҷиш, тафтиш, протокол ё экспертиза ва ғайра вучуд доранд. Аммо ин ҳуҷҷатҳо наметавонанд мавзӯи баррасии суди иқтисодӣ бошанд, зеро онҳо барои шахсоне, ки нисбати онҳо тартиб дода шудаанд, оқибати ҳуқуқӣ намеоранд, чунки онҳо ҳангоми ба вучуд омадани баҳс ҳамчун ҳуҷҷати хусусияти далелнокӣ дошта, баҳо дода мешаванд. Ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки ин санадҳо барои иҷро пешниҳод намешаванд.²⁶⁸ Вақтҳои охир дар судҳои ҷумҳурӣ чунин даъвоҳо ба миён омада истодаанд, ки дар натиҷа онҳо аз ҷониби судҳо рад гардидаанд.

Яке аз масъалаҳои хеле баҳсталаб чӣ дар адабиёти ҳуқуқӣ, чӣ дар байни олимону мутахассисон, мавқеи Суди конституционӣ ва қарорҳои он дар низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд.

²⁶⁷ Ниг.: Никитенко Ю.М. Локальная юридическая деятельность: общетеоретический анализ: автореф. дис. канд. юрид. наук. – Саратов, 2013. – 31с. – С. 25.

²⁶⁸ Ниг.: Стариков, Ю.Н. Административное право. – Воронеж, издательство ВГУ 2001. Ч. 2. – 624 с.– С. 55.

Бояд қайд намуд, ки дар моддаи 7 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ”, ки субъектҳои ҳуқуқтатбиқкунанда ном дорад, нишон надодани Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун субъекти ҳуқуқэҷодкунанда ва ҳуқуқтатбиқкунанда ба андешаи мо бо асосҳои зерин бахшнок мебошад:- аз мазмуни моддаи 34 Қонуни конституционӣ “Дар бораи Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон”²⁶⁹, бармеояд, ки Суди конституционӣ парвандахоро дар хусуси муайян намудани мувофиқати дар хусуси ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқат доштани лоиҳаи тағйиру иловаҳои ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон воридшаванда, лоиҳаи қонунҳо ва дигар масъалаҳои ба раёйпурсии умумихалқӣ пешниҳодшаванда, қонунҳо, санадҳои меъёрии ҳуқуқии яқҷояи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон, Маҷлиси миллӣ, Маҷлиси намояндагон, Президент, Ҳукумат, Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодӣ ва дигар мақомоти давлатию ҷамъиятӣ, шартномаҳои ба қувваи қонун надаромадаи Тоҷикистонро баррасӣ намуда, ба Конститутсия номутобиқ медонад;

- қонунҳо, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, тавзеҳоти дастурии пленумҳои Суди Олӣ ва Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ё меъёрҳои алоҳидаи онҳо, ки аз тарафи Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон номувофиқ дониста шудаанд, аз эътибор соқит дониста мешаванд. Қабули такрории санадҳои номбурда, ки ба қарори Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон мухолифанд, манъ аст. Ҳангоми қабули чунин санадҳо онҳо эътибори ҳуқуқӣ надоранд; қарорҳо ва хулосаҳои Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон қатъӣ буда, иҷрои онҳо ҳатмӣ мебошад (моддаи 60 Қонуни конституционӣ).

²⁶⁹ Ниг.: Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 17 июли соли 2014, таҳти №672 // Махзани мутамакази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

Ҳамин тариқ хулоса баровардан мумкин аст, ки қарорҳои Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми номутобик донишани санадҳои меъёри ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз эътибор соқит доништа мешаванд ва дар натиҷа нисбати субъектони муносибатҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқу уҳдадорихои нав ба вучуд меоянд, тағйир меёбанд ва ё қатъ мегарданд. Яъне ин маънои онро дорад, ки қарори Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин маврид санади меъёрӣ буда, муносибатҳои ҳуқуқии навро ба вучуд меорад, ки инро ба назар нагирифта нодуруст мебошад.

Бинобар ин, пешниҳод мегардад, ки ба моддаҳои 7 ва 9 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи санадҳои меъёри ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон” тағйирот ворид намуда, мутобикан Суди конституционӣ ҳамчун субъекти ҳуқуқэҷодкунанда ва қарорҳои он бошад, дар низоми санадҳои меъёри ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун санади ҳуқуқтатбиқкунӣ ҷой дода шавад. Илова бар ин ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи санадҳои меъёри ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон” дар боби 2 моддаи 29¹ қарорҳои Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд илова карда шаванд.

Тавре ки зикр гардид, масъалаҳое, ки ба танзими муфассалтари ҳуқуқӣ эҳтиёҷ доранд, масъалаи исбот ва далелхоро дар бар мегиранд. Аммо азбаски дарки масъалаи далел ва исбот дар сатҳи назарияи умумии давлат ва ҳуқуқ на ҷамъоварии механикии дониши илмҳои соҳаи масъалаи мазкур, балки таҳлилу синтези илмию ҳуқуқии тамоми миқдори соҳаро талаб мекунад. Масъалаи ба миён гузошташуда дар ҳатти баёни умумии назариявӣ баррасӣ мешавад.

Дар вақтҳои охир оид ба назарияи исбот ва назарияи далелҳои судӣ, ҷӣ дар соҳаи муҳофизати ҷиноятӣ ва ҷӣ дар соҳаи муҳофизати маданӣ ва иқтисодӣ таҳқиқотҳои назарраси монографӣ пайдо шуданд. Бинобар ин дар асоси назарияи андешаҳо ва мисолҳои татбиқи ҳуқуқ, хулосаи умумии назариявӣ дар бораи зарурати ба таври муфассалтар танзими ҳуқуқии

фаъолияти ҳифзи ҳуқуқи судӣ вобаста ба омӯхтан ва баҳодихии далелҳо лозим аст.

Ҳамин тариқ, судя дар татбиқи адолати судӣ бояд дар доираи муурофиавӣ бошад. Дастурҳои асосии муурофиавӣ бояд аз ҷониби судяҳо бенуқсон риоя карда шаванд. Таҳлил ва арзёбии далелҳо дар суд яке аз асосҳои ҷараён аст, ки ошкоро аён гардад. Раванди тафаккур дар таҳлил ва арзёбии далелҳо бояд марҳилаи бошуурона бошад ва ба таври қатъӣ ба меъёрҳои муурофиавӣ таъяс карда, исбот ба қонунҳои мантиқ ва хулосаҳои илмии назарияи далелҳо асос гардад. Он гоҳ масъулияти судя дар як баҳси ҳуқуқӣ на бо он шарҳ дода мешавад, ки ман чунин мешуморам ё ман ҳамин тавр ҳис мекунам, балки бо он шарҳ дода мешавад, ки қонун ҳамин тавр муқаррар кардааст, ҳамин тавр бояд амал кард.

4.3. Амалиномаи фаҳмиши ҳуқуқӣ дар раванди ҳуқуқтатбиқкунӣ

Аслан илми ҳуқуқшиносии муосир дар ҷустуҷӯи парадигмаи фаҳмиши ҳуқуқӣ бо мақсади беҳтар намудани самаранокии раванди иҷрои қонун ҳамчун шакли ҳуқуқии фаъолияти мақомоти ваколатдори давлатӣ, мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ ва шахсони мансабдор мебошад. Ба даст овардани натиҷаи дилхоҳ на танҳо бо эҷоди назарияҳои ҳуқуқӣ ё бартарият эътироф намудани яке аз онҳо, балки, пеш аз ҳама, бо имкони татбиқи ғояҳои дигаргунсозанда ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии мувофиқ дар амалияи ҳуқуқӣ алоқаманд аст. Муайян намудани генезис, тамоюли асосӣ ва қонунҳои инкишофи таълимот оид ба татбиқи ҳуқуқ дар робита бо фаҳмиши ҳуқуқӣ афзоиши нерӯи илми ҳуқуқро таъмин намуда, ба дурандешии илмӣ мусоидат мекунад. Тафсири ин таълимот дар шароити шинохти сиёсӣ ва ҳуқуқии пасошуравӣ ва ташаккули равишҳои нав ба фаҳмиши ҳуқуқ саривақтӣ мебошад.

Доктринаҳо оид ба татбиқи қонун дар нимаи дуюми асри 19 ибтидои асри 20 бо равиши дарки он тавассути ҳалли проблемаҳои

марказии илмию амалии тафсири ҳуқуқ, манбаъҳо ва шаклҳои ҳуқуқ, принципҳои амалигардонии ҳуқуқ, нақши қонунгузори судӣ, асоснокии маънавии қонун ва ғайра муайян карда шуданд. Асарҳои илмии пайравони ҳам навъҳои позитивӣ ва ҳам идеалистии фаҳмиши ҳуқуқи эволютсияи афкори ҳуқуқиро инъикос намуда, ба ҳамгироии таълимот оид ба дарки ҳуқуқ ва татбиқи он мусоидат намуданд. Муносибатҳои методологии дарки ҳуқуқ, ки вобастагии мутақобилаи фаҳмиши ҳуқуқӣ ва доктринаҳои ҳифзи ҳуқуқро инъикос мекунанд, таваҷҷӯҳи назариявӣ ва амалӣ доранд. На танҳо хусусиятҳои низоми ҳуқуқӣ ва ҷузъҳои таркибии он, балки принципҳои ташкили давлат, ки асоси роҳи демократии тақсимои ҳокимиятро ташкил медиҳанд, аз таълимотҳои татбиқ ва дарки ҳуқуқ вобастаанд. (моддаи 9 Конститутсияи ҚТ)

Дар илми ҳуқуқӣ дар нимаи дууми асри XIX ибтидои асри XX, Консепсияҳои назариявӣ ва ҳуқуқӣ таҳия карда шуданд, ки дар онҳо ғояи зарурати ба як хусусияти мушаххас асос ёфтанд, ба ақидаи онҳо, ки ба қонун хос аст, аҳаммияти хоса дошт. Ин равиши то андозае яктарафаи назариявӣю методологӣ, инкишофи ҳам таълимот дар бораи ҳуқуқ ва ҳам таълимотро дар бораи татбиқи мафҳуми ҳуқуқ, ки ба ин ё он тарз фаҳмида мешуд, пешакӣ муайян намуд.

Тарафдорони позитивизми юридикӣ чунин мешумориданд, ки танҳо дар заминаи таҳқиқоти расмӣ догматикӣ масъалаҳои илмӣ ҳал мешаванд ва аз ин ру дигар таҷрибаҳои методиро истисно мекарданд.

Пяткина С.А. қайд намудааст, ки майлу хоҳиши амалҳои мантиқӣ-математикӣ дар таҳлили маводи меъёрӣ, абстрактсия аз таҳлили аниқи таърихӣ мазмуни усули догматикии омӯзиши ҳодисаҳои ҳуқуқиро ташкил медиҳад²⁷⁰. Дар статизми ҳуқуқӣ усули расмӣ-мантиқиро низ бояд барои роҳнамоии корманде истифода кард, ки догматикаи ҳуқуқ ба ӯ дар қабули қарор категорияҳои заруриро медиҳад. Ҳуқуқ дар ин доктрина ҳамчун меъёрҳои аз ҷониби мақомоти олии қонунгузори

²⁷⁰ Ниг.: Пяткина С.А. О правовой теории русского юридического позитивизма // Правоведение. – 1964. – № 4. – С. 117.

миллӣ муқарраршуда эътироф карда шуд, ки ба ниёзҳои ҳаёти ва руҳияи замон ҷавобгу мебошанд. Омӯзиши падидаҳои ҳуқуқӣ ба омӯзиши ҳуқуқ табдил ёфт, ки эътиқод ба қудрат ва қудрати он кушишҳои ворид шудан ба моҳияти ҳуқуқ ва асоснок кардани моҳияти таърихӣ ва сотсиологии онро тамоm кард.

Ба ин муносибат Зоркин В.Д. қайд кардааст, ки «на танҳо ҷиҳатҳои асосӣ ва аксиологии ҳуқуқ (хусусияти умумии тамоми ҳуқуқшиносии позитивӣ), балки шартии иҷтимоии ҳуқуқ, пайдоиш, сохтор ва ҷаъолияти он дар ҷараёни умумии муносибатҳои байниҳамдигарии иҷтимоӣ ва муносибатҳои муносибатҳои иҷтимоӣ хориҷ карда шудаанд, чун проблемаҳои илми ҳуқуқшиносӣ»²⁷¹.

Тарафдорони фаҳмиши ҳуқуқшиносии давлатшиносӣ ба чунин равиш асос ёфтаанд, ки тибқи он проблемаҳои муносибати ҳуқуқ ва ахлоқ, инчунин дигар мушкилоте, ки онҳо ба соҳаи фалсафаи ҳуқуқ нисбат дода буданд, ки заминаи ҳуқуқӣ ва аҳаммияти илмӣ надоштанд.

Намояндагони фалсафаи ҳуқуқро барои он танқид карданд, ки ақидаҳои онҳо дар бораи ҳуқуқшиносӣ бе маълумотҳои эмпирикии ҳаёти ҳуқуқии давлат ифода ёфтаанд. Илми ҳуқуқ, ба ақидаи онҳо, ба принципҳои исботнашуда асос ёфта наметавонад. Ҳангоми равшан кардани мафҳуми ҳуқуқ навиштааст Палиенко Н.И., маводи мусбатеро, ки ҳаёти ҷандинасраи инсоният ба мо додааст, қатъиян риоя кардан лозим аст²⁷². Моҳияти меъёрии ҳуқуқ аз таҳияи меъёр дар асоси қонуни мавҷудаи давлатӣ мушаххас иборат буд, на аз баҳодихии танқидии он. Чунин ҳисоб мешуд, ки ҳуқуқро баҳо додан мумкин нест, зеро меъёрҳои баҳодихӣ объективона муайян карда намешаванд.

Дар таърихи ҳуқуқ мисолҳои зиёди қонунҳои ноодилона вучуд доранд. Аммо инкор кардани мақоми қонун барои ягон ҳуқуқи

²⁷¹ Ниг.: Зоркин, В.Д. Позитивистская теория права в России / Зоркин В.Д. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – 270 с. – С. 15.

²⁷² Ниг.: Палиенко, Н.И. Нормативный характер права и его отличительные признаки. К вопросу о позитивном праве. Монография [Текст] / Н.И. Палиенко. – Ярославль : Тип. Губерн. Правления, 1902. – 48 с. – С. 14.

мушаххаси таърихӣ маъноӣ рад кардани қонун ҳамчун падида ро дорад. Мантиқи чунин андешаҳо ба он оварда расонид, ки ҳуқуқро танҳо аз нуқтаи назари расмӣ муайян кардан мумкин аст. Моҳияти фаҳмиши расмӣ-догматикӣ ҳуқуқ дар он ифода меёбад, ки бемайлон муқарраротҳои пешбиниамудаи ҳуқуқ иҷро карда шавад.

Бинобар ин, Фролов Е., қайд мекунад, ки тарафдорони ӯ ба инкишофи тарафи расмӣ ҳуқуқ диққати ҷиддӣ медиҳанд²⁷³. Ба ақидаи Шершеневич Г.Ф. таърифи расмӣ ҳуқуқ “моҳияти ин концепсия на дар он ҷизест, ки ин ва ё он қонун пешбинӣ кардааст, балки дар он аст, ки қоидаҳои муайяни ҳаёти ҷамъият, ки дар он ҷо муқаррар ва риоя карда мешаванд”²⁷⁴.

Бинобар ин, қонун бояд на бо мазмуни худ, балки ба воситаи шакли доимӣ, ки ба он талаботи қонунгузори гуногуни мусбат гузошта шудаанд, муайян карда мешуд. Ин таърифи расмӣ бояд ҳар як қонунро дар бар гирад, ки дар таърихи рушди ҳуқуқ вучуд дорад. Маъноӣ муайян кардани ҳуқуқ тавассути шакл аз ҷониби мақомоти давлатӣ ба воситаи тартиби қонунгузори муқаррар намудани меъёрҳои ҳуқуқӣ буд ва оқибати ин муносибат асоснокӣ татбиқи меъёрҳои ҳама гуна мазмун буд.

Дар ҳуқуқшиносии сотсиологӣ ҳам нисбат ба амалигардонии ҳуқуқ ва ҳам фаҳмиши ҳуқуқӣ диди дигар ташаккул ёфтааст. Пайдоиши ягонаи мафҳумҳои позитивистии ҳуқуқ аз фалсафаи позитивизм, ки ба дарки таҷрибаи эҳсосӣ (эмпиризм) асос ёфтааст, ба он мусоидат кард, ки кушишҳои баҳо додан (априорӣ) барои муайян кардани моҳияти падидаҳои ҳуқуқӣ рад карда шуданд. Чӣ дар позитивизми ҳуқуқӣ ва ҳам дар социологӣ дар асоси дастурҳои илмӣ ва чӣ дар татбиқи ҳуқуқ муқаррар карда шуда буд, ки аз доираи маълумоти таҷрибавӣ берун набарояд.

²⁷³ Ниг.: Фролова Е.А. Методологические основы разграничения концепций правопонимания // Государство и право. – 2009. – № 4. – С. 67.

²⁷⁴ Ниг.: Шершеневич, Г.Ф. Определение понятия о праве. Издательство. типо-лит. Имп. – Казан. ун-та. 1896. – 83 с. – С. 278.

Шкуринов П.С. таъкид мекунад, ки “тафовути ин ду шакли конструксияҳои позитивӣ дар муносибатҳои диалектикӣ буда, ҳаракаткунанда мебошанд. Муқоиса кардани онҳо ба ҳамдигар, баррасии дидаву доништа ҷудошуда, маъно надорад”²⁷⁵. Аммо, сарфи назар аз шабоҳати мафҳумҳои позитивистӣ, агар онҳо дар фаҳмиши раванди иҷрои қонун дар мавқеъҳои мутақобилан мутафовит қарор нагирифтанд, дар ин бора ақидаҳои тамоман гуногунро пешниҳод карданд. Хусусияти равиши методологии позитивизми сотсиологӣ дар он буд, ки азбаски он аз муҳити ташаккулёфтаи он ба таври ғайриҷашмдошт ҷудо карда шудааст, набояд онро бидуни ба назар гирифтани контексти иқтисодӣ, ахлоқ, психология, хусусиятҳои этникӣ ва ғайра омӯхта ва татбиқ кард.

Намояндаи афкори сотсиологияи ҳуқуқӣ хабардори неокантистӣ Кистяковский Б.²⁷⁶ таъкид карда буд, ки барои муайян кардани ҳуқуқ “моҳияти иҷтимоӣ, давлатӣ-ташкилӣ, равонӣ ва меъёрию идеологии онро санҷидан лозим аст”. Илми ҳуқуқ ҳамчун ҷузъи илми ҷамъият - сотсиология, ки бояд қонуниятҳои инкишофи баъзе ҳодисаҳои ҷамъиятиро омӯзад, ба ҳисоб мерафт. Ҳуқуқ ҳамчун яке аз унсурҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, бояд дар дохили низом ҳамчун як ҷузъи том омӯхта шавад. Дар баробари ин аз ҷониби ҷонибдорони омӯзиши ҳуқуқ ҳамчун як ҷузъи куллии иҷтимоӣ низ танқид ба миён омад, ки мо ҳамеша қисматҳоро меомӯзем ва омӯзиши ҳуқуқ то пайдоиши сотсиология натиҷаҳои судманди илмӣ меовард. Тибқи консепсияи позитивизми сотсиологӣ, догмаи ҳуқуқ, ки танҳо ба амалия нигаронида шудааст, қодир нест, ки маводи тавассути тадқиқоти сотсиологӣ ошкоршударо аз нуқтаи назари назариявӣ коркард намояд.

²⁷⁵ Ниг.: Шкуринов П.С. Позитивизм в России XIX века. – М., Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 331.

²⁷⁶ Ниг.: Кистяковский, Б.А. Социальные науки и право: очерки по методологии социальных наук и общей теории права [Текст] / Б.А. Кистяковский. – М. : М. и С. Сабашниковы, 1916. – 704 с. – С. 437.

Усули таърихӣ-муқоисавӣ, ки ҷонибдори пайвастаи он Ковалевский М.М.²⁷⁷, аст, таҳқиқоти у барои баланд бардоштани сифати ҳуқуқшиносии амалӣ ва назариявӣ нигаронида шуда буд. Дар ин бобат даст кашидан, ҳатто пурра набошад ҳам, аз шарҳи расмӣ-ҳуқуқӣ, соф берунии давлат ва ҳуқуқ аҳаммияти беҳбудӣ дошт, қайд намуд Купритс Н.²⁷⁸.

Ба гуфтаи Гамбаров Ю., на омӯзиши муназзам ва на татбиқи қонуни мавҷударо, аз як тараф, аз принципҳои умумӣ ва ё фалсафаи он ва аз тарафи дигар, аз таърихи он ҷудо кардан мумкин нест»²⁷⁹.

Худи амалия таълимотеро тақозо мекунад, ки қодир боша ба он роҳнамоӣ карда, дар бораи ҳуқуқ фаҳмиши умумие дода метавонад, ки он маҷмуаи фармону манъи аз ҳамдигар ҷудошуда набуда, балки ягонаест, ки аз таърифу меъёрҳои ба ҳам алоқаманд иборат аст. «Ҳам мулоҳизаҳои назариявӣ ва ҳам амалӣ ба таври баробар ташвиқ мекунанд, ки самти яктарафаи таснифкуниро тарк намуда, ба омӯхтани ҳуқуқ, дар ҳаёти худ, дар ҳаракати у...»²⁸⁰. Дар позитивизми сотсиологӣ усули догматикии расмӣ инкор нашуда, балки ёридиҳанда ва дуюмдараҷа баҳо дода шуда, дар навсозии ин усул кушиши пешгирии камбудихо дар ҳуқуқэҷодкунӣ ва ҳуқуқтатбиқкунӣ дида мешуд.

Намояндагони ин самт догматикаро санъате мефаҳмиданд, ки бояд ба дараҷаи муайяни тараққиёт расида, ба қор фармудани фасеҳи меъёрҳои муқарраршуда ва қобилияти фаро гирифтани муносибатҳои ҳуқуқии оянда мусоидат намояд. Муромтсев С.А. боварӣ дошт, ки ҳуқуқ, ки ҳамчун ҳодисаи ҷамъиятӣ омӯхта шудааст, имкон медиҳад, ки ба дараҷаи баланди догма ва дар натиҷа дар амал татбиқ карда шавад. Ба фикри ӯ, догматика бояд хусусияти печон дошта бошад, то ки принципҳо

²⁷⁷ Ниг.: Комнатная, Ю.А. Политико-правовые воззрения М.М. Ковалевского[Текст]: дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.01 / Ю.А. Комнатная. – Саратов, 2002. – 175 с. – С. 60.

²⁷⁸ Ниг.: Куприц, Н.Я. Из истории государственно-правовой мысли дореволюционной России (XIX в.) [Текст] / Куприц Н.Я. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 168 с. – С. 145.

²⁷⁹ Ниг.: Гамбаров Ю.С. Гражданское право. Общая часть. – С.–Петербург, 1911. – 666с. – С. 170

²⁸⁰ Ниг.: Коркунов Н.М. Наука права и естествознание // Журнал гражданского и уголовного права. – СПб. – 1879. – Книга вторая. – С. 47.

ва таърифҳои он таракқиёти дар пешистодаро аз худ карда тавонанд. Ин тавассути муайян кардани ҳадафҳое, ки барои ноил шудан ба онҳо меъёрҳо бо таносуби дурусти хосиятҳои гуногуни муассиса таъин шудаанд, имконпазир аст. Бинобар ин, ҳуқуқтатбиқкунанда аз ҷониби қонунгузор гумроҳ карда намешавад ва амалияи у ба самти дуруст меравад.²⁸¹

Ҳуқуқи сотсиологӣ дар заминаи пешрафти равияҳои табиатшиносӣ дар асри XIX инкишоф ёфт. Мисли ҳама падидаҳои ҳаёти иҷтимоӣ дар мафҳуми худ, ҳуқуқ низ нисбӣ шудан гирифт. Дар ин маврид бояд релятивизм дар татбиқи адолати судӣ ҳукмфармо бошад, ки салоҳдиди қарорҳои мақомоти ҳифзи ҳуқуқро дар назар дорад, ки густариши онро тарафдорони самти дахлдор тарафдорӣ мекарданд. Липен В., қайд мекунад, ки азбаски далелҳои муҳолифон ҳамдигарро бовар қунонида наметавонистанд, нақши дуюмдараҷаи далелҳои аниқро дар муқоиса бо дастурҳои ибтидоии нақшаи методологӣ ва идеологӣ эътироф кардан лозим аст²⁸². Самти идеологии тарафдорони салоҳияти судӣ бо ғояҳои либералии онҳо ва қушиши бартараф кардани формализм дар қабули қарор, ки дар адолати судии дохилӣ то ислоҳот хеле васеъ паҳн шуда буд, алоқаманд буд.

Дар навбати худ, ҳудуди васеи салоҳияти судӣ эҷодиёти ҳуқуқии судиро пешакӣ муайян кард, ки он ба як маъно бо дастурҳои методологии фалсафаи ҳаёт, ки дар ибтидои асрҳои XIX - XX дар тафаккури Аврупо ташаккул ёфта буд, алоқаманд аст. «Истифода аз «шароити зиндагӣ», «арзишҳои зиндагӣ», ки ба муқобили «ҳуқуқшиносии мафҳумҳо», қонуниятҳои қонун нигаронида шудаанд, аз нигоҳи идеологӣ бо «фалсафаи ҳаёт» дар тамоми доираи он аз Дилтей то

²⁸¹ Ниг.: Муромцев, С.А. Что такое догма права? – М.: Типография А.И. Мамонтова и К°, 1885. – 35 с. – С. 32, 33.

²⁸² Ниг.: Липень С.В. Доводы «за» и «против» расширения свободы судебного усмотрения в юриспруденции дореволюционной России: две системы научной аргументации // Юридическая техника. – 2013. № 7–1. – С. 180.

Шпенглер мувофиқат мекунанд²⁸³». Махсусан, таълимоти Бергсон А. бо интуитивизм ва принципи ихтиёрӣ дар дониш, инчунин мубориза бар зидди ратсионализм алоқаманд буд²⁸⁴.

Ин кушиши дарки соҳаи дурустро дар дигар принципҳо - принципҳое, ки дар табиатшиносии механикӣ ва мантиқи расмӣ бартарӣ доштанд, зоҳир мекард. Ин ғояҳоро дар соҳаи ҳуқуқшиносӣ тарҳрезӣ намуда, ҳаёти ҳуқуқӣ бояд ҳамчун як раванди эҷодӣ қабул карда шавад.

Трофимов Б.Б. қайд мекунад, ки «дар он вақт онҳо ба «ҳуқуқи ҳаёт»²⁸⁵ ба истилоҳ назар кардан гирифтанд. Мактаби сотсиологӣ шояд ягона мактабе буд, ки мавҷудияти оқилона ва ғайримантикӣ дар қонунро эътироф карда, ба фардиқунонии раванди татбиқи ҳуқуқ исроф мекард²⁸⁶.

Ҳамчунин бояд таъкид кард, ки ҳуди «фаҳмиш» ба силсилаи бемантиқонаи усулҳои фалсафа дар дарки мафҳуми нав дар баробари идроки бевоситаи ҳақиқат (интуитсия), ҳамдардӣ ва ғайра ишора мекунад. Эҳтимол меравад, ки фаҳм тавассути чараёни пайвастаи муносибатҳои иҷтимоӣ муайян карда мешавад ва ҳамеша метавонад фаҳмишро дарк кунад, фақат бегона бошад. Чунин муносибатро Шпенглер О. баён карда буд, ки «танҳо фаҳмиш сабабӣ вучуд дорад»²⁸⁷.

Дар робита ба қонун, ин метавонад маънои онро дошта бошад, ки қонунро ба меъёрҳои бечунучаро коҳиш додан ғайриимкон аст ва қонун танҳо дар ҳолатҳои мушаххас зоҳир мешавад. Самти дигар дар нимаи дуюми асри XIX ибтидои асри XX ба принципҳои позитивии омӯзиши эмпирикии ҳуқуқ бе шарти метафизикӣ асос ёфта, ба мактаби психологгии ҳуқуқ ташаккул ёфт. Психологизм дар моҳияти назариявӣ

²⁸³ Ниг.: Кленнер Г. От права природы к природе права: Пер.с нем. / Под ред. Б.А. Куркина; Вступ. ст. Л.С. Мамута. – М.: Прогресс, 1988. – 320с. – С. 209.

²⁸⁴ Ниг.: Бергсон А. Творческая эволюция. – Москва Жуковский: Кучково поле – 2006. – 384с.

²⁸⁵ Ниг.: Трофимов В.В. Социально–психологическая природа правовых норм // Вестник ТГУ. 2001. Вып. 1 (21). С. 51.

²⁸⁶ Ниг.: Корнев А.В. К вопросу о правопонимании в дореволюционной России // Государство и право. – 1998. – № 5. – С. 97.

²⁸⁷ Ниг.: Шпенглер, О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т. 2. Всемирно–исторические перспективы / Пер. с нем. С.Э. Борич. – Минск: «Попурри», 2009. – 704 с. – С. 329.

методологии худ дар доираи ҳуқуқшиносии сотсиологӣ инкишоф ёфта, статизми ҳуқуқиро рад кардааст. Роҳбари мактаби психологии ҳуқуқ Петражитский Л.И. «ҳуқуқро ба чунин меъёри анъанавӣ, ба монанди санксиаи давлатӣ истифода набурда, тавсиф намуд»²⁸⁸.

Навоварии назарияи ҳуқуқие, ки дар асарҳои илмӣ ӯ ба вуҷуд омадааст, аз ҷониби ҳамзамононаш аллакай ба таври умум эътироф гардида буд. Петражитский Л.И. дар назди худ вазифа гузошта буд, ки барои илми ҳуқуқ, моҳияти ҳуқуқ, ки аслан дар доираи трансцендент нест, заминаи мустаҳкам пайдо кунад. Амалҳои равонии ботинӣ, ба ақидаи ӯ, бояд сарчашмаи дониши ҳуқуқ гардад, зеро онҳо воқеияти равонӣ, падидаи олами маънавӣ мебошанд²⁸⁹.

Ҳамин тариқ, дар механизми амали ҳуқуқ ҷанбаи нав муайян карда шуд, зеро олим аз омили субъективӣ, «дохилӣ», яъне, хислатҳои гирандаи ҳуқуқ²⁹⁰.

Дар мактабҳои ҳуқуқӣ, ки дар асоси анъанаи позитивизми фалсафӣ, ки бо табиатшиносӣ алоқаманд буд, ворид шудани усулҳои табиатшиносӣ ба илмҳои ҷамъиятию гуманитарӣ, аз ҷумла ҳуқуқшиносӣ асоснок карда мешуд. Кушишҳо барои муайян кардани «қонунҳо ба маънои илмӣ калима», ки дар илми ҳуқуқ амал мекунанд, шуруъ гардида буд.

Дар ин бобат, масалан, Коркунов Н. масъалаи шинохти ҳуқуқиро дар контекст ва дар робита бо «қонунҳо ба маънои илмӣ»²⁹¹ ба миён гузошта ва ҳал кардааст. Моҳияти илмӣ ҳуқуқшиносӣ дар позитивизми ҳуқуқӣ ба қонунҳои доғмаҳои ҳуқуқӣ асос ёфтааст, ки ҳангоми татбиқи онҳо дар амал зарур ва раднашавандаанд.

²⁸⁸ Ниг.: Петражицкий, Л.И. Теория и политика права. Избранные труды [Текст] / Л.И. Петражицкий / Науч. ред. Е.В. Тимошина. СПб.: «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2010. – 1104 с. – С. 251.

²⁸⁹ Ниг.: Ҳамон ҷо. – С. 251.

²⁹⁰ Ниг.: Общая теория государства и права. Академический курс в трех томах / Отв.ред. М.Н. Марченко. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2013. Том 2: Право. – С. 292.

²⁹¹ Ниг.: Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / предисл. И. Ю. Козлихина. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 430 с. – С.71–76.

Дар илми ҳуқуқ мавҷуд будани принципҳои тағйирнашаванда, қонунҳое, ки бархилофи қонунгузори позитивӣ худсарона муқаррар карда намешаванд, онро дар як сатҳи илмҳои табиатшиносӣ мегузорад.

Дар баробари ин догмати ҳуқуқ дар асоси воқеият меёриҳои ҳуқуқӣ, қоидаҳои рафтори инсон, амри меёрии табиатро ба вуҷуд овардааст.

Аз ин рӯ, ғояи уҳдадорӣ бар ғояи зарурият бартарӣ дошт. Дар позитивизми сотсиологӣ фаҳмиши ҳуқуқ ба ғояи зарурият асос ёфтааст, зеро равандҳои иҷтимоии ҷомеа мувофиқи принципҳои табиатшиносӣ ба амал меоянд. Ин, дар навбати худ, позитивизми сотсиологиро дар қобилияти муайян кардани он, ки қонун бояд чӣ гуна бошад, маҳдуд кард. Як кашфиёти дурахшони илмҳои табиатшиносӣ бо усулҳои таҷрибавӣ, шарҳ медиҳад Гамбаров Ю., гувоҳӣ медиҳад, ки дар ин бобат ҳуқуқ то даме, ки вай априорӣ коркард мешавад, предмети донишҳои илмӣ шуда наметавонад, яъне. бо хулосаҳои мантиқӣ аз биноҳои худсарона қабулшуда. Аз ин ру, шартҳои зарурии омӯзиши ҳуқуқ «коркарди он аз posteriori, яъне, ҳамон усулҳои таҷриба ва мушоҳида, ки инсоният тамоми ғалабаҳои худро дар соҳаи дониш қарздор аст»²⁹². Яке аз талаботе, ки илмӣ доништа мешавад, тағйирнопазирии қонунҳо бо маҷмуи муайяни далелҳо мебошад.

Ҳамин тариқ, барои намоёндогони позитивизми ҳуқуқӣ инҳо қонунҳои статикаи ҳуқуқӣ, барои позитивизми сотсиологӣ қонунҳои динамикаи ҳуқуқӣ буданд. Мактаби ҳуқуқи фитрӣ низ қонунҳое дошт - «абадӣ», вале бе ёрии таҷриба вуҷуд доранд.

Дар охири асрҳои 19-20 ба он тавачҷӯх зоҳир карда шуд, тавачҷӯҳи ҷиддӣ ба фарқияти байни илмҳои табиӣ ва гуманитарӣ²⁹³ дар заминаи он, ки онҳо наметавонанд талаботи яхелаи таҳқиқотро дошта бошанд. Вобаста ба мавзӯи дар рисола баррасишуда маълум аст, ки раванди

²⁹² Ниг.: Гамбаров Ю.С. Задачи современного правоведения (из журнала Министерства юстиции, январь 1907 г.). – С.– Петербург, Сенатская типография, 1907. – 34с. С. 30.

²⁹³ Ниг.: Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре: Пер. с нем. / Общ. ред. и предисл. А. Ф. Зотова; Сост. А. П. Полякова, М. М. Беляева; Подгот. текста и прим. Р. К. Медведевой. (Мыслители XX века) – М.: Республика, 1998. – 413 с.

татбиқи ҳуқуқ на танҳо ва на он қадар вобаста ба ҳодисаҳои илмии табиат сурат мегирад. Чунин хулоса ҳадди аққал бо мавҷудияти ахлоқ ҳамчун ҳосили шахси озоди ақл, аз ҷумла қонунҳои мақомоти ҳифзи ҳуқуқ шарт аст.

Хусусияти фарқкунандаи мафҳуми ҳуқуқ фитрӣ дар он буд, ки намояндагони он сарчашмаи ҳуқуқро дар табиати инсон ҷустуҷу мекарданд. Онҳо падидаҳои ҳуқуқиро бо императивҳои ахлоқӣ алоқаманд карданд. Ильин И.А. навишта буд, ки қонунҳои ҳуқуқӣ ба қонунҳои уҳдадорӣ марбутанд, ки онҳоро аз қонунҳои мавҷудият фарқ кардан лозим аст. Қонунҳои уҳдадорӣ тартиби доимӣ ва заруриро нишон медиҳанд, ки одамон бояд дар фаъолияти худ иҷро кунанд. Маънии зарурат ин аст, касе, ки тибқи қонуни вочиб амал мекунад, наметавонад хато кунад²⁹⁴.

Намояндагони ақидаи идеалистӣ дар асоси ҳуқуқ принципҳои тағйирнаёбандаро дохил карданд, ки сарфи назар аз ҳаёти аслии амри ҳуқуқиро ба миён мегузоранд. Мавзӯи дониш субъектҳои ҳуқуқии идеалӣ буданд. Ҳамин тариқ, дар ин давра масъалаи ба фалсафаи идеалистии ҳуқуқ иваз кардани илми позитивӣ ва инчунин, оё он ҳатто талаботи илми буданро қонеъ карда метавониста бошад, ба миён омад. Аҳаммияти «илми нави ҳуқуқ»-ро ошкор намуда, Пахман С.В. чунин мешуморид, ки танҳо бо ҳамин роҳ барои фарқ кардани ҳақиқати ҳаёт аз таассубҳои бешумори илмие, ки дар як равиши соф идеалистӣ ба вуҷуд омадаанд, меъёри мустаҳкам доштан мумкин аст»²⁹⁵.

Мақтаби навшудаи ҳуқуқи фитрӣ дар нимаи дуюми асри XIX пеш аз ҳама ба муқобили мавқеъҳои методологии позитивизм нигаронида шуда буд. Ҳамин тариқ, ба гуфтаи Тарановский Ф.В., муқобилони позитивизм

²⁹⁴ Ниг.: Ильин И.А. Теория права и государства. Изд. 2-е, доп. / Под ред. и с библиографическим очерком В.А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2008. – С. 220.

²⁹⁵ Ниг.: Пахман С.В. О современном движении в науке права. – С.–Петербург, Типография Правительствующего Сената, 1882. – 68с. – С. 13.

дар илм, ки онро ҳамчун равиши руирист ва яктарафа танқид мекарданд, дар руҳи идеализми гносеологӣ ва ахлоқӣ роҳҳои нав меҷуянд²⁹⁶.

Ба вучуд омадани таълимоти фитрӣ дар нимаи дуюми асри XIX ба ҳам пайвастанӣ ақидаҳо аз мактаби ҳуқуқӣ фитрии классикӣ ва ҳуқуқшиносии таърихӣ сабаб шуд.

Асосгузори мактаби «ҳуқуқи фитри эҳшуда» дар Олмон Штаммлер Р. муайян кардааст, ки «ягон муқаррароти ҳуқуқӣ вучуд надорад, ки ба таври худ мундариҷаи мусбии бечунучаро бетағйир мемонад.»²⁹⁷ Тамоюли нави ҳуқуқшиносӣ имкон дод, ки ифротҳои ду самт бартаараф карда, ҳам нақши спекулятсия ва ҳам аҳаммияти рушди мушаххаси таърихро дар таълим, рушд ва таърифи ҳуқуқ эътироф кард.

Яке аз тарафдорони ҳуқуқи фитрӣ бо мазмуни тағйирёбанда Соловьев В. навиштааст, ки моҳияти қонуни фитрӣ ба мафҳумҳои шахсият, озодӣ ва баробарӣ мубаддал шуда, формулаи алгебравист, ки дар он таърих арзишҳои гуногуни воқеии ҳуқуқи мусбатро иваз мекунад²⁹⁸.

Давомдиҳандаи ин идеяҳо Новгородцев П.И., ки боварӣ дошт, ки ҳуқуқ ҳаргиз муқаммал ва одилона шуда наметавонад. У ҳуқуқро ҳамчун натиҷаи муборизаи қувваҳои гуногуни ҷамъиятӣ, маҳсули мураккаби таъсири мутақобилаи онҳо муайян кардааст. Мутобиқан, бо инъикоси осори ин мубориза ва ин таъсири мутақобила дар тамоми рушди ҷомеа, ҳуқуқ ҳеч гоҳ наметавонад ба таври қатъӣ мантиқӣ бошад, чӣ тавре ки мактаби таърихии ҳуқуқ таълим меод ва ё ба эътиқоди намоёндагони таълимоти ратсионалистии мактаби ҳуқуқи фитрӣ комил бошад. «Аз ин ҷост, ки ҷустуҷӯи абадии ҳақиқати нав, ки онро бас кардан мумкин нест,

²⁹⁶ Ниг.: Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. – Юрьев, типография К. Маттисена, 1917. – 534с. – С. 56.

²⁹⁷ Ниг.: Штаммлер Р. Сущность и задачи права и правоведения. – Москва: тип.т-ва И.Д. Сытина. 1908. – 144с. – С. 12.

²⁹⁸ Ниг.: Соловьев В. Право и нравственность (очерки из прикладной этики). – С.–Петербург, издание Я. Канторовича, «Центральная» типо-литография М. Я. Минкова. – 177с. – С. 12.

чунон ки тафовут ва ихтилофҳои иҷтимоӣ аз байн рафта наметавонанд»²⁹⁹, хулоса кардааст Новгородцев П.

Тарафдорони ҳуқуқи фитрии асри нав ба назарияҳои такмилдиҳӣ (ратсионалистӣ) така намуда, протсессҳои таърихро, ки ба ақидаи онҳо, рафти онро бо хоҳиши инсон бо роҳи ба вучуд овардани қонунҳо, ҳатто хилофи воқеияти объективӣ тағйир додан мумкин аст, сарфи назар карданд. Хизмати таркибии таърихпарастӣ ин ислоҳи идеяҳои инқилобии консепсияи ҳуқуқи фитрӣ буд ва имкон дод, ки охирин бо сифати нав, аз нав таваллуд шавад.

Мақтаби таърихии ҳуқуқ пайдоиши ҳуқуқро дар протсессҳои органикии инқишофи руҳи миллӣ меид. Дар баробари ин анъанаҳои методологияи мулоҳизакорӣ (ратсионалистӣ), алтернативаи маърифатӣ ба ақидаҳои ирратсионалии фалсафаи зиндагӣ буданд, ки дар позитивизми сотсиологӣ ба назар мерасид. Дар самти фитрӣ-ҳуқуқии давраи таҳлил вобастагии зухуроти ҳуқуқӣ ба инқишофи пешравии инсоният эътироф карда шуд. Бо вучуди ин он принсипи мутлақ, принсипи ягонаи олии ҳар як қисми қонуниро муайян ва тартиб дод, ки аз қонуни мусбати доимо тағйирёбанда ва зиддиятнок болотар меистод.

Тарановский Ф.В. боварӣ дошт, ки «ҳатто агар мазмуни қонуни табиӣ тағйирёбанда бошад ҳам, ҳуди ғояи адолати табиӣ бетағйир мемонад»³⁰⁰. Соловьев В., қайд мекунад, ки иқроф бояд шуд, ки мафҳуми адолат тағйирёбанда аст, аммо принсип бетағйир мемонад, ки тибқи он ахлоқ шартҳои дохилии ҳуқуқро ташкил медиҳад³⁰¹.

Олими немис Штаммлер Р. усули махсуси расмиро қор карда баромад, ки он дар тамоми шароити мушаххаси таърихӣ татбиқшаванда хоҳад буд. Меъёри алоҳидаи ҳуқуқӣ одилона мешавад, агар «мазмуни

²⁹⁹ Ниг.: Новгородцев П.И. Право и нравственность. Сборник по общественно-юридическим наукам. Выпуск 1 (под ред. Ю.С. Гамбарова). – С.–Петербург, книжный магазин и контора изданий О.Н. Поповой, 1899. – С. 129.

³⁰⁰ Ниг.: Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. – Юрьев, типография К. Маттисена, 1917. – 534с. – С. 219, 220

³⁰¹ Ниг.: Соловьев В., К вопросу о правопонимании в дореволюционной России // Государство и право. 1998. № 5. С. 95.

шартии он ба ғояи умумии муоширати инсонӣ - «идеали иҷтимоӣ»³⁰² мувофиқат кунад. Дар назарияи ҳуқуқи одилона ин ҳуқуқшинос мавқеъро асоснок кардааст, ки мувофиқи он бояд аз мавҷуда хулоса баровардан мумкин нест. Бо ёрии усулҳои шинохти намояндагони ҳаракати фитрӣ дар ҳуқуқ меъёрҳои мутлақ муқаррар карда шуданд, ки дар заминаи татбиқи он ҳокимиятро ба ларза андохтанд, яъне меъёрҳои мусбати ҳуқуқ.

Аз ҷиҳати инкишофи ақидаҳои дохилии сиёсӣ ва ҳуқуқӣ ҳуқуқи фитрии аз нав зиндашуда, нақши таърихии мунаққидро иҷро карда, ақидаҳои худро бо позитивизми ҳуқуқӣ муқобил гузоштааст. Аммо дар маҷмӯъ, ба назар мерасад, ки объекти таҳқиқоти мазкур дар мубоҳисаи иҷтимоӣ фарҳангии генезиси дохилии таълимоти сиёсӣ ва ҳуқуқӣ маҷмӯъи мафҳумҳои дорои ақидаҳои мухталиф набуда, балки якпорчагии ақидаҳои ҳуқуқие мебошад, ки ҳамдигарро пурра ва мукамал мекунанд. Сабабҳои гуногунии ғояҳои ҳуқуқӣ аз он иборат буд, ки баъзеи онҳо боиси пайдоиши дигар гардида, ба раванди ҳамгирӣ дар ҳуқуқ мусоидат карданд.

Дар заминаи равандҳои табиӣ рушди илми ҳуқуқ ва хусусиятҳои амалияи ҳуқуқӣ равишҳои гуногуни омӯзиши падидаҳои ҳуқуқӣ имкон доданд, ки иқтидори ҳар як мафҳум амиқ муайян карда шавад, ки боиси ба ҳам наздик шудани ақидаҳои ғносеологӣ ва онтологӣ дар онҳо бошад. Маҷмӯъи таълимоте, ки мушкилоти дарки ҳуқуқро аз мавқеъи равиши якҷониба ҳал намуда, имкон дод, ки заминаи зехнии ташаккули назарияи синтетикӣ ҳуқуқ ба вучуд оварда, моҳияти ҳуқуқ ҳамчун падидаи гуногунҷабҳа муайян карда шавад.

Дар баробари ин таъкид кардан лозим аст, ки ҳатто дар мафҳумҳои ҳуқуқии алоҳида кушишҳои синтези ақидаҳои ҳуқуқӣ дида мешуданд. Азбаски дар илми ҳуқуқ, пеш аз ҳама, позитивизми ҳуқуқӣ мавриди

³⁰² Ниг.: Штаммлер Р. Сущность и задачи права и правоведения. – Москва: тип.т-ва И.Д. Сытина. 1908. – 144с. – С. 85.

интиқоди ҷиддӣ қарор гирифт, намояндагони он маҷбур шуданд, ки андешаҳои ҳуқуқшиносони либералиро рад намуда, роҳҳои ҳалли масъалаҳои илмию амалиро ҷустуҷӯ кунанд. Пяткина С.А. қайд мекунад, ки бӯҳрони ин тамоюл дар он ифода ёфт, ки он дар зери фишори равияҳои нав ба онҳо гузашт карда, аз принципҳои пештарааш даст қашидааст³⁰³.

Чунон ки маълум аст, ҳуқуқшиноси барҷастаи позитивист Шершеневич Г. на танҳо ба усулҳои догматикии расмӣ ру овард ва ба ин муносибат Желдыбина Т. қайд мекунад, ки вай дар баробари позитивист буданаш, нуқтаи назари плюрализми методологиро пеш гирифт³⁰⁴. Нақши манфиатҳо дар танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ яке аз сабабҳои рақобати мафҳумҳои ҳуқуқӣ буд, вале то андозае сабаби интиқоди ҷонибдорони позитивизми сотсиологӣ гардид.

Корнев В.Н. қайд мекунад, ки олимони либералӣ дар Россия як қатор масъалаҳоеро ба миён гузоштаанд, ки барои назарияи умумии ҳуқуқ аҳаммияти калон доранд: фарқи байни ҳуқуқ ва қонун, равшан кардани моҳияти маҷбуркунӣ дар ҳуқуқ; синтези равишҳои сотсиологӣ, психологӣ, меъёрӣ ва аксиологӣ ба ҳуқуқ; муносибати байни ҳуқуқи объективӣ ва субъективӣ; асосноккунии арзиши қонун³⁰⁵.

Тарафдорони самти табиӣ-ҳуқуқ низ созиши методологиро, вале пеш аз ҳама, дар асоси асоснокии маънавии ҳуқуқ ҷустуҷӯ мекарданд. Кистяковский Б.А., оид ба ташаккули фаҳмиши интегративии ҳуқуқ гуфтааст, ки он бояд ҳамчун ҷонибдори «фаҳмиши васеи ҳуқуқ» тасниф карда шавад³⁰⁶. Максимов С.И. муносибати Соловьев В.-ро ба ҳуқуқ тавсиф мекунад, ки он ҳамчун синтетикӣ, ки моҳияти он омезиши

³⁰³ Ниг.: Пяткина С.А. Русская буржуазная правовая идеология: Учеб. пособие. – М.: ВЮЗИ, 1980. – 86с. – С. 76.

³⁰⁴ Ниг.: Желдыбина Т.А. Доктрина Г.Ф. Шершеневича о праве и государстве: Монография. – М.: Юрлитинформ, 2011. – 221с. – С. 28.

³⁰⁵ Ниг.: Корнев В.Н. Либеральные концепции государства и права в России начала XX века (1905–1917 годы). – Белгород: Изд-во БелГУ. 2001. – С. 80.

³⁰⁶ Ниг.: Львов С.А. Критика «философии ценностей» в русской буржуазной политико-правовой мысли (Б.А. Кистяковский): Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львов Сергей Александрович. – Л., 1983. – 20с. – С. 12.

принсипҳои мутлақи қонуни табиӣ бо воқеияти ҳуқуқии аз ҷиҳати фарҳангӣ ва таърихӣ тағйирёбанда буд³⁰⁷.

Графский В.Г. қайд мекунад, ки Соловьев В. дорои идеяи беназири фалсафаи синтетикӣ аз ҷониби Яценко А.С. оид ба миён гузоштани концепсияи назарияи махсус синтезшудаи ҳуқуқ ва давлат мебошад.»³⁰⁸.

Доктринаи ҳуқуқии Михайловский И.В., ки давомдиҳандаи анъанаи идеалистии ҳуқуқшиносӣ буд, табиати синтетикӣ низ дошт. Берман Г. дар бораи зарурати ҳуқуқшиносие, ки ҳамгирӣ карда, аз мактабҳои ҳуқуқии анъанавӣ берун мебарояд, навиштааст³⁰⁹, аз ҷониби шумораи зиёди олимони дастгирӣ карда мешавад.

Идеяҳои мувофиқтарин дар бораи фаҳмиши ҳуқуқии интегративӣ дар Русия аз ҷониби профессор Ершов В.В.³¹⁰ ва профессор Корнев В.Н.³¹¹ зикр шудааст. Имрӯз аққалияти олимоне мавҷуданд, ки ҳамбастагии равишҳо ба таъриф ва дарки ҳуқуқро танқид мекунанд. Сорокин В.В., чунин мешуморад, ки плюрализме, ки методологияи юриспрудентсияи рус ба он афтода, ҳақиқатро бо дуруғ омехта мекунад, «дар соҳаи маънавию динӣ, ахлоқию одобӣ, ҷаҳонбинӣ, ки мушкилоти дарки ҳуқуқиро дар бар мегирад, зараровар аст»³¹². Барои олимони дигар низ равшан аст, ки асоси ҳар як таълимоти аз ҷиҳати мантиқӣ санчидашуда (назарияи ҳуқуқӣ, мактаби илмӣ), аз ҷумла назарияи позитивии ҳуқуқ (ё назарияи умумии ҳуқуқи позитив) бояд ба муқаррароти ягонаи фалсафию методологӣ ва принсипҳо якҷоя бошад³¹³.

³⁰⁷ Ниг.: Максимов С.И. Дуальность права в контексте методологии правопонимания // Власть и управление на Востоке России. – 2011. – № 3. – С. 162.

³⁰⁸ Ниг.: Графский В.Г. Право как результат применения правила законной справедливости (интегральный подход) // Государство и право. – 2010. – № 12. – С. 6–7.

³⁰⁹ Ниг.: Берман Г. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА М–НОРМА, 1998. – С. 17.

³¹⁰ Ниг.: Ершов В.В. Правопонимание, правотворчество и правоприменение // Российское правосудие. – 2008. – № 5. – С. 7–17.

³¹¹ Ниг.: Корнев В.Н. Философские и правовые основания понимания применения международного и внутригосударственного права // Российское правосудие. – 2011. – № 4. – С. 29–38.

³¹² Ниг.: Сорокин В.В. О плюралистическом подходе к правопониманию: субъективные заметки // Правовая культура. – 2008. – № 1(4). – С. 55.

³¹³ Ниг.: Радько Т.Н., Медведева Н.Т. Позитивизм как научное наследие и перспектива развития права России // Государство и право. – 2005. – № 3. – С. 6.

Муносибати гуногунандешӣ ба фаҳмиши қонун имкон медиҳад, ки ҳамзистии методологии мафҳумҳои он ва баҳодиҳии васеи фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, ки дар раванди татбиқи қонун боиси қабули як қатор қарорҳои баъзан ба ҳамдигар истиснокунанда, дар ҳоле ки мавҷудияти муносибати ягонаи методӣ боиси қабули қарори ягонаи дурусти судӣ мегардад. Ба ибораи дигар, хусусиятҳои татбиқи он вобаста ба навъи падидаҳое, ки ҳуқуқ ба он тааллуқ дорад, вобаста аст. Сарфи назар аз ҳешовандии мафҳумҳои позитивистӣ бо позитивизми фалсафӣ дар нимаи дуҷуми асри XIX, онҳо ҳам дар фаҳмиши ҳуқуқ ва ҳам дар мавриди татбиқи он ихтилофҳоро ба вуҷуд оварданд.

Мақтаби таҷдидшудаи ҳуқуқи фитрӣ барои ҳалли мушкилоти ҳуқуқӣ аз нигоҳи равиши арзишӣ вориди мубоҳисаи ҳуқуқӣ шуд ва ба позитивизми ҳуқуқӣ, эътирофи эътибори ҳуқуқ наздик шуд; аз тарафи дигар, он ба рушди идеяи роҳнамоӣ дар мақомоти ҳифзи ҳуқуқ аз ҷониби «адолати табиӣ» бархилофи қонун мусоидат кард. Ҷустуҷӯи ҳақиқати илмӣ ва пайдоиши ғояҳои интегративии ҳуқуқӣ на танҳо дар фаҳмиши ҳуқуқӣ, балки дар ҳифзи ҳуқуқ низ тавассути ҳалли маҷмуъи чунин масъалаҳои бунёдӣ ва амалӣ, ки бо дарки адолати табиӣ, шаклҳо (манбаъҳо) алоқаманданд, мусоидат карданд) ҳуқуқ, асоснокии маънавии ҳуқуқ ва арзиши ҳуқуқ, салоҳиди судӣ ҳуқуқи тафсир, эътироф ва фардиқунонии ҳуқуқ ва ғайра аҳаммияти махсусан методологӣ барои таҳқиқоти мо дар он аст, ки фаҳмиши ҳуқуқӣ ягонагии диалектикий шарҳи объективӣ ва субъективӣ ҳуқуқро дар назар дошт, моҳияти қонун.

Ин проблемаи классикӣ фалсафии ба ҳам муқобил гузоштани объективӣ ва субъективӣ аз ҷиҳати ташаккули таълимот оид ба татбиқи ҳуқуқ низ аҳаммияти калон дорад. Бояд гуфт, ки ҳуқуқи объективӣ дар мавҷудияти меъёрҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқи субъективӣ дар муносибатҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои барои субъектҳои ҳуқуқ муқарраршуда ифода меёбад. Ин ду маъноест, ки мафҳуми қонунро дар бар мегирад.

Дар илми ҳуқуқ ҳамеша кушишҳо барои муайян кардани вобастагии байниҳамдигарии унсурҳои объективӣ ва субъективии ҳуқуқ вучуд доранд: ҳуқуқи субъективӣ объективӣ ё баръаксро муайян мекунад ва кадоме аз онҳо ибтидоӣ аст, қонуни объективӣ татбиқро дар субъективӣ ё субъективӣ мушаххас мекунад. ҳадаф ва ғайра. Ҳуқуқ ба маънои объективӣ абстрактӣ буда, ба иродаи субъекти мушаххас вобаста нест.

Ҳавзаи асосии андешаҳои назариявӣ оид ба масъалаҳои ҳифзи ҳуқуқ, албатта, масъалаи фаҳмиши ҳуқуқӣ мебошад. Тихомиров Ю.А., ба ҷои мафҳумҳои фаҳмиши ҳуқуқ дар бораи давраҳои ҳуқуқӣ сухан ронда, дар онҳо давраҳои амалии ҳуқуқро ҳамчун марҳилаи бозгашт аз ҷамъият то шуури ҳуқуқӣ махсусан қайд мекунад³¹⁴. Дар ин ҷо муҳим аст, ки усулҳои истифодашавандаи таҳқиқотчиён на танҳо назарияи ҳуқуқ, балки амалияро низ муайян мекунанд. Усул ба маънои муайян гузариши муқаррароти назариявии ҳуқуқ ба соҳаи дигаргунсозии амалии онҳоро дорад. Дар натиҷа методологияи татбиқи қонун метавонад бо методологияи дониши он мувофиқат кунад, зеро дар раванди татбиқи қонун воситаю усулҳои зарурӣ низ муайян карда мешаванд.

Дар баробари ин, бояд ба назар гирифт, ки мақсад ва принципҳои татбиқи ҳуқуқ дарки онро ташкил медиҳанд. Вақте ки мо дар бораи фаҳмиш сухан меронем, мо марҳилаи ба охирирасидаи инкишофи ақидаҳо оид ба ҳуқуқро дар назар дорем, ки онҳо ба мафҳуми ягона ташаккул ёфтаанд.

Ҳамин тариқ, хусусиятҳои татбиқи ҳуқуқ дар ин раванд дастурҳои бунёдии ташаккули як намуди муайяни фаҳмиши ҳуқуқиро муқаррар мекунанд. Ҷолиб он аст, ки фаъолияти эҷодӣ дар пажӯҳиши чунин падидаи ҳуқуқӣ бечунучаро аст ва олимонро лозим аст, ки то андозае аз воқеияти конкретӣ худдорӣ кунанд.

³¹⁴ Ниг.: Тихомиров Ю.А. Правоприменение: от стихийности к системе // Журнал российского права. – 2007. – № 12. – С. 28.

Чунон ки Явич Л.С., қайд мекунад, “донишхое, ки дар рафти фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ ба амал бароварда мешаванд, бо алоқаи бевоситаи он бо ҳаёти инсон аҳаммияти махсус медиҳанд”³¹⁵.

Азбаски ҳар як парванда бо маълумоти воқеии худ беназир аст, ба корманди ҳифзи ҳуқуқ чунин воситаҳои фаҳмиш лозим аст, ки ба тахассуси дуруст мусоидат мекунанд.

Ҳамин тариқ муҳим он аст, ки усулҳои истифодашавандаи таҳқиқотчиён на танҳо назарияи ҳуқуқ, балки амалияро низ муайян мекунанд. Усул ба маънои муайян гузариши муқаррароти назариявии ҳуқуқ ба соҳаи дигаргунсозии амалии онҳоро дорад. Дар натиҷа методологияи татбиқи қонун метавонад бо методологияи дониши он мувофиқат кунад, зеро дар раванди татбиқи қонун воситаю усулҳои зарурӣ низ муайян карда мешаванд. Дар баробари ин, бояд ба назар гирифт, ки мақсад ва принципҳои ҳуқуқтатбиқкунӣ дарки онро ташкил медиҳанд. Вақте ки дар бораи фаҳмиш сухан меронем, мо марҳилаи ба охиerrasидаи инкишофи ақидаҳо оид ба ҳуқуқро дар назар дорем, ки онҳо ба мафҳуми ягона ташаккул ёфтаанд. Ҳамин тариқ, хусусиятҳои ҳуқуқтатбиқкунӣ дар ин раванд дастурҳои бунёдии ташаккули як намуди муайяни фаҳмиши ҳуқуқиро муқаррар мекунанд.

4.4. Баҳодиҳии далелҳо. Қоидаи, дахлдорӣ ва бозғимодии далелҳо

Агар аҳаммияти далелҳои судӣ бо мазмуни он муайян карда шавад, яъне мавҷуд будани маълумоте, ки метавонад далелҳои дар парванда муҳимро тасдиқ ё рад кунад, пас қобили қабул будани далелҳо ҳамчун падида ба шакли мурофиавии он алоқаманд аст, яъне бо манбаи далелҳо ва тарзи нигоҳ доштани маълумот дар он, сарфи назар аз он ки кадом маълумот дар далелҳо мавҷуд аст.

Дар назари аввал маҷмуаи вожаҳои қабул будани далел муҳолиф аст, зеро аз нуқтаи назари мантиқ далелҳои мавҷуда қобили қабул нестанд. Қоидаи қобили қабул дар меъёри ҳуқуқҳои мурофиавӣ қариб,

³¹⁵ Ниг.: Явич Л.С. Сущность права. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. – 285с. – С. 132.

ки якхела ифода шудааст. Масалан, ҳолатҳои парвандаи ҷиноятӣ, тибқи қонун бояд бо далелҳои муайян тасдиқ карда шавад. Қоидаи қобили қабул будани далелҳо дар парвандаҳои ҷудогонаи судӣ татбиқ карда мешавад, ки аксаран бо татбиқи қоидаҳои ҳуқуқи маданӣ, ки намудҳои гуногуни аҳдҳоро танзим мекунанд, алоқаманд аст. Одатан қоидаи қобили қабул будани далелҳо дар ҳуқуқи мурофиавии маданӣ ҳамчун - маҳдудияти муайяне, ки қонун дар истифодаи далелҳо дар чараёни ҳалли парвандаҳои мушаххаси маданӣ муқаррар кардааст, дар натиҷаи мавҷудияти шаклҳои хаттии аҳдҳои ҳуқуқии маданӣ ва оқибатҳои вайрон кардани онҳо, шаклҳои ба қайд гирифтани амалиёти ҳуқуқӣ муайян мешавад.

Дар таърих қоидаҳои қобили қабул будани далелҳо дар зери таъсири мавҷудияти шаклҳои гуногуни муомилот дар муомилоти маданӣ ва оқибатҳои вайрон кардани онҳо ташаккул ёфтаанд.

Назарияи далелҳои судӣ зарурати маҳдуд кардани ихтиёрдорӣ озодонаи далелҳоро аз ҷониби тарафҳо ба манфиати устувории гардиши маданӣ, ба даст овардани дониши дурусти воқеият ва кафолати зидди сӯиистифода аз ҷониби шахси беинсоф эътироф мекунад. Бо вучуди ин, ин мавқеъро проф. Боннер А.Т., менависад, ки эътирофи шаҳодати шохидон ба далелҳо метавонад ба мустаҳкамии муносибатҳои ҳуқуқии шахрвандӣ³¹⁶ "хатар" эҷод кунад.

Қобили қабул будани далелҳо ҳамчун падидаи ҷолиб, принсипан - муҳими қонуни далелҳо муддати дароз мавриди муҳокима қарор нагирифта, ҳам дар илми ҳуқуқи маданӣ ва ҳам дар қонуни мурофиавии ҷиноятӣ.

Бо омӯзиши муфассал ва муқоисаи нуқтаи назари олимони намояндагони соҳаҳои гуногуни илми ҳуқуқ метавон баҳодиҳии якхеларо оид ба қобили қабул будани далелҳо ва дар айни замон муносибатҳои гуногунро ба таҳқиқи падидаи ҳуқуқшиносӣ мушоҳида

³¹⁶ Ниг.: Боннер, А.Т. Правило допустимости доказательств в гражданском процессе: необходимость или анахронизм? // Советское государство и право. – № 10 – М.: Наука, 1990 – С. 21–30. – С. 23.

кардан мумкин аст, ки қобили қабул будани воситаҳои далелхоро дар - раванди муурофияи судӣ муайян мекунад.

Умумияти баҳодиҳии қобили қабул будани далелҳо аз ҷониби - намояндагони илми муурофияи маданӣ ва ҷиноятӣ дар он аст, ки ҳамчун мафҳуми қатъии расмӣ баҳо дода мешавад, ки маънои мутобиқати манбаи маълумоти воқеӣ ва шакли муурофиявиरो дар бар мегирад, ки онро ба талаботи муқарраршуда аз қонун ифода мекунад.³¹⁷

Аммо вақте, ки олимони илми муурофиявии ҷиноятӣ хусусияти қобили қабул будани далелхоро дар муурофияи ҷиноятӣ муфассалтар ошкор мекунад, ихтилофот дар шарҳи ин зухурот дар ду илми соҳаи ҳуқуқ маълум мегардад.

Дар натиҷаи омӯзиши қобили қабул будани далелҳо дар муурофияи ҷиноятӣ Кипнис Н.М. ба хулосае омадаст, ки қобили қабул будани далелҳо чор меъёрро (унсурҳо, ҷанбаҳоро) дар бар мегирад:

1) Мавҷуд будани субъекти дахлдор барои анҷом додани - амалҳои муурофиявӣ, ки барои ба даст овардани далелҳо ваколатдор шудааст;

2) Манбаи дахлдори маълумоти воқеӣ, ки мундариҷаи далелхоро ташкил медиҳанд;

3) Раванди мувофиқе, ки барои ба даст овардани далелҳо истифода мешавад;

4) Тартиби дурусти гузаронидани амали муурофиявӣ (судӣ ё тафтишотӣ), ки ҳамчун воситаи ба даст овардани далелҳо истифода мешавад³¹⁸.

Қобили қабул будани далелҳои судӣ, мувофиқи тафсири намояндагони илми муурофияи ҷиноятӣ, дар натиҷаи риояи тамоми меъёрҳои қонуни муурофиявии ҷиноятӣ ҳангоми тафтиш ва баррасии парвандаи ҷиноятӣ зоҳир мегардад. Ба ибораи дигар, қобили қабул

³¹⁷ Ниг.: Кипнис, Н.М. Допустимость доказательств в уголовном судопроизводстве. / Отв. ред. П.А. Лупинская. – М.: Юрист, 1995. – 128 с.

³¹⁸ Ниг.: Кипнис, Н.М. Допустимость доказательств в уголовном судопроизводстве. / Отв. ред. П.А. Лупинская. – М.: Юрист, 1995. – 128 с. – С. 27.

будани далелҳо танҳо дар доираи ҳуди қонуни муурофиавии ҷиноятӣ баррасӣ мешавад.

Ба Кодекси нави муурофиавии ҷиноятӣ моддаи «Далелҳои ғайри қобили қабул» (моддаи 88¹) дохил карда шудааст. Дар он гуфта мешавад, далелҳои, ки бо вайрон кардани талаботи Кодекси мазкур гирифта шудаанд, қобили қабул нест. Далелҳои қабулнашаванда қувваи ҳуқуқӣ надоранд ва наметавонанд ҳамчун асос барои айбдоркунӣ истифода шаванд ва инчунин барои исботи ягон ҳолатҳои, ки бояд исбот карда шаванд, истифода шаванд.

Мутобиқи Кодекси муурофиавии ҷиноятӣ ҚТ далелҳои ғайри қобили қабул ҳисобида мешаванд: агар онҳо бо вайрон кардани талаботи Кодекси мазкур бо роҳи маҳрум кардан ё маҳдуд кардани ҳуқуқҳои иштирокчиёни муурофиавии ҷиноятӣ, ки бо қонун қарор дода шудаанд, вайрон кардани тартиби ҷамъоварии далелҳои ё дигар қоидаҳои муурофиавии ҷиноятӣ ҳангоми пешбурди тосудӣ ё муҳокимаи судии парванда ба даст оварда шуда, ба саҳеҳияти маълумоти воқеии бадастовардашуда таъсир расонида бошанд ё имкони таъсиррасонӣ дошта бошанд, аз ҷумла бо: истифодаи шиканча, муносибати бераҳмона, зӯроварӣ, таҳдид, фиреб ё дигар кирдори ғайриқонунӣ; истифодаи гумроҳшавӣ, ки дар натиҷаи нафаҳмонидан, нопурра ё нодуруст фаҳмонидани ҳуқуқ ва уҳдадорихои иштирокчиҳои муурофиавии ҷиноятӣ ба миён омадааст; гузаронидани амали муурофиавӣ аз ҷониби шахсе, ки ҳуқуқи анҷом додани пешбурдро бо парвандаи ҷиноятӣ мазкур надошт; гузаронидани амали муурофиавӣ бо иштироқи шахсе, ки бояд рад карда мешуд; ба таври ҷиддӣ вайрон кардани тартиби гузаронидани амали муурофиавӣ; ба даст овардани маълумот аз сарчашмаи номаълум ё сарчашмаи дигаре, ки дар муурофиавии ҷиноятӣ муайян кардани он ғайриимкон аст; истифода бурдани усулҳои хилофи донишҳои муосири илмӣ ҳангоми исботкунӣ ва далелҳои дигаре, ки бо вайрон кардани талаботи Кодекси муурофиавии ҷиноятӣ ба даст оварда шудаанд.

Далелхое, ки ғайри қобили қабул ҳисобида шудаанд, безътибор доништа шуда, ба асоси айбдоркунӣ гузошта намешаванд ва барои исботи ягон ҳолати дар моддаи 88 Кодекси мазкур зикрфта истифода шуда наметавонанд.

Дар муурофияи маданӣ ва иқтисодӣ, қобили қабул будан ҳамон тавре, ки дар муурофияи ҷиноятӣ, новобаста аз моҳият ва сифати маълумоти дар воситаҳои исбот мавҷудбуда, ҳамчун қоидаи расмӣ баррасӣ карда мешавад.

Аммо доктрина дар бораи қобили қабул будани далелҳо дар муурофияи маданӣ бо самти ҳуқуқи моддӣ, бо омӯзиши таъсири ҳуқуқи моддӣ ва пеш аз ҳама маданӣ ба ҳуқуқи муурофиявӣ ва меъёрҳои он алоқаманд аст.

Дар муурофияҳои маданӣ ва иқтисодӣ далелҳо аз раванди дониши судӣ бо сабаби иҷозатҳо ё мамнӯбиятҳо, ки одатан дар қонуни моддӣ мавҷуданд, қабул ё хориҷ карда мешаванд.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ оид ба муурофияи маданӣ ва дигар ҳуқуқ қобили қабул будани далелҳоро бо тарзҳои гуногун муайян мекунад: принципи муурофия, принципи муурофиявӣ, моликияти далелҳо³¹⁹, қоидаи далелҳо³²⁰, аломати далелҳои судӣ³²¹.

Ба андешаи мо, истифодаи мафҳуми «принципи қобили қабул будани далелҳо» нисбат ба муурофияи маданӣ танҳо як анъана аст, зеро он мазмун ва моҳияти ин падидаро аз ҳад зиёд муҳолиға мекунад.

Бо назардошти номукаммалии мафҳуми «принципи қобили қабул» Калпин А.Г. мафҳуми «оғози муурофиявии қобили қабул будани далелҳоро» истифода мебарад. Ин мафҳум низ аз ҷиҳати хусусияти худ хеле умумӣ дорад, зеро метавон гуфт, ки аксари меъёрҳои муурофиявии дорои хусусияти умумӣ принципҳои муурофиявиरो муқаррар мекунад.

³¹⁹ Ниг.: Калпин А.Г. Письменные доказательства в судебной практике по гражданским делам: Автореф. дис ... канд. юрид. наук. – М., 1966. – 20с. – С. 13.

³²⁰ Ниг.: Кипнис С.С., Трубников П.Я. Постатейно–практический комментарий к ГПК РСФСР. – М., 1971. – 568с. – С. 98.

³²¹ Ниг.: Козлов А.С. Понятие и признаки судебных доказательств в советском гражданском процессе. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / – М., 1978. – С. 15;

Қобили қабул будани далелҳоро метавон ҳамчун маҷмуъи қоидаҳои далелҳо баррасӣ кард. Бо вучуди ин, бояд қайд кард, қоидаҳое, ки тарзҳо қобили қабулро муқаррар мекунанд. Яъне, тартиби истифодаи воситаҳои далели пешбиниамудаи қонун дар соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ дида мешавад. Ин меъёрҳо як ҳадафи умумӣ доранд, яъне таъмини эътимоднокии далелҳо ва ҳақиқати маълумот дар бораи далелҳо.

Масъалаи мазмуни қоидаҳое, ки қоидаҳои қобили қабул будани далелҳоро муқаррар мекунанд, дар адабиёти ҳуқуқ баҳсталаб аст. Муддатҳои дароз чунин ҳисоб мешуд, ки қоидаҳои қобили қабул будани далелҳо танҳо дар сурати муқаррар шудани ҳолатҳо дар бораи шартҳои муомилот татбиқ мешаванд. Дар солҳои 60-уми асри гузашта, нуқтаи назари дуруст ба миён омад, ки қоидаҳои қобили қабул будани далелҳо ҳангоми муқаррар намудани ҳолатҳое низ истифода мешаванд, ки на танҳо муомилот, балки муносибатҳои дигари ҳуқуқиро низ тавсиф мекунанд.

Масалан, ҳангоми муқаррар намудани ҳолати руҳии шахс ҳангоми пешниҳод намудани ариза дар бораи ғайри қобилиятнок эътироф намудани у ташхиси судии равонпизишкӣ гузаронида мешавад. Ин нуқтаи назарро бори аввал соли 1965 Жуков Ю.М.³²² изҳор кардааст.

Мазмуни қоидаҳоро дар бораи қобили қабул будани далелҳоро Калпин А.Г., аз се талабот иборат донистааст:

- 1) воситаҳои пешниҳодшуда барои исботи ҳақиқат;
- 2) қобили қабул будани ҳама гуна воситаҳои исботи пешбиниамудаи қонуни мувофиқавӣ, ба истиснои нишондод;
- 3) қобили қабул будани танҳо далелҳои хаттии дорои мазмун ва шакли муайян, барҳам додани ҳамаи воситаҳои дигари исбот, инчунин далелҳои хаттии мазмун ва шакли дигар³²³.

Дар як қатор категорияҳои парвандаҳои мувофиқи маданӣ, масалан,

³²² Ниг.: Жуков Ю.М. Судебная экспертиза в советском гражданском процессе: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1965. – С. 7.

³²³ Ниг.: Калпин А.Г. Письменные доказательства в судебной практике по гражданским делам: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1966. – 20с. – С. 13.

дар бораи чуброни зарари вобаста ба расонидани зарар ба саломатӣ, хангоми ҳалли баҳс дар бораи ба кори дигар гузаронидан бо сабабҳои саломатӣ, дар бораи ғайри қобили амал эътироф намудани шахс суд бояд далелҳои ҳуқуқиро бо истифода аз далелҳои пешбиниамудани қонун, вале бидуни истисноии дигар далелҳо муқаррар намояд.

Ин далел бевосита талаботи модда мебошад, ки ин моддаи 283-и Кодекси муҳофизатии маданияи ҚТ бо нишон додани хулосаи экспертизаи судии равопизишкӣ ҳангоми зарурат дар ҳолатҳои ғайри қобили амал эътироф намудани шахс, мебошад.

Дар ҳамаи ҳолатҳо ҳангоми баррасии парвандаҳои марбут ба ҳуқуқи тарбияи кӯдак аз мақомоти васоюта парасторӣ дар бораи шароити зиндагонии шахсоне, ки барои тарбияи кӯдак муҷрият мекунанд, маълумотҳои гирифтани лозим аст, ки мувофиқи тартиби муқарраршуда тартиб дода шудаанд.

Қоидаи қобили қабул будани далелҳои муқаррарнамудани меъёрҳои дар боло зикршуда дар муқоиса бо муқаррар намудани далелҳои тавсифкунандаи муомилот мазмуни дигар дошта, маъноии онро доранд, ки бе воситаи исботи муқаррарнамудани қонун дар парванда амал кардан ғайриимкон аст далелҳои дигар, вале дар айни замон барои тасдиқ ё рад кардани далел, шумо метавонед ба таври илова далелҳои дигарро дар ҳолати зарурии ҳолатҳои мушаххаси парванда истифода баред. Бинобар ин бо изҳороти Жуков Ю. М., ки ба далели он ки дар сурати эътирофи қорношоямӣ, ташхиси судии равопизишкӣ ҳатмӣ аст, бар ин назар аст, ки дар ин мавридҳо дигар василаҳои исбот иҷозат дода намешаванд³²⁴.

Муқаррароти бевоситаи тасдиқи қонун нисбат ба баъзе далелҳо дар қоидаҳои баррасишаванда бо мазмуни мусбат ба суд муҷрият карда мешавад, бархилофи қоидаҳои марбут ба шаклҳои муомилот.

³²⁴ Ниг.: Жуков, Ю.М. Судебная экспертиза в советском гражданском процессе[Текст]: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. / Ю.М. Жуков. – М., 1965. – 15 с. – С. 7.

Қоидаҳои ҳуқуқие, ки шаклҳои муомилот ва оқибатҳои вайрон кардани онҳоро муқаррар мекунад, ба иштирокчиёни муносибатҳои моддию ҳуқуқӣ, ба тарафҳо нигаронида шудаанд.

Аммо бояд эътироф кард, ки ин тафовут ба баррасии ҳар ду гурӯҳи меъёрҳо дар доираи қонидҳои қобили қабул будани далелҳо ҳалал намерасонад, зеро ҳардуи онҳо амали исботкуниро танзим мекунад. Тавре ки таҳлили меъёрҳои ҳуқуқӣ нишон медиҳад, зарур аст, ки ҳарду меъёрҳои вобаста ба шаклҳои муомилот, яъне. «манфӣ», истисноии мазмуни қоидаҳои далелҳо ва қоидаҳои қобили қабул будани далелҳои дорои хусусияти «мусбат» будани мазмун, ки бо муқаррар намудани шаклҳои аҳд алоқаманд набуда, вале аз муқаррароти бевоситаи қонун бармеоянд, дар бораи зарурати бо воситаи муайяни далелҳо тасдиқ намудани фактҳо, номгузорӣ, вале бе истисноии имконияти истифодаи дигар далелҳо³²⁵.

Қоидаҳои қобили қабул будани далелҳое, ки дорои хусусияти истисноии (манфӣ) мундариҷа мебошанд, он қоидаҳое мебошанд, ки дар қонунҳои мавҷуда, ки шаҳодати шоҳидро аз далелҳои пешбининамудаи қонун истисно мекунад (моддаи 72 Кодекси муурофиавии маданӣ, моддаи 56 Кодекси муурофиавии ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон).

Қобили қабул будани далелҳои дорои мазмуни «манфӣ» бо оқибатҳои аз ҷониби тарафҳо вайрон кардани шакли хаттии аҳдҳои ҳуқуқи маданӣ муайян карда мешавад.

Вобаста ба оқибатҳои вайрон кардани шакли хаттии далелҳо, онҳо ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд:

1) аҳдҳое, ки қонун барои онҳо шакли оддии хаттиро муқаррар кардааст, ки вайрон кардани онҳо боиси оқибатҳои маҳрум шудан аз ҳуқуқи тараф дар ҳангоми ба миён омадани баҳс оид ба истинод ба нишондодҳои шоҳид барои дастгирии аҳд мегардад;

³²⁵ Ин изҳорот аз ҷониби А.Т. Боннер, ки чунин мешуморад, ки қоидаҳои қобили қабул будани далелҳои дорои мазмуни «мусбат» вучуд надоранд, вале дар қайди фактҳо аз ҷониби мақомоти давлатии салоҳияти муайян вучуд дорад (ниг.: Боннер А.Т. Муқаррар намудани ҳолатҳои парвандаҳои граждани. С. 199).

2) аҳдҳое, ки барои он шакли оддӣ ё нотариалии аҳд муқаррар шудааст, инчунин бқгайдгирии онҳо, ки вайрон кардани шакл боиси безътибор дониستاني аҳд мегардад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ ду нуқтаи назари гуногун баён шудааст, ки оё коидаҳои қобили қабул будани далелҳо ҳар ду гурӯҳи муомилотро фаро мегиранд ё танҳо гурӯҳи якуми муомилот. Ин саволро, аз ҷумла, Боннер А.Т., ки ба он манфӣ ҷавоб додааст³²⁶.

Резниченко И.М., масалан, инчунин тарафдорӣ кардааст, ки коидаҳои қобили қабул танҳо ба ҳамон аҳдҳое дахл доранд, ки нисбат ба онҳо бинобар вайрон кардани шакли онҳо истинод ба нишондодҳои шоҳидон манъ аст³²⁷.

Ба фикри мо, қобили қабул будани далелҳо ҳолатҳои исботи фактҳои муомилоти ҳам гурӯҳи якум ва ҳам гурӯҳи дуюмро дар бар мегирад, яъне, аҳдҳое, ки барои онҳо ҳам муҷозот дар шакли манъи истинод ба нишондодҳои шоҳид ва ҳам муҷозот дар шакли безътибор дониستاني аҳдҳо муқаррар шудааст. Ин нуқтаи назар ба амалияи судӣ асос ёфтааст.

Аҳд дар шакли хаттӣ бояд бо роҳи тартиб додани ҳуҷҷате, ки мазмуни онро ифода мекунад ва аз ҷониби шахс ё ашхосе, ки муомиларо анҷом додааст, ё шахсони ба таври дахлдор ваколатдори онҳо имзо карда мешавад.

Муомилоти дучониба (бисёрҷониба) мумкин аст бо роҳҳои дигар - бо роҳи мубодилаи ҳуҷҷатҳо тавассути почта, телеграф, телетайп, телефон, электронӣ ё алоқаи дигаре, ки имкон медиҳад боэътимод муайян карда шавад, ки ҳуҷҷат аз шартнома омадааст.

Шакли хаттии шартнома риояшуда ҳисобида мешавад, ки агар пешниҳоди хаттии бастании шартнома аз ҷониби шахсе, ки офертаро

³²⁶ Ниг.: Боннер, А.Т. Правило допустимости доказательств в гражданском процессе: необходимость или анахронизм? // Советское государство и право. – № 10 – М.: Наука, 1990 – С. 25–29.

³²⁷ Ниг.: Резниченко И.М. О принципе объективной истины в советском гражданском процессе. Труды ВЮЗИ. Том 4. – М., 1965. – С. 185.

гирифтааст, бо анҷом додани амалҳои дар муҳлате, ки барои қабули он муқаррар шудааст, қабул шуда бошад.

Дар қонунҳо, дигар санадҳои ҳуқуқӣ ва созишномаи тарафҳо - метавонанд талаботи иловагӣ муқаррар карда шаванд, ки шакли аҳд бояд ба онҳо мувофиқ бошад (ба расмият даровардан дар шакли муайян, муҳр басташуда ва ғайра) ва оқибатҳои риоя накардани ин талаботро пешбинӣ намояд. Агар чунин оқибатҳо пешбинӣ нагардида бошанд, тарафҳо дар сурати ба миён омадани баҳс аз ҳуқуқи истинод ба - нишондоди шохид барои тасдиқи аҳд ва шартҳои он маҳрум карда мешаванд.

Ҳангоми анҷом додани муомилот, истифодаи нусхаи факсимилии имзо бо истифода аз воситаҳои механикӣ ё дигар воситаҳои нусхабардорӣ, имзои электронии рақамӣ ё дигар аналоги имзои дастхатӣ дар ҳолатҳо ва тартиби пешбиниамудаи қонун, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ё созишномаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон иҷозат дода мешавад. Инҳо бояд дар шакли оддӣ хаттӣ баста шаванд: 1) муомилоти шахсонӣ ҳуқуқӣ байни худ ва бо шаҳрвандон; 2) аҳдҳои байни шаҳрвандон ба маблағи дар қонун нишондодашуда, дар дигар ҳолатҳои пешбиниамудаи қонун - сарфи назар аз маблағи аҳд.

Аҳдҳо бо молу мулки ғайриманқул бояд ба қайди давлатӣ гирифта шаванд. Қонун метавонад бақайдгирии давлатии аҳдҳоро бо баъзе намудҳои молу мулки манқул, масалан, автомобилҳо муқаррар намояд. Бақайдгирии давлатии ҳуқуқ ба молу мулки ғайриманқул ва аҳдҳо бо он санади ҳуқуқии эътироф ва тасдиқи аз ҷониби давлат ба вучуд омадан, маҳдуд кардан, гузаштан ё қатъ гардидани ҳуқуқ ба амволи ғайриманқул мебошад.

Аҳдҳо, ки тасдиқи нотариалӣ талаб мекунад, вале ба таври бояду шояд иҷро нагардидааст, тибқи қонун аз тарафи суд эътиборнок эътироф карда мешавад, дар сурате, ки худӣ шартнома бо далелҳои қобили қабул тасдиқ карда шуда бошад.

Барои дуруст истифода бурдани қоидаҳои қобили қабул будани далелҳо дар ин категорияҳои парвандаҳо фактҳои мавзӯи исботро фарқ кардан лозим аст. Далелҳои марбут ба ҳуди муомилот, яъне. мазмуни он, шартҳо, предмет, масъулияти тарафҳои аҳд, шакли шартномаҳо танҳо бо ёрии далелҳои хаттӣ исбот кардан мумкин аст. Онҳоро бо далелҳои шахсӣ, аз ҷумла, шаҳодати шохид иваз кардан ғайриимкон аст.

Оид ба рафтори тарафе, ки аз бақайдгирии аҳд саркашӣ мекунад, шахсони мансабдори мақома, ки аз бақайдгирии шартнома саркашӣ кардааст, сабабҳои радкунӣ ва далелҳои дигар, онҳо метавонанд бо ҳама гуна воситаҳои исбот, аз ҷумла далелҳои шахсӣ тасдиқ карда шаванд. Истисно накардани нишондодҳои шохид ҳангоми баррасии баҳсхое, ки аз аҳдҳо (шартномаҳо) бармеоянд, ки бояд дар шакли хатмии хаттӣ бафта шаванд, сурат мегирад.

Шартномаҳои, ки бояд ба шакли хаттӣ бафта шаванд, Кодекси маданияи ҚТ муқаррар намудааст. Масалан, шартномаи гарав, шартномаи кафолати бонкӣ, шартнома оид ба пасандоз, шартномаҳо оид ба амволи ғайриманқул, шартномаи фурӯши корхона, шартномаи тӯҳфаи амволи ғайриманқул шартнома дар бораи додани амволи манқул, шартномаи иҷора шартномаи қарз, агар маблағи қарз аз дах - нишондиҳанда барои ҳисобҳо зиёд бошад, инчунин агар қарздиҳанда шахси ҳуқуқӣ бошад, дар ин ҳолат барои тасдиқи шартномаи қарз аз қарзгиранда расид (квитансия) ё дигар ҳуҷҷати тасдиқкунандаи додани он дода мешавад, шартномаи пасандози бонкӣ - шакли хаттӣ риояшуда ҳисобида мешавад, ки агар пасандоз бо дафтарчаи амонатӣ, сертификати амонатӣ ё дигар ҳуҷҷате, ки ба талаботи чунин ҳуҷҷатҳо мувофиқат мекунад, шартномаи ниғаҳдошт, шартномаи суғурта ва ғайра. Дар сурати риоя нагардидани муқаррароти қонун оид ба ин намуди аҳдҳо суд метавонад онҳоро безътибор ҳисоб намояд.

Баъзе муаллифон (Юдельсон К.С., Логинов П.В., Лорд Н.Д. - Кипанидзе, Калпин А.Г.) чунин ақида баён кардаанд, ки қобили қабул

будани далелҳо ба талаботи дар парвандаҳои маданӣ пайдо кардани ҳақиқат комилан мувофиқат мекунад. Масалан, Калпин А.Г. навишта буд, ки «фикреро дуруст эътироф кардан мумкин нест, ки дар мувофиқи маданияи шуравӣ ихтилофи байни принципи ҳақиқати объективӣ ва қоидаи қобили қабул будани далелҳо вучуд дорад».³²⁸

Муаллифони дигар (Гурвич М.А., Курилев С.В., Авдюков М.Г., Боннер А.Т.) чунин мешуморанд, ки дар баъзе мавридҳо қобили қабул будани далелҳо муқаррар кардани ҳақиқатро дар парванда мушкил месозад.³²⁹ «Маҳдудиятҳои қонунгузориро дар мавридҳои алоҳида ҳангоми исботи бо нишондод истифода бурдан мумкин аст», навиштааст Курылев С.В., «истисноҳо аз принципи ҳақиқати объективӣ мебошанд ва бинобар ин вазифаи судро ҳангоми баррасии парвандаҳои дахлдор душвор мегардонанд»³³⁰.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ оид ба ин масъала нуқтаи назари муҳолиф баён шудааст. «Масъалаи муҳим дар татбиқи принципи ҳақиқати объективӣ, қайд намудааст профессор Гурвич М.А., вобаста ба қоидаи қобили қабул будани далелҳо ба миён меояд, ки ба туфайли он баъзе фактҳои юридикӣ мувофиқи қонун дар сурати баҳс танҳо бо навъҳои алоҳидаи далелҳо исбот карда мешаванд. Дар вақти ба қор бурдани ин қоида ба осонӣ маълум мешавад, ки ин ё он факт дар ҳақиқат рӯй дода бошад ҳам, вале аз сабаби мавҷуд набудани далелҳои навъи муайян дар парвандаи мушаххас... ин фактро суд бояд дар сурати ба миён омадани баҳс рад кунад. Ҳамин тариқ, мо зиддият байни воқеият ва тасдиқи

³²⁸ Ниг.: Калпин, А.Г. Письменные доказательства в судебной практике по гражданским делам [Текст]: Автореф. дис ... канд. юрид. наук. 12.00.15. / А.Г. Калпин. – М., 1966. – 20 с. – С. 13.

³²⁹ Ниг.: Гурвич М.А. Принцип объективной истины советского гражданского процессуального права // Советское государство и право. – 1964. № 9. – С. 98–107. С. 104; Авдюков М.Г. Принцип законности в гражданском судопроизводстве / М.Г. Авдюков // Тезисы докладов и научных сообщений на межвузовской теоретической конференции на тему: «Роль права в развитии социалистической экономики и демократии на современном этапе» / Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. Юридический факультет. – [М.]: Издательство Московского университета, 1966. – С. 73–75. С. 91; Боннер, А.Т. Правило допустимости доказательств в гражданском процессе: необходимость или анахронизм? [Текст] / А.Т. Боннер // Советское государство и право. – № 10 – М.: Наука, 1990 – С. 28.

³³⁰ Ниг.: Курылев, С.В. Установление истины в советском правосудии [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. 12.00.01. / С.В. Курылев. – М., 1967. – 30 с. – С. 13.

судии он ба даст меорем». Дар баробари ин Гурвич М.А., чунин мешуморад, ки таҳдиди рад кардани Ҳимояи судии амалҳои ҳуқуқӣ, ки ба таври бояду шояд ба расмият надаромадааст, тавре ба даст оварда мешавад, ки онҳо дар миқёси оммавӣ ба расмият дароварда мешаванд, ки дар он рад кардани Ҳимояи ҳуқуқҳо бо сабаби набудани далелҳо бо далелҳои қобили қабул арзише, ки онро ба назар гирифтани мумкин нест. Принципи ҳақиқати объективӣ ғалаба мекунад, на дуршавӣ аз он ки арзишашон истисноӣ ва аз ҷиҳати шумора ночиз аст³³¹.

Ба фикри мо, ҳангоми омӯзиши ин проблема омилҳои гуногуни муҳимро ба назар гирифтани лозим аст. Ҳангоми муайян кардани таъсири инстиутҳои қобили қабул будани далелҳо ба муқаррар намудани ҳолатҳои воқеӣ дар парванда набояд ба назар гирифтани, ки ин ниҳод меъёрҳои дорои мазмуни «мусбат» ва «манфӣ»-ро дар бар мегирад. Ин ҳолат зарурати - муносибати тафриқавии омӯзиши масъалаи таносуби қоидаҳои қобили қабули далелҳо ва ноил шудани ба ҳақиқатро дар парванда пешақӣ муайян мекунад.

Қоидаҳои қобили қабул будани далелҳои дорои хусусияти мусбати мундариҷа ба ҳадафи ба даст овардани дониши дуруст дар бораи ҳолатҳои воқеии муносибатҳои ҳуқуқии баҳснок қомилан мувофиқанд ва дар байни ин қоидаҳо ихтилоф вучуд надорад ва буда, наметавонад.

Уҳдадорӣ тасдиқи фактҳои ҳуқуқӣ танҳо бо воситаҳои муайяни исбот (масалан, хулосаҳои КТК, экспертизаи судии психиатрӣ, экспертизаи судии тиббӣ, шаҳодатномаи таваллуд, шаҳодатномаи вафот ва ғайра) бе истисноӣ дигар воситаҳои исбот, ки як қатор қонунҳо муқаррар кардаанд, қоидаҳои қонун, ки ба дуруст дида баромадан ва ҳал кардани парванда кафолат медиҳад.

Маҳз барои устувории муомилоти маданӣ, барои дақиқ муайян кардани мақоми ҳуқуқии шахси ҳуқуқӣ бо қонун ҳуҷҷатҳои таъсисии шахсони ҳуқуқӣ муқаррар карда мешаванд, ки онҳо бояд номи шахси

³³¹ Ниг.: Гурвич М.А. Принцип объективной истины советского гражданского процессуального права // Советское государство и право. – 1964. № 9. – С. 104.

хуқуқӣ, маҳалли ҷойгиршавии он, тартиби идоракунии шахси хуқуқӣ, субъект, ҳадафҳои фаъолият (барои ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ ва корхонаҳои воҳид ва дар ҳолатҳои пешбининамудаи қонун барои дигар ташкилотҳои тиҷоратӣ), дигар маълумоте, ки қонун барои шахсони хуқуқии намуди дахлдор пешбинӣ кардааст. Бо нишондодҳои шохидон, тавзеҳоти тарафҳо, яъне, ҳангоми баррасии парвандаҳои судӣ иваз кардани ҳуҷҷатҳои таъсисӣ ва ваколатнома бо далелҳои шахсӣ мумкин нест .

Барои ширкатҳои хоҷагидорӣ санади таъсисии шахси хуқуқӣ - шартномаи таъсисӣ мебошад. Ҳуҷҷатҳои таъсисии ҷамъиятҳои саҳҳомӣ, корхонаҳои воҳиди давлатӣ ва маҳаллӣ, кооперативҳои истехсоли (артелҳо), кооперативҳои матлубот (иттиҳодияҳо, ҷамъиятҳо), ташкилотҳои (иттиҳодияҳои) ҷамъиятӣ ва динӣ ва фондҳо танҳо оинномаҳои онҳо мебошанд. Ҳуҷҷатҳои таъсисии ҷамъиятҳои дорои масъулияти маҳдуд, ҷамъиятҳои дорои масъулияти иловагӣ, ассотсиатсияҳо ва иттиҳодияҳо шартнома ва оинномаи таъсисӣ мебошанд. Муассисаҳо метавонанд дар асоси оиннома ё низомномаи умумӣ дар бораи чунин ташкилотҳо фаъолият кунанд.

Амалияи судии баррасии баҳсхое, ки аз муомилот бармеоянд, нишон медиҳанд, ки баъзан тарафҳо (шаҳрвандон, на ташкилотҳо) барои тасдиқи муомилот далелҳои қобили қабул надоранд, зеро онҳо ҳангоми бастании муомилот бо ҳолатҳои ахлоқӣ вобаста буданд: робитаҳои оилавӣ ва дӯстона, эҳсосот, вазифа ва эҳтиром ва ин вазъияте, ки ба даст овардани далелҳои хаттии шакл ва мундариҷаи муайяноро душвор месозад. Ҳодисаҳои дар боло зикршуда дар таҷрибаи судӣ нисбатан кам бошанд ҳам. барои рад кардани фойданокии қоидаҳои қабули далелҳо ба адолат асос намедиҳанд.

Пешниҳоди васиятномаи охирини шаҳрванд дар шакли оддии хаттӣ ҳамчун васиятномаи ӯ эътироф карда мешавад, агар васияткунанда дар ҳузури ду шохид шахсан ҳуҷҷат навишта ва имзо карда бошад, ки аз

мазмуни он чунин бармеояд ва ё дигар ворисон мавҷуд будани чунин васиятномаро тасдиқ намоянд, ки он васиятномаро ташкил медиҳад.

Яке аз унсурҳои исбот, ки тамоми роҳи ба даст овардани дониши дуруст дар ҳама гуна парвандаи судӣ фаро мегирад, баҳодихии далелҳо мебошад. Баҳодихии дурусти далелҳо аз ҷониби суд барои қабули санади судии қонунӣ ва асоснок дар парвандаҳои судӣ аҳаммияти аввалиндараҷа дорад.

Чунон ки Трусов А., дуруст қайд кардааст, дар таълимоти баҳодихии далелҳо ҳуди масъалаҳои ҳуқуқӣ бо мураккабтарин проблемаҳои ҷаҳонбинӣ, назарияи дониш, мантиқ, психология ва дигар илмҳо пайвастаанд³³².

Таҳқиқоти пурсамар дар соҳаи баҳодихии далелҳо дар муҳофизати маданӣ аз ҷониби Матюшин Б.Т., анҷом дода шудааст: «Баҳо додан ба далелҳо, менависад муаллиф, пеш аз ҳама, протсессии равонӣ мебошад, ки дар шаклҳои мантиқӣ ба амал меояд, фаъолияти субъектҳои маърифат, ки се марҳиларо дар бар мегирад: баёни масъала, раванди ҳалли он ва натиҷа, натиҷаи ҳал»³³³.

Муаллифониро (Курылев С.В., Тихиня В.Г.), ки баҳо додани далелҳоро танҳо ҳамчун амали тафаккур, мутеъи қонунҳои мантиқ мешуморанд, вале қонунро не, танқид карда, Матюшин Б.Т., шакли муҳофизавии баҳодихии далелҳоро ошкор намуда, дар он се унсурро муайян мекунад:

а) маҷмуъи талаботи муҳофизавӣ оид ба фаъолияти равонӣ ҳангоми арзёбии далелҳо;

б) раванди амалисозии ин талабот дар рафти фаъолияти равонии судҳо ҳангоми баҳодихии далелҳо;

в) натиҷаи муҳофизавие, ки дар қарори суд (таъриф) инъикос ёфтааст.

³³² Ниг.: Трусов А.И. Основы теории судебных доказательств. – М.: Госюриздат, 1960. – 176 с. – С. 5.

³³³ Ниг.: Матюшин Б.Т. Общие вопросы оценки доказательств в судопроизводстве. – Хабаровск, 1987. 68 с. – С. 7.

Дар маҷмуъ, Матюшин В.Т., баҳодиҳии далелҳоро ҳамчун фаъолияти равонии субъектҳои шинохте, ки дар шаклҳои мантиқӣ ва муурофиавӣ барои муайян кардани сифатҳо ва хосиятҳои далелҳо хангоми баррасӣ ва ҳалли парвандаҳои мушаххаси ҷиноятӣ ва маданӣ ба вуҷуд меоянд, муайян мекунад³³⁴.

Воқеан, бидуни ҳолатҳои баҳодиҳӣ ҳуҷҷатҳои муурофиавиро муқаррар мекунанд. Ин маънои онро дорад, ки арзёбии далелҳо паҳлуҳои мантиқӣ ва берунӣ (ҳуқуқӣ) дорад ва бе арзёбии далелҳо, тамоми раванди қабул, ҷамъоварӣ, таҳқиқ ва қабули қарори дуруст ғайриимкон аст. Амалҳои баҳодиҳӣ дар раванди исбот ҳамеша «берунӣ», дар амалҳои мушаххаси муурофиавӣ оид ба қабул ё рад кардани қабули далелҳо, кумак расонидан ба тарафҳо дар ҷамъоварии далелҳои иловагӣ, аз нав оғоз кардани баррасии парвандаи маданӣ аз руи моҳият зоҳир мешаванд, агар суд ба ҳонаи алоҳида (машваратӣ) омада, ба хулосае меояд, ки далели нокифоя мавҷуд аст ва ғайра.

Аз ин рӯ, баҳодиҳии далелҳо ҳамчун амали мантиқӣ дар амалҳои муурофиавӣ зоҳир гардида, дар доираи муайян ба танзими ҳуқуқӣ ва таъсири меъёрҳои ҳуқуқӣ дучор мешавад. Қоидаҳои қонун на тартиби тафаккур ва тарзи фикрронии судяҳоро, балки шароит ва мақсади баҳодиҳии далелҳои судӣ, принципҳои баҳодиҳӣ, ифодаи берунии натиҷаҳоро муайян менамояд.

Ҷониби мантиқии баҳодиҳии далелҳо дар он аст, ки дар давоми тамоми ҷараёни баррасии далелҳои судӣ суд, шахсони иштироккунандаи парванда ва дигар субъектҳо, барои таҳлили далелҳо, дахл доштани онҳо ба далелҳо амалиёти мантиқӣ мегузаронанд, парванда ва иттилооти мавҷударо дар бораи далелҳо ба низоми ягонаи далелҳои ҷамъоварда муттаҳид намуда, ба рад кардани роҳҳои аввалан сохташуда машғул мешаванд.

³³⁴ Ниг.: Ҳамон ҷо. – С. 7.

Ҷониби ҳуқуқии баҳодихии далелҳо дар он ифода меёбад, ки амали мантиқӣ аз ҷониби субъектҳои муносибатҳои муурофиавии маданӣ амалӣ карда мешавад, танҳо маълумотҳои воқеие, ки бо тартиби муқаррарнамудай қонун аз воситаҳои далелҳои бевосита қабулкардаи суд гирифта шудаанд, мавриди омӯзиш қарор мегиранд.

Мақсади баҳодихӣ худсарона нест, балки онро қонун муайян мекунад, ки натиҷаҳои баҳодихӣ ҳамеша объективӣ дар амали муурофиавии ҳуқуқии анҷомёфта ифода меёбанд.

Ба чунин амалҳои, ки натиҷаи арзёбии далелҳоро инъикос мекунанд, дархости шахсони манфиатдор дар бораи ба парванда ворид намудани далелҳои нав, рад кардани талаб кардан ва омӯхтани далелҳо, инъикоси натиҷаҳои баҳодихӣ дар қисми асосноккунии ҳалномаҳо дар бар мегирад, бояд далелҳоеро, ки аз руи онҳо дар асоси хулосаи суд ва далелҳои, ки суд баъзе далелҳоро рад мекунад, нишон диҳад.

Қонуни муурофиавии маданӣ тартиби баёни судяҳоро танзим намекунад ва наметавонад танзим кунад. Ин раванд ба қонунҳои умумии тафаккур итоат мекунад. Аммо меъёрҳои ҳуқуқӣ шароит ва кафолатҳои беруниро (ҳуқуқиро) муқаррар мекунанд, ки дурустии хулосаҳои мантиқии судяҳоро таъмин мекунанд. Масалан, объекти арзёбии суд танҳо далелҳои буда метавонанд, ки бевосита дар маҷлиси судӣ тафтиш карда мешаванд.

Баҳодихии далелҳо мазмуни худро дорад, ки он муайян кардани қобили қабул, аҳаммият, эътимодноӣ ва робитаи тамоми маҷмуи далелҳоро дар бар мегирад. Ин тарзи назариявӣ дар қонунҳои нави муурофиавӣ, пурра инъикос ёфтааст. Ба ин муносибат қоидаҳои баҳодихии далелҳо ба таври ягона тартиб дода шудаанд.

Далелҳои, ки суд бевосита таҳқиқ кардааст, пеш аз ҳама аз нуқтаи назари дахлдор будани маълумот дар бораи ҳолат ба парванда ва қобили қабул будани воситаҳои исбот баҳо дода мешавад. Суд пас аз муайян кардани хусусиятҳои зикршудаи далелҳо эътимодноӣ ва кифоя будани

онҳоро барои асоснок кардани хулосаҳои дар санади судӣ сабтгардида арзёбӣ мекунад. Баҳодиҳии эътимоднокии далелҳо маънои ошкор кардани мувофиқати маълумоти дар бораи далелҳо гирифташуда ба воқеиятро дорад.

Аз ин ру, баҳодиҳии далелҳо фаъолияти руҳии субъектҳои исбот мебошад, ки дар асоси қонунҳои мантиқӣ ва дар шароити муқаррарнамудаи меъёрҳои ҳуқуқӣ барои муайян кардани аҳаммиятнокии, қобили қабул будани далелҳо, эътимоднокии, кифоягӣ ва алоқамандии ҳамдигар сурат мегирад. Ин ақидаи мундариҷаи баҳодиҳии далелҳо аз ҷониби таҷрибаи кори қонунгузорию муосир дар соҳаи маданӣ, иқтисодӣ ва ҷиноятӣ тасдиқ карда мешавад.

Дар муддати тулонӣ баҳодиҳии далелҳо танҳо ҳамчун фаъолияти равонии судяҳо, ки дар ҳуҷраи машваратӣ ва пеш аз қабули қарор анҷом дода мешавад, баррасӣ мешуд, бинобар ин масъалаи навъҳои³³⁵ баҳогузорию мавриди баррасӣ қарор намегирифт.

Баҳодиҳии далелҳо вобаста ба он ки кадоме аз субъектҳои исбот - далелҳоро баҳо медиҳанд, метавонад тавсиявӣ ва ваколатдор бошанд. Баҳои аз ҷониби шахсони иштироккунандаи парванда, намояндагони онҳо, экспертҳо додашуда хусусияти тавсиявӣ дорад.

Баҳодиҳии далелҳои дар баромади шахсони иштироккунандаи парванда оид ба баррасии дархостҳо дар бораи ба парванда дохил намудани баъзе далелҳои нав низ хусусияти тавсиявӣ дорад. Баҳодиҳии далелҳо, аз ҷумла, дар баромади шахсони иштироккунандаи парванда ва намояндагони онҳо, ки дар баҳсҳои судӣ баромад мекунанд, дорони ҳамон хусусияти тавсиявӣ мебошад. Аҳаммияти ин баҳодиҳӣ дар он аст, ки он яке аз шартҳои таъминкунандаи таъмини баҳодиҳии ҳамачонибаи далелҳо аз ҷониби суд, бо назардошти фикру ақидаи ҳамаи иштирокчиёни манфиатдори парванда мебошад.

³³⁵ Ниг.: Клейнман, А.Ф. Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе // Отв. ред.: Гурвич М.А. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 72 с. – С. 64.

Чунон, ки Матюшин Б.Т., кайд мекунад, суд хангоми баҳо додан ба далелҳо, фикру мулоҳизаҳои дигар иштироккунандагони муурофиаро ба назар мегирад, вале ба риояи онҳо вазифадор нест³³⁶.

Баҳодиҳии далелҳо аз ҷониби суд ваколатдор аст, зеро қарорҳое, ки ин баҳоро инъикос мекунанд, ҳатмӣ мебошанд. Баҳодиҳии далелҳои аз ҷониби суд додашуда вобаста ба сатҳи дониш хусусияти арзёбии пешакӣ, ниҳой ва назоратӣ дорад.

Баҳои ниҳой баҳодиҳии далелҳо мебошад, ки танҳо аз ҷониби судя (суд) дар хонаи машваратӣ дода мешавад ва барои қабули санадҳои судӣ асос мегардад.

Мақсади баҳодиҳии ниҳоии далелҳо ба даст овардани дониши дуруст дар бораи ҳолатҳои воқеии парванда, ки ба воқеият мувофиқ аст, мебошад. Қонун принципҳои баҳодиҳии ниҳоии далелҳоро аз ҷониби суд муқаррар мекунад, судҳои болоӣ хангоми баррасии парвандаҳо дар муурофияҳои кассатсионӣ ва назоратӣ анҷом медиҳанд.

Баҳои ҳуқуқӣ ба далелҳои муқаррарнамудаи суд бояд аз арзёбии далелҳо фарқ карда шавад. Баҳои ҳуқуқии далелҳои бо ҳолатҳои муқарраршуда аз он иборат аст, ки дар ҳолати мавҷудияти ҳолатҳои муқарраршуда дар парванда кадом оқибатҳо тибқи қоидаҳои амалкунандаи ҳуқуқи моддӣ ба вучуд меоянд.

Агар мақсад аз баҳодиҳии далелҳо ба даст овардани хулосаи дурусти далелҳо бошад, пас мақсади арзёбии ҳуқуқӣ ҳолатҳои воқеии парванда, ки бо далелҳо муқаррар шудаанд, барои ба даст овардани хулосаи дуруст дар бораи ҳуқуқ ва уҳдадорихои тарафҳо, дар бораи муносибатҳои ҳуқуқӣ мебошад.

Суд далелҳоро дар асоси принципҳои муқаррарнамудаи қонун баҳо медиҳад, яъне. талаботи умумии ҳуқуқӣ. Хангоми аз ҷиҳати меъёрӣ мустаҳкам намудани онҳо чунин қонуниятҳои дониш, монанди ҳамачониба, объективӣ ва психологӣ фаъолияти равонии судяҳо, аз

³³⁶ Ниг.: Матюшин Б.Т. Общие вопросы оценки доказательств в судопроизводстве. – Хабаровск, 1987. 68 с. – С.7

чумла эътимоди дохилии судяхо ҳамчун иштирокчиёни мурофиа ба назар гирифта мешаванд. Маънои принсипи баҳодиҳии далелҳо аз руи эътимоди ботинии судяхо аз он иборат аст, ки танҳо худи судяхо, масъалаҳоро дар бораи эътимоднокии далелҳо, ҳақиқат ё нодуруст будани маълумоти дар далелҳо мавҷудбуда, кифоя будани онҳо барои хулосаи дурусти ниҳой ва асосноккунии қарор, ҳал менамоянд.

Эътимоди ботинии судя муносибати худи ӯ ба дониш, қарор ва рафтори ӯ мебошад³³⁷. Эътибори дохилӣ, чунон ки дар яке аз шарҳҳои Кодекси мурофиавии маданияи ҚТ таъкид шудааст, на ақида ва ё таассуроти ғайр аз судьяҳо, балки хулосаи суд дар бораи ҳолатҳои қор дар асоси далелҳо мебошад³³⁸. Асоси объективии мавқеи дохилии судӣ, маҷмуи далелҳои дар парвандаи судӣ муқарраршуда мебошад.

Баҳодиҳии далелҳо аз руи эътимоди ботинӣ бо он кафолат дода мешавад, ки судҳои болоӣ ҳангоми бекор кардани санади судӣ ҳуқуқ надоранд ба суди поёнӣ оид ба эътимоднокӣ ё безътимод будани ин ё он далел дастур диҳанд. Дар акси ҳол, эътимоди ботинии судяхо маҳдуд мешавад.

Принсипи пешакӣ муайян накардани далели судӣ (ё арзёбии озоди далелҳо) бархилофи принсипи арзёбии расмии далелҳо мебошад, ки арзиши исботии воситаҳои алоҳидаи исботро на аз ҷониби судяхо, балки худи қонун муайян мекунад, судяхо ҳақ надоранд ба далелҳо баҳои дигар диҳанд ё онро рад кунанд. Масалан, дар замони низоми далелҳои расмӣ (ҳуқуқӣ) эътироф ҳамчун далели беҳтарин ба ҳисоб мерафт ва суд ҳақ надошт, ки онро аз ҳад зиёд арзёбӣ ва рад кунад.

Суд далелҳоро дар асоси эътимоди ботинии худ, дар асоси баррасии беғаразона, ҳамаҷониба ва пурраи далелҳои дар парванда мавҷудбуда баҳо медиҳад. Ягон далел барои суд қувваи қаблан муқарраршуда надорад.

³³⁷ Ниг.: Матюшин Б.Т. Внутреннее убеждение судей и оценка доказательств // Вести. Моск, ун-та. Сер. 11. – Право. – 1977. – № 3. – С. 58.

³³⁸ Ниг.: Тафсири Кодекси мурофиаи граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: «ЭР-граф». 2013. – 784с.

Мафхуми шуури ҳуқуқии судяҳо вобаста ба сатҳи омодагии касбии судяҳо, муносибат ба парванда ва ғайра метавонад гуногун бошад. Ин категория субъективӣ аст ва наметавонад ҳамчун принципи арзёбии далелҳо муқаррар карда шавад. Бо вучуди ин, эътироф кардан душвор аст, ки қонунро ҳамчун асос барои баҳодиҳии далелҳо истисно кардан дуруст аст. Суд ба далелҳо бо назардошти талаботи қонуният баҳо медиҳад.

Баҳодиҳии дурусти суд ба далелҳо барои қабули санади судии қонунӣ ва асоснок аҳаммияти аввалиндараҷа дорад. Комилан возеҳ аст, ки амалҳои ҳуқуқии судя ҳангоми омӯхтани парванда ва баҳодиҳии далелҳои он бояд як чузъиёти зарурӣ, барои қабули санади судӣ бошад.

Мавҷуд набудани танзими зарурии ҳуқуқии амалҳои марбут ба омӯзиш ва арзёбии далелҳо, барои зуҳури худсарии судӣ шароит фароҳам меорад. Чунин худсарӣ метавонад ба хатои судя асос ёбад, ки дар натиҷаи сатҳи нокифояи касбият ба вучуд омадааст ва бадқасдона безътиной кардан ба вазифаҳои хизмати худ бо сабабҳои гуногун, аз ҷумла тарс аз ҷониби намояндагони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ.

Қонунгузории муосири мурофиавии ҷиноятӣ ҚТ, ки масъалаи арзёбии далелҳоро танзим мекунад, қонунҳои ҳуқуқро вазифадор мекунад, ки далелҳоро «аз руи эътимоди ботинии худ, дар асоси маҷмуи далелҳои дар парвандаи ҷиноятӣ мавҷудбуда бо назардошти қонун ва вичдон баҳо диҳад (моддаи 88 оид ба арзёбии далелҳо» Кодекси мурофиавии ҷиноятӣ ҚТ). Дар ҳоле ки ин меъёри ҳуқуқӣ барои дигар қоидаҳои мурофиавии ҷиноятӣ, ки масъалаҳои исбот ва далелро дар мурофиаи ҷиноятӣ ба танзим мебарорад, бояд нақши мустаҳкамкунанда бозад. Далелҳоро мувофиқи эътимоди ботинии худ арзёбӣ кунад. Яъне, ба далелҳо дар маҷмуъ баҳо додан лозим аст, бо ҳидояти вичдон (категорие, ки барои ҷомеаи башарӣ ниҳоят муҳим аст, ҳарчанд қонунӣ набошад ҳам). Калимаҳо ва истилоҳоте, ки дар меъёри

баррасишудаи ҳуқуқ бори ҳуқуқӣ надоранд, ҳангоми баҳодихии далелҳо бояд ба маҷмуъи тамоми далелҳои дар парванда овардашуда асос ёбад.

Агар ба вичдони корманди ҳифзи ҳуқуқ баргардем, қариб чизе намегуем, зеро ҳама одамон гуногунанд ва сатҳи вичдони онҳо метавонанд гуногун бошанд,

Боби 9 «Далелҳо» ва боби 10 «Исбот»-и Кодекси муурофиявии ҷиноятии ҚТ танзими ҳуқуқии тарафҳои муурофияи ҷиноятиро, ки асоси тамоми раванд, мундариҷа ва маънои онро ташкил медиҳад, таъмин менамояд. Далелҳое, ки моҳияти онҳо аслан ба ҳамон тарз бо ҳадафи исбот - муқаррар кардани ҳақиқат дар парванда тавсиф мешаванд, ба ҷамъоварии далелҳо, тафтиши далелҳо ва қоидаҳои баҳодихии далелҳо, - дар моддаҳои бобҳои зикршудаи Кодекси муурофиявии ҷиноятии ҚТ танзими ҳуқуқӣ гирифта шудааст.

Муқоисаи далелҳо яке аз ҷанбаҳои баҳодихии далелҳо дар маҷмуъ мебошад. Боз ҷӣ гуна метавон баҳо дод, ки далелҳоро дар маҷмуъ, агар бо муқоисаи онҳо набошад. Муқаррар намудани сарчашмаҳои далел ҷуз яке аз ҷанбаҳои арзёбии далелҳо аз нигоҳи аҳаммиятнокӣ ва қобили қабули онҳо чизе нест. Далелҳоро танҳо аз манбаҳои махсуси пешбининамудаи қонун гирифтани мумкин аст; бояд ба мавзӯи таҳқиқоти судӣ дахл дошта бошад; бояд имконияти воқеии тафтиши онҳо вучуд дошта бошад. Аз ин ру, барои баҳо додан ба ин ё он далел аз ҷиҳати аҳаммият ва қобили қабул, аз ҷумла, бояд сарчашмаи он муқаррар карда шавад.

Гирифтани далелҳои дигаре, ки ин ё он далелҳоро тасдиқ ё рад мекунанд, бештар ба марҳилаи тафтишоти пешакӣ вобаста аст, на ба муурофияи судӣ, гарчанде ки он барои муурофияи судӣ истисно карда нашудааст. Ҳамзамон, амалҳои вобаста ба гирифтани далелҳо худ аз худ ҷанбаи муҳими тафтишоти пешакиро ташкил медиҳанд ва талаби мукаммалии тафтишот танҳо уҳдадории мақомоти тафтишоти пешакӣ оид ба ҷамъоварии ҳадди имконпазири далелҳои дахлдорро дар назар

Ин меъёрҳои баҳодиҳии далелҳои ҷиноятӣ, ки қонунгузор ба онҳо - амалан аҳаммият надодааст, онҳо ҳам дар алоҳидагӣ ва ҳам дар якҷоягӣ тафсилоти меъёриро ҳуқуқ талаб мекунад. Ин аз мавқеи бунёди бармеояд, ки корманди ҳифзи ҳуқуқ дар доираи фаъолияти касбии худ бояд на танҳо аз ӯ чӣ талаб карда мешавад, балки бояд ба натиҷа чӣ гуна ба даст ояд, аниқ дарк намояд. Аз ин ру, сифати татбиқи ҳуқуқи ҷиноятӣ комилан аз сатҳи дониши назариявӣ ва амалии корманди мақомоти ҳифзи ҳуқуқ вобаста аст. Дар кучо норасоии дониш ва маҳорати касбӣ вучуд дорад, дар он ҷо ин норасоӣ бо шухратпарастии аз ҳад зиёд пур мешавад, ба монанди волонтаризм, фиребгар, зуровариҳои руҳӣ ва ҷисмонӣ.

Албатта, на ҳама шахсоне, ки дар соҳаи иҷрои қонуни ҷиноятӣ салоҳият доранд, бинобар саъю кшишҳои мансабпарастӣ дар бораи ба расмият даровардани (танзими муфассали ҳуқуқӣ) муурофияи ҷиноятӣ роҳ медиҳанд.

Ҳуқуқ ҳамчун танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ танҳо дар ҳама вақте вучуд дошта метавонад, ки танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ ё ихтиёран ё бо зурӣ ба амал бароварда мешавад. Дар навбати худ ҳуқуқи муурофиявие, ки махсус барои таъмини ҳаёти ҳуқуқи моддӣ вучуд дорад, бояд қатъиян риоя карда шавад.

Ба андешаи мо, дар сатҳи муосир мақомоти ҳифзи ҳуқуқи ҷиноятии ватанӣ инкишоф ёфта (бо назардошти муносибати маҷмуӣ ба арзёбии ин мушкилот) танзими қонунгузориҳои худӣ тартиби арзёбии далелҳоро тақозо мекунад.

Аслан назарияи далелҳоро ба таври муурофиявӣ муайян кардан лозим аст, ки он дар байни судя ва судшаванда қонун мегузорад, то ки судшаванда на ба худсарии судя, ба таассуроти шахсии вай, балки бевосита ба қонун вобаста бошад.

Мисоли кофии амалияи судиро овардан мумкин аст, ки барои одами оддӣ бархостан душвор аст, ба дараҷаи эҷодиёти равонии судя, ки ба ин

ё он шакл ба далелҳои дар парванда мавҷудбуда баҳо меод. Яке аз онҳо ҳамчун мисоли равшан чунин аст.

Собиқ мансабдор С. ба гирифтани пора аз М., аз маводи парвандаи шартӣ бармеояд, ки С., ба манфиати М., бо истифода аз мақоми хизматӣ, содир намудани кирдорҳои муайяне содир намуда, барои ин дар моҳи сентябри соли 1999 М. ба С. ба маблағи 1000 доллари ИМА пора додааст. Бо гузашти зиёда аз ду сол соҳибкор М. аз содир кардани кирдори ношоиста муддати тулонӣ азоб мекашад, ихтиёран ба яке аз мақомоти ҳифзи ҳуқуқ омада, дар ин бора хабар додааст. Додани пора ба шахси мансабдори С., охир, албатта, ин ҳолат тасдиқ нашуд. Аз руи ин айб далелҳои зерин мавҷуд буданд: 1) баёноти ва нишондодҳои шоҳид М.; нишондоди шоҳид Б.; нишондоди шоҳид З.- собиқ ҳамсари шоҳид Б.

Ҳангоми баррасии маводи парвандаи ҷиноятӣ дар суд маълум гардид, ки шоҳид М. пас аз додани аризаи «ихтиёрӣ» дар бораи додани пора ба С., ду маротиба дар бораи манбаи маблағгузори худ ба тафтишот маълумоти бардурӯғ дода, бо нишон додани он нуқтаҳои мубодилаи асър. Баъди рад шудани иддаои ҷандинкарратаи М., шоҳид - М. нишон додааст, ки маблағи заруриро барои интиқоли ришва ба мансабдор С., ба у моҳи сентябри соли 1999 дӯсти наздикаш Б., ки ин пулро аз ИМА овардааст, қарз дода буд. Шоҳид Б., ки дар ҷараёни тафтишоти пешакӣ пурсиш шудааст, нишон додаст, ки чунин ҳолатро дар ёд надорад, аммо агар М. даъво кунад, ки аз у ин қадар маблағ қарз гирифтааст, ҳамин тавр будааст. Шоҳид З., собиқ ҳамсари Б., ба тафтишот гуфтааст, ки Б. ва М.- дӯстони наздиканд ва шавҳари собиқаш Б. метавонад дар ИМА хуб пул кор карда, ба М. қарз диҳад. Илова бар ин, ҳангоми тафтишот мақомоти прокуратура ҷиноят содир намудани С.-ро анҷом додаанд. Дар рафти муурофияи судӣ маълум гардидаст, ки маълумот дар бораи он ки шоҳид Б. ба сифати қарз ба шоҳид М., 1000 доллари амрикоӣ гузарондааст, тасдиқ наёфтааст, зеро Б. тобистони

соли 2000 бори аввал барои кор ба ИМА рафтааст, бинобар ин, моҳи сентябри соли 1999 ба М. 1000 доллари ИМА қарз дода наметавонист.

Ҳамин тариқ, тибқи айбнома, маълумотҳои зерин дар ихтиёри суд қарор доштанд:

1) Се сол пеш аз он ки М. ба яке аз мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар бораи додани пора ба С. кирдорҳои қонунӣ, асоснок буда, аз ҷониби шахси мансабдор С.-и маҷбурӣ содир шуда буданд, бинобар вазифаҳои хизматиаш;

2) далели он, ки М. ба мансабдор С., 1000 доллари ИМА пора додааст, танҳо бо шохидии худ М., ки се маротиба ба тафтишот ва як маротиба ба суд дар бораи сарчашмаи маблағгузори худ шаҳодати бардурӯғ додааст, тасдиқ шудааст.

Яъне М., ки тахминан се сол пеш дар бораи манбаи маблағгузори нодуруст гуфта, ба С. пора додааст ва С. барои дарёфти далелҳо ба саволи он ки оё С. дар гирифтани пора аз М. исбот шудааст, ягон далели дигаре вуҷуд надорад. Боваровар нест, ки суд С.-ро барои гирифтани пора аз руи ин айб гунаҳгор донад.

Соф гипотетикӣ, аз нуқтаи назари назарияи қонуни ҷиноятӣ, дар сурати мавҷуд набудани нишонаҳои моддии объективии ҷиноят, мумкин аст айбдоркуниро аз руи нишондодҳои як шохид сохтан мумкин аст, аммо агар ду шарти ҳатмӣ риоя карда шавад:

- шохид набояд шахсан ба таҳрифи маълумоти ба у маълум манфиатдор бошад;

- шохид бояд бегуноҳ ва холису ростқавл бошад.

Агар шарти якум дар амалияи татбиқи ҳуқуқ хеле зуд-зуд рух дода бошад, пас шарти дуюм иҷрошаванда нест, зеро одамоне ҳар хел мешаванд.

Мисоли овардашуда, гарчанде, ки то андозае ғайриоддӣ бошад (аз руи сатҳи субъекти ҳифзи ҳуқуқ), вале дар доираи проблемае, ки барои иҷрои қонуни судии дохилӣ гузошта шудааст, хеле маъмул аст. Таҷрибаи

судӣ бидуни роҳнамоии дақиқ оид ба арзёбии далелҳои дар санадҳои муурофиявӣ ва ҳуқуқӣ муқарраршуда, палитраи истисноӣ (ҳамчун доираи васеи мавқеъҳо ва ақидаҳо) мебошад: аз талаботҳои аз ҳад зиёд ҳангоми баҳодихии далелҳои таъкиботӣ то пурра ба эътибор нагирифтани идеяҳо ва тавсияҳои ибтидоӣ; назарияи далелҳои ҷиноятӣ, чунон ки дар парвандаи баррасишаванда.

Ҳамин тариқ, барои ба тартиб даровардани амалияи судии татбиқи ҳуқуқ дар арзёбии далелҳои ҷиноятӣ дар сатҳи қонунгузорӣ на танҳо мафҳуми умумии чунин аломатҳои далелҳои ҷиноятӣ, аз қабали аҳаммият, қобили қабул, эътимодноқӣ ва кифоя будан, балки танҳо - муайян кардани меъёрҳо зарур аст, барои ин хусусиятҳо, балки инчунин муқаррар кардани қоидаҳое, ки мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ҳангоми арзёбии далелҳо бояд истифода баранд.

Маълумоти таърихӣ дар бораи пайдоиш, ташаккул ва рушди муурофияи судӣ дорои маълумоти фаровонест, ки метавонанд ба тафаккури пуртаҷриба дар ташаккули қоидаҳои баҳодихии далелҳои ҷиноятӣ дар татбиқи адолати судӣ кӯмак расонанд.

Албатта, ҳар як судя, ки дар татбиқи адолати судӣ таҷрибаи нисбатан калон дорад, барои худ (ҳатто дар сатҳи таҷрибавӣ, на назариявӣ) қоидаҳои муайяни баҳодихии далелҳоро таҳия кардааст, аз ин ру, дар марҳилаи дарки илмии адолати судӣ, мушкилоти ба миён гузошташуда, ҳам бархурд ба таъини ин мавзу ва ҳам пешниҳодҳои мушаххаси таҷрибаомӯзон оид ба таҳияи қоидаҳои арзёбии далелҳо метавонанд аз ҳад зиёд кофӣ бошанд.

БОБИ 5. РОҶҲОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ ШУУРИ ҲУҚУҚИИ СУДЯҲО

5.1. Тадбирҳои баланд бардоштани шуури ҳуқуқии судяҳо дар ҳошияи барномаи нави ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ

Пас аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ дар Тоҷикистон як қатор барномаҳои давлатӣ ва ислоҳоти ҳуқуқӣ чихати боз ҳам баланд бардоштани сатҳи фарҳангию ҳуқуқии судяҳо, аз ҷумла бо мақсади боз ҳам таҳкими ҳокимияти судӣ, баланд бардоштани нақш ва мақоми он дар ҷомеа, ҳифзи ҳуқуқи судя амалӣ карда шуданд, ки ба таъмин намудани ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, манфиатҳои давлат, ташкилоту муассисаҳо, ки волоияти қонун ва адолат мусоидат менамоянд. Аз ҷумла, ҷор Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул ва амалӣ карда шудаанд. Аз қабилӣ, бо фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 июни соли 2007, таҳти №271 Барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2007-2010, аз 3 январи соли 2011, таҳти №976 барои солҳои 2011- 2013, аз 5 январи соли 2015, таҳти № 327 барои солҳои 2015- 2017 ва бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19 апрели соли 2019, № 1242, Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019-2021.

Дар асоси ин барномаҳо оид ба боз ҳам тақвият додани ҳокимияти судӣ ва баланд бардоштани нақш ва мақоми он дар ҷомеа нақшаи ҷорабиниҳо татбиқ карда шуд. Бояд эътироф кард, ки дар заминаи татбиқи ин ислоҳотҳо дар соҳаи тақмили қонунгузорию мурофиавии ҷиноятӣ ва ваколатҳои судя дар татбиқи адолати судии парвандаҳои судӣ, махсусан тағйиротҳои ҷиддӣ ба амал омад.

Бо дарназардошти меъёрҳои байналмилалӣ адолати судии ҷиноятӣ Кодекси нави мурофиавии ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул карда шуда, он аз 1 апрели соли 2010 амал мекунад. Принципҳои муҳимтарини адолат, ба монанди эътироми шаъну эътибори шахс (моддаи 10) ва

презумпсияи бегуноҳӣ (моддаи 15) дар Кодекс дар моддаҳои алоҳида ифода ёфтаанд. Бори аввал дар Кодекси ҷиноятӣ муқаррар карда шудааст, ки барои гузаронидани амалиёти тафтишотӣ ва мурофиавӣ, ки ҳуқуқу озодиҳои конститутсионии шаҳрвандонро маҳдуд мекунад, танҳо суд ҳуқуқ дорад иҷозат диҳад. Ин меъёрҳо воқеан ба зиммаи судяҳо дар бобати қабули қарорҳои ҳалкунанда ва одилона ҳал намудани низоъҳои ҳуқуқӣ масъулият гузоштанд. Аз ӯҳдаи ҳалли ин вазифаҳои масъулиятнок танҳо судяҳои босалоҳият ва маданияти баланди ҳуқуқӣ дошта баромада метавонанд.

Ҳеч яке аз ҷомеаҳои пешрафтаи Аврупо, пешравони муваффақтарини низомҳои ҳуқуқӣ ва қонунгузорӣ муваффақиятҳои ба даст овардашон фавран нею, дар давоми даҳсолаҳо ба миён омадааст.

Худи таърихи инкишофи қонунгузорӣ ва методологияи судӣ имкон медиҳад, ки таҳаввулоти муносибати одамон, ҷомеа ба қонун вобаста ба тағйирёбии асосҳои иҷтимоию сиёсии ҷомеа муайян карда шавад. Рушди баланди худшиносӣ, тафаккури фарҳангии (сатҳи тамаддуни) ҷамъиятӣ барои гуногунандешии қонунгузорӣ ва судӣ замина фароҳам меорад, ки ба рушди ҳам қонунгузорӣ ва ҳам фарҳанги судӣ мусоидат мекунад.

Заминаи пасти фарҳангӣ, набудани таҷрибаи кофии тафаккури мустақил ва бисёр мушкilotи дигар ноғузир дар сифати қонунгузорӣ ва ҳам амалияи судӣ таъсири муайяне мегузорад. Таҷрибаи ба кадрҳои кофӣ ганинӣ як қатор низомҳои ҳуқуқӣ, фарҳангҳои ҳуқуқии ҷаҳон ба мо имкон медиҳад, ки роҳи худшиносӣ ва худтақомулиро, ки дар гули садсолаҳо тай кардаанд, кутоҳ кунем.³³⁹

Бойцова В.В., Бойцова Л.В. ва олимони голландӣ қайд мекунад, ки мо барои амиқ инъикос намудани таҷрибаи низоми ҳуқуқӣ дар ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ имкониятҳои маҳдуд дорем, ва аз ин ру, аз ин имкониятҳо истифода баред. Фарҳанги ҳуқуқии лотинӣ бо қонуни катъӣ ва амалияи чандир хос аст. Фарҳанги ҳуқуқии оилаи ҳуқуқии

³³⁹ Ниг.: Исоев М.Ш. Теоретические и правовые основы уважения личности в стадии предварительного расследования. – Душанбе, 2005.– 95с.

англосаксонӣ бо қонуни чандир ва амалияи қатъӣ хос аст. Голландиҳо бо қонунҳои ғайрирасмӣ ва таҷрибаи чандирии худ маъруфанд; претседентҳо ақидаҳоеро, ки дар ҷамъият мавҷуданд, ба қонун меоранд. Низоми қонунгузорию Русияро тасниф кардан душвор аст; илова бар ин, бисёр муқаррароти қонунҳои дохилӣ декларативӣ буда, байни қабули қонунҳо ва татбиқи онҳо фосилаи калон вуҷуд дорад, қонунҳоро ҳам шахсони мансабдор ва ҳам шахрвандони оддӣ аксар вақт қанор мегузоранд».³⁴⁰

Концепсияҳои дахлдори ҳуқуқӣ ва шаклҳои махсуси ҳуқуқӣ барои саркашӣ аз татбиқи меъёрҳои нокифояи қонунгузорӣ таҳия карда нашудаанд. Мутобиқати фарҳангӣ ва иҷтимоии қонун аз ҷониби шахрвандон ва шахсони мансабдор ончунон зуд-зуд мавриди баҳс қарор мегирад, ки он таҳдид мекунад, ки ҳуди низоми ҳуқуқро нобуд созад».³⁴¹

Барои таъмини субот низоми идоракунии ба созиш ва созиши арзишҳо асос ёфтааст, на ба зиддиятҳои онҳо. Дар байни паҳлуҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва хусусӣ хатти қатъӣ вуҷуд надорад.

Бояд гуфт, ки проблемаи баланд бардоштани маданияти ҳуқуқӣ ва симои судяҳо мавзӯи тафаккури илмии намоёндагони соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ, сиёсатшиносӣ, фалсафа, ҷамъиятшиносӣ, психология ва ғайра гардидааст.

Масалан, аз рӯи арзёбии одилонаи сиёсатшиносон, симои ҳокимияти судӣ мисли ҳар шоҳаи дигари ҳокимиятро эътиқоди мардум, ки дар заминаи арзишҳои тағйирнопазири ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ ба вуҷуд меояд, муайян мекунад. Илова бар ин, тавре ки онҳо мегуянд, мақомоти судӣ бояд салоҳияте дошта бошад, ки ба таҳкими нуфузи қонун мусоидат намуда, ба баланд шудани маърифати ҳуқуқии шахрвандӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ ва сиёсии аҳоли мусоидат намояд.³⁴²

³⁴⁰ Ниг.: Правовая система Нидерландии / Resp. ред. В.В. Бойцова, Л.В. Бойцова. – М.: Зертсало, 1998. – С. 43.

³⁴¹ Ҳамон ҷо. – С. 43

³⁴² Ниг.: Серый, В.В. Имидж судебной власти в России как отражение социально-политических процессов [Текст]: дисс. ... к. п.н. 12.00.01. / В.В. Серый. – М., 2011. – 216 с. – С.4

Ҳамчунин, ба ин муносибат муаллифони китоби дарсии этикаи ҳуқуқӣ дуруст қайд мекунад, ки аз сабаби он, ки судя субъекти асосии фаъолияти мурофиавии ҷиноятӣ дар мурофиаи судӣ буда, барои босифат истехсоли он ва қабули санади қонунӣ ва асоснок масъул аст, аз у ҳангоми қарори одилонаи суд, талаботи зиёд карда мешавад.³⁴³ Яке аз талаботи асосии баланд бардоштани маданияти ҳуқуқии судя бешубҳа таҳкими принципҳои ахлоқии мурофиаи судӣ мебошад.

Дуруст қайд карда мешавад, ки умуман, одам чӣ гуна касбро дошта бошад, новобаста аз он ки вай то чӣ андоза мутахассиси дарҷаи олий бошад, фаъолияти вай фақат дар сурате ғоидаи ҷамъиятӣ оварда метавонад, ки вай на танҳо ба дастурҳои қонунӣ, балки ба меъёрҳои қонунӣ ва ахлоқ асос ёфта бошад.

Риояи меъёрҳои ахлоқи судяҳо аз ҷониби қонунгузор махсус нишон дода мешавад. Мувофиқи қ. 2 м. 14 Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 июли соли 2014 №1084 «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» судя ҳангоми иҷрои ваколатҳои худ, инчунин дар муносибатҳои берун аз хизматӣ бояд аз ҳар чизе, ки боиси паст шудани эътибори судҳо мегардад, ба судя, шаъну эътибори судя ё ба объективият, адолат ва беғаразии у шубҳа ба вучуд меорад, худдорӣ намояд.

Вобаста ба қабули Кодекси нави мурофиавии ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи зарурати ба воқеияти нав мутобиқ гардонидани Кодекси одоби судяи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба миён омадааст. Кодекси одоби судяи Ҷумҳурии Тоҷикистон 29 ноябри соли 2013 дар Конфронси судяҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ карда шудааст³⁴⁴, он масъалаҳои рафтори судяро ба таври лозимӣ танзим менамояд, аз қабилӣ, қоидаҳои

³⁴³ Ниг.: Аминов И.И., Дедюхин К.Г., Зинатулин З.З. Усиевич А.Р. Юридическая этика: учеб, пособие для студентов, обучающихся по специальностям «Юриспруденция», «Правоохранительная деятельность» / [И.И. Аминов и др.]. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. - 239 с. С. 138.

³⁴⁴ Ниг.: Кодекси одоби судяҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Дар конференсияи судяҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 ноябри соли 2013 қабул карда шудааст // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

рафтори судя хангоми ба амал баровардани фаъолияти касбӣ ва берун аз фаъолияти корӣ ва ғайра, ки он дар танзими маърифати ҳуқуқии судя мусоидат менамояд

Ҳамин тариқ, дар асоси омӯзиш ва таҳлили муқоисаи ҳуқуқии низомҳои ҳуқуқии давлатҳои ҷаҳон, ақидаи олимони ватанию хориҷӣ, воқеияти ҳуқуқии имрӯзаи ҷомеа бояд вариантҳои оптималии баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ таҳия карда шаванд, фарҳанги ҳуқуқии судя бо назардошти манфиатҳои миллӣ, демократия ва менталитети миллӣ.

Таҳқиқоти имконпазире, ки мо анҷом додем, то андозае нишон медиҳад, ки ҳарду қутб ба фаъолияти сатҳи баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии судя, ҳам давлат бо тамоми сохторҳои соҳавӣ ва ҳам ҷомеаи шахрвандӣ баробар манфиатдор мебошанд. Дар асоси ин хулоса метавон хулоса кард, ки баланд бардоштани маданияти ҳуқуқии судя муҳимтарин шартҳои суботи оромии кишвар мебошад.

Аҳамияти мавзӯи баррасишаванда бешубҳа зарури саривақтӣ мебошад. То имрӯз проблемаи баланд бардоштани сатҳи маданияти ҳуқуқии судя яке аз мавзӯҳои кам омӯхташуда ва кам таҳқиқгардидаи илми ҳуқуқии ватанӣ ба шумор меравад.

Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун санади сиёсӣ-ҳуқуқӣ ба шумор рафта, дар заминаи ҳар як паём санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул карда мешаванд.

Инчунин, дигар масъалаҳои ҳаётан муҳими кишвар муайян карда мешаванд, ки барои беҳ гардидани ҳолати иҷтимоии аҳоли, таъмини адолат, волоияти қонун, тартиботи ҳуқуқӣ, муқовимат ба терроризму экстремизм, коррупсия ва дигар ҷиноятҳо, такмил бахшидани қонунгузорӣ, баланд бардоштани маърифати сиёсӣ-ҳуқуқӣ ва шуурнокии аҳоли, рушди илму маориф ва дигар соҳаҳои иқтисодию иҷтимоӣ мусоидат менамояд.³⁴⁵

³⁴⁵ Муфассалтар ниг.: Фарҳод Раҳимӣ. Паём фарогир ва дурнамои рушди кишвар бо ташаббусҳои ҷаҳонӣ. Паёми Пешвои миллат-ҳуҷҷати камназири давлатсозӣ. – Душанбе, 2023. – С. 44–61;

Паём ҳуҷҷати дурнамо ба ҳисоб рафта, дар рушди давлат сахми басо муҳим мебозад. Чунончӣ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бамаврид таъкид менамоянд: «... раванди татбиқи сиёсати дохиливу хориҷии давлат маъмулан дар доираи як сол маҳдуд карда намешавад, зеро ҳадафу вазифаҳои дар асоси Паёми Президент муайяншуда моҳиятан барнома ва дурнамо барои даҳсолаҳо мебошанд»³⁴⁶.

Таҳлилу омӯзиши паёмҳои Президент имконият медиҳанд, ки масъалаҳои дар онҳо баррасишаванда аз лиҳози ҳуқуқӣ таҳқиқ гардида, муайян намудани ҷанбаҳои ҳуқуқии онҳо аз назари илми ҳуқуқшиносӣ муҳим ба шумор мераванд.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳокимияти судиро дар баробари ҳокимияти қонунгузор ва иҷроия шоҳаи мустақили ҳокимияти давлатӣ эътироф намудааст, ки он барои таъмини адолати иҷтимоӣ, рушди ҷомеаи демократию ҳуқуқбунёд ва таҳкими қонуният нақши муҳим дорад. Пойдории давлат аз устувориву бардавомии адолат ба ҳалли одилонаи парвандаҳои судӣ вобастагии зич дорад. Бо дарназардошти рушди ҷомеа, пайдо шудани муносибатҳои нави ҳуқуқӣ фаъолияти ҳокимияти судӣ бояд мунтазам таҳким ва густариш ёбад.

Дар Паём ҳамчунин таъкид гардидааст, ки бо дарназардошти рушди минбаъдаи муносибатҳои ҷамъиятӣ, таҳкими кафолатҳои судии субъектҳои ин муносибатҳо зарур аст, ки фаъолияти мақомоти судӣ пайваста таҳкиму такмил дода шавад.

Бинобар ин, Суди Олӣ ва Суди Олии иқтисодиро зарур аст, ки оид ба баргараф намудани камбудиву норасоии ҷойдошта, интиҳобу

Бобочонзода И.Ҳ. Паёми тақдирсоз ва ояндабин. – Душанбе, 2023. – С. 66–80; Сайнозимзода Фирӯз Сайнозим. «Табиати ҳуқуқии Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон: масъалаҳои назариявӣ ва амалӣ». Дисс. барои дарёфти ун. илми н.и.х. – Душанбе, 2022–197с.; Маҳмудзода М., Сотиволдиев Р. Ташаббусҳои қонунгузори Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва аҳамияти онҳо дар рушди давлати соҳибистиклол. Нашри 2–юм. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – 192 с.; Насриддинзода Э.С. Нақши Пешвои миллат дар баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа // Ваҳдат, Давлат, Президент. Ҷилди XXXIII. – Душанбе: Ирфон, 2021. – С. 6–20.

³⁴⁶Ниг.: Паёми Президенти ҶТ Э.Ш. Раҳмонов ба Маҷлиси Олӣ, 30 апрели соли 2004. – Душанбе, 2004. – С. 2.

чобачогузории дурусти кадрҳо, баланд бардоштани сатҳи тахассусӣ ва омодагии касбии судяҳо тадбирҳои муассир андешанд.³⁴⁷

Чуноне аз Паём бармеояд чихати таҳкиму такмил додани фаъолити судӣ, оид ба бартараф намудани камбудиву норасоихои ҷойдошта, интихобу чобачогузории дурусти кадрҳо, баланд бардоштани сатҳи тахассусӣ ва омодагии касбии судяҳо аз ҷониби Суди Олӣ ва Суди Олии иқтисодӣ андешидани тадбирҳои муассирро зарур шумориданд.

Ба андешаи мо чихати ба иҷро расонидани ин Паём, баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии аҳоли ва шуурнокии ҳуқуқии судяҳо муҳим мебошад. Бо ин мақсад “Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2030”, ки қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 ноябри соли 2019, таҳти рақами №599 ва Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 феввали соли 2018, таҳти рақами №1005 тасдиқ гардидаанд, қабул карда шудаанд. Баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ, таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати ҳуқуқии Тоҷикистон буда, ба воситаи мақомоти давлатӣ, ташкилотҳо, шаҳрвандон ва ҷалби воситаҳои ахбори омма амалӣ карда мешавад. Тарғибу ташвиқи ҳуқуқӣ ба сатҳи баланди маърифати ҳуқуқӣ мусоидат менамояд ва шароит фароҳам меорад, ки онҳо аз ҳуқуқҳои қонунии худ истифода баранд.

Тарбияи ҳуқуқӣ бо дар назар доштани арзишҳои ахлоқӣ, фарҳанги миллӣ, мероси таърихӣ, одату арзишҳои миллӣ ба амал бароварда мешавад.

Чихати таъмини босифати баамалбарории адолати судӣ, таҳкими таъмини ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва риояи принципи баробарҳуқуқии иштирокчиёни муҳофизати судӣ, роҳ надодан ба

³⁴⁷ Ниг.: Паёми Президенти ҶТ Э.Ш. Раҳмонов ба Маҷлиси Олӣ, 23 декабри соли 2022. Паёми Пешвои миллат–ҳуҷрати камназири давлатсозӣ. – Душанбе, 2023. – С. 37.

кашолкорӣ, зарурати дар қонунҳои амалкунанда аз байн бурдани меъёрҳои носоҳеҳ ва духура, дар ҳамин раванд баргараф кардани тарзу усулҳои душвори баррасии парвандаҳо ва дигар масоил зарурати ба қонунҳои моддию муурофиавӣ ворид намудани тағйиру иловаҳо ба миён омадааст, ки то тавонанд барои саривақт ва дар муддати кӯтоҳ баррасӣ намудани парвандаҳои судӣ, пешгирии сарфи вақти зиёд аз ҷониби тарафҳо, истифодаи таҷрибаи татбиқи дурусти қонунҳо, дар маҷмуъ таъмини адолат ва пешрафти кори судҳо мусоидат намоянд.

Андешидани тадбирҳо ҷиҳати пайваста баланд бардоштани донишу малакаи касбӣ, масъулияти одоби судяҳо, беҳдошти раванди бозомӯзии ихтисосӣ бо назардошти тағйирот дар низоми таҳсилоти олии касбӣ ва дар ин замина баланд бардоштани мақоми Маркази таълимии судяҳои назди Суди Олӣ метавонад барои қабули қарорҳои қонунию асоснок мусоидат намояд.

Бо назардошти таъсиси Арбитражи байналмилалӣ дар назди Палатаи савдо ва саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон, қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи медиатсия”, ки ҳалли тосудии баҳсхоро пешбинӣ менамояд, ба мақсад мувофиқ доништа мешавад.

Бинобар ба низоми сезинагии таҳсилот гузаштани муассисаҳои таҳсилоти олии касбии кишвар бояд масъалаи бознигарӣ кардани талабот нисбати номзадҳо ба вазифаи судягӣ мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор дода шавад.

Чор Барномаҳои ислохотҳои судӣ- ҳуқуқӣ, ки аз соли 2007 то соли 2021 амалӣ гардиданд, барои устувор шудани муносибатҳои гуногун дар ин самт нақши калидӣ бозида, қонунгузори Тоҷикистон такмил дода шуда, барои боз ҳам баланд бардоштани мақоми суд дар ҷомеа, таъмини волоияти қонун ва адолати судӣ корҳои зиёде ба анҷом расонида шудаанд. Имрӯз сатҳи таъминоти моддию техникий судҳо, омода намудан кадрҳои баландихтисос, саривақт баррасӣ ва ҳал шудани

парвандаҳои судӣ, қабули санадҳои қонунию асоснок ба талаботи ҷомеа ва замона як дараҷа ҷавобгӯ шудаанд.

Аммо ба ҳамаи ин дастовардҳо нигоҳ накарда, ҳоло ҳам масъалаҳои дар ин самт ҷой доранд, ки онҳо ҳалли умумро талаб менамоянд. Ин пеш аз ҳама омода намудани кадрҳои баландихтисос ва бозомӯзии судяҳо, ки заминаи асосӣ ва кафолати самаранокии баамалбарории адолати судӣ мебошад.

Институти судя-коромӯз ба ҳамаи бартариятҳои нигоҳ накарда, имрӯз он ниятҳои, ки таъсиси ин ниҳод дошт аз ҷиҳати мусбӣ арзёбӣ нагардид ва илова бар ин аз бучети давлат хароҷоти зиёдатӣ сарф мешавад. Хоста гирифтани ва ҷо ба ҷо гузори судяҳо низ таҷдиди назарро талаб мекунад. Аз ҷумла, ротатсияи судяҳо (ин ба судяҳои шаҳру ноҳияҳо, вилоятҳо ва шаҳри Душанбе, судҳои иқтисодии вилоятҳо ва шаҳри Душанбе, судҳои гарнизонҳои ҳарбӣ тааллуқ доранд) новобаста аз муҳлати таъини онҳо ҳар се сол амалӣ карда шавад, ки ин як дараҷа пеши роҳи муносибатҳои коррупсиониро дар ин соҳа мегирад. Бо ин мақсад судяҳо, ки аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муҳлати даҳ сол таъин карда мешаванд, масъалаи ротатсияи судяҳо бо пешниҳоди Коллегии тахассусии судяҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби Раисони судҳои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳар се сол бояд амалӣ карда шавад.

Инчунин, таҷрибаи ҷаҳонӣ собит месозад, ки дар мансаби судяҳои Суди конституционӣ, судҳои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон то ба синни 70-солдагӣ расидан ба мақсад мувофиқ аст, зеро ин судҳо салоҳияти назоратӣ дошта, ба санадҳои қабулнамудаи судҳои поёнӣ ва мақомотҳои баҳои ҳуқуқӣ дода, таҷрибаи ягонаи судиро дар мамлакат таъмин менамоянд. Барои амалӣ намудани ин вазифаҳои пурмасъул пеш аз ҳама доштани таҷрибаи бойи корию зиндагӣ зарур аст, ки ин омилҳо заминаи ба миён омадани оқилӣ мебошанд ва ин дар натиҷаи ба як синну соли муайян расидан пайдо

мешавад ва мансаби судягӣ маҳз оқилу батамкин буданро талаб намуда, ки ин ҳама барои дар сатҳи зарурӣ нигоҳ доштани таҷрибаи босубботи судӣ ва татбиқи дурусти меъёрҳои моддию муурофиявӣ мусоидат менамояд.

Илова бар ин, баъзе муқарраротҳои қонунгузориҳои муурофиявӣ ба талаботи Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқ намуданро талаб менамояд, то баробарии тарафҳо ва мубоҳисавӣ будани муҳокимаҳои судӣ таъмин гардад.

Агар лоиҳаи Кодекси ҷиноятӣ ҚТ-ро таҳлил намоем, мебинем, ки сохтор, мазмун ва моҳияти он талаботҳои Концепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028-ро дар бар намегирад ва он таҷдиди назарро талаб менамояд.

Аз ин лиҳоз, маърифати ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқии судя бо дарназардошти ҷаҳонишавӣ, манфиатҳои миллӣ ва менталитети мардуми кишвар, ҷавобгӯ бошад. Баланд бардоштани сатҳи маданияти ҳуқуқии судя, аз мутахассиси соҳибихтисос будани у, фаъолияти у ба дастурҳои қонунӣ, меъёрҳои ахлоқу одоб асос ёфтан, иборат мебошад. Зеро судя ҳамчун субъекти асосӣ дар муурофияи судӣ, бояд ба талаботи зиёдшудаи меъёрҳои ҳуқуқ ва ахлоқ ҷавобгӯ бошад ва баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии судя муҳимтарин шарт аз ҷониби у қабул намудани қарори қонунию асоснок буда, ин барои суботу оромии кишвар низ мусоидат мекунад.

5.2. Такмили фаъолияти ҳуқуктатбиқкунии судӣ чун омили болоравии шуури ҳуқуқии судяҳо

Дар шароити муосири ислоҳоти судӣ ҳуқуқӣ, нақши ҳуқуқ, идеологияи ҳуқуқӣ, ихтисосҳои ҳуқуқшиносӣ афзоиш ёфтааст. Ҳақиқати ҳуқуқии мавҷуда дар бораи баланд бардоштани аҳаммияти фаъолияти татбиқи ҳуқуқ, оид ба хислати фаъоли он дар давраи гузариши ҳозира шаҳодат медиҳад. Ҳол он ки ҳануз ҳам як қатор саволҳои баҳсталаб вучуд доранд, ки то ҳол инъикоси пурраи худро дар илми ҳуқуқшиносӣ

наёфтаанд. Хислати хосӣ баамалбарории бевоситаи ҳуқуқ дар он аст, ки он бо фаъолияти худи иштирокчиёни муносибатҳо, субъектони ҳуқуқ ва уҳдадорихо амалӣ мегардад. Аммо дар баъзе ҳолатҳо иштироки субъектҳои махсуси қудратӣ зарур аст, ки аз ҷониби тараф ба чараёни баамалбарории бевосита дохил шуда, онро таъмин намуда, амалӣ гаштани меъёрҳои ҳуқуқро дар ҳаёт то ба охир мерасонанд. Фаъолият оид ба татбиқи ҳуқуқ ҳангоми баррасии ҳолатҳои ҳаётӣ нисбат ба рафтори воқеан қонунии субъектҳои ғайриқудратӣ, фаъолияти ҳуқуқии онҳо оид ба амалбарории бевосита мустақилонаи ҳуқуқ, истифодабарии воситаҳои махсуси ҳуқуқиро дар фаъолияти амалии субъектҳои дорои салоҳдиди қудратӣ талаб мекунад.³⁴⁸

Дар адабиёти ҳуқуқшиносӣ фаъолияти татбиқи ҳуқуқ, чун қоида, ҳамчун фаъолияти қудратӣ, ташкилкунандаи мақомоти салоҳиятдори давлатӣ оид ба баровардани амрномаҳои ҳуқуқии инфиродӣ- мушаххас ба ҳисоб меравад. Дар баробари ин табиат, таъинот ва вазифаҳои татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ ошкор карда мешаванд³⁴⁹. Аммо фаъолияти татбиқи ҳуқуқ як навъ фаъолияти ҳуқуқӣ буда, аз шуури ҳуқуқии касбии субъектҳои он вобаста аст.

Макс Вебер қайд мекунад, ки услуби ҳуқуқии ҳар як ҷомеаи мушаххас дар таҳсилот ва фаъолияти касбӣ, дар созмонҳои синфӣ ва манфиатҳои иқтисодии ҳуқуқшиносоне, ки дар ҷомеаи мазкур намунаанд, равшан зоҳир мегардад³⁵⁰.

³⁴⁸ Ниг.: Сапун, В.А. Конспект лекций и терминологический минимум по учебной дисциплине «Теория государства и права» / В. А. Сапун, Я. В. Турбова. – Изд-во СПбГУЭФ, 2005 – 152 с.

³⁴⁹ Ниг.: Лазарев В.В. Афанасьев В.С., Братко А.Г. Теория права и государства. Учебник / Афанасьев В.С., Братко А.Г., Бутылин В.Н., Герасимов А.П., и др.; Под ред.: Лазарев В.В. – М.: Право и Закон, 1996. – 424 с.; Сырых В. М. Теория государства и права: Учебник для вузов. — 6-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2012. – 704 с.; Марченко, Н. М. Теория государства и права / Н. М. Марченко. – М., 2008. – 637с.; Матузов, Н.И., Малько, А.В. Теория государства и права: учебник 5-е изд. / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – Москва : Дело, 2020. – 528 с.; Сапельников А.В., Честнов И.Л. Теория государства и права. Учебник для юридических высших учебных заведений / Сапельников А.В., Честнов И.Л. - С.-Пб.: Знание, ИВЭСЭП, 2006. - 279 с.; Аврутин, Е.Ю. Государство и право. Теория и практика : учеб. пособие / Е.Ю. Аврутин. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2015. — 504 с.; Рассолов, М. М. Проблемы теории государства и права: Учебное пособие / Рассолов М.М. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. - 431 с..

³⁵⁰ Ниг.: Иктибос аз: Цвайгерт, К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. – Т. 1: Основы / К. Цвайгерт, Х. Кётц. – М., 1998. – 480с. – С. 292.

Хусусиятҳои хоси фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ дар ҳолатҳои зерин равшантар зоҳир мегардад: - ҳуқуқтатбиқкунӣ (татбиқи ҳуқуқ) фаъолияти идоракунӣ, ташкилӣ буда, барои танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ хизмат мекунад; - фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ бо ҳислати таъинкунандаи худ нисбат ба субъектҳои, ки ҳуқуқ ва уҳдадорихои худро бевосита амалӣ менамоянд, фарқ дорад; - фаъолияти татбиқи ҳуқуқ иштирокчиёнро ба интизом меандозад, барои фаъолияти муътадил оид ба шароити инфиродии мушаххаси ҳуқуқӣ қафолатҳо фароҳам оварда, ба пайдоиш ва тағйирёбии талаботи рушди иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ таъсир мерасонад.

Баъзе муаллифон бар ин назаранд, ки «фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ наметавонад дар шаклҳои дигар сурат гирад, ба истиснои риоя, иҷро ва истифодаи яхела ва аз нигоҳи мазмуни ҳуқуқии худ ин фаъолият бо се шакли амали ҳуқуқ, ки дар боло дида баромадем, тавсиф меёбад»³⁵¹. Ва боз дақиқ мекунанд: «Дар аксари мавридҳо дар бораи мустақилона татбиқи-иҷро ё татбиқи-истифода ва аз ин ҳам бештар татбиқи-риоя қардан сухан рондан ғайриимкон аст, дар фаъолияти татбиқи ҳуқуқ се шакли амали бевоситаи ҳуқуқ ба ҳам печидаанд»³⁵².

Субъектҳои фаъолияти татбиқи ҳуқуқ, ки дорои салоҳиятҳои қудратӣ мебошанд, воситаҳои ҳуқуқиро ба манфиати худ нею, балки барои ҳаллу ҷасли парвандаи мушаххас нисбат ба шахсони дигар истифода мебаранд.

Чунин ҳолатҳои, ки зарурати фаъолияти ҳуқуқтатбиқкуниро (ҳолатҳои татбиқи ҳуқуқ) бо истифода аз воситаҳои махсуси ҳуқуқӣ ба миён меоранд, асосан инҳо мебошанд:

- вақте ки дар механизми баамалбарории меъёрҳои алоҳида иштироки давлат (муносибатҳои ҳуқуқии нафақавӣ, ҳуқуқ ва уҳдадорихо оид ба хизмати ҳарбӣ ва ғайра) қаблан барномарезӣ қарда шудааст, яъне

³⁵¹ Ниг.: Лазарев, В. В. Теория государства и права / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – М., 2004. – 528с. – С. 365.

³⁵² Ниг.: Лазарев, В. В. Теория государства и права / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – М., 2004. – 528с. – С. 365.

вакте ки ҳуқуқу уҳдадорихои субъектҳо умуман бе баровардани қарори татбиқи ҳуқуқ бо истифода аз воситаҳои муназзими ҳуқуқӣ амалӣ гардонида намешаванд;

–вакте ки муносибатҳои ҳуқуқии муайян тахти назорати мақомотҳои татбиқкунандаи ҳуқуқ (фаъолияти татбиқи ҳуқуқи бақайдгирӣ) қарор доранд;

- вақте ки муносибатҳои қудратӣ (ҳокимиятӣ), робитаҳои тарафайн байни мақомотҳои давлатӣ ва шахсони мансабдор дар дохили дастгоҳи давлатӣ ҷой доранд;

- вақте ки ҳуди тарафҳо оид ба ҳуқуқу уҳдадорихои тарафайн ба созиш омада наметавонанд ва баҳс дар бораи ҳуқуқ ба миён меояд (масалан, баҳсҳои хоҷагӣ байни ташкилотҳо аз ҷониби судҳои иқтисодӣ баррасӣ карда мешаванд);

- дар сурати мавриди тартиби махсуси ҳуқуқӣ расман муқаррар намудани мавҷуд будан ё набудани далелҳои мушаххаси дорон аҳаммияти ҳуқуқӣ (танҳо ба тариқи судӣ, масалан, метавон шахрвандро ғавтида ё бедарак ғоиб эътироф кард);

-дар сурати мавҷуд будани монеаҳо дар татбиқи ҳуқуқҳои субъективӣ ва дар натиҷаи фаъолияти татбиқи ҳуқуқ бояд монеаҳои мазкур бартараф карда шаванд (масалан, баргардонидани ашёи ғайриқонунӣ аз молик мусодирашуда (гирифташуда);

-дар ҳолатҳои иҷро накардани уҳдадорихои ҳуқуқӣ ё иҷрои номатлуби онҳо, вақте ки нисбати шахси вазифадор (уҳдадор) воситаҳои муҳофизатӣ - таъминии ҳуқуқӣ татбиқ карда мешаванд;

- дар сурати ҷой доштани «аномалияҳои» ҳуқуқӣ, вақте ки ҳуқуқвайронкунӣ ё кирдори объективона ғайриқонунӣ содир шудааст ва дар муносибатҳои муҳофизатии ҳуқуқӣ нисбати шахси мушаххас намуд ва меъёри муайяни масъулияти ҳуқуқӣ муқаррар карда шавад ё дигар чораҳои маҷбуркунии давлатӣ муайян карда шаванд; .

Ҳамин тариқ, ҳолатҳои ҳуқуқтатбиқкунӣ хеле гуногунанд ва хусусияти факултативӣ, таъминкунии ҳуқуқи ин намуди фаъолиятро равшан тасдиқ мекунад.

Аз нигоҳи мазмун фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ бо худ як намуди фаъолияти қудратии ҳуқуқиро ифода медиҳад. Субъектҳои чунин фаъолият ҳамеша дорои салоҳияти қудратӣ буда, субъекти махсуси ҳуқуқӣ мебошанд. Қарорҳои қабулкардаи субъектҳои қудратӣ барои тамоми шахсоне, ки нисбатан амали онҳо паҳн мешавад, ҳатмист, қарорҳои мақомоти қудратӣ бо воситаҳои гуногуни ҳуқуқӣ, аз он ҷумла чораҳои маҷбуркунии давлатӣ таъмин карда мешаванд³⁵³.

Қайд кардан ба маврид аст, ки бар хилофи мавқеи анъанавӣ субъектҳои фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ дар ҳолатҳои муайян на танҳо мақомоти давлатӣ ва шахси мансабдор мебошанд. Нуқтаи назар, ки тибқи он зери татбиқи ҳуқуқ фаъолияти давлатӣ қудратӣ нею, балки ҳама гуна фаъолияти қудратии субъектҳои салоҳиятдор фаҳмида мешаванд, аниқтар аст³⁵⁴.

Дар назарияи умумии ҳуқуқ ақидаи хато дар бораи шаҳрвандон ҳамчун субъекти татбиқи ҳуқуқ метавонад бартарафшуда ҳисоб карда шавад³⁵⁵. Тавре қоркарди минбаъдаи ин проблема нишон дод, ҳулосаи иштирокчиёни мувоҳида дар бораи татбиқи меъёрҳои ҳуқуқи солҳои гузашта дуруст баромад: «Меъёри ҳуқуқро нисбат ба рафтори худ татбиқ кардан мумкин нест, он ҳамеша нисбат ба шахси дигар, мақомоте, ки дорои вақолатҳои қудратӣ мебошад, татбиқ карда мешавад»³⁵⁶.

Фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ дар речаи намуди иҷозатдиҳии танзим бо истифода аз воситаҳои ҳуқуқи императивии дорои аҳамияти

³⁵³ Ниг.: Сапун, В.А. Теория правовых средств и механизм реализации права [Текст]: Дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. / В.А. Сапун. – Н. Новгород, 2002. – 321 с. – С. 240.

³⁵⁴ Ниг.: Карташов, В. Н. Введение в общую теорию правовой системы общества / В. Н. Карташов. – Ч. 3. – Ярославль, 1997. – 547 с. – С. 20.

³⁵⁵ Ниг.: Недбайло, П. Е. Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. – М.: Госюриздат, 1960. – 511 с. – С. 127–135.

³⁵⁶ Ниг.: К итогам дискуссии о применении норм советского права // Советское государство и право. – 1955. – № 3. – С.44-53 – С. 51.

батартибдарорӣ ва муҳофизатӣ дар шаклҳои ҷидии мурофиавӣ-расмиётӣ сурат мегирад³⁵⁷.

Мазмуни ҳуқуқи ҳуқуктатбиқкунии ҳуқуқ ҳамеша дар шаклҳои мурофиавӣ-расмиётӣ бо истифодаи воситаҳои махсуси мурофиавии ҳуқуқӣ ва расмиёти ҳуқуқӣ ифода ё сурат гирифта, хусусияти қатъии расмишуда дорад. Чунин шаклдарории фаъолияти ҳуқуктатбиқкунӣ, пеш аз ҳама, ба таъмини амалӣ гардонии ҳуқуқ ва уҳдадорихои субъективии иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ тибқи меъёрҳои ҳуқуқи моддӣ нигаронида шудааст; дуюм, ба амалӣ гардондани ҳуди фаъолияти ҳуқуктатбиқкунӣ дар доираи қоидаҳои мурофиавӣ ва расмиёти муайяни ҳуқуқӣ, ки иҷрои онҳо ба дуруст ва сари вақт ҳаллу фасл намудани парвандаҳои ҳуқуқӣ мусоидат мекунад.

Воситаҳои ҳуқуқи мурофиавӣ, як навъ воситаи ҳуқуқи татбиқкунандагони ҳуқуқ мебошанд, ки бидуни истифода ва азхудкунии онҳо талабот нисбати фаъолияти ҳуқуктатбиқкунӣ ва натиҷаи он - санадҳои татбиқи ҳуқуқ таъмин карда намешаванд.

Ҳамзамон, ҳуқуктатбиқкунӣ падидаи мураккабест, ки онро танҳо бо баровардани санад дар бораи татбиқи ҳуқуқ пайваст кардан мумкин нест. Он шумораи зиёди робитаҳо ва муносибатҳои ғайрирасмиро дар бар мегирад: шахсони мансабдори қисматҳои гуногуни зерсохтори татбиқи ҳуқуқ ба ҳолати тартиботи ҳуқуқӣ баҳо медиҳанд, мавқеи худро оид ба татбиқи қонун таҳия мекунанд, фикру ақидаи худро баён мекунанд ва ба афкори шахсони дигар таъсир мерасонанд; аз руи парвандаҳои мушаххас қарор қабул мекунанд, амалияи мавҷударо тағйир медиҳанд, оид ба такмили қонунгузорӣ тақлифҳо пешниҳод мекунанд.³⁵⁸

³⁵⁷ Ниг.: Сапун, В.А. Правоприменительная деятельность: особенности и структура / В.А. Сапун // Ленинградский юридический журнал. - 2006. - № 12. - С. 185-192.

³⁵⁸ Ниг.: Казимирчук, В.П., Кудрявцев, В.Н. Современная социология права. Учебник / В.П. Казимирчук, В.Н. Кудрявцев. - М.: Юрист, 1995. - 297 с. - С. 84; Кудрявцев, В.Н. Борьба мотивов в преступном поведении / Кудрявцев В.Н. - М.: Норма, 2007. - 128 с.; Кудрявцев, В.Н. Причинность в криминологии. (О структуре индивидуального преступного поведения). Монография / Кудрявцев В.Н. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. - 176 с.

Дар баробари ин, ба амалҳои татбиқкунандаи ҳуқуқ инҳо таъсир мерасонанд: ҷамъият; муносибатҳои ҷамъиятӣ; микромуҳите, ки дар он шахсият қарор дорад; гурӯҳи иҷтимоӣ, ки ба он тааллуқ дорад; хислатҳои иҷтимоӣ-психологӣ, фардӣ - психологӣ шахсият; ҳуқуқ; шароити вазъи иҷтимоӣ муҳлати шахсият; омилҳои иҷтимоӣ-демографӣ. Ҳамаи ин механизми мураккаби³⁵⁹ робитаҳои муносибатҳои моддӣ - ҳуқуқӣ, муурофиявӣ, ташкилии техникӣ, психологӣ фаъолияти ҳуқуқтатбиқкуниро ташкил мекунанд.

Вақолатҳои мақомоти салоҳиятдорро оид ба амалӣ гардонидани фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ қайд намуда, қонунгузор дар аксари мавридҳо фаъолияти фаъолони субъектҳо, ки бе он ҳаллу фасли масъалаҳо, ки назди татбиқкунандаи ҳуқуқ меистад, имконнопазир аст, тавсия медиҳад.

Ҳамин тариқ, Кодекси муурофиявии ҷиноятӣ барои қарордони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ амалҳои фаъолро муқаррар мекунад³⁶⁰:

- муфаттиш иштирокчиёни муурофияи ҷиноятиро барои иштирок дар ҳаракатҳои тафтишӣ қалб намуда, шахсияти онҳо тасдиқ мекунад, ҳуқуқ уҳдадорихояшон, инчунин тартиби гузаронидани амалиёти тафтиширо фаҳмонда медиҳад (моддаи 164);

- агар дар сурати мавҷуд будани сабаб ва асосҳои пешбининамудаи моддаи 140 КМҚ, таҳқиқкунанда муфаттиш ё муфаттиш бо ризоияти прокурор, инчунин прокурор дар доираи салоҳияти худ парвандаи ҷиноятиро оғоз мекунанд (моддаи 146).

Ҳамин тариқ, мувофиқи моддаи 278-и КММ Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми омода намудани парванда ба муҳокимаи судӣ оид ба бедарак ғоиб донишани шаҳрванд ё ғайбӣ эълон кардани шаҳрванд, судья муайян мекунад, ки дар бораи шаҳрванди гумшуда кӣ маълумот дода

³⁵⁹ Ниг.: Чванов, О.А. Механизм правоприменения[Текст]: Дисс. ... канд. юрид. наук; 12.00.01 / Чванов Олег Анатольевич: Саратов, 1995.– 237 с.

³⁶⁰ Ниг.: Кодекси муурофиявии ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2009, таҳти №564 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

метавонад, аз ташкилотҳои дахлдор дар маҳалли маълуми охиринаи ҷойи буду бошт, ҷои қор, мақомотҳои қорҳои дохилӣ, қисмҳои ҳарбӣ маълумот дархост мекунад³⁶¹.

Фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ аз руи сатҳи истифодаи воситаҳои ҳуқуқӣ ба навъҳои фаъолияти касбии ҳуқуқӣ мансуб аст. Гап на танҳо дар он аст, ки фаъолияти касбии ҳуқуқӣ «ҳамеша бо касби ҳуқуқшиносӣ алоқаманд аст»³⁶².

Фаъолияти татбиқи ҳуқуқ дар ҳама гуна намудҳои он (судӣ, прокурорӣ, нотариалӣ) омодагии муайяни касбӣ ва тахассусӣ, малака, маҳорат, тайёрӣ ба татбиқи воситаҳои ҳуқуқии махсусро ҳангоми ҳаллу фасли ҳолатҳои ҳуқуқӣ талаб мекунад.

Субъектҳои чунин фаъолият дар баъзе мавридҳо метавонанд тахассуси ҳуқуқии ҳуқуқшиноси касбиро надошта бошанд, аммо онҳо бояд дорои дониш махсуси ҳуқуқшиносӣ, малака ва маҳорат баамалбарории ҳаракат ва амалиётҳои зарурӣ оид ба татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ дошта бошанд. Маҳз дар ҳамин аст фарқияти он, аз рафтори воқеан қонунӣ ва фаъолияти ҳуқуқии субъектҳо дар шаклҳои бевоситаи амалишавии ҳуқуқ дар муносибатҳои ҳаррӯза.

Дар ҳолатҳои аз ҷониби шахрвандон зоҳир намудани фаъолияти ҳуқуқӣ ҳангоми истифодаи ҳуқуқҳои субъективӣ, иҷрои уҳдадорихи ҳуқуқӣ фаъолияти онҳо дар соҳаи танзими ҳуқуқӣ асосан аз руи шакл худ ҳуқуқӣ мебошад, зеро муносибатҳои мушаххаси ҳаётӣ, арзишҳои, ки баҳри онҳо фаъолияти амалии субъектҳо ба амал бароварда мешавад, дар шакли ҳуқуқӣ буда, дар соҳаи танзими ҳуқуқӣ қарор доранд, бинобар ин, амалишавии бевоситаи ҳуқуқ, фаъолияти ҳуқуқии шахрвандон аз тарафи субъективӣ бо сатҳи оддии шуури ҳуқуқӣ таъмин карда мешавад. Фаъолияти татбиқи ҳуқуқ мазмуни дигар дорад.

³⁶¹ Ниг.: Кодекси муҳофизати маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 январи соли 2008, таҳти №341 // Маҳзани мутамаққазии иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи муруҷиат: 24.12.2021).

³⁶² Ниг.: Леушин, В. И. Юридическая практика в системе социалистических общественных отношений / В. И. Леушин. – Красноярск, 1987. – С. 82–83; Сапун, В. А. Социалистическое правосознание и реализация советского права / В. А. Сапун. – Владивосток, 1984. – С. 72–73.

Дар ҳолати норасогии шуури оддии ҳуқуқӣ ҳангоми иҷро накардани дастурҳои ҳуқуқӣ ё истифодаи нодурусти онҳо шуури оддии ҳуқуқии иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ бояд бо шуури махсуси ҳуқуқии мутахассисон иваз карда шавад, ки бо ёрии онҳо ҳуқуқу уҳдадорихои субъективии ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ муайян карда шуда, баҳс дар бораи ҳуқуқ ҳал карда шуда, монеаҳо дар амалигардонии ҳуқуқи субъективӣ бартараф карда шуда, иҷрои уҳдадорихои ҳуқуқӣ, дар ҳолатҳои зарурӣ-ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ кашидан ва ғайра таъмин карда мешавад.

Дар баробари ин мақсади фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ қонё гардонидани ниёзи шахсии мақомотҳои татбиқи ҳуқуқ нею, балки пеш аз ҳама эҳтиёҷот ва манфиати шахсоне, ки ҳуқуқ ва уҳдадорихо, дар ниҳоят - ниёзу манфиати тамоми ҷомеаро амалӣ мегардонанд мебошад.

Аз ин рӯ, фаъолияти татбиқи ҳуқуқ аҳаммияти махсуси баланди иҷтимоӣ дорад. Ҷанӯз Илин И.А. навишта буд, ки: «Дар шуур... симои боварибахше пайдо шуда метавонад, ки мувофиқи он ба ҳар як кирдор ё ҳолати инсон як «забони оташин» хобонида (гузошта) шуда, бо ранги худ аҳаммияти (маъноӣ) ҳуқуқии худро ифода мекунад: чароғаки кабуд қонунӣ будани кирдор ё ҳолат, сурх - хусусияти мутақобилаи онро ифода мекунад. Агар ин тасвиrho фарз кунем, он гоҳ ҳаёти ҳуқуқӣ дар шакли сершумори чароғакҳои кабуду сурх зохир мегардад, ки пасту баланд шуда, ранги худро тағйир медиҳанд, пажмурда мешаванд ва боз медурахшад. Ин чароғакҳо новобаста аз он ки мардум онҳоро мебинад ё не, бо ранги худ дурахшонанд. Инчунин фаҳмост, ки татбиқи ҳуқуқ маъноӣ онро надорад, ки субъекти татбиқкунандаи ҳуқуқ бо салоҳдиди худ чароғакҳоро фурузонро хомуш мекунад ва зиёда аз ин, худсарона интиҳоб мекунад, ки кадом чароғакро даргиронад - кабуд ё сурхро; не, вазифаи он аз он иборат аст, ки объективона ва дақиқ дида барояд, ки оё ин чароғак аллақай дар болои ҳолат ва ҳаракати мазкур фурузон аст ё не ва агар фурузон бошад, пас маҳз кадоме аз он.

Таърифи ӯ метавонад аз ҷиҳати объективӣ дуруст ва объективона нодуруст бошад, зеро масалан, чароғаки кабудӣ шахси бегуноҳ маҳкумшуда то охир кабуд боқӣ мемонад, бо вучуди он ки ҳама одамон онро сурх мешуморанд ва маҳкумшуда боқимондаи умри худро дар зиндон мегузаронад»³⁶³.

Фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ ҳамеша бо ҳаллу фасли парвандаи мушаххас вобаста аст, ки дар натиҷаи он мавҷуд будан ё набудани ҳуқуқҳои субъективӣ ва уҳдадорихои ҳуқуқии иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ муқаррар гардида, андоза ва ҳаҷми онҳо тафсил дода шуда, дар муносибатҳои муҳофизати ҳуқуқӣ мавриди татбиқи ҷазо намуд ва андозаи ҷавобгарии ҳуқуқӣ муайян карда мешавад.

Қарори парвандаи ҳуқуқӣ ҳамчун марҳилаи ниҳоии ҷараёни татбиқи ҳуқуқ шакли берунии ифодаро дар намуди санад - ҳуҷҷати хаттӣ - санади татбиқи ҳуқуқ дорад. Охирин бо худ воситаи махсуси ҳуқуқиро ифода медиҳад, ки дар он мазмуни қарори татбиқкунандаи ҳуқуқ дар шакли дастурамали фардӣ - муайянӣ бо ҳуҷҷат ба расмият даровардашуда, барои шахсони мушаххас ҳатмӣ мебошад, ифода меёбад. Дар таҳқиқотҳои махсус оид ба табиати ҳуқуқии санадҳои ҳуқуқӣ якҷанд равишҳо таҳия карда шудаанд.

Субъектҳои ҳуқуқтатбиқкунӣ мақомоти салоҳиятдор, ташкилотҳо, шахсони мансабдоре мебошанд, ки ба тариқи қонунгузорӣ дорои салоҳияти қудратӣ, субъекти махсуси ҳуқуқ мебошанд ва ба ваколати онҳо баррасии парвандаи ҳуқуқӣ ва баровардани санади татбиқи ҳуқуқ дохил мешаванд.

Объекти фаъолияти татбиқи ҳуқуқ ҳамон муносибатҳои байни иштирокчиёни ҷараёни ҳуқуқтатбиқкунӣ мебошанд, ки ба онҳо субъектҳои татбиқи ҳуқуқ таъсир мерасонанд. Предметҳои татбиқи ҳуқуқ, ки неъматҳои моддию маънавӣ, маҳсулоти фаъолияти зеҳнӣ, амал,

³⁶³ Ниг.: Ильин И.А. Понятия права и силы; Общее учение о праве и государстве; О сущности правосознания; О монархии и республике; Из лекций «Понятия монархии и республики». / И. А. Ильин. – Собрание сочинений в 10 томах. Т. 4. – Москва: Русская книга, 1994. – 624 с. – С. 217.

натичаҳои амали иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқиро дар бар мегиранд бояд аз объектҳои татбиқи ҳуқуқ фарқ карда шаванд.

Ба тарафи объективӣ ҳаракат ва амалиётҳои татбиқкунандагони ҳуқуқ, ҳолатҳо, ҳодисаҳои ҳаёти мушаххас дохил мешаванд, ки ҳаллу фасли худро бо кӯмаки воситаҳои махсуси ҳуқуқӣ, ки дар қарорҳои татбиқи ҳуқуқ ифодаёфтаанд, талаб мекунанд. Воситаҳои ҳуқуқӣ дар сохтори фаъолияти татбиқи ҳуқуқ - чунин ташкилаҳои институтсионалии дар қонун муқаррарнамуда мебошанд, ки аз ҷониби субъектҳо истифода бурда шуда, баҳри ба даст овардани натиҷа дар баррасии парвандаи ҳуқуқӣ ва баровардани санади татбиқи ҳуқуқ, ки ба талаботи муайян ҷавобгӯ мебошанд, нигаронида шудааст. Ба онҳо сохтҳои гуногуни ҳуқуқии дорои аҳаммияти танзимкунанда ва муҳофизатӣ, шаклҳои муурофиавӣ - расмиётӣ, қоидаҳо ва усулҳои техникаи ҳуқуқӣ ҳангоми гузаронидани амалҳои муурофиавӣ, қайд намудани онҳо дар санадҳои махсуси татбиқи ҳуқуқ, қоидаҳо ва расмиёти иҷроӣ қарорҳо дохил мешаванд.

Тарафи субъективии фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ шуури ҳуқуқии касбии судӣ мебошад. Маҳз фаъолияти мавзуии субъектҳо дар ин ҷо он соҳаи танзими ҳуқуқӣ ҳангоми ҳаллу фасли парвандаҳои ҳуқуқӣ, баровардани амрҳои инфиродӣ-қудратӣ сатҳи касбии шуури ҳуқуқиро талаб мекунад, ки бо ёрии он воситаҳои ҳуқуқӣ бо мақсади истифодаи амалӣ, дар ҷараёни фаъолияти татбиқи ҳуқуқ дарк карда, арзёбӣ карда мешаванд. Дар ин асоси хусусияти хоси таркиби ҷузъии шуури махсуси ҳуқуқӣ ва мавқеи он дар фаъолияти амалии субъектҳо мебошад. Он дар заминаи тарбияи (маърифати) махсуси ҳуқуқӣ, илми ҳуқуқшиносӣ дар байни шахсон ва гурӯҳҳои иҷтимоие, ки маҳз ба фаъолияти татбиқи ҳуқуқ машғуланд, ташаккул меёбад.

Ҳамин тариқ, фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунии судӣ-намуди махсуси фаъолияти ҳуқуқӣ буда, дорои хусусиятҳои хос мебошад. Чунин хусусиятҳо таъини функционалии фаъолияти татбиқи ҳуқуқро муайян

намуда, ба сохтори он таъсир мерасонанд. Шуури ҳуқуқии касбӣ аз нуқтаи назари амиқии дарки падидаҳои ҳуқуқӣ бо худ дониши махсуси ҳук, малака, маҳорат, эътиқод, эҳсосотро ифода менамоянд, ки бо ёрии онҳо фаъолияти мавзӯии татбиқи ҳуқуқ амалӣ карда мешавад.

Хусусиятҳо ва мазмуни фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунии судиро мавриди омӯзиш қарор дода, ба баррасии муфассали таъсири чузъҳои алоҳидаи шуури ҳуқуқии касбии судя, ба ҳавасмандӣ ва рафтори судя хангоми ба амал баровардани адолати судӣ назар афкандан зарур мебошад. Дар шуури ҳуқуқии касбии судя чузъҳои оқилона, ки дар асоси он дониши махсус дар бораи меъёрҳо ва принципҳои ҳуқуқӣ, таассурот дар бораи механизми танзими ҳуқуқӣ дар маҷмуъ гузошта шудаанд, бартарӣ доранд. Махсусияти дониш дар он зоҳир мегардад, ки онҳо тавассути азхудкунии мақсадноки меъёрҳои ҳуқуқӣ ба даст оварда мешаванд.

Чунин донишҳо асосан дар муассисаҳои таълимӣ, инчунин дар чараёни пешбурди фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунии судӣ ба даст оварда мешаванд. Тахминӣ ин донишҳо инчунин рафтори дахлдори ҳуқуқиро ташкил медиҳад. Донишҳои ҳуқуқтатбиқкунии судӣ бо мушаххасӣ ва муфассалии худ фарқ доранд. Дар муқоиса бо шуури ҳуқуқии омма, онҳо бо таассуроти умумии ҳуқуқӣ, қиссаю ривоятҳо, овозаҳо маҳдуд намебошанд. Хусусият боз дар он аст, ки субъектҳои фаъолияти татбиқи ҳуқуқ маҷмуъи нобаробари донишҳои ҳуқуқӣ доранд. Баъзе соҳаҳои татбиқи ҳуқуқ асосан дониши амиқи ҳуқуқии тамоми соҳаҳои ҳуқуқро талаб мекунанд. Масалан, ба судяҳо маҷмуъи донишҳо лозим аст.

Ҳарчанд дар бораи ихтисоси фаъолияти судяҳо пешниҳодҳо баён шуда³⁶⁴, қисман амалӣ мешаванд, ин ба он вобаста аст, ки ягон судя аз ҷиҳати ҷисмонӣ қобилияти пурра ва ба таври комил аз худ кардани тамоми иттилооте, ки барои баррасии бенуқсон нисбат ба ҳамаи парвандаҳо зарур аст, надорад: «ҳайатҳои судӣ ва судяҳои махсус дар

³⁶⁴ Ниг.: Бахрах Д. Нужна специализация судей, а не судов / Д. Бахрах // Российская юстиция. – 2003. – № 2. – С. 10–11.

судҳо барои ташкили оқилонаи кори судяҳо ва баланд бардоштани сифати фаъолияти судяҳо чорӣ карда мешавад. Дар қонун қайд намудани принципи махсусгардони судяҳо ва ҳайатҳои судӣ дуруст аст, зеро дар шароити мураккаб, гуногунии баҳсҳои иқтисодӣ, шумораи зиёди санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки муносибатҳои ҳуқуқиро дар соҳаи иқтисодӣ ба танзим мебароранд, аз ҷониби судяҳо ва ҳайатҳои судии махсус дида баромадани парвандаҳо ба ҳаллу фасли босуръату босифати баҳсҳо, ташаккули таҷрибаи ягона судӣ мусоидат мекунад»³⁶⁵.

Махсусгардони намудҳои гуногуни фаъолияти касбии ҳуқуқтатбиқкунӣ ва талаботи мушаххасе, ки ба шуури ҳуқуқии касбии судяҳо дар соҳаҳои гуногуни татбиқи қонун пешниҳод карда мешаванд, ба зарурати амиқтар кардани чараҳои махсусгардониро дар донишгоҳҳои ҳуқуқшиносӣ бо дарназардошти фаъолияти ояндаи ҳуқуқшиносони касбӣ нигаронида шудааст³⁶⁶.

Хусусияти дониши гирифташуда боз дар он аст, ки онҳо хислати дугона доранд: аз як тараф, судяҳо дар бораи волоияти қонун, принципи қонуният, баробарии ҳама дар назди қонун мебаранд, аз тарафи дигар, дар чараҳои амалигардони фаъолияти ҳуқуқӣ, субъектҳои шуури ҳуқуқии касбӣ метавонанд на танҳо дониши ҳуқуқӣ, балки инчунин донишҳои ғайриҳуқуқӣ гиранд: дар бораи имкониятҳои раҳо ёфтани аз ҷавобгарии ҳуқуқӣ, дар бораи мавҷуд набудани механизмҳои амалигардонӣ ва имкониятҳои риоя накардани меъёҳои алоҳидаи ҳуқуқ³⁶⁷.

Дар баробари ба даст овардани донишҳои ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ дар байни татбиқкунандагони ҳуқуқ ҷузъҳои иҷтимоӣ - психологӣ ва

³⁶⁵ Ниг.: Митина, М. Г. Вопросы формирования состава суда для рассмотрения дел в арбитражных судах в новом Арбитражном процессуальном кодексе РФ / М. Г. Митина // Федеральный арбитражный суд Уральского округа. Практика. Комментарии. Обзоры. – 2002. – № 4 (12). – С. 14.

³⁶⁶ Ниг.: Сапун, В. А. Реформирование организационных форм и уровней юридического образования (По целевой программе развития системы юридического образования в России) / В. А. Сапун // Проблемы и перспективы высшего гуманитарного образования в эпоху социальных реформ. – СПб., 1998. – С. 41–43.

³⁶⁷ Ниг.: о «квазиправовом» менталитете работников правоохранительных органов: Габидулин, Р. С. Защита прав человека и коррупция в России / Р. С. Габидулин, И. Ю. Телятьев, С. Ю. Буткевич. – М., 2005. – С. 52–64, 134–184.

рафторӣ ташаккул меёбанд: дастурҳои ҳуқуқӣ тарҳрезӣ карда мешаванд, муносибатҳо нисбат ба механизмҳои мавҷуд набудай амалигардонӣ, имкониятҳои саркашӣ кардан аз ҷавобгарии ҳуқуқӣ ниҳода мешаванд.

Табиист, ки давлат ва умуман ҷомеа аз он манфиатдор мебошанд, ки байни татбиқунандагони ҳуқуқ дастурҳои мусбати ҳуқуқӣ бартарӣ дошта, нисбат ба падидаҳои ғайриҳуқуқӣ муносибати манфӣ пайдо кунанд. Хусусияти хоси ҷузъҳои оқилона ва идеологии шуури ҳуқуқии касбӣ хислати махсуси ҷузъҳои иҷтимоию психологии онро, ки маъноӣ тобеъ доранд, муайян мекунад. Дар шуури ҳуқуқии касбии судя бартарӣ доштани ҷанбаи эҳсосӣ боиси камбудӣ ва дар ниҳояти қор ба хулосаву қарорҳои саҳеҳи он оварда мерасонад.

Ҷузъҳои равонии шуури ҳуқуқии касбии судя ифодаи худро дар фаъолияти коммуникативии (робитавии) татбиқунандагони ҳуқуқ пайдо мекунанд, ки он аз ба даст овардани (ҷамъ овардани) далелҳои зарурӣ тавассути муошират, масалан, пурсиш иборат аст. Дар натиҷаи баррасии шуури ҳуқуқӣ дар фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунии судӣ масъалаи таносуби қонуният ва самаранокӣ ба миён меояд. Проблемаи самаранокӣ дар ҳуқуқ ду ҷанба дорад: яқум, санади меъёрӣ аз нуқтаи назари қонунгузор, худ самаранок буда, талаботи пурраи танзими муносибатҳои иҷтимоиро дар бар мегирад. Аз ин рӯ, риояи он аз ҷониби татбиқунандагони ҳуқуқ ҳаллу ҷасли самаранокӣ масъала, расидан ба мақсадест, ки қонунгузор ҳангоми қабули он дар назди худ гузоштааст. Бо ишора ба самаранокӣ рӯйпуш кардани вайронкунии қонуният нораво аст; дуюм, самаранокӣ дар ҳуқуқ ин мутобиқии фаъолияти мақомот ва шахсон дар доираи қонун ба шароити мушаххаси макон ва замон, интихоби роҳи беҳтарини бамалбарории меъёр дар вазъияти мушаххаси ҳаёти мебошад. Дар меъёри ҳуқуқ бо дарназардошти хусусияти умумии он пешбинӣ кардани тамоми гуногуни ҳолатҳои мушаххас имконнопазир аст, вале он ба иҷроқунанда имкон медиҳад онҳоро ба инобат гирад.

Чун коида, меъёр худудҳои муайяни салоҳиятро ҳангоми баррасии ин ё он парвандаи мушаххас (худудҳои муайян дар доираи як қарор, имконияти интиҳоб байни қарорҳои гуногун, қобилияти ҳам татбиқи коида ва ҳам худдорӣ кардан аз татбиқи он) пешбинӣ менамояд. Дар доираи мазмуну мундариҷаи меъёр бояд қароре интиҳоб карда шавад, ки маъноӣ қонун ва мақсадҳои танзими ҳуқуқи ро пурратар ва дуруст инъикос намояд. Ҳамзамон чӣ қадар бештар меъёр барои зоҳир гардидани ташаббус ва худфаъолият имконият фароҳам оварад, ҳамон қадар ин талабот аҳаммият пайдо мекунад.

Судя ҳуқуқро татбиқ намуда, дастурҳои ҳуқуқи яхела ва устуворона иҷро мекунад, ҳамзамон бояд фаъолона амал намуда, ба қадри имкон норасогихоро дар ҳуқуқ ба назар гирад. Вале афкори эҷодӣ дар дигар самтҳо низ инкишоф меёфт, ки ин кушишро оид ба мутлақи қонуният ва қонун баръало барбод дод. Ин дар назарияи мувофиқи чиноятӣ низ инъикос ёфт. Чунончӣ, қонибдорони суди ҳақамон чунин ақидаро устуворона пеш мебарданд, ки адолатро аксар вақт берун аз дастурҳои расмӣ қонун ҷустуҷӯ кардан лозим аст ва аз ин ру, принципи қонуниятро низ метавонад ба хоҳири баъзе мулоҳизаҳои баланди маънавӣ қурбон кард³⁶⁸.

Ҳамин тариқ, маҳз аз шуури ҳуқуқӣ вобаста аст, ки татбиқкунандаи ҳуқуқ ҳангоми қабули қарор дар вазъияти муайян кадом принципро дастрас мекунад. Барои давлат ва умуман ҷамъият муҳим он аст, ки қарорҳо оид ба татбиқи ҳуқуқ дар як вақт ба ду принцип ҷавобгӯӣ бошанд: яқин қонунӣ; дуум ба мақсад мувофиқ бошанд.

Хусусияти ҷузъҳои иҷтимоӣ-психологӣ боз дар он аст, ки бисёре аз онҳо дар сатҳи зерини шуур ташаккул ёфта, ба рафтори шахс дар ин ё он вазъият таъсир мерасонанд. Яке аз чунин ҷузъҳои ба худ хоси шуури ҳуқуқии касбии судя интуиция (ҳисси пешакӣ) ба шумор меравад.

³⁶⁸ Ниг.: Ташилин, М.Т. Шурыгин А.П. Суд с участием присяжных заседателей / М.Т. Ташилин, А.П. Шурыгин. – М., 2006. – 174 с.; Бикмаева, Г. Р. Суд присяжных – неотъемлемый институт правового государства / Г. Р. Бикмаева // Правовое государство: теория и практика. – 2007. – № 1 (7). – С. 13–15.

Ҳамчун воқеияти дониш ҳар як намуди интуитсия (ҳисси пешакӣ) воқеияти баҳснопазир аст, ки барои ҳама донишмандон дар соҳаи дарккунӣ вучуд дорад:

1. Интуитсия (ҳисси пешакӣ) - як навъи донишест, ки хусусияти он бо тарзи аз худ кардани он асос меёбад. Ин дониши бевосита (мустақим) буда, ба исбот ниёз надорад ва ҳамчун эътимоднок қабул карда мешавад. Тарафдори чунин мавқеъ, Платон, Декарт, Локк, Спиноза, Лейбнитс, Гегел, Бергсон ва дигарон буданд³⁶⁹.

2. Аз руи усули ба даст овардан интуитсия дарки бевоситаи ҳақиқат, яъне алоқамандии объективии ашёҳо мебошад, ки бо далелҳо асос наёфтааст (интуитсия аз калимаи лотинӣ *intueri* - гувоҳии дил - дарки диди ботинӣ).

Дарки интуитивӣ ҳамчун мустақим аз таърифҳо, силлогизмҳо ва далелҳои оқилона, ки ба дастгоҳи мантиқӣ таъриф мекунанд, фарқ мекунад. Бартарии дарки интуитивиро ба таври зайл ифода кардан мумкин аст:

1) қобилияти бартараф намудани маҳдудиятҳои равишҳои маълуми ҳалли масъала ва берун баромадан аз меъёрҳои муқаррарӣ, ки бо мантиқ ва ақидаҳои солим тасдиқ карда шудааст, ба таври кулӣ дидани масъала;

2) дониши интуитивӣ ба объекти даркшаванда дар маҷмӯъ, якбора «тамоми мазмуни бепоёни предметро» медиҳад, имкон медиҳад, ки «пурратарин имкониятҳоро ба даст овард»;

3) дониши интуитивӣ характери мутлақ дорад, зеро он ашёро дар моҳияташ мувофиқ ба мекунад, дониши оқилона бошад хусусияти нисбӣ дорад, зеро он танҳо аз рамзҳо иборат аст³⁷⁰.

³⁶⁹ Ниг.: Бачинин, В.А. Энциклопедия философии и социологии права [Текст] / В. А. Бачинин. – Ассоц. "Юрид. центр". – СПб.: 2006. – 1093 с.; Нерсисянц, В.С. Философия права: учебник [Текст] / В.С. Нерсисянц. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Норма: ИНФРА-М, 2020. – 848 с.; Малахов, В.П. Основы философии права : учебное пособие для вузов / В. П. Малахов. - Москва : Культура, 2005. - 238с.

³⁷⁰ Бачинин, В.А. Энциклопедия философии и социологии права [Текст] / В. А. Бачинин. – Ассоц. "Юрид. центр". – СПб.: 2006. – 1093 с. – С. 136.

Дар баробари ин, чанбаҳои гуногуни предмет дар асоси умум ва аз умум дарк карда мешаванд, дар ҳоле ки дониши оқилона фақат бо қисмҳои (пахлӯҳои) предмет сару қор дорад ва кӯшиш мекунад, аз онҳо як бутун ҷамъоварӣ намояд, аз силсилаи беохирӣ мафҳумҳои умумие, ки ба ҳамдигар пайвастанд, вале бо дарназардошти он ки чунин силсила амалӣ гардонида намешавад, аз ин лиҳоз донишҳои оқилона ҳамеша нопурра боқӣ мемонанд.

Интуитсия, дорои ҳамаи ин бартариҳо буда, инчунин пахлӯҳои осебпазирии ошқоро дорад, ки инҳоянд: 1) нопадидии сабабҳои, ки ба натиҷаи ҳосилшуда овардаанд; 2) мавҷуд набудани мафҳумҳои, ки дар ҷараён интуитсияро ифода мекунанд, мавҷуд набудани аломатҳо ва 3) набудани тасдиқи дурустии натиҷаи бадастомада. Ва агарчӣ дарки бевоситаи робитаи ашё ё падида барои дарки ҳақиқат кифоя бошад ҳам, барои бовар қунондани дигарон ба ин тамоман кифоя нест, барои ин далел зарур мегардад. Ҳар як ҳисси пешакии тахминӣ санҷишро талаб мекунад ва чунин санҷиш бештар бо роҳи ҳулосабарории мантикии сабабҳои он ва муқосаи онҳо бо воқеиятҳои мавҷуда амалӣ мегардад.

Барои дониши касбӣ на танҳо дониستاني меъёрҳои ҳуқуқ, балки муттафиқӣ бо он, муносибати мусбӣ нисбат ба қонун дар умум ва инчунин ба меъёрҳои алоҳидаи он, ба падидаҳои гуногуни ҳуқуқӣ муҳим аст.

Ҳамин тариқ, донишҳои махсуси ҳуқуқӣ, ки бо ҳиссиёти мусбати ҳуқуқӣ ҳамроҳӣ мекунанд, дар маҷмӯъ интерриоризатсияи ҳуқуқ, принципҳои он, амалияи фаъолияти татбиқи ҳуқуқро дар шуури ҳуқуқии татбиқкунандагони ҳуқуқ таъмин менамояд. Аммо дар шуури ҳуқуқии касбӣ низ арзёбии мусбии талаботҳои ҳуқуқӣ метавонад бо муносибати манфӣ нисбат ба баъзе дастурҳои ҳуқуқӣ, амалияи татбиқ ва тамалигардонии онҳо ҳамроҳ шавад.

Унсурҳои асосии рафтори шуури ҳуқуқии касбӣ малака, маҳорат, дастурҳои ҳуқуқии татбиқкунандагони ҳуқуқ ва омодагии онҳо ба фаъолияти татбиқи ҳуқуқ мебошанд³⁷¹.

Фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ шакли берунии ифодаи чунин дастурҳои мусбӣ ҳуқуқӣ мебошад, масалан: риояи бемайлони талаботи қонуният, баамалбарории дақиқ ва қатъии ваколатҳои худ, кушиши таъмини татбиқи ҳуқуқ ва уҳдадорихои қонуни субъектҳо ба воситаи қонун ва ғайра. Чунин дастурҳои ҳуқуқӣ дар ягонагии худ тамоюли арзишманди татбиқкунандаи ҳуқуқро ташкил медиҳанд, ки бевосита омодагиро ба фаъолияти муайяни татбиқи ҳуқуқ ташаккул медиҳад.

Дониши ҳуқуқӣ, малакаи махсуси ҳуқуқӣ, муносибати мусбӣ нисбат ба падидаҳои гуногуни ҳуқуқии барои ҷомеа арзишманд унсурҳои зарурии омодагии ҳуқуқӣ ба фаъолияти татбиқи ҳуқуқ мебошанд. Омодагӣ ба фаъолияти татбиқи ҳуқуқ асосан бо қобилияти ҳуқуқии касбии муайян карда шуда, дар он мувофиқати байни талабот, ки нисбати татбиқи ҳуқуқ пешниҳод карда мешавад ва ҳолати ҷузъҳои асосии омодагӣ ба фаъолияти татбиқи ҳуқуқ, ки барои фаъолон ба амал баровардани онҳо зарур ва кофӣ мебошад, ифода менамояд. Меъёр ва хусусиятҳои қобилияти ҳуқуқии касбӣ бо хусусиятҳои фаъолияти мушаххас муайян карда мешаванд. Аммо ин масъаларо дар бораи хислатҳои умумии қобилияти ҳуқуқии касбӣ, ки умуман бо фаъолияти татбиқи ҳуқуқ алоқаманданд ва дар ҳама қисматҳои татбиқи ҳуқуқ заруранд, истисно намекунад. Баъзе муҳаққиқон ба он ишора мекунанд, ки қобилияти татбиқи ҳуқуқ дар сохтори худ ягонагии қобилиятҳои ҳуқуқии ибтидоӣ ва мураккаби хусусиро ташкил медиҳад³⁷².

Аз дастурҳои ҳуқуқӣ ва қобилияти ҳуқуқӣ баъзан самаранокии фаъолияти ҷустуҷӯии татбиқкунандаи ҳуқуқ, ки он дар ҷамъоварии

³⁷¹ Ниг.: Черданцев, А.Ф. Теория государства и права : учебник для вузов / А.Ф. Черданцев. ; Предисл. С. С. Алексеева. – М. : Юрайт, 2002. – 429 с. – С. 333.

³⁷² Ниг.: Дар бораи таснифоти қобилияти оддӣ ва мураккаб, умумӣ ва махсус ниг.: Платонов К.К. Проблемы способностей / К.К. Платонов. – М., 1972. – 312 с. – С. 94–95; Дружинин В.Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – СПб., 1999. – 368с. – С. 354; Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб., 1999. – 720с. – С. 535–545.

далелҳо барои ҳалли парвандаи ҳуқуқӣ иборат аст, вобаста мебошад. Шакли махсуси муурофиавии истифодаи далелҳои ҳуқуқӣ овардани тамоми далелҳои бадастомадаро дар шакли махсуси муқаррарнамудаи қонун (протокол, қарор, ҳукм, қарор ва ғ.) пешбинӣ менамояд.

Истифодаи қонунӣ ва мақсадноки воситаҳои ҳуқуқӣ аз ҷониби татбиқкунандаи ҳуқуқ ба таҳқиқи пурра ва ҳамаҷонибаи ҳолатҳои парванда ва қабули қарори асоснок мусоидат мекунад. Баръакс, нуқсонҳои шуури ҳуқуқии касбӣ, ки дар радқунии беасос аз анҷом додани амалиётҳои муурофиавӣ ифода меёбад, муносибати табиқкунандагони ҳуқуқро нисбат ба истифодабарии воситаҳои алоҳидаи исботкунӣ тавсиф дода, боиси қабули қарорҳои беасос мегардад. Дар марҳилаи ниҳоии муқаррар намудани ҳолатҳои воқеии парванда шуури ҳуқуқии касбӣ нақши муҳим дорад. Татбиқкунандаи ҳуқуқ ба далелҳо мувофиқи эътимоди ботинии худ, дар асоси маҷмуи далелҳои мавҷуда, бо дастрасии қонун ва вичдон, баҳо медиҳад (моддаи 17 КМҚ ҚТ).

Шуури ҳуқуқӣ шартӣ ташаккули эътимоди ҳақиқии озоди суд мебошад, шуури ҳуқуқӣ ба таври муайян паҳлуи эҳсосии эътимоди судиро рангу бор дода, ба он сифати қонуният мебахшад. Дар чараёни ташаккули эътимоди ботинӣ шуури ҳуқуқии касбии судӣ пайванди фосилавии байни ҳолатҳои таҳқиқшавандаи парванда, қонуни танзимкунандаи ин муносибатҳо ва эътимоди ботинии ташаккулёфта мебошад, ки аввал дар шакли таассурот, ки баъдан метавонад ба эътимоди ботинии ниҳоят ташаккул ёбад, пайдо мешавад.

Тавассути шуури ҳуқуқии касбии судӣ дар рафти таҳқиқи ҳолатҳои воқеии парванда ҳақиқат (ё беасос будани) далелҳои таҳқиқшаванда, маълумот дар бораи онҳо, ҷоизӣ ва раво будани онҳо муқаррар гардида, асоснокии ҳуқуқии далелҳои таҳқиқшаванда дода мешавад. Эътимоди дохилии ташаккулёфтаи татбиқкунандагони ҳуқуқ ҳамчун эътимоди

устувор ва бошуурона ва эътимоднокии далелҳо амал намуда³⁷³, шакли дохилии зуҳури шуури ҳуқуқии касбии онҳо нисбат ба ҳолатҳои воқеии парвандаи ҳуқуқӣ мушаххас мебошад. Омодагӣ ба фаъолият ҷузъи рафтории шуури ҳуқуқӣ ва ҳамзамон унсури иродавии эътиқоди ботинии татбиқкунандагони ҳуқуқ мебошад.

Ҳамин тариқ, ҷузъҳои асосии шуури ҳуқуқии касбии судӣ дар таносубҳои гуногун дар тамоми унсурҳои эътиқоди ботинии шахсифодаи мушаххас пайдо намуда, дар амалисозии ҳаракатҳои асосноки татбиқи ҳуқуқ фаъол мегардонанд. Ба амалбарории ниҳии омодагии доимӣ ва вазъиятӣ ба фаъолияти татбиқи ҳуқуқ, ҷузъҳои асосии он, инчунин ҳолат ва инкишофи шуури ҳуқуқии касбӣ бевосита дар қабули қарор оид ба парвандаи ҳуқуқӣ ифода мегардад.

Хусусияти хос ва нақши шуури ҳуқуқии касбии судӣ дар ин марҳила бо махсусияти марҳилаи ниҳии фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ, ки бо моҳияти худ татбиқкунандаи бевоситаи ҳуқуқ ба шумор меравад бо ҳолатҳои воқеии муқарраршуда ва меъёрҳои ҳуқуқӣ асос меёбад.

Қарор унсури асосии муайянкунандаи фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ буда, ҳамзамон онро пурра мекунад. Ин асолати сифатии шуури ҳуқуқии касбиро дар марҳилаи ҳаллу фасли парвандаи ҳуқуқӣ муайян мекунад. Ҷузъҳои асосии он дар ин ҷо аз ҷиҳати мукамалӣ фарқ карда, сифат «эътиқод, боварӣ ба дурустии арзёбии далелҳо, ҳамаҷониба, пурра ва объективона муқаррар шудани воқеиятҳои, ки бо он қарор асоснок карда шудааст; қарори интиҳобшуда ба мазмуни меъёри ҳуқуқ ва мақсади ба миён гузошташуда мувофиқат мекунад»³⁷⁴.

Судяҳо шахсони ҳаллу фаслкунандаи парвандаи ҳуқуқӣ буда, шахсоне мебошанд, ки бевосита чараёни амалишавии ҳуқуқро чун қоида тавассути шуури оддии ҳуқуқӣ идома медиҳанд. Аз ин рӯ, дар ҳуди

³⁷³ Ниг.: Недбайло, П. О. Внутреннее убеждение судей и социалистическая законность / П. О. Недбайло // Дальнейшее развитие советской демократии и укрепление социалистической законности. – М., 1958. – С. 33–57.

³⁷⁴ Ниг.: Lupinskaya, P.A. Решения в уголовном судопроизводстве: теория, законодательство и практика / П.А. Лупинская. – М.: Юристъ, 2006. – 174 с.

санади ҳуқуқтатбиққунӣ зарур аст, ки хулосаҳои ниҳой дақиқ ифода ёфта, ҳуқуқу уҳдадорихои субъективии шахсони манфиатдор, инчунин ҳамаи фармонҳои иловагии татбиққунандаи ҳуқуқ ба субъектҳои шуури ҳуқуқии омма фаҳмо ва дастрас бошанд. Қарори ҳуқуқтатбиққунӣ ҳамчун натиҷаи амалҳои татбиқи ҳуқуқ, таъсири васеи тарбиявӣ дошта, чузъҳои оқилона ва арзёбӣ - тарбиявии шуури оддии ҳуқуқии оммаи шахсони ҳуқуқтатбиққуниро ташаккул медиҳад.

Бояд дар назар дошт, ки дар бисёр мавридҳо татбиқи ҳуқуқ маҳз аз сабаби норасоихои шуури оддии ҳуқуқӣ, ки дар ниҳояти қор боиси имконнопазирии истифодаи ҳуқуқи субъективӣ, вайрон шудани он гардидаанд, зарур аст. Нақши муҳимро дар рафъи камбудихо дар ташаккули шуури оддии ҳуқуқии омма қисми асосноккунии қарори татбиқи ҳуқуқ мебозад. Ҳамин тариқ, фаъолияти пурсамари татбиқи ҳуқуқро бе шуури ҳуқуқии касбӣ тасаввур кардан ғайриимкон аст. Дониши ҳуқуқӣ, интуисияи ҳуқуқӣ, дастурҳои ҳуқуқӣ унсурҳои мушаххаси он мебошанд, ки дар соҳаҳои гуногуни фаъолияти ҳуқуқӣ аҳаммияти хос доранд. Дар маҷмӯъ, чузъҳои ташаккулёфтаи шуури ҳуқуқии касбии татбиққунандагони ҳуқуқ шарти зарурии самаранок, мақсаднок ва қонунии амалисозии фаъолияти ҳуқуқӣ мебошад.

Ҳокимияти судӣ яке аз сохторҳои бунёдӣ дар раванди ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад. Агар ҳокимияти қонунгузор ва иҷроия аҳкоми давлат бошанд, ҳокимияти судӣ, пояи ҳифзи давлат ва ҳуқуқҳои шахсон ба ҳисоб меравад. Суд фаъолияти худро дар асоси принципҳои Конститутсия, қонунҳо ва меъёрҳои аз ҷониби умум эътирофшуда ба роҳ монда, метавонад дар ташаккули давлатдорӣ нақши пешбаранда бозад. Қарорҳои одилона ва инсонпарваронаи мақомоти судӣ ба кам кардани нигилизми ҳуқуқӣ ва баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқии шаҳрвандон таъсир мерасонанд. Низоми судӣ, мисли тамоми низоми ҳуқуқӣ, ба танзим ва такмили муфассал ниёз дорад.

Дар асоси пешрафти технологӣ, ки дар ҷаҳон ба амал меояд, яке аз роҳҳои такмили низоми судӣ дастрасии онлайн ба маҷлисиҳои кушодаи судӣ барои ҳамаи шахрвандон, баланд бардоштани дониши амалӣ ва назариявии шахрвандон дар соҳаи ҳуқуқшиносӣ, инчунин ба худсарии шахсони мансабдор ва мақомоте, ки қонун барои иштирок кардан дар муҳофизати суд ваколатдор шудааст, чиҳати пешгирӣ кардан ва кори муайянро мувофиқи қонун ҳал намудан мусоидат менамояд.

Ҳамин тавр, пешниҳод дар бораи ислоҳоти чараҳои кор дар судҳо ҳеле маъмул аст ва дар форумҳо ва конференсиҳои гуногуни илмӣ баррасӣ мешаванд. Дар айни замон дастрасӣ ба бойгонии электронии судӣ танҳо барои кормандони мақомоти судӣ маҳфуз аст, дар ҳоле ки дастрасӣ ба муомилоти электронии ҳуҷжат барои ҳамаи иштирокчиён метавонист вақт ва неруро сарфа намояд. Моҳияти асосии андешаи боло аз он иборат аст, ки занҷири бюрократии гирифтани маводҳои парванда, инчунин пешниҳод намудани ҳуҷжатҳои гуногуни муҳофизавӣ (аризаи даъвогӣ, ариза, шикоят ва ғайра) истисно карда шавад.

Ҳамзамон, рушди видеоконференсиҳои фосилавӣ барои бе ҳузурӣ ҷисмонии як тараф, ки бо сабабҳои узрнок ҳузур надорад, низ яке аз наwgониҳои эҳтимолии низоми судӣ мебошад. Тибқи меъёрҳои ҳуқуқи муҳофизавии маданӣ суд метавонад парвандахоро бидуни ҳузурӣ баъзе иштирокчиёни муҳофизати судӣ аз руи аризаи хаттии онҳо баррасӣ намояд. Аммо як гурӯҳи муайяни иштирокчиён вучуд доранд, ки бояд дар муҳофизаи ҳузур дошта бошанд. Ва аз сабаби ҳозир нашудани онҳо дар аксари мавридҳо, муҳофизаҳои судӣ ба таъхир меафтад, ки дар натиҷа барои дигар иштирокчиёни муҳофизати судӣ мушкилоти зиёдеро ба миён меоварад, ки вобаста ба вақти шахсии онҳо барои ҳалли мушкилоти рӯзмаррашон ба миён меояд. Бояд гуфт, ки пешниҳоди ҷорӣ намудани видеоконференсҳо танҳо ба муҳофизати маданӣ ва маъмурӣ дахл дорад, зеро пешбурди парвандаи ҷиноятӣ дар ғайби судшаванда аз

эхтимол дур нест. Вобаста ба ин, зарурати ворид намудани тағйирот дар танзими ин масъала ба миён омадааст.

Барои пешгирии зуҳуроти номатлуби ҳуқуқтатбиққунии судӣ ва қабули санадҳои ғайриқонунию давомдор бояд механизми самараноки мониторинги ҳайати ҳокимияти судӣ, ки барои татбиқи адолати судӣ пешбинӣ шудааст, таъсис дода шавад. Барои ин тавассути ҳар моҳ санҷиши мувофиқати қарорҳои суд ба принципҳои адолат ва қонуният, аттестатсияи ҳарсолаи судяҳо, тафтиши ҳамаҷонибаи шикоятҳои ба унвони судя воридшуда, оғоз намудани парвандаҳои ҷиноӣ нисбати категорияи судяҳое, ки аз доираи салоҳияти мансабиашон берун баромадаанд, ноил шудан мумкин аст.

5.3. Таҳсилоти касбии судяҳо чун заминаи инкишофи шуури ҳуқуқии судяҳо

Шуури ҳуқуқии судя, ки яке аз муҳимтарин ҷузъҳои адолати судии беғаразона мебошад, зеро шуурнокии ҳуқуқии касбии судяҳо ҳамчун воситаи асосии сифати мурофиаи судӣ ва тарбияи кадрҳо ба шумор меравад. Метавон гуфт, ки суд як механизми мустақил ва беғараз аст, ки дар асоси чунин омилҳо, ба монанди кафолати адолат, маърифати ҳуқуқии иҷроқунандагони қонун ва рушди фаъолияти ҳуқуқии ҷомеа, мавриди баррасӣ қарор дорад.

Шуури ҳуқуқии судяҳоро ба назар гирифта, Ралко В.В. ва Якубенко К.Ю., ба чунин хулоса меоянд, ки он дар давоми асрҳо инкишоф ёфтааст. «Шуури ҳуқуқии судяҳо ба ақидаҳои ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ-фалсафии тафаккури ҷаҳонӣ асос ёфтааст, ки аз ҷониби мутафаккирон ва файласуфони қадим, ҷомеашиносони охири асрҳои XIX ва XX, сиёсатшиносони асри XX ва ҳуқуқшиносони маъруфи ҳамаи даврҳо, мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор гирифтааст».³⁷⁵

³⁷⁵ Ниг.: Ралко В.В., Якубенко К.Ю. Проблемы становления судебной власти и правосознания судей // Учёные труды Российской академии адвокатуры и нотариата. – 2020. – №1. – С. 23–29.

Ба ақидаи Ибрагимова И.М., Ибрагимова А.И., шуури ҳуқуқии судья бояд ҳамчун шакли шуури ҷамъиятӣ, ки низоми назари судьяҳо ба фаъолияти механизми ҳуқуқӣ мебошад, фаҳмидан лозим аст.³⁷⁶

Бояд қайд кард, ки шуури ҳуқуқӣ маҳаки психологияи ҳуқуқӣ ва идеологияи ҳуқуқӣ буда, ҳамчун нишондиҳандаи сифати парвандаҳои баррасишавандаи суд ва одилона будани қарорҳои қабулшуда, баромад мекунад. Дар сурати мавҷудияти ин омилҳо истилоҳи демократиро метавон нисбат ба тавсифи давлат истифода бурд.

Аз ин рӯ, нақши давлат дар тарбияи маърифати ҳуқуқӣ кадрҳои судӣ халқунанда мебошад. Аммо, шуури ҳуқуқии судӣ бо мафҳуми деформатсияи касбӣ зич алоқаманд аст. Дар ин маврид касби судья низ мисли дигар корҳо ба ин гуна деформатсия дучор мешавад, ки боиси паст шудани сатҳи адолат дар мувофиқи судӣ мегардад.

Полина В.К. қайд кардааст, ки «деформатсияи касбӣ падидаи манфӣ аст, зеро: яқум, он аз мушкилоти фарҳанги ҳуқуқии судьяҳо шаҳодат медиҳад; дуҷум, метавонад ба оқибатҳои манфӣ: вайроншавӣ, стресс, ҳастагӣ, невроз ва ғайра оварда расонад». Ба судья се ҷанбаи деформатсияи касбӣ хос аст: идеявӣ, равонӣ ва рафторӣ. Ҳар яке аз ин унсурҳо фаҳмиши судьяро дар бораи ҳолатҳои баррасишаванда вайрон мекунад.³⁷⁷

Маҳорати касбии судья аз сифатҳои касбии у (тафаккури интиқодӣ, дониш, инчунин истифодаи моҳиронаи қонунгузорӣ ва ғайра) ва хислатҳои шахсият, яъне хурушонии эмотсионалӣ ва эҳсосот (ҳисси эҳтиром ба ҳуқуқи инсон, шахсияти у, ҳисси қонун, ҳисси адолат, одоб ва ғайра) иборат мебошад.

³⁷⁶ Ниг.: Ибрагимов И.М., Ибрагимова А.И. Совесть и правосознание российского судьи как гарантия обеспечения справедливого отправления правосудия и противодействия коррупции в уголовном судопроизводстве в России // Проблемы в российском законодательстве. Юридический журнал. – 2017. – №5. – С. 142–149.

³⁷⁷ Ниг.: Полина В.К. Правовая культура и правосознание судей: общетеоретические аспекты осуществления правосудия в России // Правовая культура. – 2020. – №1. – С.121–131.

Аммо бе дастгирии дурусти чанбаи психологии деформатсияи касбӣ, сатҳи боварии судя нисбат ба одамон паст мешавад, фикри ягонаи дурусти у пайдо намешавад, ки ин на танҳо боиси вайрон шудани фарҳанги ҳуқуқии судя мегардад, балки боиси кирдорҳои ғайриқонунӣ нисбат ба иштироккунандагони муҳофизати судӣ мегардад. Ин ҳолат он аст, ки судя ба далели ғаразҳои худ метавонад ба талаботи қонун беъътиной кунад ва аз қонун суиистифода намояд, яъне. аз доираи салоҳдиди судӣ, ки комилан ба шуури ҳуқуқии иҷрокунандаи қонун асос ёфтааст, берун равад. Яъне парвандаҳое, ки дар онҳо қарори ниҳой ба салоҳдиди судӣ тааллуқ дорад, аз сабаби ғурури судя нодуруст ва ноодилона ҳал мешавад. Дар ин маврид сухан дар бораи вайрон кардани идеологияи ҳуқуқӣ меравад.

Инчунин, судяҳо аз ҷиҳати рафтори худ бевосита дар ҷараёни муҳофизати судӣ ба деформатсияи касбӣ дучор мешаванд, яъне сухан дар бораи изҳорот ва кирдорҳои нодуруст нисбат ба иштироккунандагони муҳофизати судӣ меравад, ки онҳо беэҳтиромӣ, беътиной ва нафратӣ ошкоро зоҳир менамоянд. Ин унсур аз чанбаи идеологияи ҳуқуқӣ бармеояд, ки аз надониستاني донишҳои бунёдии одоби судӣ иборат аст. Чун қоида, ин мушкилот дар марҳилаҳои тарбияи кадрҳо ба миён меоянд.

Аз ин рӯ, хеле муҳим аст, ки ин раванд ба таври қатъӣ танзимшаванда, шаффоф ва таҳти назорати ҷомеа бошад. Судяҳо ҳам, ҳамчун донишҷӯ, бояд дар ҷустуҷӯи тарзҳои баланд сатҳи дараҷаи таҳассусии касбии худ бошанд. Маҳз самти амалии фаъолияти тарбиявӣ таҳассусӣ имкон медиҳанд, ки асосҳои маърифати ҳуқуқии судӣ бо тамоми омилҳо гузошта шаванд. Аз ҷумла, аз нав дида баромадани низоми талабот нисбати номзадҳо ба вазифаи судяҳои, ки аз дархостҳои номзадҳо ба Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба кулӣ фарқ мекунанд, судяе, ки дар суди болоӣ фаъолият мекунад, дар асоси таҷрибаи судӣ бояд низоми махсуси назорати салоҳдиди судиро, ки ба

қонуншиканию худсарӣ муқобил бошад, вале ба дахлнопазирии судя муҳолиф набошад, аз нав қорқард шаванд.

Механизми ташаккули институти адолати судӣ аз дархости қамъиятӣ оғоз мешавад, ки он бо тағирёбии босуръати қонунгузорӣ ва мураккаб шудани муносибатҳои қамъиятӣ дар тамоми соҳаҳои қомеа муайян қарда мешавад. Яке аз унсурҳои таркибии ин механизми мураккаб шуури ҳуқуқии қасбии судя мебошад, ки дар айни замон ҳамчун қавобғӯ ба талаботи замон ба шумор намеравад.

Муҳимтарин роҳи ташаккули сатҳи фарҳанги ҳуқуқии қасбии судяҳо дар замони муосир, ин баланд бардоштани маърифатнокии онҳо ва истифодаи имқониятҳо дар қустани қораҳои ташқилию ҳуқуқӣ ҳангоми танзими низоъҳои қамъиятӣ мебошад. Дар натиҷа тафакқури ҳуқуқии қомеа ташаккул ёфта, дар навбати худ нигоҳи қомеаи Тоҷикистонро қуллаи тағйир медиҳад.

Аз ин лиҳоз, тарбияи ҳуқуқӣ ва тарбияи қадрҳои судӣ ҳамчун шартӣ баланд бардоштани шуури ҳуқуқӣ ва механизмиҳои ҳуқуқӣ дар ҳаёти ҳаррӯзаи қомеа бояд яке аз вазиғаҳои муҳими сиёсати давлатӣ дар соҳаи маърифатнокии ҳуқуқӣ гардад³⁷⁸.

³⁷⁸ Муфассалтар ниғ.: Қонституқсияи Қумҳурии Тоҷикистон [Матн] аз 6–уми ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26–уми сентябри соли 1999, 22–юми июни соли 2003 ва 22–юми майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ғанҷ, 2016. – 136 с.; Қонсепсияи сиёсати ҳуқуқии Қумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018–2028. – Душанбе, 2018, (ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – 118с.; Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Қумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020–2030, ки бо қарори Ҳуқумати Қумҳурии Тоҷикистон аз "27" ноябри соли 2019, № 599 тасдиқ шудааст: Маҳзани мутамарқазии иттилоотӣ–ҳуқуқии ҚТ «Адлиа». Шақли 7.0. [Заҳираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санай муроқият: 24.12.2021).; Бободжонзода И.Х. Возникновение и развитие новых институтов в гражданском процессуальном праве Таджикистана: Проблемы и перспективы. Академичеқий журнал. – 2019. –№2 (30). – С. 106–115.; Бободжонзода И.Х. (Бабаджанов И.Х.), Анушервони Исрофил. Правовая система Республики Таджикистан в годы государственной независимости. Правовая жизнь. – 2019. – №3 (27). – С. 21–39.; Бободжонзода И.Х., Қодирзода Т.Қ. Процессуальные препятствия и особенности механизма судебной защиты субъективных гражданских прав в гражданском процессе. Законодательства. – 2019. – №3 (35). – С. 87–98.; Бободжонзода И.Х., Қодирзода Т.Қ. Доступ к правосудию и особенности механизма судебной защиты субъективных гражданских прав в гражданском процессе. Академичеқий журнал. – 2019. – №3 (31). – С45–54.; Бободжонзода И.Х., Қодирзода Т.Қ. Гносеологичеқие аспекты судебного правоприменения и его влияние на устойчивость судебных решений и независимость судей. Академичеқий журнал. – 2019. – №4 (32). – С. 44–51; Оқара А.Н. Правосознание – центральная категория философии права И.А. Ильина / А.Н. Оқара // Государство и право. – 1999. – № 6. – С. 86.; Сафронов В. В. Правосознание гражданина: дис. ... канд. юрид. наук. Красноярск, 2004. – С. 6; Нусратов Л.М. Проблемы формирования правосознания в современном Таджикистане (теоретико–методологичеқие аспекты). – Душанбе: Изд. «Дониш», 2012. – 142с.

Ҳангоми ташаккули шуури баланди ҳуқуқии судяҳо дар шароити рушди ҷомеаи иттилоотӣ, инчунин ба равонии шахс, ҳамчун шахсе, ки дараҷаи эҳтиёҷоти худро дар ҳаёт дорад, диққат додан муҳим аст. Аксар вақт бояд эътироф кард, ки судя омода аст, ки ба қоидаҳои муайяни ҳаёт (аз ҷумла меъёрҳои қонунгузорӣ ва маънавӣ) мутобиқ шавад. Дар ин ҷо низоми баҳисобгирии манфиатҳои давлат ва ҷомеа бояд ба назар гирифта шавад. Ноил шудан ба тавозун дар ин масъала имкон медиҳад, ки арзишҳои ҳуқуқӣ дар байни ҷомеа самараноктар тарғиб карда шаванд, ҳуқуқ ва тамоми низоми қонунгузорӣ, пеш аз ҳама, ҳамчун ҳавасмандгардонӣ барои таъмини зиндагии шоиста ва шукуфон ба аҳли ҷомеа шарҳ дода шавад. Шароит бояд дар асоси имкониятҳои давлат барои таъмини зиндагии шоиста ба шахрвандон ташаккул ёбад. Дар маҷмӯъ, ҳамаи ин омилҳо имкон медиҳанд, ки шуури ҳуқуқии касбии судяҳо мунтазам баланд бардошта шавад.³⁷⁹

Ташаккули шуури ҳуқуқии судяҳо дар ҳар як давлат ба таври гуногун сурат мегирад. Ва аксар вақт ба ин раванд хусусиятҳои таърихии рушди давлат таъсир мерасонанд. Аммо шубҳае нест, ки ҳар як ҷомеа мехоҳад бехатар зиндагӣ кунад ва маҳз барои ҳамин идеали рафтори ҳуқуқии худро ба вучуд меорад, ки мундариҷаи дохилии он ба арзишҳои муайяни ҳуқуқӣ асос ёфтааст.

Аз ин рӯ, муваффақияти масъалаҳои зикргардида бештар аз сатҳи шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқии судяҳо вобаста аст. Фаъолияти

³⁷⁹ Ниг.: Аверин А.В. Правоприменительная деятельность суда и формирование научно-правового сознания судей: Проблемы теории и практики / Под ред. Байтина М.И. Саратов: Изд-во ГОУ ВПО «Сарат. гос. акад. Права», 2003. – 305с.; Бободжонзода И.Х. (Бабаджанов И.Х.), Анушервони Исрофил. Правовая система Республики Таджикистан в годы государственной независимости. Правовая жизнь. – 2019. – №3 (27). – С. 21–39.; Холиқзода А.Ф., Бобочонзода И.Х., Шосайдзода Ш.Ш. Бардоштҳои маънавӣ–ҳуқуқӣ аз Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шохроҳи бунёди давлати миллӣ. «Маҷаллаи Академиявии ҳуқуқ». – 2022. – №2 (42). – С. 26–37; Бобочонзода И.Х. Ҳуқуқ ҳамчун арзиш ва арзишҳо дар ҳуқуқ: ҷанбаи назарӣ ва ҳуқуқӣ. Маводҳои I–умин Конференсияи илмӣ–амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» бахшида ба Рӯзи илми тоҷик дар Академияи ВКД ҚТ (ш. Душанбе, 29 апрели соли 2022). – Душанбе, 2022. – С. 72–80; Гаибов Р.Д. «Судебное правоприменение в условиях судебно-правовой реформы в постсоветском Таджикистане: общетеоретический аспект». – Душанбе, 2012г. –19с.; Грошев А.В. Правосознание и правотворчество (Уголовно-правовой аспект): Учеб. пособие / МВД России. Екатеринбург. высш. шк. – Екатеринбург, 1996. – 77с. – С. 54.

сиёсии судя, мавқеи воқеии муурофиавии он, ҳассосият ба дигаргуниҳои демократӣ омилҳои муҳимтарини ноил шудан ба ҳадафҳои пешбинишуда мебошанд.

Дар зеҳни одамон бояд эътиқод пайдо шавад, ки танҳо шахсе, ки дониши ҳуқуқӣ дорад ва дар амал татбиқ кардани онҳоро медонад, фарҳангӣ ва маълумотнок ҳисобида мешавад.

Ҳамзамон, вазъи кунунии рушди ҷомеа ва давлат баланд бардоштани шуури ҳуқуқии касбии судя, саводнокии ҳуқуқии ҳамаи иштирокчиёни муурофиаи судиро тақозо мекунад. Ҳамаи ин чорабиниҳо ҳадафи ташкили низоми фарогир ва доимоамалкунандаи ташаккули фарҳанги ҳуқуқиро доранд, ки ҳамаи қишрҳои аҳоли саводнокии ҳуқуқиро азхуд намуда, ба сатҳи баланди шуури ҳуқуқӣ расанд ва дониши ҳуқуқиро дар ҳаёти ҳаррӯза татбиқ карда тавонанд.

Дар асоси зарурати таъмини ҳуқуқ ва манфиатҳои инсон дар кишвар, фароҳам овардани шароит барои демократикунонии ҳаёти ҷамъиятӣ ва ташаккули пояҳои давлати ҳуқуқбунёд, якчанд ҳуҷҷатҳои миллӣ бо мақсади баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқӣ дар ҷомеа қабул карда шуданд.

Бояд тазакурр дод, ки дар Тоҷикистон сиёсати давлатӣ дар самти баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва таълиму тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон дар асоси санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, аз ҷумла фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 апрели соли 1997, № 691 "Дар бораи сиёсати ҳуқуқӣ ва таъмини тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон", қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 августи соли 1997, №383 "Дар бораи баъзе чораҳои беҳтар намудани тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон ва кори ҳуқуқӣ дар ҷумҳурӣ", қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 марти соли 2006, № 94 "Дар бораи тасдиқи Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон" ва фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 феввали соли 2018, №1005 "Дар бораи Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон

барои солҳои 2018-2028" ва Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2030, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз "27" ноябри соли 2019, № 599 тасдиқ карда шудаанд, амалӣ карда мешавад³⁸⁰.

Дар ҳуҷҷатҳои зикргардида қайд карда мешавад, ки сатҳи баланди маърифати ҳуқуқӣ ва тарғиби ҳуқуқӣ шароит фароҳам меорад, ки шаҳрвандон аз ҳуқуқҳои худ истифода баранд, масъулият дошта бошанд ва ба имкониятҳои баробар, аз ҷумла имкониятҳои ҳуқуқӣ тавассути волоияти қонун дастрасӣ дошта бошанд, ки ҷиҳати расидани Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳадафҳои ворид шудан ба қатори давлатҳои пешрафтаи ҷаҳонӣ мусоидат намояд.

Дар ин ҳуҷҷатҳо махсусан таъкид гардидааст, ки таълим ва тарбияи ҳуқуқӣ ҷузъи ҷудонашавандаи сиёсати ҳуқуқии давлат буда, дар робита бо тарбияи сиёсӣ, ахлоқӣ, меҳнатӣ, эстетикӣ ва намудҳои дигари тарбияи инсон бояд анҷом дода шавад. Тарбияи ҳуқуқӣ бо дар назар доштани арзишҳои ахлоқӣ, фарҳанги миллӣ, мероси таърихӣ, одату арзишҳои миллӣ ба амал бароварда мешавад. Дар ин раванд, диққати махсус ба интиҳоби мушаххаси гурӯҳҳои аҳоли, ки бо сабаби дар сатҳи паст будани маърифат ва шури ҳуқуқӣ ё надоштани имконияти гирифтани иттилооти ҳуқуқӣ дар ҳолати осебпазир қарор доранд, бояд равона гардад³⁸¹.

³⁸⁰ Ниг.: Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] аз 6-уми ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26-уми сентябри соли 1999, 22-юми июни соли 2003 ва 22-юми майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.; Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018–2028. – Душанбе, 2018, (ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – 118с.; Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020–2030, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз "27" ноябри соли 2019, № 599 тасдиқ шудааст: Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шақли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).; Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26 июли соли 2014, таҳти №1084 // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шақли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).; Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2009, таҳти №564 // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шақли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).; Кодекси мурофиавии маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 январи соли 2008, таҳти №341 // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шақли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

³⁸¹ Ниг.: Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018–2028. – Душанбе, 2018, (ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – 118с.; Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии

Дар Барномаҳои қабулгардида бошад ба хусусиятҳои фарҳангӣ, таърихӣ ва паҳлуҳои дигари рушди ҷомеаи муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон, уҳдадориҳои байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон ва натиҷаҳои, ки рушди устувори давлатро таъмин менамояд, аҳаммияти махсус дода шудааст.

Сиёсати давлатӣ дар сатҳи ташаккул ва баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқӣ ба якҷанд принципҳои тақия мекунад, аз ҷумла: афзалияти ҳуқуқ ва озодиҳои инсон; волияти Конститутсия ва қонун; демократия; адолати иҷтимоӣ; илм; муттасилӣ ва универсалии тарбияи ҳуқуқӣ; мавҷудияти иттилооти ҳуқуқӣ; ягонагӣ ва муносибати дифференциалӣ ба таълим ва маърифати ҳуқуқӣ.

Умуман, фарҳанги баланди ҳуқуқӣ ҳамчун шуури ҳуқуқи хуб инкишофёфтаи шахс асоси ҷомеаи демократӣ ва нишондиҳандаи камолоти низоми ҳуқуқӣ мебошад. Аз ин лиҳоз, бо дарназардошти воқеиятҳои муосири сиёсату ҳуқуқӣ, таъмин намудани барномаи мақсадноки тадбирҳои ҷиҳати ба таври кулӣ беҳтар намудани таҳсилоти ҳуқуқӣ ва маърифат дар кишвар, тарғиби донишҳои ҳуқуқӣ дар ҷомеа муҳим мебошад.

Ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ баланд бардоштани сифати тайер кардани кадрҳои ҳуқуқиро талаб мекунад. Яке аз роҳҳои таъмини сифати таҳсилоти ҳуқуқӣ тақимил додани раванди таълим, навсозии барномаҳои таълимӣ ва барномаҳо, ҷорӣ намудани фанҳои нав мебошад. Инчунин бояд тамоюлҳои нави рушди фанҳои илмӣ ҳуқуқӣ, аз ҷумла тамоюли тақвияти робитаҳои байнисоҳавӣ байни фанҳои анъанавӣ ва нав ва байни фанҳои ҳуқуқӣ ва ғайрирасмӣ ба назар гирифта шаванд³⁸².

Тоҷикистон барои солҳои 2020–2030, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз "27" ноябри соли 2019, № 599 тасдиқ шудааст: Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқи ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).; Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26 июли соли 2014, таҳти №1084 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқи ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).; Бободжонзода И.Х. (Бабаджанов И.Х.), Анушервони Исрофил. Правовая система Республики Таджикистан в годы государственной независимости. Правовая жизнь. – 2019. – №3 (27). – С. 21–39.

³⁸² Ниг.: Бободжонзода И.Х., Кодирзода Т.К. Понятие правосознание и ее структурные элементы // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории,

Ташаккули тарбияи ҳуқуқӣ ҳамзамон бевосита аз сатҳи таҳсилоти ҳуқуқӣ ва сатҳи тарбиявии мурофиаҳои судӣ вобаста мебошад, ки дар он нақши судья ҳамчун намояндаи ҳокимияти судӣ, ки аз номи давлат кароарҳо қабул менамояд, басо муҳим аст.

Аз нуқтаи назари олимони ҳуқуқшиносӣ, робитаи мустақими таълими ҳуқуқӣ ва омӯзиши ҳуқуқӣ бо баланд шудани сатҳи фарҳанги ҳуқуқӣ, бояд дар бечуну чаро риоя намудани қонунҳо ва арзишҳои маънавии миллӣ аз ҷониби иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ вучуд дошта метавонад.

Олимони ҳуқуқшиносӣ дуруст қайд мекунанд, ки тарбияи ҳуқуқӣ пеш аз ҳама фаъолияти мақсаднок ва муназзами давлат, мақомоти он ва хизматчиёни онҳо, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва коллективҳои меҳнатӣ оид ба ташаккул ва баланд бардоштани шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ дар ҷомеа мебошад³⁸³.

Ҳангоми баррасии масъалаи баланд бардоштани сатҳи тарбияи ҳуқуқӣ, ҳуқуқшиносон-омӯзгорон боварӣ доранд, ки маҷмуи донишҳо дар соҳаи ҳуқуқ ва тарбияи ҳуқуқӣ воситаи асосии ташаккули шуури ҳуқуқӣ ва омода кардани шахс ба муносибатҳои ҳуқуқӣ мебошад. Аз ин ру, фаъолият оид ба таълими ҳуқуқӣ раванди ҳуқуқии педагогӣ мебошад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёми навбатии худ дастовардҳои Ҷумҳурии соҳибистиклоли Тоҷикистонро дар панҷ соли сипаригардида таҳлил карда, дурнамои

методологии и практики (монографическое исследование):/И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 15–26; Бободжонзода И.Х., Кодирзода Т.К. Проблемы правосознания и правовой культуры судей в процессе судебного правоприменения // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование):/И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 106–118; Насриддинзода Э.С. Правовая культура: теоретико-методологический аспект. Монография.– Душанбе: «ЭР-граф», 2013.– 160с.; Насриддинзода Э.С. Нақши Пешвои миллат дар баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа // Ваҳдат, Давлат, Президент. Ҷилди XXXIII. – Душанбе: Ирфон, 2021. – С. 6–20; Кодирзода Т.К. Правосознание судей (понятие, структура и виды). Монография. Часть 1. – Душанбе: «ЭР-граф», 2021. –164 с.; Кодирзода Т.К. Правосознание судей (судебное познание и мышление судей). Монография. Часть 2. – Душанбе: «ЭР-граф», 2022. –188с.

³⁸³ Ниг.: Насриддинзода Э.С. Правовое воспитание и образование как факторы формирования правовой культуры в Республике Таджикистан: Монография. – Душанбе: “ЭР-граф”. 2014. – 184с.; Шарифов Р. Теория правового воспитания. – Душанбе: “Истеъдод”, 2010. – 80с.

рушди соҳаҳои иқтисоди миллӣ ва дигар самтҳои иҷтимоӣ амнияти давлатро барои солҳои минбаъда муайян намуданд³⁸⁴.

Овардани таҳлилҳои иқтисодӣ иҷтимоӣ дар паём шаходати он аст, ки маҳз сулҳу суббот ва оромии кишвар, амалӣ гардонидани Барномаҳо ва стратегияҳои давлатӣ, гузаронидани ислохотҳои ҳуқуқӣ дар мамлакат, аз ҷумла, Ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ ва сатҳу сифати адолати судӣ, самаранокии татбиқи меъёрҳои қонун ва иҷрои санадҳои судӣ аз ҳамин нишондиҳандаҳо вобастагӣ дорад.

Инчунин, хеле муҳим аст, ки фаҳмиши ҳуқуқро дар тамоми қишрҳои аҳоли ҳамчун воситаи муассиртарини танзими иҷтимоӣ муносибатҳо, табақабандии иҷтимоӣ ҳама ва ҳама, механизми ҳамохангсозии манфиатҳои гуногуни иҷтимоӣ, ки тамоми ҷомеа бояд ба фаъолияти беҳтарини он манфиатдор бошад, ҷорӣ карда шавад.

Ҳамин тариқ, шуури ҳуқуқии касбии судяҳо як ниҳоди мураккаб ва гуногунҷабҳаест, ки дар ҷорроҳаи психология ва назарияи ҳуқуқ ба вучуд омадааст, ки на танҳо бо воқеиятҳои ҳуқуқие, ки дар ҷараёни ҳуқуқтатбиқкунӣ ва таҳсилоти касбии судяҳо ташаккул меёбанд, ба амал меоянд.

5.4. Роҳҳои пешгирии саҳви судӣ чун омилҳои тақвияти шуури ҳуқуқии судяҳо

Саҳви судӣ чун падидаи иҷтимоӣ ҳуқуқӣ, дар ғумроҳии судяҳангоми саҳви судӣ дар фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунии судӣ мебошад, ки дар натиҷаи муносибати бемасъулиятона ба уҳдадорҳои хизматӣ ё хатои софдилона вобаста ба ҳолатҳои объективӣ ба амал меояд. Омилҳои, ки ба содир шудани хатоҳои судӣ мусоидат мекунанд, набудани салоҳияти касбӣ; бадгумонӣ, худбоварӣ ва ғаразнокӣ нисбат ба

³⁸⁴ Ниг.: Холикзода А.Ф., Бобочонзода И.Х., Шосаидзода Ш.Ш. Бардоштҳои маънавий-ҳуқуқӣ аз Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шохроҳи бунёди давлати миллӣ. «Мачаллаи Академиявии ҳуқуқ». – 2022. – №2 (42). – С. 26–37; Бобочонзода И.Х. Паёми тақдирсоз ва ояндабин. Паёми Пешвои миллат-ҳуччати камназири давлатсоз. – Душанбе, 2023. – С.66–80; Насриддинзода Э.С. Нақши Пешвои миллат дар баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа // Ваҳдат, Давлат, Президент. Ҷилди XXXIII. – Душанбе: Ирфон, 2021. – С. 6–20.

субъекти фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ; казуистӣ ва декларативии баъзе меъёрҳои ҳуқуқ; ба саводнокии ҳуқуқӣ ҳангоми қабули қарорҳо дар мурофиаҳои кассационӣ ва назоратӣ ба шумор мераванд. Грицанов А.С. қайд мекунад, ки барои пешгирӣ кардани саҳви судӣ тадбирҳои зерин пешниҳод карда мешаванд: тартиб додани хулосаи саҳви судӣ дар таҳлили таҷрибаи судӣ; таълими ҳуқуқӣ ва мусоидат ба кори баландсифати судя; навсозии низоми таҳсилоти касбӣ ва интихоби кадрҳо барои мақомоти судӣ ва ғайра³⁸⁵.

Дар таҳқиқот усулҳои умумии илмӣ ва махсуси илмӣ: диалектикӣ, муқоисавӣ, ҳуқуқии расмӣ, моделсозӣ ва ғайра истифода шудааст. Афзоиши бори гарони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ба дӯши судяҳо бо бартарарф ва кам кардани хатогиҳо дар субъектҳои ин фаъолият зич алоқаманд аст.

Омӯхтани масъалаи сабабу шароите, ки ба содир кардани хатоҳои суд мусоидат мекунанд, аҳаммияти амалӣ дорад, барои пешгирӣ кардани онҳо замина ба вучуд меоварад; фаъолияти судяҳо оид ба татбиқи ҳуқуқро дар сатҳи сифатӣ идора кунанд.

Ошкор кардани генезиси хатоҳои судӣ як қатор душвориҳо дорад: яқум, ба содир шудани ҳар як саҳви судӣ ҳолатҳои гуногун мусоидат мекунанд; дуҷум, барои аниқ кардани сарчашмаҳои саҳви судяҳо, тамоми доираи муайянкунандаҳо, мурофиаҳои судӣ ва дигар ҳолатҳоро таҳлил кардан лозим аст.

Аксар вақт санадҳои судӣ бинобар қарорҳои ғайриқонунӣ ё беасоси мурофиавии судяҳо, барои амалҳои нодуруст иҷрошуда ё иҷро накардани онҳо бояд бекор карда ё тағйир дода мешаванд.

Масалан, ҳозир набудани тарафҳои ба таври дахлдор огоҳнагардида ҳангоми баррасии аризаи даъвогӣ, баҳои нодурусти далелҳо ба моҳиятан ғайриқонунӣ ҳал намудани парванда мусоидат мекунад. Дар чунин

³⁸⁵ Ниг.: Грицанов А.С. Кассационное производство в советском гражданском процессе. – Томск, 1980. – 259 с.

ҳолатҳо, бешубҳа байни санади нодурусти судя ва қонуншиканиҳои қаблан содиркардаи у робитаи сабабӣ вучуд дорад.

Аммо инҳо барои содир кардани саҳви судӣ, ки дар ҳуҷҷатҳои ба анҷом расидани муурофияи судӣ (протоколи маҷлиси судӣ) сабт шудаанд, асосҳои раднопазир мебошанд. Вақте ки чунинои саҳвҳои судӣ ошкор карда мешаванд, шарҳ додан ба он ки барои содиршавии онҳо чӣ мусоидат кардааст, хеле душвор аст. Сабабҳо ва шароитҳои, ки ба содир кардани хатогиҳои судӣ мусоидат мекунанд, аз доираи амалигардонии ҳуқуқ берунанд.

Муносибати аз ҷониби умум қабулшуда оид ба ин масъала чунин аст: бисёре аз олимони ҳуқуқшинос ҷонибдори чунин ақида мебошанд, ки саҳви судӣ бо сабабҳои объективӣ содир карда мешаванд. Дар ин хусус, ақидаи Грисанов А.С., сазовори тавачҷуҳ аст, ки вай менависад, «...нормукамалии баъзе институтҳои муурофиявӣ, норасоӣ ва зиддиятҳои қонунгузорӣ, душворӣ дар шароити кори судяҳо...»-ро сабабҳои саҳви судӣ медонад³⁸⁶.

Петрухин И.Л. ва Морщакова Т.Г. даъво мекунанд, ки «... маълумоте, ки дар рафти муурофияи судӣ ба даст омадааст, на ҳамеша боэътимод аст; вақти маҳдуди баррасии парванда; хусусияти индуктивии тафаккур хатари бо эҳтимолияти баланд иваз кардани ҳақиқатро ба вучуд меорад...»³⁸⁷. Ин мавқеъ яктарафа аст. Мо ба ақидаи Зайцев И.М, ки консепсияи объектиқунонии генезиси хатоҳои судиро аз ҷиҳати назариявӣ ғайриимкон ва аз нигоҳи амалӣ зараровар меҳисобад, розӣ ҳастем³⁸⁸. Сабабҳои аслии ин падида асосан дар омилҳои субъективӣ мебошанд: - нуқсонҳои шуури ҳуқуқӣ; - сатҳи пасти тарбияи ҳуқуқӣ ва маданияти ҳуқуқӣ; – сифатҳои ахлоқии субъекти фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ.

³⁸⁶ Ниг.: Гризанов А.С. Кассационное производство в советском гражданском процессе. – Томск, 1980. – 259 с. – С.129

³⁸⁷ Ниг.: Петрухин И.Л. ва Морщакова Т.Г. Право и социология. – М., 1973. – 325 с.

³⁸⁸ Ниг.: Зайцев И.М Теоретические вопросы устранения судебных ошибок в гражданском процессе. Дис... д-ра юрид. наук. – Саратов, 1986. – 364 с.

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон ба хулосае омад, ки механизми пайдоиши саҳви судӣ дар гумроҳии судя (ҳолати дохилии он, ки дар натиҷаи муносибати бемасъулиятона ба уҳдадорихои хизматӣ ё саҳви бовичдонона аз сабаби объективӣ ба вучуд омадааст) мебошад. Дар амал хеле кам аст, ки судяҳо софдилона иштибоҳ кунанд ва чун қоида, ин ба ҳолатҳои аз у вобаста алоқаманд аст. Бештар аз ҳама, саҳви судӣ аз сабаби надоштани салоҳияти касбӣ (надоштани дониши чуқури ҳуқуқӣ, нодуруст татбиқ намудани қонун, маҳорату малакаи таҷрибаи қорӣ надоштан ва ғайраҳо) содир карда мешаванд.

Омили дигаре, ки ба содир намудани саҳви судӣ таъсир мерасонад, сатҳи қобилияти муайяни субъекти татбиқкунандаи ҳуқуқ мебошад. Ба муносибати бепарвоёна ба иҷрои вазифаи касбӣ, асосан сифатҳои ахлоқии судяҳо таъсир мерасонанд: ба таври расмӣ амалӣ нанамудани иҷрои қонун; беъътиной нисбат ба сарнавишти инсон; набудани хоҳиши фаҳмидани масъала; ришвахурӣ; бевичдонона рафтор намудан, нодуруст ва дар сифати паст тартиб додани санадҳои судӣ. Таҷрибаи қофӣ ҳуқуқӣ надоштани судяҳо низ метавонад, сабаби саҳви судӣ гардад. Судяҳо на ҳама вақт малакаҳои баҳодихии салоҳиятноки ҳолатҳои парвандаро хуб медонанд; баҳои баъзе маълумотҳоро кам ё аз ҳад зиёд арзёбӣ кардан; нодуруст баҳо додани ҳолатҳои парванда вобаста ба далелу ҳуҷжатҳои дар парванда мавҷудбуда, ки барои қабули санади қонунию асоснок аҳаммияти муҳим доранд.

Ҳамин тариқ, судяҳои ботаҷриба нисбат ба дигар судяҳо ҷаҳонбинии амалии васеътар доранд. Бояд қайд кард, ки танҳо сабабҳо бидуни шароити мувофиқ, санадҳои судии нодурустро ба вучуд намеоранд. Муносибатҳои сабабӣ ба ходисаҳо ва далелҳои гуногун таъсир мерасонанд, ки маҷмӯи онҳоро шароит меноманд. Меъёрҳои декларативӣ ба танзими самарабахши ҳуқуқӣ монё мешаванд. Сифати пасти техникаи қонунгузорӣ: норавшанӣ, номуайянии ибора, бо як истилоҳот нишон додани падидаҳои гуногун, шумораи зиёди мафҳумҳои

арзёбӣ боиси сахви судӣ мегарданд; ихтилофот дар қонун боиси хатогихои маҷбури дар татбиқи қонун мегардад.

Инчунин, ҳангоми ба вазифа таъин намудан, на дар ҳама ҳолатҳо қобилияти зеҳнӣ ва касбӣ ба назар гирифта мешавад. Илова бар ин, шароити номусоиди корӣ, тақсими нобаробарии сарборӣ байни судяҳо аз ҷониби роҳбарони судяҳо, набудани адабиёти назарияви таҷрибавии зарурӣ, дастрасии нокифоя ба манбаъҳои меъёрӣ ва иттилоотӣ, набудани таълими ҳамаҷонибаи назариявию амалии касбӣ, ба таври зарурӣ набудани салоҳиди судӣ, дар баъзе ҳолатҳо метавонанд, боиси сахви судӣ дар қабули санадҳои судӣ гарданд, ки дар натиҷа ба вайрон шудани адолати судӣ оварда расонад.

Гуфтаҳои боло тақозо менамоянд, ки роҳҳои бартараф намудани сахви судӣ бояд муайян карда шаванд. Шартҳои бечунучарои қори самарабахш оид ба рафъи сахви судӣ дар фаъолияти судяҳо, пеш аз ҳама ба таври зарурӣ ва босифат бозомӯзии ҳуқуқи онҳо, баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ, мавҷуд будани миқдори зиёди иттилооти саҳеҳ дар бораи онҳо мебошад.

Маълумотҳои омӯри яке аз сарчашмаҳои иттилоотӣ боэътимод бо фарогирии васеи падидаҳои амалияи судӣ аст. Дар тақмили амалияи судӣ ба умумиятҳое, ки ба ошкор намудани сабабу шароитҳои сахви судӣ мусоидат мекунанд, аҳаммияти калон дода мешавад. Тартиб додани шарҳи сахви судӣ дар таҳлили таҷрибаи судӣ ба сифати татбиқи қонун таъсири назаррас мерасонад. Ҳангоми тартиб додани чунин баррасиҳо, на танҳо асосҳои хатогихои худ, балки мақомоти дигари ҳуқуқтатбиқкунандагонро низ дохил намуд. Дар ин гуна баррасиҳо бояд ба хусусияти хатогихо, баҳодиҳии онҳо аз ҷониби қоршиносони гуногуни соҳаи ҳуқуқ зоҳир карда шавад. Ба мақсад мувофиқ аст, ки на танҳо хатоҳои дар татбиқи ҳуқуқ, балки дар ин самт таҷрибаи мусбӣ низ ҷамъ карда шаванд.

Пурсиш ҳамчун усулҳои сотсиологӣ барои муайян кардан ва омӯхтани омилҳое, ки боиси сахви судӣ, ки дар натиҷа ба вайроншавии адолати судӣ мегарданд, қобили қабуланд. Истифодаи мунтазами онҳо намуд ва хусусияти умумии ҳатогихоеро, ки шахсони мутассадӣ онҳоро содир кардаанд, нишон медиҳанд. Ерёмин И.С. қайд мекунад, ки тарбияи ҳуқуқӣ бояд аз ташаккули чунин сифатҳои ахлоқии корманд, ба монанди масъулият, инсондӯстӣ, худшиносӣ, вичдон, худдорӣ, вазифа, эҳтиром нисбат ба дигарон иборат бошад.³⁸⁹

Натиҷаи хуб дар таълими ҳуқуқии касбӣ тавассути саъю кушиши худ мутахассис, ба такмили маҳорати касбии худ, яъне худомӯзӣ ба даст меояд. Шавқу рағбат ва хоҳиши баланд бардоштани сатҳи мутобиқати касбӣ тавассути ҳавасмандгардонии кори босифати корманди мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ба даст меояд. Дар навбати худ, ҳавасмандгардонӣ ҳамчун як навъ татбиқи ҳуқуқ бояд танҳо дар тартиби қатъиян муқарраргардидаи ҳуқуқӣ, дар асоси принципҳои адолат ва мақсаднокӣ сурат гирад.

Роҳи муҳими пешгирии сахви судӣ, таърифи қонунгузори конвенсияи он шуда метавонад. Ҳар як иштирокчии раванди татбиқи ҳуқуқ бояд донад, ки ҳуқуқтатбиқкунанда «падидаи меъёрӣ эътирофшуда» мебошад³⁹⁰.

Омили муҳими рафъи сахви судӣ хусусияти дастаҷамъонаи баррасии парвандаҳо мебошад, ки боиси рафъи субъективӣ мегардад. Истифодаи таҷриба ва дониши чанд нафар мутахассисон ба моҳиятан ва пурра, ҳолисона ва ҳамаҷониба баррасии парвандаҳо мусоидат мекунад.

Яке аз шартҳои қиддии фаъолияти салоҳиятнокии ҳуқуқтатбиқкунанда ин аст, ки ҳар як судя ва корманди мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дорои маълумот ва иттиоолоти зарурӣ мебошанд. Мавҷудияти низомҳои муосири маҳзанҳои ҳуқуқӣ, адабиёти илмӣ ва иттиоолотӣ ба

³⁸⁹Ниг.: Еремина И.С. Педагогическое управление становлением гражданской ответственности будущих специалистов в образовательной системе вуза. Дис... д-ра пед. наук. – Благовещенск, 2015. – 366 с.

³⁹⁰ Ниг.: Лашков А.С. Правотворческие ошибки. Проблемы теории и практики. Дис ... канд. юрид. наук. – СПб, 1999. – 154 с.

сифати баланди фаъолияти судя ва кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқук мусоидат мекунад.

Ҳамзамон, семинарҳои мунтазами таҷрибаомӯзони бонуфуз ба таври иловагӣ ба пешгирии саҳви судӣ мусоидат мекунанд. Назорати оқилона ва санчиши фаъолияти судяҳо, ки аз ҷониби судҳои болоӣ амалӣ карда мешаванд, самти муҳим дар соҳаи таъсири пешгирикунанда ба саҳви судӣ мебошад. Худи ҳолати мавҷуд будани назорат нисбати судя уро ба масъулиятшиносӣ ва бошуурона рафтор намудан водор мекунад.

Таҳлили сабабу шароите, ки боиси содир шудани саҳви судӣ мегардад, нишон медиҳад, ки яке аз проблемаҳои асосии ин нарасидани маҳорати касбӣ, донишу малакаи кофӣ, бемасъулиятӣ ва беаҳаммиятии баъзе аз судяҳо мебошад. Дар ин раванд бояд қайд намуд, ки мавҷудияти дипломи тасдиқкунандаи маълумоти ҳуқуқӣ доштан на ҳамеша нишондиҳандаи мутахассиси баландихтисос ба шумор меравад. Барои соҳиби дониши баланди ҳуқуқӣ будан ва мутахассиси хуб шудан шахс бояд пайваста барои баланд бардоштани шуури ҳуқуқӣ, касбият, маърифати ҳуқуқӣ, одоби худ дигар омилҳое, ки шахсро сазовори мутахассиси хуб дар мақомоти судӣ мегардонад, кушиши зиёд ба харҷ диҳад.

Ҳамин тавр, чунин ба назар мерасад, ки таҷдиди низоми таҳсилоти касбӣ ва интиҳоби кадрҳо барои низоми судӣ самти муҳими рафъи саҳви судӣ мебошад.

Омӯзиши на танҳо донишҳои назариявӣ, балки таҷрибаи амалии пешгирии саҳви судиро мутахассиси дорои тафаккури интиқодӣ (мунақидӣ) омода месозад.

Таҳлили муфассали хатоҳои ҳуқуқӣ дар фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ, ин омӯхтани роҳҳои нави бартараф кардани онҳо, таҳлил ва муҳокимаи ҳолатҳои мушаххаси амалӣ ба ташаккули ҳуқуқшиносии мутафаккир, боварӣ ва аз ҷиҳати кордонӣ мусоидат мекунад.

Нуфузи касби судя имкон медиҳад, ки нисбати довталабон серталабтар шуда, ҳуқуқшиносони арзанда интиҳоб ва ҷо ба ҷо карда шаванд. Мо чунин мешуморем, ки ворид намудани меъёрҳо ва талаботи ахлоқию маърифатнокӣ нисбати вазифаи судя як тадбири муассири пешгирикунанда барои пешгирии саҳви судӣ мебошад.

Фаҳмиши дурусти иродаи қонунгузор ва иҷрои яхелаи он ба сифати фаъолияти судӣ таъсири калон мерасонад. Возеҳият, дастрасӣ, фаҳмо будани меъёрҳои ҳуқуқӣ шартӣ ҳатмист, ки судя ҳангоми татбиқи фаъолияти ҳуқуқтатбиқункӣ бояд ба роҳбарӣ гиранд. Набудани донишу малака ва тафсири муназзами қонун, баҳо надодан ва риоя накардани меъёрҳои ҳалли низоъҳои ҳуқуқӣ, мавҷуд набудани механизми мувофиқи рафъи низоъҳо, боиси вайрон шудани қонун мегардад ва дар натиҷа, ба қонуншиканӣ оварда расонида, боиси нодурустии адолат ва норозигии мардум нисбати ҳокимияти судӣ мешавад.

Чунон ки Лаврентьев А.Р. дуруст таъкид мекунад, зинанизомии қоидаҳои ихтилофиро тафсири қонунгузорӣ қардан зарур аст, ки он имконият медиҳад як қатор қарорҳои ғалатро аз ҷониби иҷрокунандаи ҳуқуқ аз байн барад.³⁹¹ Шартӣ самарабахши ошкор ва рафъи саҳви судӣ, ҳуқуқи шахс барои шикоят қардан аз амали шахсони мансабдор мебошад.

Ҳамин тариқ, дар қонунгузориҳои мувофиқавӣ танҳо муқаррар намудани далели вайрон қардани қонун, ки боиси бекор қардан ё тағйир додани санади татбиқи ҳуқуқ мегардад, кифоя аст. Иҷрои маҷбурии уҳдадорихо низ як ҷораи ислоҳкунандаи рафъи саҳви судӣ мебошад. Тадбирҳои хусусияти тавонбахшӣ дар масъалаҳои ҳифзи ҳуқуқи шахрвандон аз оқибатҳои саҳви судӣ сазовори тавачҷуҳи махсус мебошанд.

Тадбирҳои барқароркунанда аз инҳо иборатанд: ҷуброни неъматҳои моддӣ; бекор қардани манъ ё маҳдудиятҳои нодуруст; барқарор қардан

³⁹¹Ниг.: Лаврентьев А.Р. Коллизии института юридической ответственности в России. Дис... канд. юрид. наук. – Н. Новгород, 1999. – 155 с.

дар ҷои қор; товони зарари маънавӣ, ба ҳолати аввала баргардонидани ҳуқуқҳои вайронгардида, рӯёнидани маблағҳои қарзӣ, аз манзили истиқоматӣ кӯчонидани шахсони худсарона маскуншуда ва ғайра. Ҳамзамон, нисбати шахсе, ки санади татбиқи ҳуқуқи ғалатро баровардааст, метавонад чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ низ татбиқ карда шаванд.³⁹²

Ҳамин тавр, ҷомеаи мо дар рушди худ ба дараҷае расидааст, ки боварии мардум ба адолати санадҳои судӣ, аз эътимоднокии ва сифати асосноккунии хулосаҳои баровардаи суд вобаста аст, ки он дар замони муосир рӯ ба беҳбудӣ нигаронида шуда истодааст.

Пешниҳоди қонунӣ намудани назарияи далел ва исбот (назарияи эътимоднокии судӣ) бо доштани сатҳи дониши замонавӣ, ки назарияи далел ва исботро ба тавре ки он қомилан аз унсури субъективӣ иборат набуда, масъалаи ба даст овардани эътиқоди судӣ бошад, аз рӯи қоидаҳои арифметикӣ соф механикӣ ҳал карда мешавад. Як далел бо назардошти омили субъективӣ метавонад ба судяҳои гуногун таассуроти ҳархела дошта бошад.

Олими маъруф Кони А.Ф. як ибораро сад сол пеш гуфта буд, ки ҳар касе, ки даъвати ӯро дар кӯмак ба одамон дар роҳи ҳалли ихтилофҳои ҳуқуқии байни онҳо мебинад, вазифадор аст дарк кунад ва қабул кунад: «Судя, ки парвандаро ҳал мекунад, ҳеҷ гоҳ асоси ҳуқуқ ва маънавии суҳан гуфтанро надорад: «Ин ҳамон чизест, ки ман мехоҳам». Ӯ бояд бигӯяд, ки «ман дигар тавр карда наметавонам». Ман наметавонам, зеро мантиқи чизҳо ва эҳсоси ботинӣ ва ҳақиқати дунявӣ ва маъноӣ қонун устувор ва устуворона тасмими маро пешниҳод мекунад. Ва вичдони ман, ҳамчун судя ва шахс, бар зидди ҳама гап мезанад. Ба андешаи ман, ин қалимаҳои тиллоӣ мебошанд»³⁹³.

³⁹² Ниг.: Мурсалимов К.Р. Правоприменительные ошибки: проблемы теории. Дис... канд. юрид. наук. – Н. Новгород, 2000. – 182 с.

³⁹³ Ниг.: Терехов, В.И. Записки юриста / В.И. Терехов. – М.: ЛексЭст, 2003 – 160 с. – С 156

Дар илми ҳуқуқшиносӣ, татбиқи ҳуқуқ ҳамчун «маҷмуъи амалиётҳои (ҳаракатҳои) фикрӣ ва воқеӣ, ташкилию ҳуқуқии субъекти татбиқи ҳуқуқ фаҳмида мешавад, ки дорои мақсади таъмини дурусти рафти чараёни баамалбарории дастурҳои ҳуқуқӣ мебошад»³⁹⁴. Ин шакли махсуси амалигардонии ҳуқуқ буда, бо тартиби муқарраргардида пеш бурда шуда, натиҷаи бевоситаи он санади судӣ аз рӯи парвандаи мушаххаси ҳуқуқӣ мебошад, ки он санади инфиродии татбиқи ҳуқуқ мебошад.

Пайвастшавӣ ба ин раванди шуури ҳуқуқии касбии судя дар он ифода меёбад, ки он:

- судяро барои равона кардани фаъолияти муқаррабӣ ба муқаррар намудани ҳақиқат водор месозад;

- дар ҷанбаи иттилоотӣ мазмуни маъноии далелҳоро аз нуқтаи назари таъини сифатӣ ва арзиши далелнокии онҳо шарҳ медиҳад;

- дониши бадастомадаро оид ба ҳолатҳои воқеии парванда бо тасвири меъёрии манъи ҳуқуқӣ мутаносиб менамояд;

- асоси субъективие мебошад, ки ба табдил додани имконияти объективии мавҷудаи муқаррар намудани ҳолатҳои воқеӣ ба андешаи худ судя мусоидат мекунад.

Ҳамаи гуфтаҳои боло тақозо менамоянд, ки кори минбаъда оид ба таҳияи илмию амалии консолидацияи қонунгузорӣ хатоҳои мақомоти ҳифзи ҳуқуқ (аз ҷумла судӣ) гузаронида шавад. Сабабҳо ва шароитҳои баррасишуда, ки ба содир шудани саҳви судӣ мусоидат мекунанд, тадбирҳои пешгирии онҳо беҳтар мегардад. Роҳҳои пешниҳодшудаи рафъи саҳви судӣ баҳсбарангезанд, ки аҳаммият ва мубрамияти масъалаи баррасишавандаро нишон медиҳад.

³⁹⁴ Ниг.: Аверин, А.В. Правоприменительная деятельность суда и формирование научно-правового сознания судей: Проблемы теории и практики [Текст] / А.В. Аверин / Под ред. Байтина М.И. – Саратов: Изд-во ГОУ ВПО «Сарат. гос. акад. Права», 2003. – 305с. – С. 77.

ХУЛОСА

Дар натиҷаи гузаронидани таҳқиқоти мазкур хулосаҳои зерин манзур мегарданд:

1. Шуур - яке аз мафҳумҳои пойдевориҳои фалсафа, психология, ҷомеашиносӣ буда, ҷузъи муҳими низоми равонии инсонро тавсиф мекунад. Фаъолияти шуур ба шахс имконияти таъсис додани дониш дар бораи алоқамандӣ, муносибатҳо, қонуниятҳои олами объективӣ, гузоштани мақсад ва тартиб додани нақшаҳо, ба танзим даровардан ва назорат бурдан аз болои муносибатҳои эҳсосӣ, оқилона ва амалӣ мебошад.

Фалсафаи муосир раванди ташаккули шуури ҳуқуқиро дар шароити рушди ҷамъият мавриди баррасӣ қарор дода, ҳамзамон ҷомеаро ҳамчун «маҷмуи фаъолияти одамон, ки ба истехсол, нигоҳдорӣ ва тақрирестехсолии (таҷдиди) ҳаёти онҳо нигаронида шудааст», муайян мекунад.

Ҳуқуқ бошад, қисми ҷудонашавандаи низоми муносибатҳои сиёсии ҷомеа буда, аз маҷмуи меъёрҳо ва муносибатҳои иҷтимоӣ, ки кафолати он худӣ давлат ва мақомотҳои ҳифзи ҳуқуқ мебошанд, иборат аст. Дар он на танҳо ба маҷбуркунӣ ва манъ кардани содир намудани кирдори муайян, балки муносибати одамон нисбат ба низоми мавҷуда, таасурот, ақидаҳои онҳо, ки бо худ шуури ҳуқуқиро ташкил медиҳанд, асос меёбад. Ба шуури ҳуқуқӣ ҷанбаи аксиологӣ - баҳодихии воқеии он чизе, ки қонунӣ аст, ба қонун мувофиқ мебошад ва ҷӣ хилофи он аст, хос мебошад.

Шуури ҳуқуқӣ, категорияи назарияи давлату ҳуқуқ ва криминология буда, маънои соҳаи шуури гурӯҳӣ, иҷтимоӣ ва фардӣ, ки падидаҳои дорои аҳаммияти ҳуқуқиро инъикос дода, бо арзишҳои дорои аҳаммияти ҳуқуқӣ, таасурот дар бораи тартиботи ҳуқуқии дуруст асоснок карда шудааст. Шуури ҳуқуқӣ бо шароити иҷтимоӣ ва иқтисодии ҷомеа, анъанаҳои фарҳангӣ-ҳуқуқӣ, демократӣ ё авторитарӣ муайян карда мешавад [5-М]. [14-М].

2. Шуури ҳуқуқӣ, маҷмуъи ғояҳо ва эҳсосотест, ки муносибати одамонро нисбат ба ҳуқуқ ва падидаҳои ҳуқуқӣ дар ҳаёти ҷамъиятӣ ифода мекунад. Шуури ҳуқуқӣ, як намуди махсуси ҳисси инстинктивии адолат аст, ки дар он шахс маънавиёти худро дарк намуда, маънавиёти одамони дигарро эътироф мекунад. Шуури ҳуқуқӣ дар шуури шахс зухуроти маҷмуъии талаботи абадӣ ва тағйирёбандаи ҳуқуқи фитрӣ - дастурҳои идеалии меъёрӣ, принципҳо, асосҳои адолат, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, ки ба тамоми моҳияти маънавии инсон дохил мешаванд, мебошад. Шуури ҳуқуқӣ, ин низоми ақидаҳо, эътиқодҳо, баҳодиҳиҳо дар бораи ҳуқуқ ва қонуният мебошад, ки ҳоси тамоми ҷомеа, синф, гурӯҳи иҷтимоӣ ё фард аст.

Шуури ҳуқуқӣ, яке аз ҷанбаҳои шуури ҷамъиятӣ мебошад, ки ҳам дар фаъолияти оқилона ва ҳам дар фаъолияти эҳсосии шахс ифода ёфта, барои эҷоди модели идеалии субъективии ҳуқуқӣ, дарки низоми ҳуқуқии давлат, баҳодиҳии он аз нуқтаи назари мутобиқат ба меъёрҳои ҳуқуқӣ мебошад. Шуури ҳуқуқӣ маҷмуъи ғояҳо ва эҳсосотест, ки муносибати одамонро нисбат ба ҳуқуқ ва падидаҳои ҳуқуқӣ дар ҳаёти ҷамъиятӣ ифода мекунад.

Шуури ҳуқуқӣ як намуди махсуси ҳисси инстинктивии адолат аст, ки дар он шахс маънавиёти худро дарк намуда, маънавиёти одамони дигарро эътироф мекунад. Шуури ҳуқуқӣ, дар шуури шахс зухуроти маҷмуъии талаботи абадӣ ва тағйирёбандаи ҳуқуқи фитрӣ - дастурҳои идеалии меъёрӣ, принципҳо, асосҳои адолат, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, ки ба тамоми моҳияти маънавии инсон дохил мешаванд, мебошад. Шуури ҳуқуқӣ ин низоми ақидаҳо, эътиқодҳо, баҳодиҳиҳо дар бораи ҳуқуқ ва қонуният мебошад, ки ҳоси тамоми ҷомеа, синф, гурӯҳи иҷтимоӣ ё фард аст.

Дар зери шуури ҳуқуқӣ мо соҳаи шуури ҷамъиятӣ, гурӯҳӣ ва фардиро низ мефаҳмем, ки фаъолияти ҳуқуқиро дар шакли дониши ҳуқуқӣ инъикос менамояд, муносибати баҳодиҳӣ ба ҳуқуқ ва амалияи

татбиқи он, муносибатҳои ҳуқуқӣ ва самтҳои арзишӣ, ки рафтори инсонро бо аҳаммияти ҳуқуқӣ танзим мекунанд, фаҳмида мешавад.

Мафҳуми шуури ҳуқуқиро бо ин ё он тарз бо пешниҳоди чор ақидаи асосӣ ифода намудан мумкин аст: а) инъикоси муносибатҳо ва робитаҳои ҷамъиятии воқеан муқарраршуда; б) дарки маънавии он аз талаботи доимӣ ва тағйирёбандаи замон ва макони ҳуқуқ; в) зухуроти ҳиссиёту эҳсосоти ҳуқуқ; г) ба вуҷуд омадани эътиқоди субъективӣ вобаста ба ҳуқуқи воқеӣ, пайдо кардани талаботи нави ҳуқуқӣ.

Шуури ҳуқуқӣ, маҷмуъи ақидаҳо ва ҳиссиёти ҳуқуқӣ мебошад, ки хусусияти меъёрӣ дошта, ҳам дониш дар бораи падидаҳои ҳуқуқӣ ва ҳам баҳодихии онҳоро аз нуқтаи назари адолати синфӣ (ё миллӣ) ва инчунин талаботи нави ҳуқуқӣ, ки дорои хусусияти иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ мебошанд. талаботи сиёсӣ ва манфиатҳои инкишофи ҷамъиятиро ифода менамояд [3-М], [4-М] [14-М].

3. Дар рисола ду гурӯҳи ақидаҳо ҷудо карда мешаванд: ғояҳои маънодор ва низомсоз.

Якум табиати шуури ҳуқуқиро ифода намуда, тамоми мазмуни онро мувофиқи мантиқи он возеҳу равшан месозад. Муаллиф муътақид аст, ки ин навъи ғояҳо табиати шуури ҳуқуқиро дар ҳама гуна шаклҳои мушаххаси таърихӣ фарҳангии он тавсиф мекунанд. У ба ғояҳои маънодор, ғояҳои ҳуқуқ, меъёр, тартибро мансуб медонад. Ин ғояҳоро мавриди омӯзиш қарор дода, метавон табиати ҳуқуқро дар умумияти он фаҳмид.

Ғояҳои низомдор - мазмуни шуури ҳуқуқиро дар шаклҳои фарҳангӣ ва таърихӣ он ифода намуда, ба тамоми доираи маъноии фарҳанги мушаххаси ҳуқуқӣ хусусияти хос мебахшанд. Бо кӯмаки омӯзиши онҳо моҳияти ҳуқуқ, дар дақиқии он дарк карда мешавад [4-М], [5-М], [17-М].

4. Шуури ҳуқуқӣ дорои якчанд функсияҳо мебошад: идрокӣ; баҳодихӣ; танзимкунанда; пешгӯӣ; робитавӣ; амсиласозӣ.

- идрокӣ, ин як маҷмуъи муайяни донишҳои ҳуқуқӣ, ки натиҷаи фаъолияти зехнӣ буда, бо мафҳуми «тайёрии ҳуқуқӣ» муайян карда мешавад;

- баҳодихӣ (арзёбӣ) дар муносибати муайяни эҳсосии шахс нисбат ба падидаҳои гуногуни ҳаёти ҳуқуқӣ, бо дарназардошти таҷрибаи у ифода меёбад. Чунин муносибат дар баҳодихии (арзёбии) субъект он донишу таҷрибае, ки чамъ овардааст дар заминаи вазъияти мазкур ё бо дурнамои оянда зохир мегардад. Дарачаи баҳодихӣ аз арзиши объекти хоҳиш, мақсади фаъолияти мушаххас вобаста аст, ки он барои интихоби унсурҳои афзалиятноки системаи ҳуқуқ асос мешавад. Чунин муносибатҳо ба чор гурӯҳи асосӣ тақсим карда мешаванд:

- ба қонун ва умуман қонунгузорӣ;
- ба мақомоти ҳифзи ҳуқуқ;
- ба рафтори қонунии атрофиён;
- ба қонунӣ будани рафтори худ.

Дар натиҷаи татбиқи амалии муносибати арзишмандии шахс нисбат ба тамоми объектҳои дар боло номбаршуда дастури ҳуқуқие ба вучуд меояд, ки дар асоси худ ташкилаи махсуси зехнию эҳсосӣ-ихтиёро ташкил медиҳад. Чунин дастур дар сатҳи омодагии субъект ба арзёбии иттилоот, падида ва ҷараён, ба онҳо бо рафтори худ мутаасир шудан, ифода меёбад. Чунин дастурҳо роҳнамо ва афзалиятҳои ҳаёти шахсро таъсис медиҳанд. Ин як навъи стратегияи фаъолият дар ҳолатҳои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ муҳим буда, дорои хусусияти дохилӣ мебошад;

- муназзим (танзимкунанда), натиҷаи баамалбарории нақшаи дохилии муносибатҳои баҳодихӣ, ки сарчашмаҳои гуногуни фаъолияти ҳуқуқиро дар бар мегирад. Нишондиҳандаи он метавонад, рафтори қонуниро ҳамчун натиҷаи сатҳи мусбати шуури ҳуқуқӣ ва рафтори ғайриқонуниро ҳамчун натиҷаи деформатсияи (дигаргуншавии) шуури ҳуқуқӣ дар бар гирад;

- пешгуй, аз қобилияти пешбинӣ кардани вазъи ояндаи низоми ҳуқуқӣ бо дарназардошти маҷмуъи падидаҳо ва ҷараёнҳо, ки ба ҷанбаи ҳуқуқии ҳаёти ҷомеа ва давлат таъсир мерасонанд, иборат мебошад;

- робитавӣ (коммуникативӣ), ҳамчун таҳкурсии барои ҳамкориҳои иҷтимоии одамон, барқарор намудани робитаҳо, интиқоли иттилоот ва қобилияти идора кардани дигарон хизмат мекунад;

- функцияи амсиласозӣ (моделсозӣ), қобилияти ташаккул додани намунаҳои гуногуни рафтор дар ҳолатҳои муҳими ҳуқуқӣ [3-М], [4-М], [5-М], [20-М].

5. Шуури ҳуқуқӣ аз унсурҳои зерин иборат мебошад: психологӣ ва идеологӣ.

Психологияи ҳуқуқӣ - маҷмуъи ҳиссиёт, майл, эҳсосоти шахс, ҷомеа, давлат, ки аз ҳуқуқ ва падидаҳои ҳуқуқӣ бармеояд. Ҳангоми омӯзиши психологияи ҳуқуқӣ ҳамчун унсурҳои сохтори шуури ҳуқуқӣ масъала дар хусуси ҷӣ гуна ташаккул ёфтани психологияи ҳуқуқӣ муҳим аст. Психологияи ҳуқуқӣ дар натиҷаи амалияи ҳаррӯза ташаккул ёфта, дар баробари ин, ба психологияи ҳуқуқӣ номуташаккилӣ, робита бо манфиатҳою арзишҳои шахсӣ хос аст.

Омили асосии ташаккули психологияи ҳуқуқиро менталитет ташкил медиҳад. Менталитет сатҳи амиқи шуури ҳуқуқӣ буда, дар мурағатҳои ягона ва бутунии таассурот, қолабҳо, одатҳо, ақсуламалҳо ва ғайра дар ҳислат ва усули дарки ҳуқуқ ифода меёбад. Урфу одатҳои миллӣ, қолабҳои муқарраршуда хусусияти муносибати эҳсосии миллатро нисбат ба навоариҳо ва навсозҳои ҳуқуқӣ муайян мекунанд. Барои мардум, ҳуқуқ (қонун) бештар воситаи маҷбуркунии давлатӣ, як навъ «калтак»-и ҳуқуқӣ буда, асосан як охири он - сазо, зӯрварӣ, ҷазо, масъулият мебошад. Қонунҳои давлат пеш аз ҳама дар шакли воситаҳои ҳуқуқии инсондӯстона ва одилонаи ҳифзи шахсият баромад мекунанд.

Мафҳуми идеологияи ҳуқуқиро, ҳамчун ифодаи мурағатҳои илмӣ ақидаҳои ҳуқуқӣ, принсипҳо, талаботи ҷомеа, синфҳо, гурӯҳҳои гуногун

ва табақаҳои гуногуни аҳоли, ҳамчун унсурҳои сохтори шуури касбӣ, ки идеологияи ҳуқуқиро ҳамчун низоми ақидаҳои ҳуқуқии арзишӣ - самтӣ бо дарки муайяни иҷтимоӣ ва илмӣ асос ёфтааст, муайян мекунад.

Идеологияи ҳуқуқӣ маҷмуи донишҳои мураббаӣ аз ҷиҳати назариявӣ асосёфтаи ҳуқуқӣ, гоյаҳо ва арзёбии ҳуқуқ мебошад, ки манфиат ва ниёзи ҷомеа ро ифода мекунанд. Идеологияи ҳуқуқӣ дониши падидаҳои сиёсӣ ва ҳуқуқӣ буда, аз доираи воқеиятҳои бевоситаи ҳақиқати ҳуқуқӣ берун меравад. Тамоми шахрвандон бояд қонунро донанд ва риоя кунанд ва танҳо ба он муносибати мусбат доштан кифоя нест.

Идеологияи ҳуқуқӣ падидаи мураккаби ҷамъиятӣ буда, ҳамчун нишондиҳандаи хосиятҳои арзишӣ, сифат, ҷанбаҳо, хусусиятҳои ҳақиқати ҳуқуқӣ, ки барои субъекти муайян дар лаҳзаи таърихӣ аҳаммият доранд, хизмат мекунад. Он муносибатҳои ҷамъиятиро ҳамчун як низом инъикос мекунад, ин кӯмак мерасонад муайян кард, ки маҳз ба кадоме аз онҳо танзими ҳуқуқӣ зарур мебошад.

Идеологияи ҳуқуқӣ-талаботи ҷамъият ва гурӯҳҳои иҷтимоиро дарбар мегирад, ки нисбат ба шахс пешниҳод карда мешаванд. Идеологияи ҳуқуқӣ дорои нерӯи бузурги маънавӣ буда, дар тасдиқи арзиши баланди ҳуқуқ ва озодиҳои шахс ифода меёбад. Асоси он фикру мулоҳизаҳо дар бораи тақсмоти ҳокимият, бисёрҳизбӣ ва гуногунии идеологӣ, волоияти қонун дар фаъолияти суд мебошад.

Идеологияи ҳуқуқӣ дар заминаи шуури назариявии ҳуқуқӣ бунёд ёфта, то ба андозае низоми худташкилкунандае мебошад, ки дар инкишофи ақидаҳои ҳуқуқӣ, муттасилии (давомияти) муайянро таъмин менамояд

Ҳамин тариқ, дар асоси таҳлили унсурҳои сохтори шуури ҳуқуқӣ метавон қайд кард, ки шуури ҳуқуқӣ бо худ маҷмуи мураккаби унсурҳои идеологӣ ва психологӣ мебошад, аз ин ру, асосе нест, ки

психологияи ҳуқуқиро падидаи дуҷумдараҷа дар муқоиса бо идеологияи ҳуқуқӣ дониш. [3-М], [4-М], [5-М], [14-М].

6. Намудҳои шуури ҳуқуқиро субъектҳои он, барандагон ва эҷодкунандагони шаклҳои гуногуни дарки ҳақиқати ҳуқуқӣ муайян мекунанд. Аз ин лиҳоз, се намуди асосии шуури ҳуқуқиро қайд намудан мумкин аст: а) ҷамъиятӣ, б) гуруҳӣ ва в) фардӣ. Чунин тақсимот бо аломати дараҷаи гуногуни ҷомеаи иҷтимоӣ асос меёбад.

Шуури ҳуқуқии ҷамъиятӣ - ифодаи абстрактии шуури ҳуқуқӣ дар маҷмӯъ мебошад. Ин низоми ғояҳо, ақидаҳо, назарияҳо, эҳсосот, ҳиссиёт, майлу таассуроти ҳуқуқии таърихан дар асоси хусусиятҳои умумии фарҳангӣ ва миллии рушд ташаккулёфта, ба ҷомеа хос мебошад.

Шуури ҳуқуқии гуруҳӣ - бо гуруҳҳои калон, азим ва хурд, ки сохтори миллий, синфӣ, иҷтимоӣ-фарҳангӣ, истехсолии ҷамъиятро ташкил медиҳанд, ифода меёбад.

Шуури ҳуқуқии фардӣ - аз як тараф, ифодаи мушаххаси шуури ҳуқуқии ҷамъиятӣ ва гуруҳӣ дар ҷаҳонбинии шахси алоҳида буда, аз тарафи дигар, маҷмӯъи донишҳои ҳуқуқӣ, ғояҳо ва назарияҳои ба таври инфиродӣ беназир, ки фард аз худ кардааст, инчунин эҳсосот, рӯҳия ва самтҳои мувофиқи ҳуқуқӣ мебошад, ки муносибати шахси мушаххасро нисбат ба қонун ва ҳақиқати ҳуқуқӣ муайян мекунанд [3-М], [4-М], [5-М].

7. Шуури касбии ҳуқуқӣ - ақидаҳо, анъанаҳо, эътиқоди қормандоне, ки бевосита бо фаъолияти ҳуқуқӣ машғуланд ва дорои дониши касбии ҳуқуқӣ ва таҷрибаи қорӣ мебошанд (судяҳо, прокурорҳо, адвокатҳо, мушовирони ҳуқуқӣ, вакилони мақомотҳои намояндагӣ ва ғайра). Тарҳрезии дастурҳои бошууронои ҳуқуқӣ ва самтҳои арзишӣ дар ҳуқуқшиносӣ, истифодаи онҳо дар амалияи ҳуқуқӣ, татбиқи ба амал баровардани дастовардҳои афкори назариявӣ, принципҳо ва арзишҳои ҳуқуқ бештар аз он вобаста аст. Шуури ҳуқуқии касбӣ, пеш аз ҳама дар асоси амалияи ҳуқуқӣ ташаккул меёбад, аммо, аз тарафи дигар, воқеан

инсонпарварӣ ва сатҳи воқеан касбии чунин амалия аз он вобаста аст. [3-М], [5-М]

8. Дар доираи шуури ҳуқуқии касбӣ, шуури ҳуқуқии намояндагони касбҳои гуногуни ҳуқуқшиносиро чудо кардан мумкин аст, ки дар байни онҳо дар бораи шуури ҳуқуқии судяҳо алоҳида зикр менамоем. Хусусияти касб, мақоми махсус имкон медиҳад, ки хусусиятҳои хоси фаъолият ва ташаккули шуури ҳуқуқии судяро муайян кунем. Шуури ҳуқуқии судя як намуди шуури ҳуқуқии касбӣ мебошад, ки дар робита ва дар ҷараёни ба амал баровардани адолати судӣ ташаккул меёбад.

Фаъолияти судяҳо аҳаммияти ҷамъиятӣ дошта, ҳолати адолати судӣ ва сатҳи низоми ҳуқуқии давлатро инъикос мекунад. Ғайр аз ин, омӯзиши шуури ҳуқуқии судя қисми ҷудонашавандаи таҳлили мураббаби ҷараёни ба амал баровардани адолати судӣ мебошад. Тавре ки методологияи дурусти илм барои фаҳмидани моҳияти падидаи мавриди омӯзиш қарордоштаро имкон медиҳад, ҳамчунин таҳқиқи хислатҳои хоси ташаккул ва фаъолияти шуури ҳуқуқии судя имкон медиҳад, ки ба амал баровардани салоҳиди судӣ ҳангоми қабули санадҳои судӣ фаҳмида шавад. Дар ин аҳаммияти методологияи шуури ҳуқуқии судя барои таълимот оид ба ҳалли парвандаҳои судӣ ифода меёбад.

Татбиқи салоҳияти судя оид ба амал баровардани адолати судӣ аз лаҳзаи ворид гардидани маводи парванда барои баррасӣ то баровардани санади ниҳоии судӣ, бо қонунгузори мурофиавӣ танзим карда мешавад. Шакли мурофиавии фаъолияти судӣ маънои онро надорад, ки ин намуди фаъолияти касбиро умуман метавон ҳамчун мурофиавӣ муайян кард. Дар назар доштани фаъолияти судӣ танҳо ҳамчун мурофиавӣ метавонад, ба тасаввуроти носаҳеҳ (ғалат) дар бораи нақши шуури ҳуқуқии судя - ҳамчун инъикоси фаъолияти мурофиавӣ меоварад [3-М], [4-М], [20-М].

9. Шуури ҳуқуқии касбии судя - ҳамчун падидаи мураккаб ва гуногунҷанбаи иҷтимоӣ-психологӣ дорои сифатҳои функционалӣ -

сохторӣ буда, дар хислатҳои инфиродии судя зоҳир гардида, моҳияти шуури ҳуқуқии охирино муайян намуда, табиати падидаи мавриди тадқиқ қарордоштаро, возеҳу равшан мекунад.

Шуури ҳуқуқии касбии судя, сатҳи олии инъикоси равонии ҳақиқат аз тарафи судя, дар шакли тасвирҳо ва мафҳумҳои умумишуда ба амал баровардани онҳо мебошад. Шуури ҳуқуқии касбии судяро, дониши касбӣ, тафаккури касбӣ ташкил медиҳад. Дар ин ҷо маҳакҳо, арзёбии муайяни худӣ, нақши муҳимро мебозанд, ки дар байни онҳо ҳолати эҳсосии судя, муносибати уро нисбат ба ҳуқуқ муайян мекунад [5-М], [23-М], [25-М].

10. Шуури ҳуқуқии касбии судя, аз унсурҳои алоҳидаи сохтори онро, ки ҳар яке аз онҳо дорoi аҳаммият ва ҷузъҳои алоҳидаи таркибии худ мебошанд, иборат мебошад.

Якум, ҳангоми муайян кардани тамсилаи шуури касбии ҳуқуқии судя унсурҳои асосии он пайванди мантиқӣ-меъёрӣ мебошад, ки он ҳаҷм ва амиқии донишҳои ҳуқуқӣ, сатҳи тафаккури ҳуқуқиро дар бар мегирад. Дониши ҳуқуқӣ категорияи мушаххаси ченшавандаро ташкил дода, сохтори худро дорад ва ба донишҳои асосӣ, соҳавӣ, ибтидоӣ ва дуюмдараҷа дар бораи ҳуқуқҳои амалкунанда ва қонуниятҳои алоҳидаи фаъолияти он тақсим мешаванд.

Дуюм, як қисми шуури касбии ҳуқуқии судя, ки сарчашмаи равонӣ дорад, эҳтироми баланд нисбат ба ҳуқуқ ва эътиқод ба зарурати иҷрои бошууроноии талаботи он, дарки ҳуқуқро ҳамчун арзиши олии ҷамъиятӣ ташкил медиҳад.

Сеюм, самт ба рафтори фаъоли ҳуқуқӣ ва аз ҷиҳати касбӣ аҳаммиятноки пешбинӣ мекунад: омодагӣ ба иҷрои вазифаи касбӣ, татбиқи дақиқ ва қатъии талаботи меъёрҳои ҳуқуқӣ, риояи принципҳо дар мубориза бар зидди ҳуқуқвайронкуниҳо, талош барои адлу адолат, эътирофи зарурати такмили худ [5-М], [17-М], [23-М], [25-М].

11. Шуури ҳуқуқӣ, ба рафтори татбиқкунандаи ҳуқуқ ҳам бевосита ва ҳам бавосита тавассути меъёрҳои ҳуқуқӣ таъсир мерасонад. Равиши мулоҳизаҳои судяе, ки ҳангоми баровардани ҳукми айбдоркунанда намуди ҷазоро интиҳоб намуда, муҳлат ё андозаи аниқи ҷазоро муайян мекунад, бо дарназардошти иҷозати қонун оид ба татбиқи ҳудуди боло ва поёнии ҷазо, ба дониши низомии Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, хусусиятҳои хоси ҷиноят ва судшаванда, дарк кардани сиёсати ҷиноятӣ давлат, нақши ҷазо ҳамчун воситаи расидан ба мақсадҳои дар қонун гузошташуда, асос меёбад [5-М], [23-М], [25-М].

12. Фаҳмиши судя - дарки моҳияти (хусусиятҳои асосии) падидаи мушахасси ҳуқуқӣ ҳамчун гуногунии гурӯҳи муайяни чунин падидаҳо мебошад. Судя ин ё он падидаро ба воситаи мафҳум (дуздӣ, сохтакорӣ, суиқасд ба куштор ва ғайра) бандубаст намуда, фаъолияти эҷодии равониро ҷамъбааст карда, самтро ба меъёрҳои ҳуқуқии дар қонун муқарраргардида равона мекунад. Аз ин бармеояд, ки тафаккури касбии судя аз дониш, маданияти умумӣ ва таҷрибаи касбии у вобаста аст. [10-М], [23-М], [25-М].

13. Фаҳмиш, воситаи зехнӣ-идроқӣ буда, бо худ ҷараёнеро ифода медиҳад, ки дар асоси он натиҷаи ҳаммонандкунӣ, дарк, арзёбии объекти фаҳмиш (қоида) дар доираи ҳолати ба вуқӯмадаро ташкил карда, имкон медиҳад дар он самтро ёфта, интиҳоб ва қарор қабул карда, дар асоси ин гуногунии донишҳои аллақай мавҷударо, оид ба ин объекти фаҳмиш возеҳу равшан менамояд.

Ба нақши фаҳмиши ҳуқуқ дар ташаккули шуури касбии ҳуқуқии судя тавачҷӯҳ зоҳир намуда, муайян кардан лозим аст, ки дар шакли идрок умуман фаҳмиш баромад карда, «самти» шахсият дар ҷомеа мебошад. Шуур, тарзи фаҳмиш, тафаккур, инъикоси мақсаднок ва табдили созандаву эҷодии ҳақиқат буда, ҳам ҷанбаҳои маърифатӣ ва ҳам эҳсосиро дарбар мегирад [10-М], [23-М], [25-М].

14. Фаҳмиш - асоси паҳлӯи маърифатии шуури судя мебошад. Судя маълумотро тавассути шуур ва асосан тавассути фаҳмиш қабул ва дарк мекунад. Фаҳмиши ҳуқуқ дар доираи паҳлуи маърифатии шуури ҳуқуқии судя бо ёрии усулҳои мушаххаси фаҳмиши ҳуқуқ, аз он ҷумла, дарки ҳуқуқ, тавсиф, тавзеҳро дар бар мегирад, амалӣ мешавад. Ҳангоми муайян кардани нақши фаҳмиши ҳуқуқӣ, дар ташаккули шуури ҳуқуқии судя метавон шартан ду унсурро дар шуури ҳуқуқӣ ҷудо кард: шуури ҳуқуқӣ ҳамчун ҷараён ва шуури ҳуқуқӣ дар натиҷа [4-М], [23-М], [25-М].

15. Фаҳмиши ҳуқуқӣ аз якҷанд унсурҳо иборат мебошад, аз ҷумла:

Унсурҳои якум, ин ҷараён - донишдони ҳақиқати ҳуқуқӣ мебошад, ки ҷараёни дарк, ҷамъоварӣ, тафсири дониши ҳақиқати ҳуқуқиро дарбар мегирад. Маҳз дар доираи ҳамин унсур, аз ҷумла, ҷараёни дарки ҳуқуқ ё фаҳмиши ҳуқуқ, ки асоси ҷараёни фаҳмиши ҳақиқати ҳуқуқӣ мебошад, ба амал бароварда мешавад. Фаҳмиши ҳуқуқӣ, ҳамчун ҷараён бо фаъолияти мақсадноки ақлию зеҳнии судя муайян карда шуда, бо худ ҳаммонандкунӣ, дарк, арзёбии ҳуқуқро ҳамчун падидаи мустақили иҷтимоӣ ва зухуроти он, инчунин мазмуни онро ифода мекунад. Моҳияти фаҳмиши ҳуқуқӣ дар ҷараёни дарки ҳақиқати ҳуқуқӣ аз фаҳмидани ҳуқуқ (шакл ва мазмуни он), ҷустуҷӯи ҳуқуқ, ёфтани ҷавоб ба савол, ки ҳуқуқ чист, дар ҷӣ ифода меёбад, ҷӣ гуна шаклҳо дорад, иборат аст.

Унсурҳои дуюм, натиҷаи дарки ҳақиқати ҳуқуқӣ мебошад, ки идеологияи ҳуқуқиро дар бар мегирад. Дар ҷунин низом шуури ҳуқуқӣ ҳамчун натиҷа мавқеи асосиро ишғол намуда, ҳамчун асоси идеологияи ҳуқуқӣ баромад мекунад. Дар ақидаҳои адабиёти ҳуқуқшиносӣ оид ба падидаи “шуури ҳуқуқӣ” бояд фаҳмише ҷудо карда шавад, ки дар худ ду категорияҳо: ҳуқуқ ва шуурро дар бар мегирад [8-М], [23-М], [25-М].

16. Тафсири ҳуқуқӣ, ҳамчун фаъолияти мушаххаси ҳуқуқии субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки барои фаҳмиши маънои

аслии мазмуни ҳуқуқ (қонун) нигаронида шуда, бо мақсади таъмини танзими дурусти ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ равона карда мешавад.

Раванди тафсири ҳуқуқӣ бо фаъолияти механизми танзими ҳуқуқӣ, ки унсурҳои берунӣ ифодаёфтаи объекти амалияи тафсири мебошанд, зич алоқаманд аст.

Ҳамзамон мақсади асосии тафсири ҳуқуқӣ таъмини танзими ҳуқуқии муносибатҳои иҷтимоӣ мебошад.

Тафсири ҳуқуқиро метавон ҳамчун фаъолияти мушаххаси ҳуқуқии субъектҳои ҳуқуқ муайян кард, ки барои фаҳмидани маънои аслии шаклҳои гуногуни ифодаи беруна ва мазмуни ҳуқуқ (санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва дигар сарчашмаҳои ҳуқуқ, санадҳои ҳуқуқии инфиродӣ, аз ҷумла созишномаҳои инфиродӣ ва якҷонибаи ҳуқуқӣ, амалҳои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ аҳаммиятнок) нигаронида шудааст, бо мақсади таъмини танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ анҷом дода мешаванд.

Санадҳои тафсири меъёрӣ дар раванди иҷрои қонун нақши ташкилӣ ва ёридиҳандаро мебозанд ва пайванде мебошанд, ки ягонагии чараёнҳои тавзеҳдиҳӣ ва қонунсозиро таъмин менамояд. Натиҷаи тафсири ҳуқуқӣ ва натиҷаи татбиқи ҳуқуқ аз рӯи қувваи ҳуқуқӣ бо ҳам рақобат карда наметавонанд, зеро санади тафсири сабабӣ нисбат ба санади татбиқи ҳуқуқ ёридиҳанда, тобеъ ва хизматкунанда мебошад. Тафсири ҳуқуқ дар мақомоти ҳуқуқтатбиқкунанда бо тафсири маънои меъёрҳои ҳуқуқӣ алоқаманд аст, ки бевосита дар чараёни иҷрои қонун дар ҳолати мушаххас ва ё бо мақсади хизматрасонӣ ба раванди иҷрои ҳуқуқ амалӣ карда мешавад. [6-М], [9-М], [11-М], [26-М].

17. Нақши баланд бардоштани шуури касбии ҳуқуқии судяҳо дар раванди ба амал баровардани адолати судӣ, татбиқи самаранокии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва қабули санадҳои босифати судӣ аҳаммияти ҳалкунанда дорад. Бешубҳа, амалӣ намудани адолати судӣ аз ҷониби судя бояд ҳатман уҳдадории судяро оид ба андешидани тадбирҳо оид ба тайёрии касбӣ ва такмили ихтисос дарбар гирад. Дар бораи

зарурати баланд бардоштани тахассуси судя барои таъмини бомувафаққонаи иҷрои вазифаҳои мансабии судяҳо, муқарраротҳои дар қонунгузорӣ ҷойдошта нокифоя буда, тақмили қонунгузориро тақозо менамояд. Андешидани чунин чораҳо имкон медиҳад, ки барои баланд бардоштани тахассуси касбии судяҳо аз ҷониби давлат шароити мусоид фароҳам оварда шуда, дар навбати худ судяҳо уҳдадории худро дар назди давлат бобати ба амал баровардани адолати судӣ, дар асоси қонун чораҳои мутақобила андешанд. Дастгирӣ ва баланд бардоштани тақмили тахассусӣ дар фаъолияти судяҳо ҳамчун омили хавасмандии судяҳо бояд бо имконияти болоравии мансаби онҳо алоқаманд бошад. **[21-М]. [22-М]. [23-М]. [28-М].**

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ НАЗАРИЯВӢ ВА АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Вобаста ба амалӣ гардидани таклифҳои пешниҳодшуда оид ба таҳқиқоти гузаронидашуда дар мавзуи «Проблемаҳои назариявии ташаккули шуури ҳуқуқии судяҳо дар партави ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва бо мақсади такмил додани қонунгузорӣ тағйиру иловаҳои зерин манзур мегарданд:

ТАВСИЯҲОИ НАЗАРИЯВӢ:

Якум, Дар асоси қисми 1 моддаи 17 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳама дар назди қонун ва суд баробаранд. Давлат ба ҳар кас, қатъи назар аз миллат, наҷод, чинс, забон, эътиқоди динӣ, мавқеи сиёсӣ, вазъи иқтисодӣ, таҳсил ва молу мулк, ҳуқуқу озодиҳоро қарор медиҳад.

Мутобиқи қисми 2 моддаи 88 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, муҳофизат дар ҳамаи марҳилаҳои судӣ ва ҳамаи судҳо ба тарзи мувофиқ ва дар асоси баробарии тарафҳо сураат мегирад.

Аз ин принсипҳои конститусионии фаъолияти судҳо бармеояд, ки шахсони дар шаҳру ноҳияҳои тобеъи ҷумҳурӣ буда, нисбат ба шахсони дар шаҳру ноҳияҳои ВМКБ, вилоятҳо ва шаҳри Душанбе мавҷуда, аз ҷиҳати дастрасӣ ба адолати судӣ дар як мавқеъ қарор надоранд. Зеро шахсони дар шаҳру ноҳияҳои ВМКБ, вилоятҳо ва шаҳри Душанбе ҷойгирбуда, то ба Суди Олӣ муроҷиат намудан, инчунин ба марҳилаҳои кассатсионӣ ва назоратии судҳои вилоятӣ ва шаҳри Душанбе муроҷиат менамоянд. Аммо шахсони шаҳру ноҳияҳои тобеъи ҷумҳурӣ аз муроҷиат ба чунин марҳилаҳои судӣ маҳрум мебошанд.

Бинобар ин асосҳо ва бо мақсади ба принсипҳои конститусионии дастрасӣ ба адолати судӣ, мутобиқ намудани баъзе аз меъёрҳои Қонуни конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон”, Кодексҳои муҳофизатии маданӣ, иқтисодӣ,

хуқуқвайронкунии маъмурӣ ва ҷиноятӣ тағйироту иловаҳо ворид намудан лозим аст. **[8-М]. [10-М]. [16-М]. [30-М].**

Дуюм, бо мақсади ҳифзи ҳуқуқ, озодиҳо ва манфиатҳои қонунии шаҳрвандон, инчунин баланд бардоштани устуворӣ ва сифати санадҳои судӣ, боиси ба кашолкориҳои беасос роҳ надодан, муҳлатҳои тулонӣ мавриди баррасӣ қарор нагардидани парвандаҳои судӣ ва дар оянда бекор намуда, барои баррасии нав ба суди марҳилаи якум нафиристонидаани парвандаҳои судӣ, пешниҳод мегардад, ки салоҳияти марҳилаҳои кассатсионии судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёд карда шуда, суди марҳилаи кассатсионӣ зимни муайян намудани камбудии суди марҳилаи якум, ки асос барои бекор кардани санади судӣ мегардад, салоҳияти аз нав баррасӣ намудани парвандаҳои судиро бо талаби далелҳо, даъвати шохидон ва гузаронидаани экспертизаҳо бо қабул намудани санади нави судиро додан ба мақсал мувофиқ мебошад. Дар чунин мавридҳо ба раисони Суди Олӣ, судҳои ВМКБ, вилоятҳо ва шаҳри Душанбе салоҳияти дароз намудани муҳлати баррасии парвандаҳо дар судҳои марҳилаи кассатсионӣ ба муҳлати то як моҳ дода шавад. **[10-М]. [16-М]. [30-М].**

Сеюм, дар марҳилаҳои назоратии судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо қарори кассатсионии судҳои марҳилаи кассатсионӣ баррасӣ карда шаванд. Парвандаҳои судие, ки санадҳои судии онҳо дар марҳилаи кассатсионӣ баррасӣ нашудаанд, шахсони иштирокчии парванда ҳуқуқи ба марҳилаи назоратӣ мурочиат карданро надошта бошанд. Судҳои марҳилаи назоратӣ, танҳо ҳуқуқи як маротиба бекор кардани санади судии судҳои марҳилаи кассатсиониро дошта, ҳангоми маротибаи дуюм ворид гардидани чунин парвандаҳо қарори қабулнамудаи судҳои марҳилаи назоратӣ қатъӣ буда, санадҳои судӣ дигар мавриди баҳс қарор дода нашаванд. **[8-М]. [10-М]. [20-М]. [30-М].**

Чорум, салоҳияти овардани шикоят ва эътирозро танҳо шахсони иштирокчии парванда дошта, аз судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ғайр аз

суди болоӣ бо санади асоснок кардааш, дигар шахсони мансабдор ва мақомотҳои ҳифзи ҳуқуқ талаб кардани парвандаҳоро надошта бошанд. Овардани эътирози назоратӣ аз ҷониби Прокурори генералӣ ва прокурорҳои тобеъи он ки иштирокчиҳои парванда намебошанд, аз қонунҳои мурофиавӣ хориҷ карда шаванд. Раиси Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар оянда ҳуқуқи овардани эътирози назоратиро надошта бошад. Ҳардуи ин ҳолате, ки ҳоло дар қонунгузорӣ ҷой дорад, ба моҳияти ҳуқуқи мурофиавӣ ва принципҳои конституционии адолати судӣ мутобиқат намекунанд. [9-М]. [10-М]. [16-М]. [27-М]. [30-М].

Панҷум, марҳилаи назоратии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқи як маротиба баррасӣ намудани қарорҳои марҳилаи назоратии судҳои ВМКБ, вилоятҳо ва шаҳри Душанберо дошта бошад, ки қарори он қатъӣ буда, дигар мавриди баҳс қарор дода нашавад. Қарори марҳилаи назоратии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба қарорҳои марҳилаи кассатсионии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қатъӣ буда, дигар мавриди баҳс қарор дода нашавад.

Дар Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо як марҳилаи назоратӣ дар қонун ҷой дода шавад, яъне коллегияи назоратии судӣ, Раёсати Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, ҳамчун суди марҳилаи назоратӣ аз ҳайати Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунгузориҳои мурофиавӣ хориҷ карда шавад. [8-М]. [10-М]. [16-М]. [27-М]. [30-М].

Шашум, масъалаҳои хоста гирифташ ва ҷобачогузориҳои кадрҳои судягӣ ба таври ҷиддӣ таҷдиди назар карда шавад. Ба мансаби судягӣ шахсоне интихоб ва пешбарӣ карда шаванд, ки онҳо на танҳо аз ҷиҳати сиёсӣ ахлоқӣ устувору арзандаанд, инчунин донишҳои назариявӣ касбиятии онҳо ва таҷрибаи ҳаётиашон низ ба ин мансаб ҷавобгӯ бошад. [9-М]. [10-М]. [23-М]. [30-М].

Ҳафтум, Коркарди илми қисми зиёди аз институтҳои ҳуқуқҳои муурофиявӣ дар сатҳи дахлдор қарор надоранд. Имрӯз тибқи қонунгузори Қумҳурии Тоҷикистон якчанд намуди муурофияҳо мавҷуданд, аз ҷумла муурофияи конституционӣ, муурофияи ҷиноятӣ, муурофияи маданӣ, муурофияи иқтисодӣ, муурофияи маъмурӣ, муурофияи ҳакамӣ, муурофияи арбитражӣ, гарчанде дутои охир муурофияҳои шартномавӣ ба ҳисоб мераванд. Дар маркази илми ҳуқуқшиносӣ, яъне факултети ҳуқуқшиносии ДМТ имрӯз дар кафедраи ҳуқуқи судӣ ва назорати прокурорӣ оид ба муурофияи конституционӣ, муурофияи иқтисодӣ, муурофияи маъмурӣ, муурофияи ҳакамӣ, муурофияи арбитражӣ умуман устодон ба донишҷӯён дарс намехонанд ё омӯзиши ин намуди ҳуқуқи муурофияҳо ба салоҳияти дигар кафедраҳо вогузор карда шудаанд ё баъзе аз онҳо умуман вуҷуд надоранд. Агар омӯзиши ҳуқуқи муурофиявӣ дар як кафедра нею, ба якчанд кафедраҳо вогузор шуда бошад, пас дар бораи ягонагии қадом ҳуқуқи муурофиявӣ, ки принципҳои асосии он дар Конституцияи ҚТ пешбинӣ шудааст, суҳан рондан мумкин аст. Ба андешаи мо ҳамаи ҳуқуқҳои муурофиявӣ агар дар доираи як кафедра мавриди омӯзиш қарор гиранд, мантиқан дуруст мебуд. Чунки ҳамаи институтҳои муурофиявӣ ба ҳам робита дошта, пайвастагии ногусастани дохилӣ доранд ва танҳо ҳамон вақт тақмил меёбанд ва устувор мегарданд, ки агар назари ягонаи илмӣ вуҷуд дошта бошад. Ба таври зарури наомӯхтани ҳуқуқҳои муурофиявӣ, дар амалия ба ҳуқуқшиносони касбӣ аз ҷумла, судяҳо ҳангоми татбиқи ин меъёрҳо мушкилотро ба миён оварда, фаҳмиши ҳуқуқи судяҳо ро коста гардонида, ба шуури ҳуқуқи касбии судяҳо таъсири манфӣ мерасонад ва боиси қабули санадҳои судии сифатан паст мегардад. **[8-М]. [10-М]. [16-М]. [30-М].**

Ҳаштум, Таҷрибаи ҷаҳонӣ собит месозад, ки дар мансаби судяҳои Суди конституционӣ, судҳои Олии Қумҳурии Тоҷикистон ва Олии иқтисодии Қумҳурии Тоҷикистон то ба синни 70-солагӣ расидан дар

мансаби судя будан ба мақсад мувофиқ мебошад, зеро ин судяҳо салоҳияти назоратӣ дошта, ба санадҳои қабулнамудаи судҳои поёни ва мақомотҳо баҳо дода, таҷрибаи ягонаи судиро дар мамлакат таъмин менамоянд. Барои амалӣ намудани ин вазифаҳо пеш аз ҳама таҷрибаи бойи кофии корӣ ва оқилиро талаб менамояд, ки ҳама ин дар натиҷаи ба як синну соли муайян расидан ва таҷрибаи бойи судя пайдо мешавад ва судяҳои поёнии судҳои ҷумҳурӣ бошанд то ба синни 65-солагӣ расидан дар мансаб будан, ба устуворӣ ва сифати адолати судӣ мусоидат менамояд. [8-М]. [10-М]. [23-М]. [30-М].

Нухум, Андешидани тадбирҳо чиҳати пайваста баланд бардоштани донишу малакаи касбӣ, масъулияту одоби судяҳо, беҳдошти раванди бозомӯзии ихтисосӣ бо назардошти тағйирот дар низоми таҳсилоти олии касбӣ ва дар ин замина баланд бардоштани мақоми Маркази таълимии судяҳои назди Суди Олӣ метавонад, чиҳати баланд бардоштани шуури ҳуқуқии касбии судяҳо ва барои қабули қарорҳои қонунию асоснок мусоидат намояд. [9-М]. [10-М]. [23-М]. [30-М].

Даҳум, Мақсад аз тез-тез ворид намудани тағйиру иловаҳо ба қонунҳои мурофиавӣ ба андешаи мо агар аз як тараф устувор набудани меъёрҳои мурофиавӣ бошад, аз тарафи дигар таҷрибаи нодурусти татбиқи қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ аз ҷониби мақомоти ҳуқуқтатбиқкунанда ба шумор меравад. Танҳо дар соли 2022 дар моҳи март ва моҳи июл ба КМГ ҚТ якчанд тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд. Тағйироти моҳи март воридгардида, агар ба маҳдуд кардани салоҳияти судяҳо дар боздошти иҷрои санадҳои судӣ дахл дошта бошад, пас тағйироти дар моҳи июл воридшуда, ба васеъ намудани салоҳияти прокурор вобастагӣ дорад. Бинобар ин, қонунгузор салоҳияти судяҳоро оид ба боздоштани иҷрои санадҳои судӣ як дараҷа маҳдуд намудааст. Аз ҷониби қонунгузор зиёд намудани ваколати прокурор оид ба иштирок дар баррасии парвандаҳо, талаб карда гирифтани парвандаҳо аз судҳо ва овардани эътироз нисбати санадҳои судӣ ба андешаи мо аз ҷониби баъзе

аз судяҳо ба таври дахлдор иҷро нагардидани вазифаҳои хизматиашон мебошад. Ба андешаи мо барои ин ҳолат, муқаррароти принципҳои конституционии мурофиавиро сарфи назар намудан ба мақоми судя ва суд ҳамчун шоҳаи ҳокимияти давлатӣ ба мақсад мувофиқ нест. Дар чунин ҳолатҳо бояд қонунгузор чораҳои назоратии судӣ, хоста гирифтани ва ҷобачогузори судяҳо, синну соли судягӣ, ҳар се сол ротатсияи шудани судяҳо, пурзур намудани ҷавобгарии судяҳо, раисони судҳо, мақсаднок будани институти судя-коромӯз ва тарзи бозомӯзии судяҳо, таъмини моддию техникӣ ва шароити кори судҳоро аз нав таҷдиди назар намудан, ба мақсад мувофиқ мебошад. [24-М]. [27-М]. [30-М].

Ёздаҳум, Мутобиқи қисми 1 моддаи 92 Конституцияи ҚТ «Ёрии ҳуқуқӣ дар тамоми марҳилаҳои тафтишот ва мурофияи судӣ кафолат дода мешавад.». Дар асоси моддаи 19 Конституцияи ҚТ бошад, «Ҳар кас кафолати ҳифзи судӣ дорад. Ҳар шахс ҳуқуқ дорад талаб намояд, ки парвандаи уро суди босалоҳият, мустақил ва беғараз, ки тибқи қонун таъсис ёфтааст, баррасӣ намояд. Ҳеч касро бе асоси қонунӣ дастгир, ҳабс кардан мумкин нест.». Бинобар ин асосҳо пешниҳод мегардад, ки дар Конституцияи ҚТ ва дигар қонунҳо дар тамоми марҳилаҳои тафтишот ва мурофияи судӣ иштироқи ҳатмии адвокат пешбинӣ карда шавад. [9-М]. [10-М]. [15-М]. [30-М].

Дувоздаҳум, Бинобар асоси он ки дар Тоҷикистон таъсиси ҳукумати электронӣ пешбинӣ гардидааст, пешниҳод карда мешавад, ки рафти тамоми марҳилаҳои тафтишот ва ҳамаи мурофияҳои судӣ ба таври электронӣ сабт карда шуда, дар тамоми марҳилаҳои тафтишот ва ҳамаи мурофияҳои судӣ аз тартиб додани протоколҳои хаттии қоғазӣ даст кашида шавад ва ҳомилҳои электронӣ ба парвандаҳо ҳамроҳ карда шаванд. Аз ин рӯ, пешниҳод мегардад, ки дар қонунҳои мурофиавӣ вобаста ба сабти навори электронӣ муқарраротҳои дахлдор ворид карда шаванд. [15-М]. [30-М].

Сенздаҳум, Ба андешаи мо вақте расидааст, ки қонунҳои муурофиавӣ, пеш аз ҳама кодексҳои муурофиавии маданӣ, ҷиноятӣ ва иқтисодӣ таҷдиди назар карда шуда, дар таҳрири нав қабул карда шаванд. [32-М].

Чордаҳум, низоми мавҷудаи таҳсилоти бозомӯзии судяҳо ба баланд бардоштани шуури ҳуқуқии касбии судяҳо мусоидат карда наметавонад. Зеро муқаррароти қонун оид ба дар ду сол як маротиба бо тақмили ихтисос фаро гирифта шудани судяҳо, ки муҳлати он дар таҷриба 10 руз муқаррар гардидааст нокифоя мебошад. Таҷрибаи дигар давлатҳо нишон медиҳад, ки муҳлати бозомӯзии судяҳо аз як моҳ кам набуда, он дар муассисаҳои илмӣ, бо ҷалби кафедраҳои дахлдор ва олимони маъруф фаро гирифта мешавад. Маркази таълимии судяҳо дар назди Суди Олии ҚТ чунин имкониятҳо надошта, барои баланд бардоштани тақмили ихтисоси онҳо ба талабот ҷавобгу шуда наметавонад, ҳатто барои судяҳои Суди конституционӣ ва судҳои иқтисодӣ шароити бозомӯзии судяҳо вучуд надорад. Бинобар ин, муаллиф пешниҳод менамояд, ки бозомӯзӣ ва баланд бардоштани тақмили ихтисоси судяҳо бо сабаби мавҷуд набудани замина оид ба бозомӯзии судяҳо дар Суди Олӣ ва Маркази таҳлимии он, бозомӯзии судяҳо дар факултаети ҳуқуқшиносӣ бо таҳияи барномаи махсус бо васоитҳои таълимии дахлдор амалӣ намудан ба мақсад мувофиқ аст. Чунки маҳз бозомӯзии сифатнок ва дахлдор ба баланд бардоштани таҳасуси касбии судяҳо, ҳамчун заминаи инкишофи шуури ҳуқуқии судяҳо мегардад. [8-М]. [10-М]. [23-М]. [30-М].

Понздаҳум, фаъолияти судӣ масъулияти баландро талаб намуда, нуруи зиёди ақлонию ҷисмониро талаб менамояд. Бо ин мақсад муаллиф пешниҳод менамояд, ки ҳангоми ба амал баровардани адолати судӣ ва қабули санадҳои судӣ, дар фаъолияти судҳо дар қонунгузорӣ баъзе истисноҳои пешбинӣ карда шаванд, ки онҳо ба баланд бардоштани самаранокии фаъолияти судяҳо ва беҳтар гардонидани сифати санадҳои судӣ мусоидат менамоянд. Аз ҷумла, дар ҳамаи зинаҳои судӣ пурра таҳия намудани санадҳои судӣ вобаста ба

парвандаҳои мушаххас ҳамчун истисно пешбинӣ карда шаванд: санади судӣ ҳамон вақт пурра таҳия карда мешавад, ки агар онро тарафҳои муурофия ва ё иштирокчиёни муурофия талаб намоянд; санади судӣ ҳамон вақт пурра таҳия карда мешавад, ки агар санади судӣ аз ҷониби тарафҳо ва ё иштирокчиёни муурофия шикоят карда шавад; санадҳои судие ки дар онҳо сирри давлатӣ, сирри оилавӣ ва сирри тичоратӣ ошкор мешаванд, новобаста аз ду ҳолати дар боло зикргардида, пурра таҳия карда намешаванд. Вобаста ба ин пешниҳодҳо инчунин дар қонунгузорӣ пешбинӣ намудани имзои электронии судья ва супоридани нусхаи санади судӣ ба тариқи электронӣ пешбинӣ карда шавад. [8-М]. [10-М]. [14-М]. [16-М]. [30-М].

ТАВСИЯҲОИ АМАЛӢ:

1. Ба Конститутсияи ҚТ тағйиру иловаҳои зерин ворид карда шаванд:

1) Қисми 2 моддаи 19 дар таҳрири зайл ифода карда шавад:

«Ҳеҷ касро ғайриқонунӣ дастгир ва ё ҳабс кардан мумкин нест. Ба ҳар шахс ёрии адвокат аз лаҳзаи дастгир шудан таъмин карда мешавад.».

2) Моддаи 84 дар таҳрири нав ифода карда шавад:

«Моддаи 84. Адолати судиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз номи давлат танҳо суд ба амал мебарорад.

Ҳокимияти судӣ ба воситаи муурофияи судии конститусионӣ, маданӣ, иқтисодӣ, ҷиноятӣ ва ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ амалӣ мегардад.

Тартиби таъсис, ташкил ва фаъолияти низоми судиро қонуни конститусионӣ муайян мекунад.

Таъсиси суди фавқулода манъ аст.»;

3) Моддаи 85 дар таҳрири нав ифода карда шавад:

«Моддаи 85. Ба вазифаи судья шахсе интихоб ё таъин мешавад, ки танҳо шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дошта бошад, дорои

таҳсилоти олии ҳуқуқшиносӣ буда, синни у аз 30 кам набошад ва ҳадди аққал 5 сол собиқаи кории касбӣ дошта бошад. Қонуни конститутсионӣ метавонад нисбати судяҳои судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон талаботҳои иловагиро муқаррар намояд.»;

4) Ба моддаи 86 қисми 1 бо мазмуни зайл илова карда шавад:

«Раис, муовинон ва судяҳои Суди конститутсионӣ, Суди Олӣ ва Суди Олии иқтисодӣ бо пешниҳоди Президент аз ҷониби Маҷлиси Миллӣ интихоб ва бозхонд мешаванд.».

2. Ба Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 июли соли 2014, № 1084 «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» тағйиру иловаҳои зерин ворид карда шаванд:

1) Дар моддаи 2:

- қисми 2 хориҷ карда шавад;

- дар қисми 3 калимаи «оилавӣ» хориҷ карда шавад;

2) Моддаи 4 дар таҳрири зайл ифода карда шавад:

«Моддаи 4. Вазифаи суд

Вазифаи суд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз баровардани адолати судӣ ва таъмини адолати иҷтимоӣ иборат мебошад.»;

3) Дар моддаи 12:

- дар қисми 2 рақами «25» ба рақами «30» ва рақами «3» ба рақами «5» иваз карда шаванд;

- қисми 3 дар таҳрири зайл ифода карда шавад:

«3. Дар мансаби судяҳои Суди Конститутсионӣ, Суди Олӣ ва Суди Олии иқтисодӣ будан синни ниҳой 70 сол, синни ниҳоии дар мансаби судяҳои судҳои шаҳр ва ноҳия, суди ҳарбии гарнизонҳо, Суди иқтисодии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, судҳои иқтисодии вилоят ва шаҳри Душанбе будан 65 сол муайян карда мешавад».

4) дар моддаи 22:

Сархатҳои яқум, дуҷум, сеҷум ва чорум хориҷ карда шаванд.

5) дар моддаи 23 қисми 3 дар таҳрири зерин ифода карда шавад:

«3. Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳайати зерин фаъолият мекунад:

- Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- коллегияи кассатсионӣ ва назоратии судӣ оид ба парвандаҳои маданияи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- коллегияи кассатсионӣ ва назоратии судӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- коллегияи кассатсионӣ ва назоратии судӣ оид ба парвандаҳои ҳуқуқвайронкунии маъмурии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- коллегияи судии кассатсионӣ ва назоратии ҳарбии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон».

6) моддаҳои «28, 29 ва 30» хориҷ карда шаванд.

7) Моддаи 32 дар таҳрири зайл ифода карда шавад:

«Моддаи 32. Салоҳияти коллегияҳои ҳарбии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон

1. Коллегияҳои ҳарбӣ:

- парвандаҳоро ба тариқи кассатсионӣ ва назоратӣ баррасӣ менамоянд;

- аризаи тарафҳо, прокурор, шахсони дигари иштирокчии парванда ва шахсони манфиатдор дар бораи вобаста ба ҳолатҳои навошкоргардида аз наво баррасӣ намудани санадҳои судии эътибори қонунӣ пайдонамуда, инчунин қарори қабулнамудаашонро, ки дар асоси он санадҳои судии марҳилаи якум тағйир дода шудааст ё санадҳои судии наво қабул шудааст, баррасӣ менамоянд;

- таҷрибаи судиро ҷамъбааст, омори судиро таҳлил менамоянд ва аз натиҷаи онҳо ба мақомоти дахлдор пешниҳод ирсол менамоянд;

- ваколатҳои дигареро, ки қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар намудааст, амалӣ менамоянд.».

8) Моддаи 33 дар таҳрири зайл ифода карда шавад:

«Моддаи 33. Салоҳияти коллегияҳои судӣ оид ба парвандаҳои маданияи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Коллегияҳои судӣ оид ба парвандаҳои маданӣ:

- ба тариқи кассатсионӣ ва назоратӣ парвандаҳои маданӣ ва оилавиरो баррасӣ менамоянд;

- аризаи тарафҳо, прокурор, шахсони дигари иштирокчии парванда ва дигар шахсони манфиатдору дар бораи вобаста ба ҳолатҳои нав ошкоргардида аз нав баррасӣ намудани санадҳои судии эътибори қонунӣ пайдонамуда, инчунин қарори қабулнамудаашонро, ки дар асоси он санадҳои судии марҳилаи якум тағйир дода шудааст ё санадҳои судии нав қабул шудааст, баррасӣ менамоянд;

- таҷрибаи судиро ҷамъбаст, омори судиро таҳлил мекунад ва аз натиҷаи онҳо ба мақомоти дахлдор пешниҳод ирсол менамоянд;

- ваколатҳои дигареро, ки қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ намудааст, амалӣ менамоянд.».

9) Моддаи 34 хориҷ карда шавад.

10) Моддаи 35 дар таҳрири зайл ифода карда шавад:

«Моддаи 35. Салоҳияти коллегияҳои судӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Коллегияҳои судӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ:

- ба тариқи кассатсионӣ ва назоратӣ парвандаҳои ҷиноятиро баррасӣ менамоянд;

- аризаи тарафҳо, прокурор, шахсони дигари иштирокчии парвандаро дар бораи вобаста ба ҳолатҳои нав ошкоргардида аз нав баррасӣ намудани санадҳои судии эътибори қонунӣ пайдонамуда, инчунин қарори қабулнамудаашонро, ки дар асоси он санадҳои судии марҳилаи якум тағйир дода шудааст ё санадҳои судии нав қабул шудааст, баррасӣ менамоянд;

- таҷрибаи судиро ҷамъбаст, омори судиро таҳлил мекунанд ва аз натиҷаи онҳо ба мақомоти дахлдор пешниҳод ирсол менамоянд;

- ваколатҳои дигареро, ки қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ намудааст, амалӣ менамоянд.».

11) Моддаи 36 дар таҳрири зайл ифода карда шавад:

«Моддаи 36. Салоҳияти коллегияҳои судӣ оид ба парвандаҳои ҳуқуқвайронкунии маъмурии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Коллегияҳои судӣ оид ба парвандаҳои ҳуқуқвайронкунии маъмури:

- ба тариқи кассатсионӣ ва назоратӣ парвандаҳои маъмуриро баррасӣ менамоянд;

- аризаи тарафҳо, прокурор, шахсони дигари иштирокчии парванда ва шахсони манфиатдооро дар бораи вобаста ба ҳолатҳои навошкоргардида аз наво баррасӣ намудани санадҳои судии эътибори қонунӣ пайдонамуда, инчунин қарори қабулнамудаашонро, ки дар асоси он санадҳои судии марҳилаи яқум тағйир дода шудааст ё санадҳои судии наво қабул шудааст, баррасӣ менамоянд;

- таҷрибаи судиро чамбаст, омори судиро таҳлил мекунанд ва аз натиҷаи онҳо ба мақомоти дахлдор пешниҳод ирсол менамоянд;

- ваколатҳои дигареро, ки қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ намудааст, амалӣ менамоянд.».

12) Дар моддаи 37:

- дар сарҳати 9 калимаҳои «шумора ва ҳайати Раёсати Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» хориҷ карда шавад;

- сарҳати 10 ва 12 хориҷ карда шавад;

- дар сарҳати 11 калимаҳои «Раёсати Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон,» хориҷ карда шавад;

- дар сарҳати 13 калимаҳои «қоромӯз-судя» хориҷ карда шавад;

13) Дар моддаи 38:

- сарҳатҳои яум ва дуҷум хориҷ карда шаванд;

- дар сарҳати ҳафтум калимаҳои «қори Раёсат» хориҷ карда шаванд.

14) Дар моддаи 39:

- сарҳати дуҷуми қисми 2 хориҷ карда шавад;

- дар сархати чоруми қисми 2 калимаҳои «ва Раёсати» хориҷ карда шавад.

15) Дар моддаи 40:

- сархати якум хориҷ карда шавад;

- дар сархати чорум «Раёсати Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» хориҷ карда шавад.

16) Дар моддаи 41:

- сархати якум хориҷ карда шавад;

- дар сархати чоруми калимаҳои «ва Раёсати» хориҷ карда шавад.

17) Моддаи 42 хориҷ карда шавад.

18) Дар моддаи 45:

- дар сархати якум калимаҳои «дар марҳилаи якум» хориҷ карда шавад;

- сархати дуум дар таҳрири нав ба таври зайл ифода карда шавад: «аризаи тарафҳо, прокурор, шахсони дигари иштирокчии парванда, шахсони манфиатдорро дар бораи вобаста ба ҳолатҳои нав ошкоргардида аз нав баррасӣ намудани санадҳои судии эътибори қонунӣ пайдонамуда, инчунин қарори қабулнамудаашонро, ки дар асоси он санадҳои судии марҳилаи якум тағйир дода шудааст ё санадҳои судии нав қабул шудааст, баррасӣ менамоянд»;

19) Дар моддаи 46:

-сархати дуум қисми 3 хориҷ карда шавад.

20) Дар моддаи 48:

-сархати якуми қисми 1 хориҷ карда шавад.

-дар сархати чоруми қисми 1 калимаи «Раёсат» хориҷ карда шавад.

21) Моддаҳои 50 ва 51 хориҷ карда шаванд.

22) Дар моддаи 53:

- дар сархатҳои ҳаштум, нухум ва сенздаҳум калимаҳои «Раёсати Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон» хориҷ карда шаванд.

23) Дар моддаи 54:

-сархати якум хориҷ карда шавад.

24) Дар моддаи 55:

-сархати якум хориҷ карда шавад;

-дар сархати чорум калимаҳои «Раёсати Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон» хориҷ карда шаванд.

25) Моддаи 56 хориҷ карда шавад.

26) Дар моддаи 70:

- сархати якум ва сеюм хориҷ карда шаванд.

27) Моддаҳои 72, 73 ва 74 хориҷ карда шаванд.

28) Дар моддаи 76:

- калимаи «оилавӣ» хориҷ карда шавад.

29) Дар моддаи 77:

- дар сархати шашум калимаҳои «ва Раёсати судҳои мазкур» хориҷ карда шаванд;

- сархати ҳафтум хориҷ карда шавад.

30) Дар моддаи 107:

-дар матни модда калимаҳои «ва қоромӯз-судяҳо» хориҷ карда шаванд.

31) Моддаи 108 хориҷ карда шавад.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ

ИНТИШОРОТ АЗ РУИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ:

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] аз 6–уми ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26–уми сентябри соли 1999, 22–юми июни соли 2003 ва 22–юми майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

2. Қонуни конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19 апрели соли 2000, таҳти №1 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

3. Қонуни конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 17 июли соли 2014, таҳти №672 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

4. Қонуни конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26 июли соли 2014, таҳти №1084 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

5. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. аз 21 майи соли 1998, таҳти №574 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

6. Кодекси муҳофизати маданияти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 январи соли 2008, таҳти №341 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

7. Кодекси муурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2009, таҳти №564 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, №1414 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 июни соли 2021, №1783 “Дар бораи дастрасӣ ба иттилоот оид ба фаъолияти судҳо”. // [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: https://jumhuriyat.tj/index.php?art_id=44466 (санаи мурочиат: 18.03.2022).;

10. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 апрели соли 1997, № 691 "Дар бораи сиёсати ҳуқуқӣ ва таъмини тарбияи ҳуқуқии шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон", [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.adlia.tj> (санаи мурочиат 21.01.2020).

11. Концепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018–2028 бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6–уми феввали соли 2018, №1005 тасдиқ шудааст. Душанбе, 2018, (ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). –118с Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.10.2021).

12. Барномаи ислоҳоти судӣ–ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2007–2010 бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 июни соли 2007 № 271 тасдиқ карда шудааст // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

13. Барномаи ислоҳоти судӣ–ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2011– 2013 бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

аз 3 январи соли 2011, № 976 тасдиқ карда шудааст // Махзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.08.2021).

14. Барномаи ислоҳоти судӣ–ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015– 2017 бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 январи соли 2015 № 327 тасдиқ шудааст// Махзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

15. Барномаи ислоҳоти судӣ–ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019– 2021 бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19 –уми апрели соли 2019, № 1242 тасдиқ шудааст// Махзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

16. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 августи соли 1997, №383 "Дар бораи баъзе чораҳои бехтар намудани тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон ва кори ҳуқуқӣ дар ҷумҳурӣ", [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.adlia.tj> (санаи мурочиат 21.01.2020).

17. Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020–2030, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз "27" ноябри соли 2019, № 599 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

18. Паёми Президенти ҶТ мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ, 23 декабри соли 2022. Паёми Пешвои миллат–ҳуҷҷати камназири давлатсозӣ. – Душанбе, 2023. – С. 37.

19. Паёми Президенти ҶТ мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ, 30 апрели соли 2004. – Душанбе, 2004. – С. 2.

20. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 апрели соли 2009 – [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: www.prezident.tj (санаи мурочиат: 07.06.2023).

21. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». – Душанбе., Ҳафтаномаи «Мароми пойтахт». - №1 (779) аз 3.01.2024. - С. 7.

22. Кодекси одоби судяҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Дар конференсияи судяҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 ноябри соли 2013 қабул карда шудааст // Махзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

II. Захираҳои электронӣ:

23. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо кормандони мақомоти судӣ, ш. Душанбе, 21.11.2019 – [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: www.prezident.tj (санаи мурочиат: 07.06.2023).

24. Борисов Е.К. Понятие правосознания // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://cyberleninka.ru > article > ponyatie-pravos...](https://cyberleninka.ru/article/view/ponyatie-pravos...)(дата обращения 15.11.2021г.).

III. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ:

22. Абдуллоев, Н., Саъдиев, М.Х. Мақомоти судии Тоҷикистон дар масири тақомул ва ислоҳот: ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ [Матн] / Н. Абдуллоев, М.Х., Саъдиев. –Душанбе: ЭР–граф, 2004. – 265 с.

23. Абдуллоев, П.С., Ҷалолов, Х.Ф. Назарияи далелҳо дар муҳофизати ҷиноятӣ: васоити таълимӣ. [Матн] / П.С. Абдуллоев, Х.Ф. Ҷалолов. – Душанбе: «Нашри мубориз», 2021. – 248с.

24. Аверин, А.В. Правоприменительная деятельность суда и формирование научно–правового сознания судей: Проблемы теории и практики [Текст] / А.В. Аверин / Под ред. Байтина М.И. – Саратов: Изд–во ГОУ ВПО «Сарат. гос. акад. Права», 2003. – 305с.
25. Аврутин, Е.Ю. Государство и право. Теория и практика : учеб. Пособие [Текст] / Е.Ю. Аврутин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2015 . – 504 с.
26. Азизов, У.А. Конституционные основы судебно–правовой политики в Республике Таджикистан [Текст] / У.А. Азизов // Судебная правовая политика в России и зарубежных странах: коллективная монография / под ред. А.А. Дорской. – Спб.: Астерион, 2019. – 608 с.
27. Алексеев С.С. Общая теория права: Курс в 2–х томах. Т. 1. [Текст] / С.С. Алексеев. – М. : «Юридическая литература», 1981. – 360 с.
28. Алексеев, С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. [Текст] / С.С. Алексеев. – М.: Норма, 2001. – 752 с.
29. Алексеев, С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве [Текст] / С.С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1966. – 187 с.
30. Алексеев, С.С. Общая теория права. Курс в 2–х томах. Т. 2 [Текст] / С.С. Алексеев. – М., 1982. – 360 с.
31. Алексеев, С.С. Теория права [Текст] / С.С. Алексеев – 2–е изд., перераб. и доп. – М.: БЕК, 1995. – 320 с.
32. Алексеев, С.С. Философия права: История и современность. Проблемы. Тенденции. Перспективы [Текст] / С.С. Алексеев. – М.: НОРМА, 1997. – 336 с.
33. Ализода, З. Эволюция института парламента в Республике Таджикистан. [Текст] / З. Ализода. – Душанбе: ТНУ, 2013. – 206 с.
34. Аминов И.И., Дедюхин К.Г., Зинатулин З.З. Усиевич А.Р. Юридическая этика: учеб, пособие для студентов, обучающихся по

специальностям «Юриспруденция», «Правоохранительная деятельность» [Текст] / И.И. Аминов [и др.]. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 239 с.

35. Афанасьев, В.С., Братко, А.Г., Герасимов, А.П., Гойман, В.И. [и др.] Общая теория права и государства. Учебник [Текст] / В.С. Афанасьев, А.Г. Братко, А.П. Герасимов, В.И. Гойман, [и др.] // Под ред.: Лазарев В.В. – М.: Юрист, 1994. – 360 с.

36. Бабаев, В.К., Байтин, М.И., Баранов, В.М., Вопленко, Н.Н., и др.; Под ред.: Бабаев В.К., Байтин М.И. Нормы советского права. Проблемы теории [Текст] / В.К. Бабаев, М.И. Байтин, В.М. Баранов, Н.Н. Вопленко, и др.; Под ред.: Бабаев В.К., Байтин М.И. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1987. – 248 с.

37. Байтин, М.И. Сущность права. (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков) [Текст] / И.М. Байтин. – 2-е изд., доп. – М.: Право и государство, 2005. – 544 с.

38. Баранов, П.П., Овчинников, А.И. Актуальные проблемы теории правосознания и правового мышления. [Текст] / П.П. Баранов, А.И. Овчинников. – Ростов н/Д: РЮИ МВД России, 2006. – 184 с.

39. Баренбойм, П. Первая Конституция Мира. Библейские корни независимости суда: Учебное пособие; [Текст] / Баренбойм П. – М. : Белые альвы, 1997. – 142 с.

40. Бачинин, В.А. Энциклопедия философии и социологии права [Текст] / В. А. Бачинин. – Ассоц. "Юрид. центр". – СПб.: 2006. – 1093 с.

41. Беккария, Ч. О преступлениях и наказаниях. Перевод с итальянского [Текст] / Ч. Беккария // Сост.: Юмашев М.Ю.; Пер.: Маринин Ю.М., Черданцев Г.В.. – 5-е изд., испр. и увелич. – М.: Стелс, 1995. – 304 с.

42. Бергсон А. Творческая эволюция [Текст] / А. Бергсон / Пер. с фр. В. Флеровой; Вступ. ст. И. Блауберг. (Канон философии)– М.: ТЕРРА–Книжный клуб; КАНОН–пресс–Ц, 2001. – 384 с. –.

43. Берман, Г.Д. Западная традиция права: эпоха формирования. Перевод с английского [Текст] / Г.Д. Берман. – 2-е изд. – М.: Норма, Инфра-М, 1998. – 624 с.
44. Библия, Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Третья Книга царств. Гл. 3 (16–28).
45. Бланкенбург, Э., Бойцова, В.В., Бойцова, Л.В., Де Бойер, Т.М., Дж. Сварт, А.Х., Коттинг, Р., Тиллема, М.М., Хондиус, Е.Х. [Текст] / Э. Бланкенбург, В.В. Бойцова, Л.В. Бойцова, Т.М. Де Бойер, [и др.] // Отв. ред.: Бойцова В.В., Бойцова Л.В. – М.: Зерцало, 1998. – 432 с.
46. Бободжонзода, И.Х. Правовое регулирование доступа к правовой информации. Монография [Текст] / И.Х. Бободжонзода / колл. авторов. – Душанбе, 2017. – 103 с.
47. Бободжонзода, И.Х. Правовое регулирование доступа к правовой информации. Монография / колл. авторов. [Текст] / И.Х. Бободжонзода. – Душанбе, 2017. (в соов). – 103 с.
48. Бободжонзода, И.Х. Современные проблемы морально–этических норм и права в медицине. [Текст] / И.Х. Бободжонзода // Монография, «Шохин–С». – Душанбе, 2022. – 464с.
49. Бобочонзода, И.Х. Хукуки муурофияи ҷиноятӣ. Курси лексияҳо. Васоити таълимӣ. (ҳаммуал.). [Матн] / И.Х. Бобочонзода. – Душанбе, «ЭР–граф», 2018. – 480с.
50. Бобочонов И.Х. (Бобочонзода И.Х.) Тафсири Кодекси муурофиявии граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Матн] / И.Х. Бобочонов. – Душанбе, "ЭР–граф," 2014. – С. 19–20, 37–46, 238–350, 375–380, 622–645, 670–677;
51. Бобочонов, И.Х. Ҳимояи ҳуқуқҳои меросӣ дар суд. (васоититилмӣ–амалӣ). [Матн] / И.Х. Бобочонов. – Душанбе: «ЭР–граф», 2011. – 288 с.

52. Бобочонов, И.Х., Бадалов, Ш.К., Кодиров, Т.Қ. Уҳдадорихои алиментдиҳӣ (дар назария ва амалия). [Матн] / И.Х. Бобочонов, Ш.К. Бадалов., Т.Қ. Кодиров. – Душанбе: Эр–граф – 2012. – 272 с.
53. Бобочонов, И.Х., Давлатов, С.А., Бадалов, Ш.К. Муурофияи граждани: Намунаи ҳуччатҳои судӣ. (Васоити таълимӣ). Нашри дуюм. [Матн] / И.Х. Бобочонов, С.А. Давлатов, Ш.К.Бадалов. – Душанбе: «ЭР–граф», 2013. – 504 с.
54. Боботов, В.С. Буржуазная социология права [Текст] / С.В. Боботов. – М.: Юрид. лит., 1978. – 224 с.
55. Бобочонзода, И.Х. Ҳуқуқи ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қисми умумӣ. Китоби дарсӣ. [Матн] / И.Х. Бобочонзода / Зери таҳрири д.и.х., дотсент Раҳимзода Р.Ҳ. ва д.и.х. профессор Бобочонзода И.Х. – Душанбе: «ЭР–граф», 2019. – 544с.
56. Бойков, А.Д. Третья власть в России: Очерки о правосудии, законности и судебной реформе 1990–1996 гг. [Текст] / А.Д. Бойков. – М., 1997. – 264 с.
57. Большой юридический словарь [Текст] / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. – 2-е изд., перераб. доп. – М. : ИНФРА–М, 2000. – 704с.
58. Боннер, А.Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности [Текст] / А.Т. Боннер. – М.: Рос. право, 1992. – 320 с.
59. Боннер, А.Т. Установление обстоятельств гражданских дел [Текст] / А.Т. Боннер. – М.: Городец, 2000. – 328 с.
60. Бортнев, А.И. Региональные особенности правопорядка и правосознание населения [Текст] / А.И. Бортнев // Региональные особенности состояния правопорядка, уровня правосознания и защищенности населения. Материалы круглого стола, г. Волгоград, 1 ноября 2002 г. / Сост.: Бортнев А.И., Сибиряков С.Л., Щербатов В.Ф. – Волгоград: Изд–во ВолГУ, 2003. – 240 с.

61. Бреднева, В.С. Уровни правосознания и юридическая деятельность: монография [Текст] / В.С. Бреднева. – Южно–Сахалинск: СахГУ, 2010. – 164 с.
62. Буризода Э.Б. Масоили назарияи ҳуқуқ ва давлат. [Матн] / Э.Б. Буризода. – Душанбе: «Нашри Мубориз», 2021. – 224 с.
63. Буризода, Э.Б. Одиназода, Р.С. Судебные и казисудебные институты в истории таджикской государственности. [Текст] / Э.Б. Буризода, Р.С. Одиназода. – Душанбе: “Ирфон”, 2018. – 336с.
64. Васильев, А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права [Текст] / А.М. Васильев. – М.: 1976. – 264 с.
65. Васьковский, Е.В. Цивилистическая методология: Учение о толковании и применении гражданских законов. [Текст] / Е.В. Васьковский. – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 507 с.
66. Вельский, К.Т. Формирование и развитие социалистического правосознания. [Текст] / К.Т. Вельский. – М., Высшая школа, 1982. – 183 с.
67. Венгеров, А.Б. Теория государства и права [Текст] / А.Б. Венгеров. 3–е изд. – М. : Юриспруденция, 1999. – 528 с.
68. Вопленко, Н.Н. Очерки общей теории права: монография [Текст] / Н.Н. Вопленко. – Волгоград : Изд–во ВолГУ, 2009. – 898 с.
69. Вопленко, Н.Н. Правосознание и правовая культура: Учебное пособие. [Текст] / Н.Н. Вопленко. – Волгоград: Изд–во ВолГУ, 2000. – 52 с.
70. Вопленко, Н.Н. Правосознание следователя и юридическая практика [Текст] / Н.Н. Вопленко // Формирование профессиональных качеств следователя. Волгоград, 1985. – С. 18–23.

71. Восторгов, И. Суд над Иисусом Христом с юридической точки зрения. (Речь на публичном акте Елисаветпольской гимназии в 1895 году). [Текст] / И. Восторгов Напечатано по изданию: Прот. ИЛ. Восторгов. Поли. собр. соч. Т. 4: Статьи по вопросам миссионерским, педагогическим и публицистическим (1887–1912 п.), – М., 1916.
72. Габидулин, Р.С., Телятьев, И.Ю., Буткевич, С.Ю. Защита прав человека и коррупция в России [Текст] / Р.С. Габидулин, И.Ю. Телятьев, С.Ю. Буткевич. – М., 2005. – 184 с.
73. Гамбаров, Ю.С. Гражданское право. Общая часть. [Текст] / Ю.С. Гамбаров. – С.Петербург, 1911. – 666 с.
74. Гамбаров, Ю.С. Задачи современного правоведения (из журнала Министерства юстиции, январь 1907 г.) [Текст] / Ю.С. Гамбаров. – С.Петербург, Сенатская типография, 1907. – 34 с.
75. Грицанов А.С. Кассационное производство в советском гражданском процессе. [Текст] / А.С. Грицанов. – Томск, 1980. – 259 с.
76. Грицанов, А.А. Новейший философский словарь [Текст] / сост. А.А. Грицанов. – Мн.: Изд-во В.М. Скакун, 1998. – 896 с.
77. Грошев, А.В. Правосознание и правотворчество. Уголовно-правовой аспект: Учебное пособие [Текст] / А.В. Грошев. – Екатеринбург: Изд-во Екатеринбург. ВШ МВД России, 1996. – 77 с.
78. Грошев, А.В. Профессиональное правосознание сотрудников органов внутренних дел (понятие, функции, проблемы формирования): Учебное пособие. [Текст] / А.В. Грошев. – Екатеринбург: Изд-во Екатеринбургской высшей школы МВД России, 1995. – 82 с.
79. Грошевой, Ю.М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве [Текст] / Ю.М. Грошевой. – Харьков: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1975. – 144 с.
80. Грошевой, Ю.М. Профессиональное правосознание судьи и социалистическое правосудие. Монография [Текст] / Ю.М. Грошевой. – Харьков: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1986. – 185 с.

81. Диноршоев, А.М. Конституционная регламентация и реализация прав и свобод человека и гражданина. [Текст] / А.М. Диноршоев. – Душанбе, 2015. – 225 с.
82. Диноршоев, А.М. Судебная власть в системе разделения властей в Республике Таджикистан [Текст] / А.М. Диноршоев // Судебная правовая политика в России и зарубежных странах: коллективная монография / под ред. А.А. Дорской. – СПб.: Астерина, 2019. – С. 439–450.
83. Дольник, В. Непослушное дитя биосферы: беседы о человеке в компании птиц и зверей. [Текст] / В. Дольник. – М.: Педагогическая пресса, 1994. – 207 с.
84. Дружинин, В.Н. Психология общих способностей [Текст] / В.Н. Дружинин. – СПб.: Питер, 1999. – 368 с.
85. Желдыбина, Т.А. Доктрина Г.Ф. Шершеневича о праве и государстве. (теория и история государства и права) [Текст] / Т.А. Желдыбина. – М.: Юрлитинформ, 2011. – 221 с.
86. Желтова, В.П., Дробницкий, О.Г. Философия и правосознание [Текст] / В.П. Желтова, О.Г. Дробницкий // Философия и ценностные формы сознания. – М., 1978. — С. 158–161.
87. Зайцев, И.М. Устранение судебных ошибок в гражданском процессе. [Текст] / И.М. Зайцев/ – Саратов: Изд-во СГУ, 1985. – 136 с.
88. Звягинцева, Л.М., Плюхина, М.А., Решетникова, И.Ж. Доказывание в судебной практике по гражданским делам. Учебно–практическое пособие [Текст] / Л.М. Звягинцева, М.А. Плюхина, И.В. Решетникова. – М.: Норма, Инфра–М, 2000. – 288 с.
89. Зорькин, В.Д. Муромцев. [Текст] / В.Д. Зорькин. - М., 1979. - 130с.
90. Зорькин, В.Д. Позитивистская теория права в России [Текст] / В.Д. Зорькин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – 270 с.

91. Иброҳимзода С.И. Инкишофи падидаи конституционии адлияи маъмурӣ дар Тоҷикистон. Конститутсияҳои Тоҷикистон ва падидаҳои ҳуқуқи давлатӣ дар инкишофи давлатдорӣ милли. [Матн] / С.И. Иброҳимзода // Зери назари Президенти Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, академик Фарҳод Раҳимӣ ва номзади илмҳои фалсафа дотсент Назар М.А. – Душанбе, “Дониш”, 2019. – 620с.

92. Ильин, И.А. О сущности правосознания. [Текст] / И.А. Ильин. – Мюнхен–Москва. Москва «Рарогъ». 1993. – 235с.

93. Ильин, И.А. Понятия права и силы; Общее учение о праве и государстве; О сущности правосознания; О монархии и республике; Из лекций «Понятия монархии и республики». [Текст] / И.А. Ильин. – Собрание сочинений в 10 томах. Т. 4. – Москва: Русская книга, 1994. – 624с.

94. Ильин, И.А. Теория права и государства. [Текст] / И.А. Ильин // Изд. 2–е, доп. / Под ред. и с библиографическим очерком В.А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2008. – 550с.

95. Имомов, А.И. Укрепление государственности и создание гражданского общества в Таджикистане. [Текст] / А.И. Имомов. – Душанбе, 2003. – 135 с.;

96. Имомов, А.И. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Матн] / А.И. Имомов. – Душанбе, 2017. – 768 с.

97. Искандаров З.Х. Ҳуқуқи инсон ва механизмҳои миллии ҳимояи он. [Матн] / З.Х. Искандаров – Душанбе: Эҷод, 2007. – 136 с.

98. Искандаров, З.Х., Тураханова, Д.Т., Каримова, Т.Ф. Международные стандарты справедливого судопроизводства: Учебное пособие для студентов юридических факультетов [Текст] / З.Х. Искандаров, Д.Т.Тураханова, Т.Ф. Каримова // под ред. д. ю. н., проф. З.Х. Искандарова. – Душанбе: Нашр, 2012. – 244 с.

99. Исоев, М.Ш. Теоретические и правовые основы уважения личности в стадии предварительного расследования. [Текст] / М.Ш. Исоев. – Душанбе, 2005.– 95с.
100. Казимирчук, В.П., Кудрявцев, В.Н. Современная социология права. Учебник [Текст] / В.П. Казимирчук, В.Н. Кудрявцев. – М.: Юристъ, 1995. – 297 с.
101. Карташов, В. Н. Введение в общую теорию правовой системы общества . [Текст] / В.Н. Карташов. – Ч. 3. – Ярославль, 1997. – 547 с.
102. Карташов, В.Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность. [Текст] / В.Н. Карташов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – 219 с.
103. Керимов, Д.А. Культура и техника законотворчества [Текст] / Д.А. Керимов – М.: Юрид. лит., 1991. – 160 с.
104. Керимов, Д.А. Философские проблемы права [Текст] / Д.А. Керимов. – М.: Изд-во «Мысль», 1972. – 472 с.
105. Кипнис, Н.М. Допустимость доказательств в уголовном судопроизводстве. [Текст] / Н.М. Кипнис / Отв. ред. П.А. Лупинская. – М.: Юристъ, 1995. – 128 с.
106. Кипнис, С.С., Трубников, П.Я. Постатейно–практический комментарий к гражданскому процессуальному кодексу [Текст] / С.С. Кипнис, П.Я. Трубников. – М.: Юридическая литература, 1971. – 568 с.
107. Кистяковский, Б.А. Социальные науки и право: очерки по методологии социальных наук и общей теории права [Текст] / Б.А. Кистяковский. – М. : М. и С. Сабашниковы, 1916. – IV, 704 с.
108. Клейнман, А.Ф. Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе [Текст] / А.Ф.Клейнман // Отв. ред.: Гурвич М.А. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 72 с.
109. Кленнер, Г. От права природы к природе права. Перевод с немецкого [Текст] / Г. Кленнер // Под ред.: Куркин Б.А.; Пер.: Бекназар–Юзбашев Т.Б.; Вступ. ст.: Мамут Л.С. – М.: Прогресс, 1988. – 320 с.

110. Кодирзода, Т.К. Проблемы злоупотребления субъективными гражданскими правами. Монография. [Текст] / Т.К. Кодирзода. – Душанбе.: Издательство “Эр–граф”, 2019. – 173с.
111. Кодирзода, Т.К. Правосознание судей (понятие, структура и виды). Монография. [Текст] / Т.К. Кодирзода. – Часть 1. – Душанбе: «ЭР–граф», 2021. –164 с.
112. Кодирзода, Т.К. Правосознание судей (судебное познание и мышления судей). Монография. Часть 2. [Текст] / Т.К. Кодирзода. – Душанбе: «ЭР–граф», 2022. –188 с.
113. Қодирзода, Т.Қ. Шуури ҳуқуқии судяҳо. Монография. [Матн] / Т.К. Кодирзода. – Душанбе: “Эр–граф”. 2023. – 320с.
114. Коркунов, Н.М. Лекции по общей теории права [Текст] / Н.М. Коркунов / предисл. И. Ю. Козлихина. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 430 с.
115. Корнев, В.Н. Либеральные концепции государства и права в России начала XX века (1905–1917 годы) : монография [Текст] / В.Н. Корнев. — Белгород : Бел–гор. юрид. ин–т, 2001. — 160 с.
116. Коробка, В.Н. Правовое мировоззрение: монография [Текст] / В.Н. Коробка. – Донецк : Донецкий юридический институт Луганского государственного университета им. Э.А. Дидоренко, 2008. – Ч. 2: Природа, место и роль в механизме правового регулирования, значение для правовой политики современного социально–демократического государства. – 2010. – 244 с.
117. Кудрявцев, В.Н. Борьба мотивов в преступном поведении [Текст] / В.Н. Кудрявцев. – М.: Норма, 2007. – 128 с.;
118. Кудрявцев, В.Н. Причинность в криминологии. (О структуре индивидуального преступного поведения). Монография [Текст] / В.Н. Кудрявцев. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. – 176 с.
119. Кузнецов, Э.В. Философия права в России [Текст] / Э.В. Кузнецов. – М.: Юрид. лит., 1989. – 208с.

120. Кун, Т. Структура научных революций. [Текст] / Т. Кун. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 605 с.
121. Куприц, Н.Я. Из истории государственно–правовой мысли дореволюционной России (XIX в.) [Текст] / Н.Я. Куприц. – М.: Изд–во Моск. ун–та, 1980. – 168 с.
122. Курылев, С.В. Основы теории доказывания в советском правосудии [Текст] / С.В. Курылев. – Минск: Изд–во БГУ, 1969. – 204 с.
123. Лазарев, В.В. Применение советского права [Текст] / В.В. Лазарев // Науч. ред.: Волков Б.С. – Казань: Изд–во Казан. ун–та, 1972. – 200 с.
124. Лазарев, В.В. Социально–психологические аспекты применения права [Текст] / В.В. Лазарев // Науч. ред.: Волков Б.С. – Казань: Изд–во Казан. ун–та, 1982. – 144 с.
125. Лазарев, В.В. Общая теория права и государства: Учебник / 2–е изд., перераб. и доп. [Текст] / В.В. Лазарев. – М.: Юристъ, 1996. – 472 с.
126. Лазарев, В.В. Афанасьев, В.С., Братко, А.Г. [и др.] Теория права и государства. Учебник [Текст] / В.С. Афанасьев, А.Г. Братко, В.Н. Бутылин, А.П. Герасимов, [и др.]; Под ред.: Лазарев В.В. – М.: Право и Закон, 1996. – 424 с.
127. Лазарев, В.В., Липень, С.В. Теория государства и права [Текст] / В.В. Лазарев, С.В. Липень. – М.: Спарк, 2004. – 528 с.
128. Лазутина, Г.В. Профессиональная этика журналиста [Текст] / Г.В. Лазутина. – М., 2000. – 131 с.
129. Левицкий, С.А. Трагедия свободы [Текст] / С.А. Левицкий. – М.: Канон, 1995. – 512 с.
130. Ленин, В.И. Полное собрание сочинений Т. 8. [Текст] / В.И. Ленин. – М.: Издательство: Политической литературы, 1967. – 690 с.
131. Леушин, В.И. Юридическая практика в системе социалистических общественных отношений [Текст] / В.И. Леушин //

Науч. ред.: Алексеев С.С. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1987. – 152 с.

132. Ломов, Б.Ф. Психическая регуляция деятельности : избранные труды : сборник научных трудов [Текст] / Б. Ф. Ломов // ред. А.Л. Журавлев, В.А. Барабанщиков, В.А. Кольцова. – Москва : Институт психологии РАН, 2006. – 624 с.

133. Лукашова, Е.Л. Право, мораль, личность [Текст] / Е.А. Лукашева // Отв. ред.: Чхиквадзе В.М. – М.: Наука, 1986. – 263 с.

134. Лукьянова, В.Т. Теория процессуального права. [Текст] / В.Т. Лукьянова. – М.: Издательство: Норма: – 2003. – 240с.

135. Lupinskaya, P.A. Resheniya v ugolovnom sudoproizvodstve: teoriya, zakonodatel'stvo i praktika [Текст] / P.A. Lupinskaya. – М.: Юристъ, 2006. – 174 с.

136. Макаренко, А.С. Лекции о воспитании детей [Текст] / А.С. Макаренко // Под ред. Г.С.Макаренко и В.Н.Колбановского .— 4-е изд. — М.: Учпедгиз, 1952 .— 96с.

137. Малахов, В.П. Основы философии права : учебное пособие для вузов [Текст] / В.П. Малахов. – Москва : Культура, 2005. – 238с.

138. Мальцев, Г.В. Социальная справедливость и право [Текст] / Мальцев Г.В. – М.: Мысль, 1977. – 255 с.

139. Малюткин, А.В. Учение о правосознании в юридической мысли России (анализ основных теоретических концепций) [Текст] / А.В. Малюткин. — Чебоксары: Чуваш, кн. изд-во, 2004. — 278 с.

140. Махмудзода, М., Сотиволдиев, Р.С. Ташаббусҳои конунгузори Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва аҳаммияти онҳо дар рушди давлати соҳибистиклол. Нашри 2-юм. [Матн] / М.М. Махмудзода, Р.С. Сотиволдиев. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – 192с.

141. Марченко, М.Н. Теория государства и права: учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальности "Юриспруденция" [Текст] / М.Н. Марченко. — Изд. 2-е, перераб. и доп. — М.: Проспект: ТК Велби, 2008. — 637 с.
142. Марченко, М.Н., Бабурин, С.Н., Байтин, М.И., Бережнов, А.Г., Керимов, Д.А., Крылов, Б.С., Мамут, Л.С. Общая теория государства и права. [Текст] / М.Н. Марченко, С.Н. Бабурин, М.И. Байтин, А.Г. Бережнов, Д.А. Керимов, Б.С. Крылов, Л.С. Мамут // Академический курс в трех томах / Отв.ред. М.Н. Марченко. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Норма: ИНФРА-М, 2013. Том 2: Право. 576 с.
143. Матузов, Н.И. Правовая система и личность [Текст] / Н.И. Матузов. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. — 294 с.
144. Матузов, Н.И., Малько, А.В. Теория государства и права: учебник 5-е изд. [Текст] / Н.И. Матузов, А.В. Малько. — Москва : Дело, 2020. — 528 с.
145. Матюшин, Б.Т. Общие вопросы оценки доказательств в судопроизводстве. [Текст] / Б.Т. Матюшин. — Хабаровск, 1987. — 68 с.
146. Махмудзода М.А. Сиёсати ҳуқуқӣ ва давлати демократӣ. [Матн] / М.М. Махмудзода. — Душанбе: ЭР-граф, 2017. — 632 с.
147. Махмудов М.А. Устувории низоми судии Тоҷикистон: проблема ва мулоҳиза. [Матн] / М.А. Махмудов. — Душанбе: Матбуот, 2002. — 176 с.
148. Менглиев, Ш.М. Арбитражное рассмотрение внешнеэкономических споров. [Текст] / Ш.М. Менглиев. — Душанбе: "Эҷод", 2009. — 412с.
149. Менглиев, Ш.М. Возмещение морального вреда. [Текст] / Ш.М. Менглиев. — Душанбе, 1998. — 132 с.
150. Мирзамонзода, Х.М. Конституционно-правовые основы судебной власти в Республике Таджикистан [Текст] / Х.М.

Мирзамонзода / под общ. ред. д.ю.н. А.М. Диноршоева. – Душанбе, 2021. – 168 с.

151. Муромцев, С.А. Определение и основное разделение права [Текст] / С.А. Муромцев // Вступит. статья, коммент. доктора юридических наук, профессора Ю.И. Гревцова. 2–е изд. доп. – СПб.: Издательский Дом С.–Петерб. гос. ун–та, Издательство юридического факультета СПбГУ, 2004. – 224 с.

152. Муромцев, С.А. Что такое догма права? / [Текст] / С.А. Муромцева. – М.: Типография А.И. Мамонтова и К°, 1885. – 35 с.

153. Назаренко, Е.В. Социалистическое правосознание и советское правотворчество. [Текст] / Е.В. Назаренко. – Киев, 1968. – 75 с.

154. Насриддинзода, Э.С. Правовая культура: монография. [Текст] / Э.С. Насриддинзода. – М.: Норма, 2014. – 352с.

155. Насриддинзода, Э.С. Правовая культура: теоретико методологический аспект. Монография. [Текст] / Э.С. Насриддинзода. – Душанбе: «ЭР–граф», 2013. – 160с.

156. Недбайло, П.Е. Применение советских правовых норм [Текст] / П.Е. Недбайло. – М.: Госюриздат, 1960. – 511 с.

157. Нерсесянц, В.С. Философия права: учебник [Текст] / В.С. Нерсесянц. – 2–е изд., перераб. и доп. – Москва: Норма: ИНФРА–М, 2020. – 848 с.

158. Нерсесянц, В.С. Философия права: учебник [Текст] / В.С. Нерсесянц. – 2–е изд., перераб. и доп. – Москва: Норма: ИНФРА–М, 2020. – 848 с.

159. Новгородцев, П.И. Из лекции по общей теории права. Часть методологическая [Текст] / П.И. Новгородцев. – М.: Типография Вильде, 1904. – 109 с.

160. Новицкий, В.А. Теория российского процессуального доказывания и правоприменения. Монография [Текст] / Новицкий В.А. – Ставрополь: Изд–во СГУ, 2002. – 584 с.

161. Нусратов, Л.М. Проблемы формирования правосознания в современном Таджикистане (теоретико–методологические аспекты). Монография. [Текст] / Л.М. Нусратов. – Душанбе: Изд. «Дониш», 2012. – 142 с.
162. Общая теория права. Курс лекций / Под общ. ред.: Бабаев В.К. – Нижний Новгород: Изд–во Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993. – 544 с.
163. Ойгензихт, В.А. Избранные труды. [Текст] / В.А. Ойгензихт. – Душанбе: "Типография ТНУ", 2019. – 740 с.
164. Орлов, Ю.К. Основы теории доказательств в уголовном процессе. Научно–практическое пособие [Текст] / Ю.К. Орлов. – М.: Проспект, 2001. – 144 с.
165. Палиенко, Н.И. Нормативный характер права и его отличительные признаки. К вопросу о позитивном праве. Монография [Текст] / Н.И. Палиенко. – Ярославль : Тип. Губерн. Правления, 1902. – 48 с.
166. Пахман, С.В. О современном движении в науке права. [Текст] / С.В. Пахман. – С.–Петербург, Типография Правительствующего Сената, 1882. – 68 с.
167. Певцова, Е.А. Правовая культура и правовое воспитание в России на рубеже XX-XXI веков [Текст] / Е.А. Певцова. – М.: Новый учебник, 2003. – 415 с.
168. Петражицкий, Л.И. Теория и политика права. Избранные труды [Текст] / Л.И. Петражицкий / Науч. ред. Е.В. Тимошина. СПб.: «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2010. – 1104 с.
169. Петражицкий, Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т.1. [Текст] / Л.И. Петражицкий. – СПб., 1909. – 477 с.
170. Петрухин, И.Л., Морщакова Т.Г. Право и социология. [Текст] / И.Л. Петрухин, Т.Г. Морщакова. – М., 1973. – 325 с.

171. Платонов, К.К. Проблемы способностей [Текст] / К.К. Платонов. – М., 1972. – 312 с.
172. Плеханов, Г.В. Избранные философские произведения в 5 томах. Т. 2. [Текст] / Г.В. Плеханов. – М.: Госполитиздат, Соцэкгиз, 1956–1958 – 864 с.
173. Покровский, И.А. Основные проблемы гражданского права [Текст] / И.А. Покровский ; [Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Юридический фак., Каф. гражданского права]. – 6-е изд., стер. – Москва : Статут, 2013. – 349 с.
174. Покровский, И.Ф. Формирование правосознания личности: вопросы теории и практики [Текст] / И.Ф. Покровский. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1972. – 142 с.
175. Поляков, А.В., Тимошина, Е.В. Общая теория права: Учебник. [Текст] / А.В. Поляков, Е.В. Тимошина. – СПб.: Издательский Дом С.-Петерб. гос. ун-та, Издательство юридического факультета. – С.-Петерб. гос. ун-та, 2005. – 472 с.
176. Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование) /Под ред., д.ю.н. Бободжонзода И.Х., д.ю.н. Нематов А.Р. – Душанбе., Из-во «Дониш», 2022. – 246 с.
177. Прохоров, А.М. Советский энциклопедический словарь. 4-е изд. [Текст] / А.М. Прохоров. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – 1600 с.
178. Пяткина, С.А. Русская буржуазная правовая идеология: Учеб. пособие. [Текст] / С.А. Пяткина. – М.: ВЮЗИ, 1980. – 86 с.
179. Рабинович, П.М. Социалистическое право как ценность [Текст] / П.М. Рабинович. – Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1985. – 167 с.
180. Радутная, Н.В. Народный судья. Профессиональное мастерство и подготовка. [Текст] / Н.В. Радутная. – М., 1977. – 150 с.

181. Рассолов, М.М. Проблемы теории государства и права: Учебное пособие [Текст] / М.М. Рассолов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 431 с.
182. Раҳимзода, М.З. Избранные труды. [Текст] / М.З. Раҳимзода. – Душанбе, «Бухоро», 2014. – 638 с.
183. Раҳимзода, М.З., Нематов, А.Р. Техникаи қонунгузорӣ. Нашри дуюм [Матн] / М.З. Раҳимзода, А.Р. Нематов. – Душанбе, «Бухоро».– 2016. – 232 с.
184. Ратинов, А.Р. Правовая психология и преступное поведение. Теория и методология исследования: монография [Текст] / А.Р. Ратинов, Г.Х. Ефремова. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1988. – 256 с.
185. Ратинов, А.Р. Роль закона и социалистического правосознания при оценке доказательств. [Текст] / А.Р. Ратинов. // Теория доказательств в советском уголовном процессе / Белкин Р.С., Винберг А.И., Дорохов В.Я., Карнеева Л.М., и др.; Редкол.: Жогин Н.В. (Отв. ред.), Миньковский Г.М., Ратинов А.Р., Танасевич В.Г., Эйсман А.А.. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юрид. лит., 1973. – 736 с.
186. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре: [Текст] / Г. Риккерт // Пер. с нем. / Общ. ред. и предисл. А. Ф. Зотова; Сост. А. П. Полякова, М. М. Беляева; Подгот. текста и прим. Р. К. Медведевой. (Мыслители XX века) – М.: Республика, 1998. – 413 с.
187. Решетникова, И.В. Курс доказательственного права в российском гражданском судопроизводстве [Текст] / И.В. Решетникова. – М.: Норма, 2000. – 288 с.
188. Розин, В.М. Генезис права [Текст] / Розин В.М. – М.: Nota Bene, 2001. – 208 с.
189. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии [Текст] / С.Л. Рубинштейн. – СПб., 1999. – 720 с.

190. Сальников, В.П. Правовая культура [Текст] / В.П. Сальников // Общая теория права. Курс лекций / Под общ. ред.: Бабаев В.К. – Нижний Новгород: Изд-во Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993. – 544 с.
191. Сальников, В.П. Правовая культура сотрудников милиции. [Текст] / В.П. Сальников. – Изд-во ЛГУ, 1983. – 512 с.
192. Сальников, В.П. Социалистическая правовая культура: Методологические проблемы. [Текст] / В.П. Сальников. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1989. – 144 с.
193. Сапельников, А.В., Честнов, И.Л. Теория государства и права. Учебник для юридических высших учебных заведений [Текст] / А.В. Сапельников, И.Л. Честнов – С.-Пб.: Знание, ИВЭСЭП, 2006. – 279 с.
194. Сапун, В.А. Турбова, Я.В. Конспект лекций и терминологический минимум по учебной дисциплине «Теория государства и права» [Текст] / В.А. Сапун, Я.В. Турбова. – Изд-во СПбГУЭФ, 2005 – 152 с.
195. Сапун, В.А. Социалистическое правосознание и реализация советского права [Текст] / В.А. Сапун. – Владивосток, Издательство Дальневосточного университета, 1984. – 112 с.
196. Семитко, А.П. Правовая культура социалистического общества: сущность, противоречия, прогресс. [Текст] / А.П. Семитко Свердловск, Изд-во Уральского унта, 1990. –176 с.
197. Синюков, В.Н. Российская правовая система: введение в общую теорию. [Текст] / В.Н. Синюков. – Саратов: Полиграфист, 1994. – 495с
198. Синюкова Т.В. Правосознание и правовое воспитание [Текст] / В.Н. Синюков // Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. — 776 с.

199. Сиротин, А.С. Уважение к закону: проблемы теории и практики его формирования в России. Моск. гос. Индустр. ун–т. [Текст] / А.С. Сиротин – Москва: МГИУ, 1999. – 203 с.
200. Смышляев, Л.П. Предмет доказывания и распределение обязанностей подоказыванию в советском гражданском процессе. [Текст] / Л.П. Смышляев. – М.: Изд–во Моск. ун–та, 1961. – 47 с.
201. Соколов, Н.Я. Профессиональное сознание юристов. [Текст] / Н.Я. Соколов. – М.: Наука, 1988. – 224 с.
202. Соловьев, В.С. Право и нравственность (очерки из прикладной этики). [Текст] / В.С. Соловьев. – С.–Петербург, издание Я. Канторовича, «Центральная» типо–литография М. Я. Минкова. 1897. – 177 с.
203. Соловьев, Э.Ю., И. Кант: Взаимодополнительность морали и права. [Текст] / В. Соловьев. – Москва: Наука, 1992. – 216 с.
204. Соцуро Л.В. Неофициальное толкование норм права : [учеб. пособие] [Текст] / Л.В. Соцуро.– М. : Профобразование, 2000. – 112 с.
205. Спиркин, А.Г. Философия: Учебник. [Текст] / А.Г. Спиркин – М.: Гардарика, 1998. – 816 с.
206. Стариков, Ю.Н. Административное право. [Текст] / Ю.Н. Стариков. – Воронеж, издательство ВГУ 2001. Ч. – 624 с.
207. Столовский, В.М. Профессиональное правосознание следователей органов внутренних дел [Текст] / В.М. Столовский. - М., 1978. – 219с.
208. Стучка, П.И. Избранные произведения по марксистско–ленинской теории права [Текст] / П.И. Стучка; сост. Г.Я. Клява. – Рига: Латв. гос. изд–во, 1964. – 748 с.
209. Стучка, П.И.. Революционная роль права и государства : общее учение о праве [Текст] / П.И. Стучка; Коммунистич. акад., Секция права и государства. – 3-е, пересмотр. и доп. изд. – М.: Изд-во Коммунистической академии, 1924. – 140с.

210. Суслов, В.А. Правосознание в уголовном процессе [Текст] / В.А. Суслов. – Владивосток, Изд-во Дальневост. ун-та, 2000. – 160 с.
211. Сырых, В.М. Теория государства и права: Учебник для вузов. – 6 е изд., перераб. и доп. [Текст] / В.М. Сырых. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2012. – 704 с
212. Тагайназаров, Ш.Т., Бабаджанов, И.Х., Бадалов, Ш.К., Бабаджанов, Дж.Б. Жизнь и здоровье человека: современные проблемы правовой ответственности. [Текст] / Ш.Т. Тагайназаров, И.Х. Бабаджанов., Ш.К. Бадалов, Дж.Б. Бабаджанов. – Душанбе: «ЭР-граф», 2010. – 452 с.
213. Таганцев Н.С. Русское уголовное право: Часть общая. Лекции. Т. 1 [Текст] / Н.С. Таганцев. - 2-е изд., пересмотр. и доп. – С.-Пб.: Гос. Тип., 1902. – 823 с.
214. Тарановский, Ф.В. Учебник энциклопедии права. [Текст] / Ф.В. Тарановский. – Юрьев, типография К. Маттисена, 1917. – 534 с.
215. Тащилин, М.Т. Шурыгин А.П. Суд с участием присяжных заседателей [Текст] / М.Т. Тащилин, А.П. Шурыгин. – М. , 2006. – 174 с.
216. Теребилов, В.И. Записки юриста [Текст] / В.И. Теребилов. – М.: ЛексЭст, 2003 – 160 с.
217. Тихомиров, Ю.А. Действие закона [Текст] / Ю.А. Тихомиров. – М.: Известия, 1992. – 162 с.
218. Тоҳиров, Ф.Т. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон. [Матн] / Ф.Т. Тоҳиров. – Душанбе: Ирфон, 1994. – 256с.
219. Трусов А.И. Основы теории судебных доказательств. [Текст] / А.И. Трусов. – М.: Госюриздат, 1960. – 176 с.
220. Туманов, В.А. Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве [Текст] / В.А. Туманов. – М.: Наука, 1971. – 381 с.

221. Усмонов, О.У. Гражданское право дореволюционного Таджикистана. // Труды юридического факультета. Вып.1. (Вопросы гражданского права и процесса) [Текст] / О.У. Усманов. – Душанбе, 1972. – 132 с.
222. Усмонов, О.У. Становление советского гражданского права в Таджикистане. [Текст] / О.У. Усманов. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 159 с.
223. Фарбер, И.Е. Правосознание как форма общественного сознания [Текст] / И.Е. Фарбер. – М.: Юрид. лит., 1963. – 206 с.
224. Фаткуллин, Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания [Текст] / Ф.Н. Фаткуллин. 2-е изд. – Казань: Казанский госуниверситет, 1976. – 206 с.
225. Философский энциклопедический словарь. – М.: Изд-во Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.
226. Холикзода, А.Ф., Ҳочиев, М. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ”. [Матн] / А.Ф. Холикзода, М. Ҳочиев. – Душанбе: издательство “Констраст” 2017. – 528 с.
227. Холиков, К.Н. Конституционное судопроизводство в Республике Таджикистан [Текст] / А.Ф. Холиков / отв. ред. С.А. Авакьян. – Душанбе: ЭР-граф, 2010. – 420 с.
228. Хропанюк, В.Н. Теория государства и права: Учебное пособие для вузов – 2 изд., доп. и испр" [Текст] / В.Н. Хропанюк. – Издательство: Омега-Л, 2004 г. – 382 с.
229. Цвайгерт, К. Кётц, Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. – Т. 1: Основы [Текст] / К. Цвайгерт, Х. Кётц. – Москва : Междунар. отношения, 1998. – 480 с.
230. Чагин, В.А. Структура и закономерности общественного сознания [Текст] / В.А. Чагин. – Л.: Наука, 1982. – 314 с.

231. Черданцев, А.Ф. Теория государства и права : учебник для вузов [Текст] / А.Ф. Черданцев. // Предисл. С. С. Алексеева. – М. : Юрайт, 2002. – 429 с.
232. Чефранов, В.А. Правовое сознание как разновидность социального отражения. Философско–методологический очерк [Текст] / В.А. Чефранов. – Киев: Изд–во «Вища школа», 1976. – 210 с.
233. Шарофзода, Р.Ш. (Сотиволдиев Р.Ш.) Теории государства и права. Учебник для вузов. [Текст] / Р.Ш. Шарофзода. – Душанбе. «Сино», 2018. – 218 с.
234. Шершеневич, Г.Ф. О чувстве законности: Публичная лекция, читанная 10 марта 1897 г. [Текст] / Г.Ф. Шершеневич / профессором Казанского Университета Г.Ф. Шершеневичем. – Казань: Типо–литография Императорского Университета, 1897. – 28 с.
235. Шершеневич, Г.Ф. Определение понятия о праве. Издательство. типо–лит. Имп. [Текст] / Г.Ф. Шершеневич. – Казан. ун–та. 1896. – 83 с.
236. Шкуринов, П.С. Позитивизм в России XIX века. [Текст] / П.С. Шкуринов. – М., Изд–во Моск. ун–та, 1980. – 416 с.
237. Шоназаров, С.А. Таърихи пайдоиш ва ташаккули ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон. [Текст] / С.А. Шоназаров. – Нашри дуюм. – Душанбе: ЭР–граф, 2015. – 252 с.
238. Шпенглер, О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т. 2. Всемирно–исторические перспективы [Текст] / О. Шпенглер / Пер. с нем. С.Э. Борич. – Минск: «Попурри», 2009. – 704 с.
239. Штаммлер, Р. Сущность и задачи права и правоведения. [Текст] / О. Шпенглер. – Москва: тип.т–ва И.Д. Сытина. 1908. – 144 с.
240. Щегорцев, В.А. Социология правосознания [Текст] / В.А. Щегорцев. – М.: Изд–во «Мысль», 1981. – 174 с.
241. Щегорцов, В.А. Социология правосознания. Монография [Текст] / В.А. Щегорцов. – М.: Мысль, 1981. – 174 с.

242. Щербакова Н.В. Проблемы правовой установки личности. [Текст] / Н.В. Щербакова; Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова – Ярославль: Б.и., 1993. – 175 с.

243. Экимов, А.И. Справедливость и социалистическое право. [Текст] / А.И. Экимов. – Л.: Изд-во ЛГУ им. А.А. Жданова, 1980. – 120 с.

244. Явич, Л.С. Общая теория права [Текст] / Л.С. Явич. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 285 с.

245. Явич, Л.С. Сущность права. [Текст] / Л.С. Явич. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. – 207 с.

IV. Мақолаҳо ва маърузаҳо:

257. Аверин, А.В. К вопросу о связи правопонимания и судебного применения права [Текст] / А.В. Аверин // Ученые труды Российской Академии адвокатуры и нотариата. – 2012. – №2 (25). – С. 19.

258. Авдюков М.Г. Принцип законности в гражданском судопроизводстве / М.Г. Авдюков // Тезисы докладов и научных сообщений на межвузовской теоретической конференции на тему: «Роль права в развитии социалистической экономики и демократии на современном этапе» / Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. Юридический факультет. – М.: Издательство Московского университета, 1966. – С. 73–75.

259. Ализода, Ш.Ш. Рушди ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳрии Тоҷикистон [Матн] / Ш.Ш. Ализода // Рушди ҳуқуқи судӣ ва фаъолияти ҳуқуқмуҳофизавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (маводҳои конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ–амалӣ, ш. Душанбе, 22 октябри соли 2015) / зери таҳрири ном. илм. ҳуқуқ, дотсент Маҳмудов И.Т., ном. илм. ҳуқуқ, дотсент Сафарзода А.И. – Душанбе: Империл–Групп, 2015. – С. 41–46

260. Амосов, С. Пределы судебного познания в процессуальном праве [Текст] / С. Амосов // Российский судья. – 2001. – № 1. – С. 15–19.

261. Асцасурова, В.Е. К вопросу о ценностных ориентациях сотрудников правоохранительных органов в современном российском обществе [Текст] / В.Е. Асцасурова // Неклассическое общество: векторы развития. – Владимир. – 2008. – С. 12-17.

262. Бабаджанов, И.Х. Принцип состязательности и равноправия сторон в уголовном судопроизводстве. [Текст] / И.Х. Бабаджанов // Материалы международной научно–практической конференции (Душанбе, 03 ноября 2016). – Душанбе, Ирфон 2016. – С.53–57.

263. Бабаджанов, И.Х., Сальников, В.П. Правоохранительная деятельность как социальная ценность: некоторые вопросы правовой защиты человека, общества и государства [Текст] / И.Х. Бабаджанов, В.П. Сальников // Мир политики и социологии. Федеральный научно–практический журнал. – 2012. – №7. – С. 57–64.

264. Бободжонзода, И.Х. Правоприменительная практика и механизмы судебной защиты субъективных гражданских прав [Текст] / И.Х. Бободжонзода // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование): /И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 119–141.

265. Боннер, А.Т. Правило допустимости доказательств в гражданском процессе: необходимость или анахронизм? [Текст] / А.Т. Боннер // Советское государство и право. – № 10 – М.: Наука, 1990 – С. 21–30.

266. Бабаджанов, И.Х. Трансформация обычаев в праве на постсоветском пространстве. [Текст] / И.Х. Бободжонов // Мир политики и социологии. – Санкт–Петербург. – 2016. – №1. – С.180–198.

267. Бабаджанов, И.Х., Додозода, А.М. Проблемы понимания вины в контексте эволюции научных исследований в сфере цивилистики. [Текст] / И.Х. Бободжонов, А.М. Додозода // Юридическая наука: история и современность. – Санкт–Петербург. – 2017. – №5. – С. 87–95.

268. Бабаджанов И.Х., Додозода А.М. Понятие вины применительно к юридическим и физическим лицам. [Текст] / И.Х. Бободжонов, А.М. Додозода // Юридическая наука: история и современность. – Санкт–Петербург. – 2017. – №6. – С. 94–109.

269. Бободжонзода, И.Х., Кодирзода, Т.К. Понятие правосознание и ее структурные элементы [Текст] / И.Х. Бободжонзода, Т.К. Кодирзода // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование):/И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 15–26.

270. Бободжонзода, И.Х. Кодирзода, Т.К. Проблемы правосознания и правовой культуры судей в процессе судебного правоприменения [Текст] / И.Х. Бободжонзода, Т.К. Кодирзода // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование):/ И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 106–118.

271. Бободжонзода, И.Х. Правоприменительная практика и механизмы судебной защиты субъективных гражданских прав [Текст] / И.Х. Бободжонзода // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование):/ Бободжонзода И.Х., Нематов А.Р. и др. – Душанбе, 2022. – С. 119–141.

272. Бободжонзода, И.Х. Проблемы применения морально–этических норм и право в взаимоотношениях врача и пациента [Текст] / И.Х. Бободжонзода // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование): /И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 149–164.

273. Бабаджанов, И.Х., Сальников, В.П. Материальный и духовный мир человека и общества как объект охранительных правоотношений: ценностный подход [Текст] / И.Х. Бабаджанов, В.П. Сальников // Мир политики и социологии. Федеральный научно–практический журнал. – 2012. – №2. – С. 57–62.

274. Бабаев, В. К. Законность и ее принципы [Текст] / В. К. Бабаев, В. В. Демидов // Ленинградский юридический журнал. – 2004. – № 1. – С. 133–144.

275. Байниязов, Р. С. Правосознание: психологические аспекты [Текст] / Р. С. Байниязов // Правоведение. – 1998. – № 3. – С. 16–21.

276. Байниязов, Р.С. Философия правосознания: постановка проблемы [Текст] / Р.С. Байниязов // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 17–18.

277. Бахрах, Д. Нужна специализация судей, а не судов [Текст] / Д. Бахрах // Российская юстиция. – 2003. – № 2. – С. 10–11.

278. Беляев, В.П. О классификации юридической деятельности [Текст] / В.П. Беляев // Ленинградский юридический журнал. – 2005. – № 13. – С.175–185.

279. Берг, Л.Н. Правоприменительная деятельность в аспекте системного исследования [Текст] / Л.Н. Берг // Российский юридический журнал. – 2011. – № 1. – С. 57.

280. Бережнов, А.Г. Теоретические проблемы правопонимания и формирования содержания права [Текст] / А.Г. Бережнов // Вестн. Моск. госуд. ун–та. – Серия 11. – Право. – 1999. – № 4. – С. 3–13.

281. Бикмаева, Г.Р. Суд присяжных – неотъемлемый институт правового государства [Текст] / Г.Р. Бикмаева // Правовое государство: теория и практика. – 2007. – № 1 (7). – С. 13–15.

282. Бободжонзода, И.Х. (Бабаджанов И.Х.), Кудратов М.А. О некоторых спорных институтах проекта Уголовного кодекса Республики Таджикистан: теория, законодательства и практика. [Текст] / И.Х.

Бободжонзода, М.А. Кудратов. // Журнал "Правовая жизнь". – 2020. – №4 (32). – С. 6–18.

283. Бободжонзода, И.Х. (Бабаджанов И.Х.), Анушервонни Исрофил. Правовая система Республики Таджикистан в годы государственной независимости. [Текст] / И.Х. Бободжонзода, Анушервонни Исрофил. // Правовая жизнь. – 2019. – №3 (27). – С. 21–39

284. Бободжонзода И.Х. Возникновение и развитие новых институтов в гражданском процессуальном праве Таджикистана: Проблемы и перспективы. [Текст] / И.Х. Бободжонзода // Академический журнал. – 2019. – №2 (30). – С. 106–115.

285. Бободжонзода, И.Х. Гаюров, Ш.К. Добросовестность в гражданском праве: некоторые проблемы теории и практики. [Текст] / И.Х. Бободжонзода, Ш.К. Гаюров // Правовая жизнь. – 2019. – №1 (25). – С. 88–103.

286. Бободжонзода, И.Х. Гносеологические аспекты судебного правоприменения и его влияние на устойчивость судебных решений и независимость судей. [Текст] / И.Х. Бободжонзода // Журнал, Законодательство. – 2020. – №1 (37). – С. 49–56.

287. Бободжонзода, И.Х. Кудратов, М.А. Введения института “уголовного проступка” в Уголовный кодекс Республики Таджикистан: проблемы теории, законодательства и практики. [Текст] / И.Х. Бободжонзода, М.А. Кудратов // «Академический юридический журнал». – 2022. – №1 (41). – С.134–145.

288. Бободжонзода, И.Х., Кодирзода, Т.К. Гносеологические аспекты судебного правоприменения и его влияние на устойчивость судебных решений и независимость судей. [Текст] / И.Х. Бободжонзода, Т.К. Кодирзода // Журнал, Законодательство. – 2020. – №1 (37). – С. 49–56.

289. Бободжонзода И.Х., Кодирзода Т.К. Доступ к правосудию и особенности механизма судебной защиты субъективных гражданских

прав в гражданском процессе. [Текст] / И.Х. Бободжонзода, Т.К. Кодирзода // Академический журнал. – 2019. – №3 (31). – С. 45–54.

290. Бободжонзода И.Х., Кодирзода Т.К. Процессуальные препятствия и особенности механизма судебной защиты субъективных гражданских прав в гражданском процессе. [Текст] / И.Х. Бободжонзода, Т.К. Кодирзода // Законодательства. – 2019. – №3 (35). – С. 87–98.

291. Бободжонзода, Исрофил Хусейн (Бабаджанов Исрофил Хусейнович), Пулоди, Мавджуа Комил. Правовые основания на компенсацию морального вреда. [Текст] / И.Х. Бободжонзода, М.К. Пулоди Мир политики и социологии. – Санкт–Петербург. – 2019. – №6. – С. 87–92.

292. Бобочонзода, И.Х. Паёми тақдирсоз ва ояндабин. Паёми Пешвои миллат–ҳуччати камназири давлатсоз. [Матн] / И.Х. Бобочонзода. – Душанбе, 2023. – С.66–80.

293. Бобочонзода, И.Х. Ҳуқуқ ҳамчун арзиш ва арзишҳо дар ҳуқуқ: ҷанбаи назарӣ ва ҳуқуқӣ. [Матн] / И.Х. Бобочонзода // Маводҳои I–умин Конференсияи илмӣ–амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» бахшида ба Рӯзи илми тоҷик дар Академияи ВКД ҚТ (ш. Душанбе, 29 апрели соли 2022). – Душанбе, 2022. – С. 72–80.

294. Бобочонзода, И.Х. Одатҳо ҳамчун шакли ҳуқуқ: таҳлили назариявӣ – ҳуқуқӣ [Матн] / И.Х. Бобочонзода // Самаранокии татбиқи ҳуқуқ ҳамчун омили таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ. Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ (Душанбе, 14 июни соли 2022). – Душанбе, 2022. – С. 43–57.

295. Бобочонзода, И.Х. Риояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд хангоми гузаронидани ҷорабиниҳои оперативӣ–ҷустуҷӯӣ: масоили назариявӣ ва қонунгузорӣ [Матн] / И.Х. Бобочонзода // маводи конференсия бахшида ба рӯзи ҳуқуқи инсон. ш. Душанбе, 10 декабри соли 2021. – С. 60–63.

296. Бобочонзода, И.Х., Қодирзода, Т.Қ. Понятие правосознание и ее структурные элементы [Текст] / И.Х. Бободжонзода, Т.Қ. Қодирзода // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование):/И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 15–26.

297. Бобочонзода, И.Х. Общетеоретические проблемы становления, развития и перспективы правового государства в Республики Таджикистан. [Текст] / И.Х. Бободжонзода Сборник материалов международной научно–практической конференции (г. Уфа, 18 мая 2021 года). – Уфа: БашГУ, 2021. – 395 с. – С. 35–73.

298. Бобочонзода, И.Х. Оқибатҳои ҳуқуқи талоқи маст ва бемор тибқи мактаби ҳуқуқи ҳанафӣ. [Матн] / И.Х. Бобочонзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (мачаллаи илмӣ). Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – №7. – Душанбе: "Сино" 2018. – С. 215–220.

299. Бобочонзода, И.Х. Ҳуқуқи моликии занон дар замони Зардуштия. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (мачаллаи илмӣ). [Матн] / И.Х. Бобочонзода // Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – №6, Душанбе: "Сино" 2018. – С. 223–228.

300. Бобочонзода, И.Х., Қодирзода, Т.Қ. Хусусиятҳои хос ва таҷрибаи баррасии парвандаҳои оид ба бекор кардани ақди никоҳ (таҳлили муқоисавӣ). [Матн] / И.Х. Бобочонзода, Т.Қ. Қодирзода // Нашрияти Суди Олии Ҷумҳрии Тоҷикистон. – №4. октябр–декабр 2018. – С. 70–77.

301. Бобочонзода, И.Х., Ҷавобгарии ҷинояти барои ҷиноятҳои хусусияти ифротгароӣ (экстремистӣ) ва террористидошта: дар назария ва амалия. [Матн] / И.Х. Бобочонзода // Қонунгузорӣ. – 2018. – № 3 (31). – С 80–87.

302. Вопленко, Н.Н. Социально–психологические аспекты законности в деятельности правоприменительных коллективов [Текст] / Н.Н. Вопленко // Правоведение. – 1981. – № 1. – С. 28.

303. Вопленко, Н.Н. Профессиональное правосознание юриста [Текст] / Н.Н. Вопленко // Вестник Волгоград. гос. ун–та. Серия 5: Политика, Социология, Право. – Вып. 2, 1999. – С. 26.

304. Гафуров, Х.М. Перспективы развития судов общей юрисдикции в условиях судебноправовой реформы в Таджикистане [Текст] / Х.М. Гафуров // Ислохоти судӣ дар Тоҷикистон: мушкилот ва роҳҳои ҳалӣ он (маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ–назариявӣ бахшида ба 40–солагии таъсисёбии кафедраи ҳуқуқи судӣ ва назорати прокурорӣ) / зери таҳрири ном. илм. ҳуқуқ, дотсент Маҳмудов И.Т. – Душанбе: Сино, 2014. – С. 121–138.

305. Гражданское судопроизводства // Труды ВЮЗИ. М., 1965. Т. 2. – С. 185.

306. Графский, В.Г. Право как результат применения правила законной справедливости (интегральный подход) [Текст] / В.Г. Графский // Государство и право. – 2010. – № 12. – С. 6–7.

307. Гребеньков, Г.В. Право как предмет философского и научного познания: принципы и методология демаркации [Текст] / Г.В. Гребеньков // Философия права. – 2010. – № 1. – С. 29.

308. Гриб, В.В. Факторы, влияющие на формирование профессионального правосознания российских юристов [Текст] / В.В. Гриб // История государства и права. – 2003. – № 6. – С. 17.

309. Гурвич, М.А. Принцип объективной истины советского гражданского процессуального права [Текст] / М.А. Гурвич // Советское государство и право. – 1964. – № 9. – С. 98–107.

310. Долгова, А.И. Правовое воспитание молодежи как средство борьбы с преступностью [Текст] / А.И. Долгова // Правосознание и правовое воспитание молодежи: Сборник научных трудов. – М., 1977. – С. 31–36.

311. Ершов, В.В. Правопонимание, правотворчество и правоприменение [Текст] / В.В. Ершов // Российское правосудие. – 2008. – № 5. – С. 7–17.

312. Ибрагимов, И.М., Ибрагимова, А.И. Совесть и правосознание российского судьи как гарантия обеспечения справедливого отправления правосудия и противодействия коррупции в уголовном судопроизводстве в России [Текст] / И.М. Ибрагимов, А.И. Ибрагимова // Проблемы в российском законодательстве. – Юридический журнал. – 2017. – №5. – С. 142–149.

313. Карева, М.П. О соотношении права и нравственности в социалистическом обществе [Текст] / М.П. Карева. – Большевик, 1947. – № 4. – С. 47–53.

314. Керимов, Д.А. Право, правосознание, мировоззрение [Текст] / Д.А. Керимов // Советское государство и право. – 1975. – N 7. – С. 41 – 42;

315. Керимов, Д.А. Соотношение теоретической и практической деятельности в процессе познания права [Текст] / Д.А. Керимов // Советское государство и право. – 1980. – N 3. – С. 13–21.

316. К итогам дискуссии о применении норм советского права // Советское государство и право. – 1955. – № 3. – С.44-53

317. Кистяковский Б.А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание). [Текст] / Б.А. Кистяковский. – Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции. – М.: Грифон. 2007. – С. 169-202.

318. Комиссаров, К.И. Творческий характер судебной деятельности [Текст] / К.И. Комиссаров // Краткая антология уральской процессуальной мысли. 55 лет кафедре гражданского процесса Уральской государственной юридической академии. – Екатеринбург, 2004. – С. 90–101.

319. Коркунов, Н.М. Наука права и естествознание [Текст] / Н.М. Коркунов // Журнал гражданского и уголовного права. – СПб. 1879. Книга вторая. – С. 47.

320. Корнев, А.В. К вопросу о правопонимании в дореволюционной России [Текст] / А.В. Корнев // Государство и право. – 1998. – № 5. – С. 97.

321. Корнев, В.Н. Философские и правовые основания понимания применения международного и внутригосударственного права [Текст] / А.В. Корнев // Российское правосудие. – 2011. – № 4. – С.29–38.

322. Кудрявцев, В.К. О правопонимании и законности [Текст] / В.К. Кудрявцев // Государство и право. – 1994, – № 3. – С. 6.

323. Кудрявцев, В.Н. Правосознание юриста [Текст] / В.Н. Кудрявцев // Советская юстиция. – 1974. – № 10. – С. 3.

324. Куницын, А.С. Вопросы методологии научных исследований в российской юридической классике [Текст] / А.С. Куницын // Журнал российского права. – 2011. – № 12. – С. 94.

325. Лившиц, Р.З. О противоречивости двуединой природы права [Текст] / Р.З. Лившиц // Подготовка и принятие законов в правовом государстве: Материалы междунар. семинара, Госдума, 28–29 апреля. – М.: 1997 г, 1998. – С. 285, 287–288.

326. Липень, С.В. Доводы «за» и «против» расширения свободы судебного усмотрения в юриспруденции дореволюционной России: две системы научной аргументации [Текст] / С.В. Липень // Юридическая техника. – 2013. – № 7–1. – С. 180.

327. Лукашева, Е.А. Социалистическое правосознание и законность [Текст] / Е.А. Лукашева. – М., 1973. – С. 48 – 62.

328. Максимов, С.И. Дуальность права в контексте методологии правопонимания [Текст] / С.И. Максимов // Власть и управление на Востоке России. – 2011. – № 3 (56). – С. 163–167.

329. Малько, А.В., Гайворонская, Я.В. Теория правовых актов: необходимость и пути создания [Текст] / А.В. Малько, Я.В. Гайворонская // Государство и право. – 2012. – № 2. – С.21.

330. Маҳмудов, И.Т. Ислоҳоти судӣ–ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон – тақозои замон [Матн] / И.Т. Маҳмудов // Такмили қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҳуқуқи инсон (маводҳои конференсияи илмӣ–назариявӣ бахшида ба муносибати 30–юмин солгарди қабули Конвенсияи СММ оид ба зидди шиканҷа ва дигар муносибатҳои гайриинсонӣ) / зери таҳрири н.и.х., Сафаров Б.А. ва н.и.х. Диноршоев А.М. – Душанбе, 2015. – С. 10–16.

331. Маҳмудов, И.Т. Истифодаи натиҷаҳои фаъолияти оперативӣ–ҷустуҷӯи дар фаъолияти исботкунӣ бо парвандаҳои ҷиноятӣ [Матн] / И.Т. Маҳмудов // Қонуният. – №5 2014. – С. 35–41.

332. Маҳмудов, И.Т. Нақши прокурор дар исботкунӣ // Нақши Конститутсия дар инкишофи соҳаҳои ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / И.Т. Маҳмудов // Маводҳои конференсияи илмӣ–назариявӣ. – 2012. – С.42–51.

333. Маҳмудов, И.Т. Нақши истиқлолияти давлатӣ дар таҳкими ҳокимияти судӣ [Матн] / И.Т. Маҳмудов // Минбари ҳуқуқшинос. – Душанбе, 2016. – 7 сентябр. – № 13–14 (46–47). – С. 4–5.

334. Маҳмудов, И.Т., Абдуллоев, Н.А. Аҳамияти Иҷлосияи тақдирсози Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳкими давлатдорӣ миллӣ ва рушди ҳокимияти судӣ [Матн] / И.Т. Маҳмудов, Н.А. Абдуллоев // Маводҳои конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ–амалӣ дар мавзӯи «Аҳамияти Иҷлосияи тақдирсози 16–уми Шурои Олии

Чумхурии Тоҷикистон дар таҳкими давлатдори миллӣ ва рушди конунгузорӣ» / зери таҳрири н.и.х., дотсент Раҳмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2017. – С. 57–68.

335. Мартышин, О.В. О «либертарно–юридической теории права и государства» [Текст] / О.В.Мартышин // Государство и право. – 2002. – № 10, – С. 5–16.

336. Матузов, Н.И. Применение и толкование права. Коллизии в праве [Текст] / Н.И. Матузов / Теория государства и права. Курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М., 2013. – С. 465–466.

337. Матузов, Н.И. Применение и толкование права. [Текст] / Н.И. Матузов. // Коллизии в праве / Теория государства и права. Курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М., 2013. – С. 465–466.

338. Матюшин, Б.Т. Внутреннее убеждение судей и оценка доказательств [Текст] / Б.Т. Матюшин // Вести. Моск, ун–та. Сер. 11. Право. 1977. № 3. – С. 58.

339. Махрова, М.В., Махрова, Е.И. Подходы к определению функций правосознания и профессионального правового сознания [Текст] / М.В. Махрова, Е.И. Махрова // Юридическая наука как основа формирования правовой культуры современного человека: сборник статей по итогам международной научно–практической конференции. – Стерлитамак, 2018. – С. 32–35.

340. Мирзамонзода, Х.М. Анализ реализации судебно–правовой реформы в Таджикистане и необходимость разработки концепции судебно–правовой политики [Текст] / Х.М. Мирзамонзода // Правовая жизнь. – Душанбе, 2020. – № 2 (30). – С. 133–146.

341. Митина, М.Г. Вопросы формирования состава суда для рассмотрения дел в арбитражных судах в новом Арбитражном процессуальном кодексе РФ [Текст] / М.Г. Митина // Федеральный арбитражный суд Уральского округа. Практика. Комментарии. Обзоры. – 2002. – № 4 (12). – С. 14.

342. Мицкевич, А.В. Взаимодействие прав и нравственности [Текст] / А.В. Мицкевич // Взаимодействие форм общественного сознания. — М. : Московский ун-т, 1964. — С. 82–120.

343. Мурашин, А.Г. Роль институтов непосредственной демократии в повышении политической и правовой активности граждан [Текст] / А.Г. Мурашин // Проблемы правоведения: Республиканский междуведомственный научный сборник. Киев: Выща шк., 1988. Вып. 49. — С. 7–11.

344. Насриддинзода, Э.С. Нақши Пешвои миллат дар баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа [Матн] / Э.С. Насриддинзода // Ваҳдат, Давлат, Президент. Ҷилди XXXШ. — Душанбе: Ирфон, 2021. — С. 6–20.

345. Недбайло, П. О. Внутреннее убеждение судей и социалистическая законность [Текст] / П.Е. Недбайло // Дальнейшее развитие советской демократии и укрепление социалистической законности. — М., 1958. — С. 33–57.

346. Нематов, А.Р. Асосҳои назариявии ҳамбастагии техникаи конунгузорӣ ва сифати қонун [Матн] / А.Р. Нематов // // Забон ва сифати қонун (Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ) / Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Раҳимов М.З. -Душанбе, Шуҷоӣён. 2010. — 356с. — С.151–166.

347. Нематов, А.Р. Защита прав человека как правовая ценность в процессе правоприменительной деятельности [Текст] / А.Р. Нематов // Материалы Международной научно-практической конференции «XII Ломоносовские чтения», посвященной Дню таджикской науки и 30-летию установления дипломатических отношений между Республикой Таджикистан и Российской Федерацией (29–30 апреля 2022). Часть II. Общественные и гуманитарные науки. — Душанбе, 2022. — 682 с. —С.575–585.

348. Нематов, А.Р. Механизмҳои ҳифзи ҳуқуқи инсон ва фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунии давлат: масъалаҳои ҳамгироӣ ва ҳамкорӣ [Матн] / А.Р. Нематов // маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ дар мавзӯи «Самаранокии татбиқи ҳуқуқ ҳамчун омили таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ». – Душанбе; Дониш, 2022. – С. 103–117.

349. Нематов, А.Р. Повышение правовой культуры как фактор эффективности правоприменительной деятельности [Текст] / А.Р. Нематов // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование): / Шарофзода Р.Ш., Бободжонзода И.Х., Нематов А.Р. и др. – Душанбе, 2022. – С. 73–89.

350. Нематов, А.Р. Стабильность и динамизм законодательства Республики Таджикистан как фактор эффективности правоприменительной деятельности [Текст] / А.Р. Нематов // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование): / Шарофзода Р.Ш., Бободжонзода И.Х., Нематов А.Р. и др. – Душанбе, 2022. – С. 141–148.

351. Новгородцев, П.И. Право и нравственность. Сборник по общественно–юридическим наукам. [Текст] / П.И. Новгородцев // Выпуск 1 (под ред. Ю.С. Гамбарова). – С.–Петербург, книжный магазин и контора изданий О.Н. Поповой, 1899. – С. 113–136.

352. Окара А.Н. Правосознание – центральная категория философии права И.А. Ильина [Текст] / А.Н. Окара // Государство и право. – 1999. – № 6. – С. 84–93.

353. Петрова, Л.В. О естественном и позитивном праве [Текст] / Л.В. Петрова // Государство и право. – 1995. – № 2. – С. 32–41

354. Погодин, А.В. Содержание и методология теории реализации норм права [Текст] / А.В. Погодин // Ученые записки Казанского университета. Том 135. Кн. 4. – 2011. – С. 9.

355. Полина, В.К. Правовая культура и правосознание судей: общетеоретические аспекты осуществления правосудия в России [Текст] / В.К. Полина // Правовая культура. – 2020. – №1. – С.121–131.

356. Пяткина, С.А. О правовой теории русского юридического позитивизма [Текст] / С.А. Пяткина // Правоведение. – 1964. – № 4. – С. 117.

357. Радько, Т.Н., Медведева, Н.Т. Позитивизм как научное наследие и перспектива развития права России [Текст] / Т.Н. Радько, Н.Т. Медведева // Государство и право. – 2005. – № 3. – С. 6.

358. Ралько, В.В., Якубенко, К.Ю. Проблемы становления судебной власти и правосознания судей [Текст] / В.В. Ралько, К.Ю. Якубенко // Учёные труды Российской академии адвокатуры и нотариата. – 2020. – №1. – С. 23–29.

359. Ратинов, А.Р. Структура и функции правового сознания [Текст] / А.Р. Ратинов // Проблемы социологии права. Вып. 1. Вильнюс, 1970. – С.178– 187.

360. Ратинов, А. Р. Правосознание и преступное поведение [Текст] / А.Р. Ратинов // Вопросы изучения преступности и борьбы с нею: сб. науч. работ. – М.: изд-во Всесоюз. ин-та по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1975. – С. 70–87.

361. Раҳимов, М.З. Сифати қонун ҳамчун омили баланд бардоштани самаранокии он [Матн] / М.З. Раҳимов // Забон ва сифати қонун (Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ) / Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Раҳимов М.З. -Душанбе, Шӯҷоиён. 2010. – 356с. – С.13-24.

362. Резниченко И.М. О принципе объективной истины в советском гражданском процессе. [Текст] / И.М. Резниченко. // Труды ВЮЗИ. Том 4. – М., 1965. – С. 166–188.

363. Сапун, В.А. Правоприменительная деятельность: особенность и структура [Текст] / В.А. Сапун // Ленинградский юридический журнал. – 2005. – № 3. – С. 185–191

364. Сапун, В.А. Реформирование организационных форм и уровней юридического образования (По целевой программе развития системы юридического образования в России) [Текст] / В.А. Сапун // Проблемы и перспективы высшего гуманитарного образования в эпоху социальных реформ. – СПб., 1998. – С. 41–43.

365. Сергей, Хопта. Формирование профессионального правосознания судьи. [Текст] / Хопта Сергей // Закон и Жизнь. – С.118.

366. Соколов, Н.Я. Юридическая профессия: понятие, сущность и содержание. [Текст] / Н.Я. Соколов // Государство и право. – 2004. – № 9. – С. 30.

367. Соколов, Н.Я. Правосознание юристов: понятие, сущность и содержание [Текст] / Н.Я. Соколов // Советское государство и право. – 1983. – № 10. – С. 18.

368. Соловьев, В. К вопросу о правопонимании в дореволюционной России [Текст] / В. Соловьев // Государство и право. – 1998. – № 5. – С. 95.

369. Соловьев, В.С. Философские начала цельного знания [Текст] / В.С. Соловьев // Собр. Соч. Т. 1. – СПб, 1873–1877. – С. 250–406.

370. Сорокин, В.В. О плюралистическом подходе к правопониманию: субъективные заметки [Текст] / В.В. Сорокин // Правовая культура. – 2008. – № 1(4). – С. 55.

371. Строгович, М.С. О рациональном и эмоциональном в судебном исследовании [Текст] / М.С. Строгович // Советское государство и право. – 1959. – № 5. – С. 95.

372. Суслов, В.А. Структура правосознания [Текст] / В.А. Суслов // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1997. – № 2. – С. 86–89.

373. Трофимов, В.В. Социально–психологическая природа правовых норм [Текст] / В.В. Трофимов // Вестник ТГУ. – 2001. – Вып. 1 (21). – С. 51.

374. Тихомиров, Ю.А. Правоприменение: от стихийности к системе [Текст] / Ю.А. Тихомиров // Журнал российского права. – 2007. – № 12. – С. 28.

375. Торчилин, К.Е. Материалистическая диалектика в системе методов общей теории государства и права конца XIX – начала XX в. [Текст] / К.Е. Торчилин // История государства и права. – 2012. – № 17. – С. 8.

376. Фарҳод, Раҳимӣ. Паём фарогир ва дурнамоӣ рушди кишвар бо ташаббусҳои ҷаҳонӣ. [Матн] / Раҳимӣ Фарҳод. Паёми Пешвои миллат–хучҷати камназири давлатсозӣ. – Душанбе, 2023 – С. 44–61.

377. Фролова, Е.А. Методологические основы разграничения концепций правопонимания [Текст] / Е.А. Фролова // Государство и право. – 2009. – № 4. – С. 67.

378. Холиқзода, А.Ғ. Қонуни миллӣ – таносуб бо ҳуқуқи инсон [Матн] / А.Ғ. Холиқзода // Маҷмӯи мақолаҳои Мизи мудаввар дар «15 соли Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «дар бори танзимаи анъана ва ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» 6 дастовардҳо, мушкилот ва дурнамо» (ш. Душанбе, 8 июни соли 2022) – Душанбе: «Балогат», 2022. – С. 41–72.

379. Холиқзода, А.Г. Правопонимание и права человека: состояние, проблемы и перспективы [Текст] / А.Г. Холиқзода // Самаранокии татбиқи ҳуқуқ ҳамчун омили таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ: маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ (ш. Душанбе, 14 июни соли 2022) // зери таҳрири академик Фарҳод

Раҳимӣ, Президенти Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон – Душанбе: Дониш, 2022. – 342с. –С. 73–103.

380. Холиқзода, А.Ғ. Баъзе мулоҳизаҳо оид ба роҳҳои рушди мафкураи солими миллӣ ва муқовимат бо сиёсисозии дин дар партави Паёми Пешвои миллат [Матн] / А.Ғ. Холиқзода // Муқовимат бо ифротгароии хушунатомез дар ҷомеа ва фазои иттилоотӣ: маҷмӯаи Муассисаи давлатии «Маркази исломшиносӣ» дар назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон // Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Холиқзода А.Ғ. – Душанбе: ЭР–граф, 2022. – С. 7–21.

381. Холиқзода, А.Ғ. Қонуни миллӣ. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. [Матн] / А.Ғ. Холиқзода // Бахши илмҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022 – №1. – С. 211–22.

382. Холиқзода, А.Ғ. Президент поягузори ислоҳоти ҳуқуқию маънавии ҷомеа. Пешвои миллат ва рушди Тоҷикистони соҳибистиклол [Матн] / А.Ғ. Холиқзода // Маводи конференсияи илмӣ–амалии ҷумҳуриявии “Президент – кафили рушди устувори иқтисодӣ ва зиндагии шоистаи мардум”. – Хучанд: Ношир, 2022. – С. 43–54.

383. Холиқзода, А.Ғ., Бобочонзода, И.Ҳ., Шосаидзода, Ш.Ш. Бардоштҳои маънавӣ–ҳуқуқӣ аз Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шоҳроҳи бунёди давлати миллӣ. [Матн] / А.Ғ. Холиқзода И.Ҳ. Бобочонзода, Ш.Ш.Шосаидзода // «Маҷаллаи Академиявии ҳуқуқ». – 2022, – №2 (42). – С. 26–37.

384. Холиқзода, А.Ғ., Шосаидзода, Ш.Ш. Таҳҷуми иттилоотӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва роҳҳои ҳуқуқии ҳимоя аз он [Матн] / А.Ғ. Холиқзода, Ш.Ш.Шосаидзода // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон (маҷаллаи илмӣ–амалӣ). Нашрияи факултети ҳуқуқшиносии ДМТ. – Душанбе, 2021. – № 3 (23). –С. 7–18.

385. Шарофзода, Р.Ш., Раҷабзода, Р.М. Фарҳанги ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ: мафҳум ва хусусиятҳои он [Матн] / Р.Ш. Шарофзода, Р.М. Раҷабзода // Паёми Донишгоҳи миллии

Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – Душанбе, ДМТ, 2022. – № 1. – С. 153–158.

386. Шарофзода, Р.Ш. Актуальные задачи теории государства и права в переломные периоды исторического развития [Матн] / Р.Ш. Шарофзода // Маводи якумин коференсияи илмӣ–амалии байналхалқӣ дар мавзӯи: «Илм ва амалияи ҳуқуқшиносӣ» бахшида ба рӯзи илми тоҷик. Академияи Вазорати корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 30–юми апрели соли 2022. – Душанбе, 2022. – 371с. – С. 342–349.

387. Шарофзода, Р.Ш. Деятельность современного государства в условиях усиления информационных вызовов и угроз [Текст] / Р.Ш. Шарофзода // Юридическая наука: история и современность. Санкт–Петербург, 2021. – № 10. – С. 175–188.

388. Шарофзода, Р.Ш. Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар фаъолияти ҳуқуқтатбиқсозӣ [Матн] / Р.Ш. Шарофзода // Самаранокии татбиқи ҳуқуқ ҳамчун омили таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ. Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ (Душанбе, 14 юни соли 2022). – Душанбе, 2022. – С. 58–72.

389. Шарофзода, Р.Ш. Методологияи таҳқиқи мафҳуми «татбиқи ҳуқуқ» дар робита бо падидаҳо ва равандҳои нави ҳаёти ҳуқуқӣ. [Матн] / Р.Ш. Шарофзода «Маҷалаи Академиявӣи ҳуқуқ», 2022. – №3 (43), – С. 23–31.

390. Шарофзода, Р.Ш. Морально–нравственные императивы профессиональной деятельности сотрудников органов внутренних дел [Текст] / Р.Ш. Шарофзода // Труды Академии МВД РТ. – 2022. – № 1(53). – С. 76–85.

391. Шарофзода, Р.Ш. Ҳифзи амнияти иттилоотӣ – вазифаи мубрами давлати Тоҷикистон [Матн] / Р.Ш. Шарофзода // Асосҳои таҳкими истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити таҳдидҳо ва хатарҳои иттилоотӣ. Маводи конференсияи илмӣ–амалии

ҷумхуриявӣ. Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 9–уми мари соли 2022. – Душанбе, 2022. – С. 5–18.

392. Шарофзода, Р.Ш. Ҳуқуқҳои инсон чун нишондиҳандаи моҳияти гуманитарии қонунгузорӣ [Матн] / Р.Ш. Шарофзода // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2022. – № 2 (42). – С. 68–74.

393. Шарофзода, Р.Ш. Правовое воспитание как условие формирования правовой культуры [Текст] / Р.Ш. Шарофзода // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование): / Р.Ш. Шарофзода, И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 27–38.

394. Шарофзода, Р.Ш. Правосознание населения как объект воздействия глобализационных процессов [Текст] / Р.Ш. Шарофзода // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование): / Р.Ш. Шарофзода, И.Х. Бободжонзода, А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 38–46.

395. Шарофзода, Р.Ш. Риски профессиональной правоохранительной деятельности в контексте интеграции правовых и моральных норм и ценностей [Текст] / Р.Ш. Шарофзода // Труды Академии МВД РТ. – 2022. – № 2 (54). – С. 46–54;

396. Шарофзода, Р.Ш., Алимзода, Ш.А. Шартномаи коллективӣ ҳамчун намуди шартномаи меъёрӣ [Матн] / Р.Ш. Шарофзода, Ш.А. Алимзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2022. – №4 – С.241–248.

397. Шарофзода, Р.Ш., Қодирзода, Т.Қ. Инкишофи заминаҳои илмӣ–методологии мафҳуми шуури ҳуқуқӣ. [Матн] / Р.Ш. Шарофзода, Т.Қ. Қодирзода // Маҷаллаи Академияи ҳуқуқ. – 2022. – №1 (41). – С. 44–53.

398. Шарофзода, Р.Ш., Шокиров, Ф.А. Иттилоотонии фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ: таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои дигари аъзои ИДМ [Матн] / Р.Ш. Шарофзода, Ф.А. Шокиров // Ахбори ДДХБСТ. – 2021. – № 4 (89). – С. 130–141;.

399. Шоҳиён, Ш. Нақши ҳамкориҳои ҳокимияти судӣ ва мақомоти прокуратура дар таъмини адолати судию иҷтимоӣ ва таъмини волоияти қонун дар ҷомеа [Матн] / Ш. Шоҳиён // Қонуният. – 2017. – № 1. – С. 14–17.

400. Шоҳиён, Ш. Соҳибистиклолии Тоҷикистон ва таҳкими ҳокимияти судӣ [Матн] / Ш. Шоҳиён // Мизони қонун (маҷаллаи илмӣ–амалии Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон). – Душанбе. – 2021. – № 2. – С. 12–14..

401. Юлдошев, Р.Р., Александрова, Л.А. Институт преюдиции в уголовном судопроизводстве Российской Федерации и Республики Таджикистан [Текст] / Р.Р.Юлдошев, Л.А. Александрова // Юридическая наука и правоохранительная практика. – 2016. – №1 (35). – С.156–163

402. Юрашевич, Н.М. Правосознание и право: общность и различие [Текст] / Н.М. Юрашевич // Гос–во и право. – 2005. – № 7. – С. 69–75.

V. Диссертатсия ва авторефератҳо:

403. Абдуллаев, Н.А. Принцип национального языка производства по делу в советском уголовном процессе[Текст]: автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук.: 12.00.09./ Н.А. Абдуллаев. – Душанбе, 1971. – 28 с.

404. Абдуллозода, Ф.Н. Хусусиятҳои ташаккул ва рушди Суди Олӣ дар Тоҷикистон ва Россия: давраи шуравӣ ва пасошуравӣ (таҳлили муқоисавии таърихӣ–ҳуқуқӣ) [Матн]: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ.: 12.00.01. / Ф.Н. Абдуллозода. – Душанбе, 2019. – 223 с.

405. Абдулхонов, Ф.М. История судопроизводства досовестского Таджикистана (историко-правовое исследование) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01. / Ф.М.Абдулхонов. – Душанбе, 2011. – 190 с.
406. Аверин, А.В. Судебное правоприменение и формирование научно-правового сознания судей (проблемы теории и практики) [Текст]. дисс... док. юрид. наук.: 12.00.01 / А.В. Аверин. – Саратов 2004. – 381с.
407. Арипов, А.Л. Деятельность следователя по собиранию и проверке доказательств на предварительном следствии: по законодательству Республики Таджикистан[Текст]: диссертация...канд.юр. наук: 12.00.09. / А.Л.Арипов. – М., 2011.–228с.
408. Байниязов Р.С. Правосознание и правовой менталитет в России[Текст]: дисс... док. юрид. наук.: 12.00.01 / Р.С. Байниязов. – Саратов, 2006. – 349с.
409. Белканов, Е.А. Структура и функции правосознания[Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Е.А. Белканов. – Екатеринбург, 1996. – 25с.
410. Белкин, А.Р. Теория доказывания: криминалистический и оперативно-розыскной аспекты[Текст]. Дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09 / А.Р. Белкин. – Воронеж, 2000. – 416 с.
411. Гаибов, Р.Д. Судебное правоприменение в условиях судебно-правовой реформы постсоветском Таджикистане: общее теоретический аспект[Текст]: дисс... канд. юрид. наук.: 12.00.01. / Р.Д. Гаибов. – Душанбе, 2012. – 199с.
412. Гриценко, Г.Д. Право как социо-культурное явление. Философско-антропологическая концепция [Текст]: дисс. ... д-ра филос. Наук.: 09.00.13 / Г.Д. Гриценко. – М. : РГБ, 2005 – 380 с.
413. Гуренко, Д.В. Социокультурные особенности профессионального правосознания в России[Текст]: дисс. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01. / Д.В.Гуренко. – Ростов-на-Дону, 2007. –193 с.

414. Еремина И.С. Педагогическое управление становлением гражданственности будущих специалистов в образовательной системе вуза[Текст].– дис... д–ра пед. наук.: 13.00.08. / И.С. Еремина. Благовещенск, 2015. – 367 с.

415. Жуков, Ю.М. Судебная экспертиза в советском гражданском процессе[Текст]: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. / Ю.М. Жуков. – М., 1965. – 15 с.

416. Завқизода, С. Интихоб, тайёр намудан ва такмили ихтисоси судяҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: масъалаҳои назариявӣ–амалӣ ва ташкилию ҳуқуқӣ[Матн]. Автореф. дис... ном. илм. ҳуқуқ.: 12.00.01. / С. Завқизода. – Душанбе, 2023. – 41 с.

417. Зайцев, И.М Теоретические вопросы устранения судебных ошибок в гражданском процессе[Текст]. Дис... д–ра юрид. наук.: 12.00.03. / И.М. Зайцев. – Саратов, 1986. – 364 с.

418. Калпин, А.Г. Письменные доказательства в судебной практике по гражданским делам[Текст]: Автореф. дис ... канд. юрид наук.: 12.00.15. / А.Г. Калпин. – М., 1966. – 20 с.

419. Касаткин, С.Н. Правосознание как категория правоведения (теоретико–методологический аспект) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01. / С.Н. Касаткин. – Казань, 2003. –170 с.

420. Козлов, А.С. Понятие и признаки судебных доказательств в советском гражданском процессе[Текст]. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.03. / А.С.Козлов. – М., 1978. – 19 с.

421. Комнатная, Ю.А. Политико–правовые воззрения М.М. Ковалевского[Текст]: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01 / Ю.А. Комнатная. – Саратов, 2002. – 175 с.

422. Корнев, В.Н. Проблемы теории государства в либеральной правовой мысли России второй половины XIX – начала XX века[Текст]: Дис. ... д–ра юрид. наук: 12.00.01. / В.Н. Корнев. – М., 2006. – 437 с.

423. Кузнецов, Р.А. Деформация профессионального правосознания юристов[Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01. / Р.А. Кузнецов. – Екатеринбург, 2005. – 32 с.

424. Курылев, С.В. Установление истины в советском правосудии [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук.: 12.00.01. / С.В. Курылев. – М., 1967. – 30 с.

425. Лаврентьев, А.Р. Коллизии института юридической ответственности в России[Текст]. Дис... канд. юрид. наук.: 12.00.01. / А.Р. Лаврентьев. – Н. Новгород, 1999. – 155 с.

426. Лилуашвили, Т.А. Предмет доказывания и распределения бремени доказывания между сторонами в советском гражданском процессе[Текст]: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.15. / Т.А. Лилуашвили. – М., 1961. – 20 с.

427. Лашков, А.С. Правотворческие ошибки. Проблемы теории и практики[Текст]. Дис ... канд. юрид. наук.: 12.00.01. / А.С. Лашков. – СПб, 1999. – 154 с.

428. Львов С.А. Критика «философии ценностей» в русской буржуазной политико-правовой мысли (Б.А. Кистяковский): Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львов Сергей Александрович. – Л., 1983. – 20с.

429. Миннекес, И.А. Индивидуальное правовое регулирование (теоретико-правовой анализ) [Текст]. Автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01 / Минникес И.А. – Екатеринбург, 2009. – 54 с.

430. Мурадов, А.А. Правовые основы организации и деятельности Верховного Суда Республики Таджикистан[Текст]: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.11. / А.А. Мурадов. – М., 2014. – 190 с.

431. Мурсалимов, К.Р. Правоприменительные ошибки: проблемы теории[Текст]. Дис... канд. юрид. наук.: 12.00.01. / К.Р. Мурсалимов. – Н. Новгород, 2000. – 182 с.

432. Мухін, В.В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функцій [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.В. Мухін. – Х., 2007. – 20с.

433. Назар, М.А. Адолати иҷтимоӣ дар назария ва амалияи ҳаёти ҷамъиятӣ[Матн]. Автореф. дис... док. илм. фалсафа.: 09.00.11. / М.А. Назар. – Душанбе, 2022. – 110 с.

434. Назаров, А.К. Исламское уголовное право и его применение в странах с элементами исламской правовой системы[Текст]: теоретические и прикладные аспекты (сравнительный уголовно–правовой анализ). дисс... на соиск. уч. ст. док. юрид. наук.: 12.00.01. / А.К. Назаров. – Душанбе, 2021. – 404с.

435. Насков, Д.С. Ҷанбаҳои назариявӣ ва омилҳои асосии ташаккули шуури ҳуқуқии ҷавонони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи истиқлолият[Матн]. Автореф. дис... ном. илм. ҳуқуқ.: 12.00.01. / Д.С. Насков. – Душанбе, 2021. – 56 с.

436. Никитенко Ю.М. Локальная юридическая деятельность: общетеоретический анализ[Текст]: автореф. дис. канд. юрид. наук.: 12.00.01. / Ю.М. Никитенко. – Саратов, 2013. – 31 с.

437. Нусратов, Л.М. Проблемаҳои ташаккули шуури ҳуқуқӣ дар Тоҷикистони муосир (ҷанбаҳои назария ва методология) [Матн]. Дис... ном. илм. ҳуқуқ. 12.00.01. / Л.М. Нусратов. – Душанбе, 2008. – 160 с.

438. Палеха, Р.Р. Природа правоприменения как особой формы реализации права[Текст]: Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Палеха Роман Робертович. – Елец, 2006. – 171 с.

439. Пчелинцев, В.А. Трансформация правосознания общества в современной России (теоретико–правовое исследование) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01. / В.А. Пчелинцев. – Уфа, 2004.– 173 с.

440. Раджабов С.Р. Развитие уголовно–процессуального законодательства Таджикской ССР: дис.. канд.юридич. наук: 12.00.09.– Душанбе, 1967.– 408с.

441. Раҳматҷонзода, Р.Р. Таълимот оид ба таъқиби ҷиноятӣ дар муруфияи судии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон[Матн]. Автореф. дис... док. илм. ҳуқуқ.: 12.00.01. / Р.Р. Раҳматҷонзодаю – Душанбе, 2023. – 146 с.
442. Раҳмон, Д.С. Правовая природа актов Конституционного суда Республики Таджикистан[Текст]: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01. / Д.С. Раҳмон. – Душанбе, 2019. – 177 с.
443. Рябцев, Р.А. Современная правовая реформа в России и правосознание: (теоретико–правовые проблемы изменения правосознания граждан) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01. / Р.А. Рябцев. – Ростов н/Д, 2005. – 173 с.
444. Рязанцев, С.В. Духовно–нравственные основания правосознания в философии права И.А. Ильина [Текст]: дис ... канд. философ. наук: 09.00.05 / С.В. Рязанцев. – Тула, 2008. – 139 с.
445. Сайнозимзода Ф.С. «Табиати ҳуқуқи Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон: масъалаҳои назариявӣ ва амалӣ»[Матн]. дисс. барои дарёфти ун. илмии н.и.х.: 12.00.01. / Ф.С. Сайнозимзода. – Душанбе, 2022 –197с.
446. Сапун, В.А Социальная структура правосознания и реализации права[Текст]: автореф. канд. дисс.: 12.00.01 / В.А. Сапун. – Свердловск, 1978. – 14 с.
447. Сапун, В.А. Теория правовых средств и механизм реализации права[Текст]: Дис. ... д–ра юрид. наук : 12.00.01. / В.А. Сапун. – Н. Новгород, 2002. – 321 с.
448. Саркорова, Ш.С. Деформатсияи шуури ҳуқуқӣ: ҷанбаҳои назариявӣ ва амалӣ[Матн]. Автореф. дис... ном. илм. ҳуқуқ.: 12.00.01. / Ш.С. Саркорова. – Душанбе, 2023. – 26 с.
449. Сафронов, В.В. Правосознание гражданина [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. / В.В. Сафронов. – Красноярск, 2004. – 242 с.

450. Серый, В.В. Имидж судебной власти в России как отражение социально–политических процессов[Текст]: дисс. ... к. п.н.: 12.00.01. / В.В. Серый. – М., 2011. – 216 с.

451. Смирнов, А.И. Влияние профессионального правосознания на формирование позитивного права в Византийской империи[Текст]. дисс... на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук.: 12.00.01. / А.И. Смирнов. – М. 2022. – 191 с.

452. Солиев, К.Х. Праворазъяснительная деятельность Верховного Суда РТ[Текст]: обще теоретический аспект: Дис... канд. юрид. наук.: 12.00.01. / К.Х. Солиев. – Душанбе, 2004. – 205 с.

453. Тапчанян, Н.М. Правосознание и правовая культура личности в условиях обновления России[Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук.12.00.01. / Н.М. Тапчанян. – М., 1999. – 22 с.

454. Чванов, О.А. Механизм правоприменения[Текст]: Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Чванов Олег Анатольевич: Саратов, 1995.– 237 с.

455. Шеяфетдинова, Н. А. Правосознание в механизме обеспечения экологической безопасности[Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01. / Н.А. Шеяфетдинова. – М., 2003. – 26 с.

456. Шодиев, И.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX – нач. XXI вв.) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01. / И.Р. Шодиев. – Душанбе, 2010. – 176 с.

457. Шульга, И.В. Правовые позиции Верховного Суда Российской Федерации (вопросы теории) [Текст]. Автореф... на соис. уч. степ. к.ю.н.: 12.00.01. / И.В. Шульга. – Москва. 2016. – 26 с.

458. Юсупова С.О. Принцип независимости судей и подчинение их только закону в советском уголовном процессе. (По материалам Таджикской ССР) [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / С.О. Юсупова ; Тадж. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Душанбе, 1972. – 19 с.

459. Яковенко, О.В. Правовая процедура[Текст]: автореф. дис. ...
канд. юрид. наук: 12.00.01. / О. В. Яковенко. — Саратов, 1999. — 21 с.

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗӢИ ДИССЕРТАТСИЯ

а) Монографияҳо, дастури таълимӣ:

[1–М]. Кодиров, Т.К. – гл. 39. гл. 41 Комментарии к гражданскому процессуальному кодексу Республики Таджикистан [Текст] / Т.К. Кодиров / Под.ред. профессора Рахимова М.З. – Душанбе, 2012. – 573 с.

[2–М]. Қодиров Т.Қ., Бобочонов И.Ҳ., Қодиров Т.Қ., Бадалов Ш.К. Уҳдадорихои алиментдихӣ (дар назария ва амалияи Ҷумҳурии Тоҷикистон): Дастури таълимию амалӣ/ Зери таҳрири Раиси Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон Маҳмудов М.А.. [Матн] / Т.Қ. Қодиров, И.Ҳ. Бобочонов, Ш.К. Бадалов. – Душанбе «Эр–граф», 2012. – 272 с. – ISBN 978-99947-41-97-7.

[3–М]. Кодирзода Т.К. Актуальные проблемы осуществления субъективных гражданских прав (учебное пособие). [Текст] / Т.К. Кодирзода. – Душанбе. 2013. –92 с.

[4–М]. Кодирзода Т.К. Злоупотребления субъективными гражданскими правами (теория и практика). Монография. [Текст] / Т.К. Кодирзода. – Душанбе.: «Ямини содик», 2014. – 176с.

[5–М]. Кодирзода Т.К. Проблемы злоупотребления субъективными гражданскими правами. Монография. [Текст] / Т.К. Кодирзода. – Душанбе.: Издательство “Эр–граф”, 2019. – 164 с. – ISBN 978-99975-73-68-1.

[6–М]. Қодирзода Т.Қ., Бобочонзода И.Ҳ., Ашурзода А.А., Фафозода И., Саидзода М.Ш., Анушервони И., Ҳамроқулзода Б.А. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кудак» [Матн] / Т.Қ. Қодирзода, И.Ҳ. Бобочонзода, А.А. Ашурзода, И. Фафозода, М.Ш. Саидзода, И. Анушервони, Б.А. Ҳамроқулзода // Зери таҳрири Раиси Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Шермуҳаммад Шоҳиён. – Душанбе: «Эр–граф». 2019.–308 саҳ. – ISBN 978-99975-96-87-5.

[7–М]. Қодирзода Т.Қ., Бобочонзода И.Ҳ., Раҳимзода Р.Ҳ., Сафарзода А.И., Шоҳиён А., Солиев К.Х., Хусейнзода С.Ҳ., Фафозода И., Ғоибназар

И., Қудратзода М. Ҳуқуқи ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қисми умумӣ. Китоби дарсӣ [Матн] / Т.Қ. Қодирзода, И.Ҳ. Бобочонзода, Р.Ҳ. Раҳимзода, А.И. Сафарзода, А. Шоҳиён, К.Х. Солиев, С.Ҳ. Ҳусейнзода, И. Фафоззода, И. Ғоибназар, М. Қудратзода // Зери таҳрири д.и. х., дотсент Раҳимзода Р.Ҳ. ва д.и. х. Бобочонзода И.Ҳ. — Душанбе: «ЭР–граф», 2019. – 550 с. – ISBN 978-99975-73-93-3

[8–М]. Кодирзода Т.К. Правосознание судей (понятие, структура и виды). Монография. Часть 1. [Текст] / Т.К. Кодирзода. – Душанбе: «ЭР–граф», 2021. –164 с. – ISBN 978-99985-62-49-3.

[9–М]. Кодирзода Т.К. Правосознание судей (судебное познание и мышления судей). Монография. Часть 2. [Текст] / Т.К. Кодирзода. – Душанбе: «ЭР–граф», 2022. – 188с. – ISBN 978-99985-62-49-3.

[10–М]. Қодирзода Т.Қ. Шуури ҳуқуқи судяхо. Монография. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода. – Душанбе: «ЭР–граф», 2023. – 312 с. – ISBN 978-99985-1-160-6.

[11–М]. Қодирзода Т.Қ., Бобочонзода И.Ҳ., Рустамзода М.Р. Ҳуқуқи ҷиноятӣ: Ҷиноят ва Ҷазо дар саволу ҷавобҳо, қисми якум, Ҷиноят, Васоити илмию амалӣ. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода, И.Ҳ. Бобочонзода, М.Р. Рустамзода. – Душанбе: «ЭР–граф», 2023. – 279 с. – ISBN 978-99985-1-133-0

б) Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[12–М]. Қодирзода Т.Қ. Пределы и ограничения осуществление субъективных гражданских прав [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Законодательства. – 2017. – №4(28). – С. 40-54. – ISSN 2410-2903.

[13–М]. Кодирзода Т.К. Генезис и современные концепции злоупотребления субъективных гражданскими правами [Матн] / Т.К.

Кодирзода // Правовая жизнь. – 2017 – 4 (20). – С. 133–147. – ISSN 2307-5198.

[14–М]. Кодирзода Т.К., Бободжонзода И.Х., Процессуальные препятствия и особенности механизма судебной защиты субъективных гражданских прав в гражданском процессе. [Текст] / Т.К. Кодирзода, И.Х. Бободжонзода // Законодательства. – 2019. – №3 (35). – С. 87–98. – ISSN 2410-2903.

[15–М]. Кодирзода Т.К., Бободжонзода И.Х., Доступ к правосудию и особенности механизма судебной защиты субъективных гражданских прав в гражданском процессе. [Текст] / Т.К. Кодирзода, И.Х. Бободжонзода // Академический журнал. – 2019. – №3 (31). – С. 45–54. – ISSN 2305-0535.

[16–М]. Кодирзода Т.К., Бободжонзода И.Х., Гносеологические аспекты судебного правоприменения и его влияние на устойчивость судебных решений и независимость судей. [Текст] / Т.К. Кодирзода, И.Х. Бободжонзода // Академический журнал. – 2019. – №4 (32). – С. 44–51. – ISSN 2305-0535.

[17–М]. Кодирзода Т.К., Бободжонзода И.Х., Курбонзода Ш.Ш. Права пациентов: в контексте юридической конфликтологии. [Текст] / Т.К. Кодирзода, И.Х. Бободжонзода, Ш.Ш. Курбонзода // Законодательства. – №4 (36). – 2019. – С. 42–48. – ISSN 2410-2903.

[18–М]. Кодирзода Т.К. Понятие и структура правосознания. [Текст] / Т.К. Кодирзода // Академический журнал. – 2020. – №1 (33) – С. 47–52. – ISSN 2305-0535.

[19–М]. Қодирзода Т.Қ. Мафхуми шуури ҳуқуқии судяҳо. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2020. – №1(29). – С. 16–27. – ISSN 2307-5198.

[20–М]. Кодирзода Т.К. Гносеологические аспекты судебного правоприменения и его влияние на устойчивость судебных решений и независимость судей. [Текст] / Т.К. Кодирзода // Законодательства. – 2020. – №1(37). – С. 49–56. – ISSN 2410-2903.

[21–М]. Кодирзода Т.К., Бободжонзода И.Х., Курбонзода Ш.Ш., Применение норм национального законодательства при защита прав пациентов в контексте международно–правовых стандартов. [Текст] / Т.К. Кодирзода, И.Х. Бободжонзода, Ш.Ш. Курбонзода // Академический юридический журнал. – 2020. – №3 (35) – С. 116–122. – ISSN 2305-0535.

[22–М]. Қодирзода Т.Қ., Шарофзода Р., Инкишофи заминаҳои илмӣ–методологии мафҳуми «шуури ҳуқуқӣ» [Матн] / Т.Қ. Қодирзода, Р. Шарофзода // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – 2022. – №1(41). – С. 44–53. – ISSN 2305-0535.

[23–М]. Қодирзода Т.Қ. Тарбияи ҳуқуқӣ ва тарбияи кадрҳои ҳуқуқӣ ҳамчун шарт ба банд бардоштани шуури ҳуқуқӣ. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2022. – №4 (40). – С. 30–42. – ISSN 2307–5198.

[24–М]. Қодирзода Т.Қ. Самаранокӣ ва сифати санадҳои ҳуқуқатбикқунӣ ҳамчун шарт ва натиҷаи ҳуқуқатбикқунӣ [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – 2023. – № 1. (45). – С. 56–63. – ISSN 2305-0535.

[25–М]. Қодирзода Т.Қ. Шуури касбии ҳуқуқии судяҳо ҳамчун шакли ташаккули шуури ҳуқуқӣ. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – 2023. – №1 (45) – С. 72–79. – ISSN 2305-0535.

[26–М]. Қодирзода Т.Қ. Шуури ҳуқуқӣ: Масъалаҳои назариявӣ–ҳуқуқӣ [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Қонунгузорӣ. – 2023. – №1(49). – С. 12–15. – ISSN 2410-2903.

[27–М]. Қодирзода Т.Қ. Фаҳмиши ҳуқуқ ҳамчун асоси ташаккули тафаккури судяҳо. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Маҷаллаи Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2023. – №1(41). – С. 84–93. – ISSN 2307–5198.

[28–М]. Қодирзода Т.Қ. Маҳмудзода М.А., Худоёрзода Б.Т. Оила ва қонун. «Тақриз ба Тафсири Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон Душанбе», (дар ҳаммуаллифӣ), [Матн] / Т.Қ. Қодирзода, М.А. Маҳмудзода, Б.Т. Худоёрзода. // Маҷаллаи Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2023. –№1(41). С. 154–171.

[29–М]. Қодирзода Т.Қ., Бобочонзода И.Ҳ. Проблемаҳои назариявии институтҳои ҷиноят ва ҷазо дар лоиҳаи Кодекси нави ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Т.Қ. Қодирзода, И.Ҳ. Бобочонзода // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – 2023. – №2 (46). – С. 12–22. – ISSN 2305-0535.

[30–М]. Қодирзода Т.Қ. Ислоҳоти судӣ–ҳуқуқӣ дар ҳошияи Паёми Президент. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – 2023. – 3(47). – С. 8–11. – ISSN 2305-0535.

[31–М]. Қодирзода Т.Қ. Шуури ҳуқуқии касбӣ дар фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунии судӣ. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – 2023. – 4(48). – С. 89–95. – ISSN 2305-0535.

[32–М]. Қодирзода Т.Қ., Бобочонзода И.Ҳ., Махсудӣ Ф. Тағйири иловаҳо ба қонунҳои мурофиавӣ идомаи амалишавии Барномаҳои ислоҳоти судӣ–ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: проблемаҳои назариявӣ, қонунгузорӣ ва амалӣ. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода, И.Ҳ. Бобочонзода, Ф.Махсудӣ // Осори Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2023. – №3(59). – С. 16–30. – ISSN 2412-141X.

в) Мақолаҳои илмие, ки дар нашрияҳои дигар ҷоп шудаанд:

[33–М]. Қодирзода Т.Қ. Фемида [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Нашрияи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон – 2012. – №4. – С. 96-99.

[34–М]. Қодирзода Т.Қ. Нуқтаи назари илмии сӯиистифодаи ҳуқуқи субъективии граждани [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Ахбори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе: «Сино», 2015. – №3\10 (188). – С. 97–104.

[35–М]. Қодирзода Т.Қ. Баъзе лаҳзаҳои баҳсталаби оқибатҳои сӯиистифодаи ҳуқуқи субъективии граждани [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Ахбори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Қисми II. – Душанбе: «Сино», 2015. – №3\12 (189) – С. 87–92.

[36–М]. Қодирзода Т.Қ. Дар бораи проблемаи мафҳум ва аломатҳои сӯиистифодаи ҳуқуқи субъективии граждани [Матн] / Т.Қ. Қодирзода //

Ахбори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (мачаллаи илмӣ). Қисми I. – Душанбе: «Сино», 2015. – №3\11 (188). – С. 147–151.

[37–М]. Қодирзода Т.Қ. Проблемаҳои назариявии банду басти сӯистиғода аз ҳуқуқҳои субъективии граждани [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Нашрияи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон – 2016. – №44. – С. 79-89.

[38–М]. Қодирзода Т.Қ. Мушкилиҳои ҳуқуқтатбиқкунии меъёр оид ба маъни суистиғодаи ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Нашрияи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон – 2017. – №3. – С. 56-70.

[39–М]. Қодирзода Т.Қ. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, Президенти сулҳовару сулҳофар. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Нашрияи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2019. – №4. – С. 64–69.

[40–М]. Қодирзода Т.Қ. Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон ва рушди ҳокимияти судӣ. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Нашрияи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2019. – №3. – С. 84–88.

[41–М]. Қодирзода Т.Қ. Омилҳои пешгирии зӯрварӣ дар оила. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Нашрияи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2019. – №3. – С. 89–94.

[42–М]. Қодирзода Т.Қ. Проблемы правосознания и правовой культуры судей в процессе судебного правоприменения. [Текст] / Т.Қ. Қодирзода // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики. Монография / Колл. авт., под. ред., д.ю.н. И.Х. Бободжонзода, д.ю.н. А.Р.Нематова. – Душанбе; 2022. –241 с. – С.106–118.

[43–М]. Қодирзода Т.Қ. Масъалаҳои ки ба шуури ҳуқуқи судяхо вобастагӣ доранд. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Нашрияи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2020. – №2. – С. 60–73.

[44–М]. Қодирзода Т.Қ. Понятие правосознание и ее структурные элементы. [Текст] / Т.Қ. Қодирзода // Правосознание и правовая культура

как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики. Монография / Колл. авт., под. ред., д.ю.н. И.Х. Бободжонзода, д.ю.н. А.Р.Нематова. – Душанбе, 2022. – С.15–26. – 241 с.

[45–М]. Қодирзода Т.Қ. Шуури ҳуқуқӣ ҳамчун омили самаранокии татбиқи қонунгузорӣ дар фаъолияти судҳо. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Самаранокии татбиқи ҳуқуқ ҳамчун омили таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ. Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ (Душанбе, 14 июни соли 2022). – Душанбе, 2022. – 342с. – С. 229–245.

[46–М]. Кодирзода Т.К. Проблемы правосознания и правовой культуры судей в процессе судебного правоприменения [Текст] / Т.К. Кодирзода // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование):/ Бободжонзода И.Х., Нематов А.Р. и др. – Душанбе, 2022. – С. 106–118.

[47–М]. Қодирзода Т.Қ. Понятие правосознание и ее структурные элементы [Текст] / Т.К. Кодирзода // Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики (монографическое исследование):/ Бободжонзода И.Х., А.Р. Нематов и др. – Душанбе, 2022. – С. 15–26.

[48–М]. Қодирзода Т.Қ. Проблемаҳои ташаккули шуури касбии ҳуқуқӣ ҳамчун шакли шуури ҳуқуқӣ. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Маводҳои Конференсияи III –юми байналмилалии илмию амалӣ дар мавзӯи “ҳуқуқ ва иқтисод: масъалаҳои мубрами ҳуқуқи иқтисодӣ ва амнияти иттилоотӣ”. Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – Душанбе, 28 апрели соли 2023. – С. 121–128.

[49–М]. Қодирзода Т.Қ. Шуури ҳуқуқии судяҳо ҳамчун омили самаранокии таъини ҷазо. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Маводи Конференсияи байналмилалии илмию амалӣ дар мавзӯи «25–солагии Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон: вазъият ва дурнамо», Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2023. – С. 103–108.

[50–М]. Қодирзода Т.Қ. Проблемаҳои ташаккули шуури касбии ҳуқуқӣ ҳамчун шакли шуури ҳуқуқӣ. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Маводҳои Конференсияи III –юми байналмилалӣ илмию амалӣ дар мавзӯи “ҳуқуқ ва иқтисод: масъалаҳои мубрами ҳуқуқи иқтисодӣ ва амнияти иттилоотӣ”. – Душанбе, 28 апрели соли 2023. – С. 121–128.

[51–М]. Қодирзода Т.Қ., Шуури ҳуқуқии судяҳо яке аз шаклҳои татбиқи ҳуқуқӣ. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Асосҳои назариявӣ–меъёрии татбиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (Монография) / Коллективи муаллифон; зери таҳрири д.и.х., Бобочонзода И.Ҳ. ва д.и.х., Нематов А.Р.– Душанбе:–МН “Дониш”, 2023. – С. 222–233.

[52–М]. Қодирзода Т.Қ. Проблемаҳо ва табиати шуури ҳуқуқӣ дар раванди ҳуқуқтатбиқкунӣ. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Асосҳои назариявӣ–меъёрии татбиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (Монография) / Коллективи муаллифон; зери таҳрири д.и.х., Бобочонзода И.Ҳ. ва д.и.х., Нематов А.Р.– Душанбе: МН “Дониш”, 2023. – С. 234–273.

[53–М]. Қодирзода Т.Қ., Бобочонзода И.Ҳ., Шовалиев М.Т. Мафҳуми «маърифати ҳуқуқӣ» дар илми ҳуқуқшиносӣ: проблемаҳои назариявӣ–ҳуқуқӣ. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Маводи Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ дар Донишкадаи тақмили ихтисоси Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Механизмҳои муосири ташаккули маърифати ҳуқуқии аҳоли: ҳолати кунунӣ ва дурнамо: маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ–амалӣ (23 январи соли 2024) // Зери таҳрири Собирзода И.С. – ректори Донишкадаи тақмили ихтисоси Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ – Душанбе: «Матбааи ДМТ», 2024. – 280 с. – С. 74-97.

[54–М]. Қодирзода Т.Қ., Бобочонзода И.Ҳ., Шовалиев М.Т. Мафҳуми «маърифати ҳуқуқӣ» дар қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон: проблемаҳои назариявӣ–ҳуқуқӣ. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Маводи Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ дар Донишкадаи тақмили ихтисоси Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Механизмҳои муосири

ташаккули маърифати ҳуқуқии аҳоли: ҳолати кунунӣ ва дурнамо: маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ (23 январи соли 2024) // Зери таҳрири Собирзода И.С. – ректори Донишкадаи тақмили ихтисоси Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ – Душанбе: «Матбааи ДМТ», 2024. – 280 с. – С. 98-119.

[55–М]. Қодирзода Т.Қ. Мафҳуми «маърифати ҳуқуқӣ» дар илми ҳуқуқшиносӣ [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://ifppanrt.tj/tj/component/search> (санаи муроҷиат 12.02.2024).

[56–М]. Қодирзода Т.Қ. Маърифати ҳуқуқӣ: дар ҳошияи паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://ifppanrt.tj/tj/component/search> (санаи муроҷиат 12.02.2024).

[57–М]. Қодирзода Т.Қ. Ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар ҳошияи Паёми Президент. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://ifppanrt.tj/tj/component/search> (санаи муроҷиат 12.02.2024).

[58–М]. Қодирзода Т.Қ. Маърифати ҳуқуқӣ дар қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://ifppanrt.tj/tj/component/search> (санаи муроҷиат 12.02.2024).

[59–М]. Қодирзода Т.Қ. Таҳдиди ифротгароии салафӣ ба суботи ҷомеа ва амнияти миллӣ. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://ifppanrt.tj/tj/component/search> (санаи муроҷиат 16.02.2024).

[60–М]. Нақши Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳкими сулҳу суббот ва амнияти давлат. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: https://www.ifppanrt.tj/tj/ilm-va-navidho/andeshai_muhakkikon/item (санаи муроҷиат 15.03.2024).

[61–М]. Нақши Тафсири Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва оиладорӣ [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.facebook.com/share/p/BLyT97DhmvYStLaT/?mibextid=xfxF2i> (санаи муроҷиат 12.03.2024).

[62–М]. Қодирзода Т.Қ., Бобочонзода И.Ҳ. Маърифати ҳуқуқӣ: дар ҳошияи паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маводи Конференсияи

ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ дар Донишқадаи тақмили ихтисоси Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Механизмҳои муосири ташаккули маърифати ҳуқуқии аҳоли: ҳолати кунунӣ ва дурнамо: маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ–амалӣ (23 январи соли 2024) // Зери таҳрири Собирзода И.С. – ректори Донишқадаи тақмили ихтисоси Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ – Душанбе: «Матбааи ДМТ», 2024. – 280 с. – С.13–31.

[63–М]. Қодирзода Т.Қ., Бобочонзода И.Ҳ., Шовалиев М.Т. Мафҳуми «маърифати ҳуқуқӣ» дар илми ҳуқуқшиносӣ. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода, Бобочонзода И.Ҳ., Шовалиев М.Т. Масоили мубрами давлат, ҷомеа ва ҳуқуқи муосир (маҷаллаи илмӣ). 2024. №1 (1). Душанбе, 2024. –С. 14-27.

[64–М]. Бобочонзода И.Ҳ., Қодирзода Т.Қ., Шовалиев М.Т. Фаҳмиши «маърифати ҳуқуқӣ» дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ. [Матн] / Т.Қ. Қодирзода, Бобочонзода И.Ҳ., Шовалиев М.Т. Масоили мубрами давлат, ҷомеа ва ҳуқуқи муосир (маҷаллаи илмӣ). 2024. №1 (1). Душанбе, 2024.–С. 43-54.